

გვერდები ოსტატები
შუა საუკუნეების საქართველოში

GEORGE CHUBINASHVILI NATIONAL RESEARCH CENTRE
FOR GEORGIAN ART HISTORY AND HERITAGE PRESERVATION

David Khoshtaria
Natia Natsvlishvili
Dimitri Tumanishvili

**MASTER BUILDERS
IN MEDIEVAL GEORGIA**

Tbilisi
2012

გიორგი ნუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ინსტიტუტისა და
ქუბლთა ღაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი

დიმიტრი თუმანიშვილი
ნათია ნაცვლიშვილი
დავით ხოშტარია

მშენებელი ოსტატები
შუა საუკუნეების საქართველოში

დისაინი და დაკაბადონება: შპს „ბატაშ დისაინი“,
გოგა დემეტრაშვილი, ნატა ყიფიანი, თამარ კოლოტაური

დაიბეჭდა შპს „სესანში“

შოთა რუსთაველის ეროვნული
საზოგადოებრივი ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

აღნიშნული პროექტი (№ B-21-10). განხორციელდა
შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით.
წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის
ავტორებს და, შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს

This project has been made possible by financial support from
the Shota Rustaveli National Science Foundation (Grant No B-21-10).

All ideas expressed herewith are those of the authors and
may not represent the opinion of the Foundation itself

www.rustaveli.org.ge

© გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და
ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი

© GEORGE CHUBINASHVILI NATIONAL RESEARCH CENTRE
FOR GEORGIAN ART HISTORY AND HERITAGE PRESERVATION

ISBN 978 - 9941 - 0 - 4192 - 1

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
თავი I. მშენებლობის ისტორიის წერილობითი წყაროები	
1. წერილობითი ცნობები დამკვეთთა შესახებ	11
2. მშენებელი ოსტატი წერილობით წყაროებში	55
თავი II. მშენებელი შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებაში	
1. მშენებელთა სოციალური სტატუსი	61
2. დამკვეთი და მშენებელი	82
თავი III. მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების საქართველოში	95
თავი IV. მშენებლობის ორგანიზაცია	129
თავი V. სამშენებლო ხერხები და მეთოდები	
1. საძირკველი	153
2. კედლები და თაღ-კამარები	156
3. იატაკი	170
4. კარის და სარკმლის ღიობები	177
5. სახურავი	184
თავი VI. სამშენებლო მასალები	
1. ქვა	203
2. სამშენებლო კერამიკა	210
3. კირი, გაჯი და თაბაშირი	223
4. სპოლია	227
დანართი: შუა საუკუნეების მშენებელ ოსტატთა ანოტირებული ნუსხა	243
შენიშვნები	259
სურათების სია	283
სურათების წყაროები	287

წინასიტყვაობა

2010-2011 წლებში შოთა რუსთაველის ფონდის დაფინანსებით გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნულ ცენტრში განხორციელდა კვლევითი პროექტი „ხუროთმოძღვრები და მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში“. პროექტის განხორციელების შედეგად დაიწერა წინამდებარე წიგნი, რომლის მიზანია პასუხი გაეცეს კითხვებს – ვინ და როგორ ქმნიდა შუა საუკუნეების ქართულ არქიტექტურას; რა ადგილი ეკავათ მშენებლებს შუა საუკუნეების ქართულ სასოფლო-სამეურნეო რეალურ ეკონომიკაში და ხუროთმოძღვრის როლები; რა ფარგლებში და რა სახით ვლინდებოდა ხუროთმოძღვრის შემოქმედებითი მიდგომა; რა მეთოდებს იყენებდნენ მშენებლები შენობების დაპროექტებისას და აგებისას, რა მასალებს ხმარობდნენ; როგორ მიმდინარეობდა მშენებლობა.

წიგნი კოლექტიური შრომის ნაყოფია. მისი პირველი და მეორე თავები დაწერა დიმიტრი თუმანიშვილმა, მესამე და მეოთხე – დავით ხოშტარიამ, მეხუთე და მეექვსე – დავით ხოშტარიამ და ნათია ნაცვლიშვილმა. ბოლოს დართული მშენებელთა ნუსხა ნათია ნაცვლიშვილმა შეადგინა. მოსამზადებელ საველე სამუშაოებში და საილუსტრაციო მასალის დაძიებაში, ავტორებთან ერთად, აქტიური მონაწილეობა მიიღო გიორგი პატაშურმა.

საკვლევი თემა შემთხვევით არ გაჩენილა. შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა, რომელიც ქართული კულტურის ერთ-ერთ უმაღლეს მიღწევათაგანია, ცხადად მოწმობს მის შემქმნელთა მაღალ პროფესიულ ოსტატობას და შემოქმედებით ძალას. ჩვენი წარმოდგენა ამ არქიტექტურაზე არ იქნება სრული, თუ არ გვეცოდინება ვინ და როგორ ქმნიდა მას. მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეების ოსტატები უმეტესწილად ანონიმურები იყვნენ, სოფი მათგანის სახელი მაინც შემოგვჩნდა. მათი სამშენებლო ტექნიკისა და მეთოდების შესახებ ბევრი რამ შეიძლება შევიტყუთ თვით ნაგებობების კვლევით, წერილობითი წყაროების ჯეროვანი შესწავლით კი შეიძლება შევიტყუოთ მოგვიანდელი მშენებელთა სასოფლო-სამეურნეო სტატუსის, დამკვეთებთან ურთიერთობის და თავად მშენებლობის მომზადებისა თუ მიმდინარეობის საკითხთა ფართო წრეს.

ინტერესი შუა საუკუნეების ქართველ ხუროთმოძღვართა და მშენებელთა საქმიანობის მიმართ XIX საუკუნეში გაჩნდა (მარი ბროსე, პლატონ იოსელიანი, დიმიტრი ბაქრაძე, თედო უორდანი). მაგრამ საკითხის სისტემატურ შესწავლას

საფუძველი ივანე ჯავახიშვილმა დაუდო. მისი გამოკვლევა *სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში* (თბილისი, 1946), რომელშიც გაანალიზებულია იმ დროისთვის ხელმისაწვდომი მასალა მშენებლობის ორგანიზაციის, შენობათა ტიპებისა და სამშენებლო ტექნიკის შესახებ, დღემდე რჩება უმნიშვნელოვანეს ნაშრომად ამ სფეროში. განსაკუთრებით დიდია ივანე ჯავახიშვილის ღვაწლი მშენებლობასთან დაკავშირებულ ძველქართულ ტერმინთა მოგროვებისა და განმარტების საქმეში. მშენებლობის პროცესთან და სამშენებლო ტექნიკასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხია განხილული გიორგი ჩუბინაშვილის, ვახტანგ ბერიძის, ლევან რჩელიშვილის, ნიკო ჩუბინაშვილის, რუსუდან მეფისაშვილის, ვახტანგ ცინცაძის, ვახტანგ ჯობაძის, პარმენ ზაქარაიას, ალექსანდრე გარაყანიძის, რუსუდან გვერდწითელის, ირაკლი ციციშვილის და სხვა ქართველ არქიტექტურის ისტორიკოსთა ნაშრომებში. ე. ბერძექს ეკუთვნის ასევე წიგნი, რომელშიც თავმოყრილია წერილობითი ცნობები შუა საუკუნეების სურათმოდეარტა და გადატოხთა შესახებ (*ძველი ქართველი სურათმოდეარტა, თბილისი, 1956*). ეს მასალა მთლიანად შევიდა იმავე ავტორის უფრო გვიანდელ წიგნში *ძველი ქართველი ოსტატები*, თბილისი, 1967).

შუა საუკუნეების მშენებლობის თაობაზე მნიშვნელოვანი მონაცემებია შეგროვილი სიძველეთმცოდნეობითი და მხარეთმცოდნეობითი ხასიათის ნაშრომებში (ეკეთიმე თაყაიშვილი, იოსებ მეგრელიძე, გიორგი ბოჭორიძე და სხვანი). სამშენებლო ტექნიკისა და საშენი მასალების შესასწავლად ძვირფასი წყაროა ათქვლელების მანძილზე მოპოვებული და გაანალიზებული მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მონაცემები (ლევან მუსხელიშვილი, ანდრია ავაქიძე, გიორგი ლომთათიძე, იოსებ ზუბელიშვილი, ნინო უგრელიძე, თეარ ტყემელაშვილი, ალექსანდრე ბოხოჩაძე, რამინ რამიშვილი, ლევან ჭილაშვილი, მერი ჩხატარაშვილი, ჯამლეთ ჯღამაია, ვახტანგ ჯავახიძე, თეარ ლანჩავა და სხვანი). სხვადასხვა დარგის მკვლევართა მიერ შესწავლილია შუა საუკუნეების მშენებლობასთან დაკავშირებული მრავალი პრობლემა: ამქვები და მშენებლობის ორგანიზაცია (შოთა მესხია), მშენებლობის საინჟინრო-ტექნიკური ასპექტები (შალვა ხიდაშელი, კონსტანტინე მელითაური, ილია ადამია, დომენტი მშენიერაძე), სპეციფიკური ტექნოლოგიები (ზაქარია მისიურაძე), ეთნოგრაფიული მონაცემები (სარა ბედუკაძე). გამოქვეყნდა მშენებლობასთან დაკავშირებული დოკუმენტები (ნიკო ბერძენიშვილი, მამისა ბერძენიშვილი, სარა ბარნაველი) და სამშენებლო წარწერები (ნოდარ შოშიაშვილი, ზაზა ალექსიძე, ვალერი სილოგავა).

წინამდებარე წიგნი წარმოადგენს სხვადასხვა სფეროში სადღეისოდ დაგროვილი ცოდნის შეჯამებისა და ხელახლა გააზრების ცდას. ბუნებრივია, მის ფარგლებში ყველა საკითხი ერთნაირად სრულად ვერ გაშუქდებოდა და ვერც ყველა შენობა თუ არტეფაქტი იქნებოდა მოხსენიებული შესაბამის თემებთან დაკავშირებით. წიგნში აქცენტი დასმულია იმ საკითხებზე, რომლებიც ავტორებმა განსაკუთრებით საგულდისხმოდ მივიჩნიეთ.

წიგნზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის გვინდა მადლიერებით მოვიხსენიოთ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გენერალური დირექტორი დავით ლორთქიფანიძე, თანამშრომლები დარეჯან კატარავა, მინდია ჯღამაძე, შერი ზამთარაძე, ლუიზა გერბიტიშვილი, ნინო სიმონიშვილი, ნინო დათუნაშვილი, გია შარსაგიშვილი, ნინო ცინცაძე; ნიკო ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის დირექტორი ომარ ლანჩავა, თანამშრომლები

ნონა ქარციძე და დავით სულაბერიძე ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლები ვია ბერიშვილი და დავით ჯაფარიძე პარმენ საქარაიას სახ. ნოქალაქეის არქიტექტურულ-არქეოლოგიური მუზეუმ-ნაკრძალის დირექტორი დავით ლომიტაშვილი და დირექტორის მოადგილე ნინო ჯოლია; რუსთავის ისტორიული მუზეუმის დირექტორი ნაზი პატიკაშვილი, თანამშრომელი იოსებ ჯაფარიძე; ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორი ვიოლეტა ბალახაშვილი. ფოტოსურათების მოწოდებისათვის მადლობას ეუხდით ასევე გიორგი ბაგრატიონს, ირმა ბერძენიშვილს, მარკუს ბოგიშს, მარინე ბუღიას, ირინე გივიაშვილს, თამაზ დვალს, მირიან კოლაძეს, ბუბა კუდავას, ომარ ღანწავას, გიორგი პატაშურს, არმენ ღაზარიანს, ციციანო ნანსუნაშვილს, ნატო ნიტეშვილს, ნინო ჭანიშვილს და კახა ხიმშიაშვილს.

თავი I

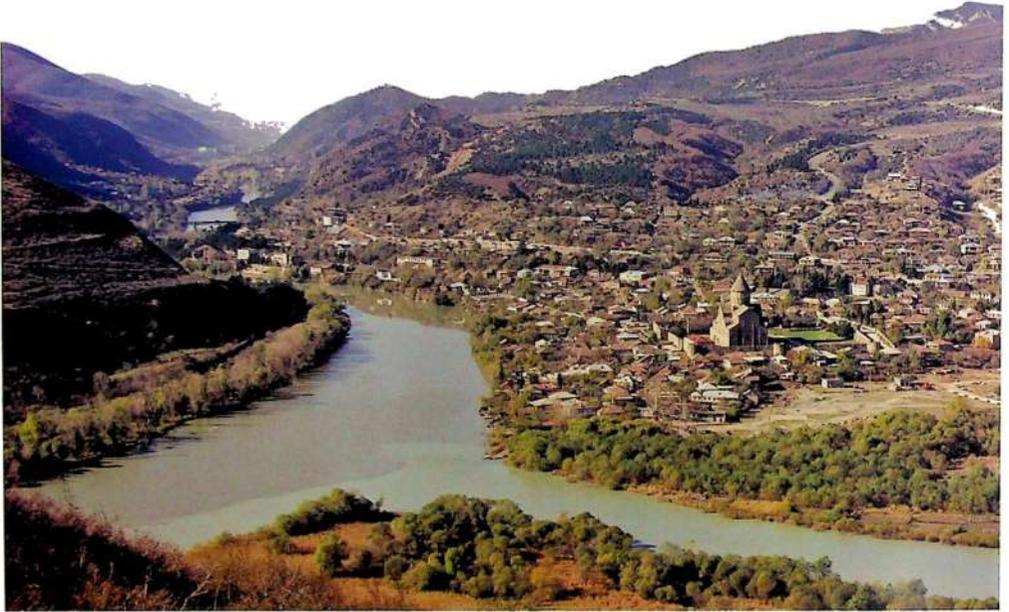
მშენებლობის ისტორიის წერილობითი წყაროები

1. წერილობითი ცნობები ღამკვეთთა შმსახებ

შუასაუკუნოვანი დასაქვლეთის თუ ბიზანტიის მკელეკვართ ხანგამოშეებით დასცვლბათ ხოლმე, წერილობითი მასალები გეაკლიაო. ქართველ მკითხველს ამგვარი დაჩივლება სევედიან ღიმილს თუ მოგვრის – მით უმეტეს, როდესაც აღმოჩნდება, მათთვის „მცირეოდენი“ რომ ათობით მატინანე და ათასობით საბუთია, თანაც რა საბუთები – XII, XIII, XIV საუკუნეების ხარჯთაღრიცხვები, ხელშეკრულებები, ანდერძები, სადაც რას არ ამოიკითხავთ – მასალების და იარაღების რაობასაც, სხვადასხვა სამუშაოების გასამრჯელოსაც, პირობებსაც. ჩვენ რაღა მოგვეპოვება? რამდენიმე საისტორიო თსსულება და რამდენიმე ათეული სხვადასხვა რიგის დოკუმენტი, ისიც თუ „შუასაუკუნოვანად“, სოგად-მედიევეალური მიდგომის გამომხატველად. XVII-XVIII საუკუნეების ნაწერებიც ჩაეთვალეთ. ეს, რასაკვირველია, პირობითი დაშვებაა – ნათელია, რომ 13-14 საუკუნის განმავლობაში ვითარება არაერთხელ შეცვლილა. მართლაცდა, სად, ეთქვათ, ვახტანგ გორგასლის ხანა, სად – თამარისა, სად კიდევ – როსტომ ხანისა თუ გიორგი XII-ისა. ერთის იმედითღა თუ ვიქნებით – რაკიღა ტექნიკა დიდად არ შეცვლილა და საზოგადოებაც, ასე თუ ისე, ივრარქისუბულ-მონარქიულ-ქრისტიანული იყო, თუობითა და მიახლოებით შეიძლება, ვეგბ, სხვადასხვა დროის ცნობები ერთმანეთს შევაშეელოთ და – თუმც გარდუვალად არაზუსტი, – ერთგვარი „გასაშუალოებული“ სურათი მივიღოთ¹.

პირველ ყოვლისა, ისმის კითხვა – რა ვიცით დამკვეთ-მომგებელთა, რა კიდევ – ოსტატ-ხუროთმოძღვართა შესახებ.

ერთი შეხედვით, ბედის სამღერაეი არ გვეთქმის – მშენებლობის წამომწყებთა სსენებაც მრავლად გვაქვს და მათ მიერ მოწვეული ხურო-გალატოზებისაც. უფრო მრავლად – ასეა ყველგან შუა საუკუნეებშიც და სხვა დროსაც, მანამდევ და მერევ, – თაოსანთა, ხარჯის გამღებთა სახელები გვხვდება ხოლმე. ენახოთ ახლა, რას და რანაირად გვიამბობენ წყაროები და, უპირველესად საგანგებო, საისტორიო ნაწარმოებებს გადავხედოთ. მათგან უადრესი, როგორც ცნობილია, „მოქცევაა ქართლისაჲს“ მატინანეა. თავი დაეანებოთ მისი ზუსტი დათარიღების

სურ. 1.
მცხეთა. ხელი
ჯერის ტაძრიდან

საკითხს – დაეჯერდეთ იმას, რა ზეც აღარავეინ დაობს: იგი საამდროოდ ცნობილი სახით საბოლოოდ IX საუკუნეში გამოინაკეთა და ბევრად ძველ (აღბათ, მათ შორის, წარმართობის ხანის) წერილობით ძეგლებს ემყარება? თხრობა აქ ალექსანდრე მაკედონელით იწყება, რასაც ქართლის მეფეთა სია მოსდევს. საგულისხმოა – ნვენთის ხომ განსაკუთრებით, – რომ ფარნაეაზიდან მოკიდებული („მოქცევაჲს“ ჩამონათვალში იგი მეორეა), ვიდრე მეცხრე მეფის, მირვანის ჩათვლით, ხელმწიფეთა ერთადერთი დეაწლი სწორედაც აღმშენებლობა ჩანს:

„დადგა ფარნაეაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხაურსა ზედა, და დასდვა სახელი მისი არმაზი. და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო და პრქუან არმაზ.“

და შემდგომად მისა დადგა მეფედ საურმაგ. ამან აღმართა კერპი ანინა გზასა ზედა და იწყო არმაზს შენებად.

და მისა შემდგომად მეფობდა მირვან. და აღმართა დანინა გზასა ზედა წინარს, და აღაშენა არმაზი.

და მეფობდა ფარნაჯობ და აღმართა კერპი ზადენ მთასა ზედა და აღაშენა ციხს.

და მეფობდა არსოკ, ქალაქსა [ძველ მცხეთას, დ. თ.] ზღუდენი მოაქმნნა.

და მეფობდა არიკ, რომელმან შიდა ციხე აღაშენა არმაზსა.

და მეფობდა ბრატმან, რომელსა ზე მცხეთას ქალაქი დაიწყო.

და მეფობდა მირვან და მან აღაშენა მცხეთად ქალაქი“ (გვ. 11).

ამის შემდეგ (გარდა ორმეფობის – მცხეთელი და არმაზელი ხელისუფალთა

განენის, არსუკ, მეათე მეფის მიერ კასპის „შეპყრობის“ და უფლისციხის „განგებისა“ და მეთორმეტე მეფის, ბრატმანის დროს მცხეთის პურიათა მოსვლისა) ვიდრე ოცდაშვიტყრე, წმ. მირიან მეფემდე, სახელების წამოთვლის მეტს „მოქცევაჲ“ არც რას გვეუბნება. ეს თითქოს მართლაც, გ. მელიქიშვილისა არ იყოს, „სამშენებლო მატრიანე“ არისო.

თხრობა განიერცობა, როდესაც წმ. ნინოს მოსვლა-ქადაგებისა და ქართლის გაქრისტიანების ამბავი იწყება, თუმცა მეფე მირიანისა და წმ. ნინოს დეაწლიც გარკვეულწილად ტიპობრივად აღწერილია – მცხეთის „სუმო“, იგივე „გარეუბნის“, აწ „სამთავროჲ“ წოდებული და „ქუმოჲ“ ანუ სეპტიცხივლის ეკლესიათა აგება. შემდეგ კი კვლავ ქართლის მმართველთა (მათთან ერთად ახლა უკვე – მცხეთელ მღვდელმთავართა) წამოთვლა იწყება და, გარდა უმნიშვნელოფანესი ომებისა (სპარსთა და პურაკლე კეისრის მოსვლა) და აგტოკეფალიის დაფუძნებისა ვახტანგ გორგასლისგან, არსებითად, მხოლოდ მათ მიერ წარმოებულ მშენებლობაჲ გადმოცემული. ოღონდაც, წინა ნაწილისაგან განსხვავებით, შეცვლილია მათი ქედლების „გეოგრაფია“ – თუ წარმართი ხელმწიფენი სულ ციხეთის უტრიალებენ, ახლა მათი ყურადღების არეში შიდა და ქვემო ქართლიც ექცევა და კახეთიც. ასე, ბაკურ მეფემ „დაიწყო წილენისა ეკლესიისა და გაამშორა ოცდამეთერთმეტესა წელსა“; მისმა მომდევნომ, თრდატმა „რუსთაიისა რუც გამოიღო“ და მის დროსეჲ „... ეკლესიისა საძირკუეელი დადეა, კახეთს ნეკრესისა ეკლესიად აღაშენა განსრულებით“ (გვ. 16); ბაკურ თრდატის ქმ „აღაშენა ეკლესიად ბოლნისისა და გააახლნა არმაზნი სპარსთა შიშისათჳს“. არჩილ მეფის სეობაში მითითებულია – „დაეცა ქუმოჲ ეკლესიად“-ო, მაგრამ თითქოს იმისთვისდა, რომ ვახტანგ გორგასალსე ითქვას – „აღაშენა ქუმოჲ ეკლესიად“-ო (გვ. 17). იგივე გრძელდება მეფობაგაუქმებული ქართლის ერისმთავრებსე მოყოლისასაც. გუარამ დიდმა „დადეა საძირკუეელი პატიოსნისა ჯუარისად“, მისი ძე – ერისთავი სტეფანოზ I „აქმოდა ეკლესიასა ჯუარისასა“ (გვ. 19), ხოლო სტეფანოზ II-მ, ადარნასეს ქმ „გამშორა ჯუარისა ეკლესიად“ (გვ. 20).

საყურადღებოა, რომ მცირე გამოწაკლისით, „მოქცევაჲ“ მეფეებისა თუ მათი მონაცვლე ერისმთავრების აღმშენებლობასე გვიამბობს. კაცმა რომ თქვას, გასაკვირი აქ არაფერია – ეს გამოკეთილად „ოფიციალური“ ქრონიკაა, მის შემდგენელთათვის საყურადღებო ისაა, რასაც სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა აქვს, სახელმწიფოს განსახიერება კი იმხანად, რასაკერძოდა, ხელმწიფეა. საგანგებოდ სამსჯელო – რაც ჩვენს ახლანდელ ამოცანას სცდება, – უფრო გამოწაკლისებია. უიღვდესი, დღევანდელი სიტყვათხმარებით, გეოპოლიტიკური მნიშვნელოვნების გამო ბუნებრივია თქმა იმისა, რომ სპარსელებმა ააგეს პოესეთის და ხაზარეთის კარნი და კლისურის ზღულეჲ. მაგრამ რატომღაა აღნუსხული, რომ ვარაზ-ბაკურის მეფობაში „აღაშენეს ასნაურთა ეკლესიად იგი წმიდა მცხეთას“, მოგვიანებით კი, არჩილ მეფის „სე“, კვლავ „ასნაურთა აღაშენეს სტეფანე-წმიდად არაგვსა სედა“? უტყობა, ეს ტაძრები თანამედროვეთა თუ მათ შემდგომთათვის რაღაცით ფრიად გამორჩეული ყოფილა?

მრავალმხრივ ჰგავს „მოქცევაჲს“ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილები – ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“ და ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ისინიც „ხელმწიფეთა ისტორია“, მათი დღწის შთამომავალთათვის შესხენება, აქაც სხეთა ნაამბავარი ძალსე იშვეითად თუ გამოწინდება – ეკრძოდ, ადრეული ხანისთვის, ფრიად საყურადღებო ცნობა არღამ სპარსთა „ერისთავის“ მიერ „ქეთიკირის“, ე. ი. დულაბიანი წყობის ჩვენში შემოტანის

სურ. 2.
არმაზის ციხე-სიმაღლის
ჯვრის ტაძრის აღმოსავლური

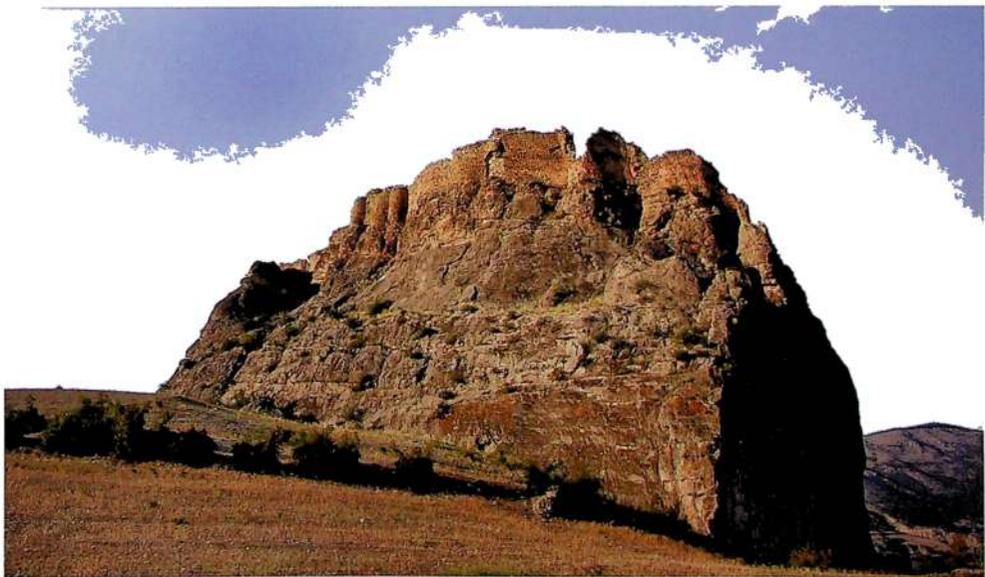
შესახებ. წარმართული ქართლის ამბების თხრობისას, ლეონტი მროველიან საგრძნობი სიახლე გვაქვს – შუასაუკუნოვანი მეისტორიოთა წესისამებრ, იგი ნეენი ქვეყნის თაუგადასაუალს ზიბლიურ ისტორიას უკავშირებს და, ამას გარდა, თუალსანიხო „მცხეთოცენტრიზმისას“ მისობას ძველთაძველად ცნობილი სამოხახლეობის ერთიან თხრობაში წართუაც სურს. საამისოდ მას უპირისპირი შემოქმედება (თუ რაღაც წყაროდან გადმოიქვს), მათ კი ძველთაძველთა მამამთავრის, ნოეს პირდაპირ შთამომავლებად მიიხსენებს. აქედან მოდის „მოქცევაას“ ისტორიული სურათის რამდენადმე გადასხვაფერებაც. შესაბამისად, მცხეთას მასთან ქართლის მოახალშენის, ქართლოსის ძე, მცხეთოსი აარსებს: მან „აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკუერისა და არაგვსასა. და ეწოდა სახელი მისი მცხეთა“ (სურ. 1). ამით სწავლული მღვდელთმთავარი, სხვათა შორის, აქარწყლებს „მოქცევაას“ ერთ ბუნდოვანებას: იქ ქართლში მაკედონელთაძველი ეპოქის ოთხი ქალაქი იხსენიება – სარკინე, კასპი, ურბნისი, ორხე, ხილო ახლო კი საიდანდაც გააწინდ „ძველ მცხეთას“ მკვიდრდება⁷ მცხეთოსის ძმა, ომრხოსი, აშენებს ომრხესა და თუხარისს, მეორე ძმა – უფლოსი უფლის-ციხის, თანაცვე ურბნისისა და კასპის დამაარსებელია. კიდევ ორ უძველესად მინეულ ქალაქს მათი მამა, ქართლოსი აგებს – ცხენია „ციხე ორბისა, რომელსა აწ ქვეან სამშულდე. და კუალად აღაშენა მტკუერის ციხე, რომელსა აწ ქვეან ხუნანი“, მისი მუელდე კი აფუძნებს ზოსტან-ქალაქს, „რომელსა აწ ქვეან რუხთაჲ“ ლეონტი მროველი არც ღიხსიქითა საქართველოს ტოვებს უყურადღებოდ: იქ გეროსმა, ქართლოსის ძმამ „აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თუხი ეგრისი. აწ მას ადგილსა ქვეან ბელია“⁸.

ამის შემდეგ ლეონტი ეპისკოპოსის მონათხრობი საქმოდ ახლოსაა „მოქცევაას“ მატიანესთან, თუმცა სუდმიწვევით არ მისდევს, ხან განმარტავს და ხანაც აუბებს მას. ასე, რაკი მცხეთა უკვე აშენებულია და გაუგებარი იქნებოდა, რატომღა აშენებენ და განამაგრებენ მას ყარნავას შეყის მეშვედრენი, ამიტომ ახონაზოსის შესახებ, რომელიც ახლა უკვე უცხოტომელად, აღუქსანდრე მაკედონელის ერთ მხედართმთავართაგანად წარმოგვიდგება, ნათქვამია: „მოარღვერა სლუდენი ქალაქსა მცხეთას საფუძელთურთ“ და „დაუტკენა“ ციხენი, უპირველესად – არმაზის ციხე (სურ. 2). შესაბამისად, სხვაგვარად ითქმის ახლა მომდევნო ხელმწიფეთა აღმშენებლობაზეც: „...ყარნავას მოხლუდა ქალაქი

მცხეთა მტკიცედ... „...საურმაგ... უმატა ყოველთა ხმაგრეთა მცხეთისა და ქართლისათა...“ „არდამ... მოხლედა მცხეთის ქალაქი ქვაქართა“ „...მეფემან ბარტომ უმატა ხელეფთა მცხეთისათა... „...ადურკო მეფემან უმატა ხმაგრეთა ქართლისათა, ქალაქთა და ცხეთა, და უმეტეს მოამტკიცა ხელეფნი ქალაქისა მცხეთისანი...“ „გამოკეთილად განხსენებულთა - თუმც; მოქცევას“ ტექსტში; იხიო განცადკვეებულთა, - დღონტი მხოველთანი არმახის თაეგადახავადი, ის, ჯერ ერთი, ქართლისის ნაბნაეპრი ყოფილა: „...ქართლოს შიედა პირველად ადგილს მას, სადა შეერთეს არაგუ მტკეპარსა, და განეიდა მთაჲ მას ზედა, რომელსა ეწოდებთ არმახი, და პირველად შექმნა ხმაგრეთი მას ზედა, და თქუნა მუნ ზედა ხახლი, და ეწოდა მას ხახელი თაეის თვისსა ქართლი, და ედრე აღმართებამდე მუნ ზედა კერპი არმახისი ერქვა მთაჲ მას ქართლი, და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი...“ (ახადი, აქც; მურმინდელთა მქეკანდებობა ზედმეტი განხა, თუმცა, ისეუ და ისეუ, არდამ ხარხთა ერისთავსეა შიეილილი - „...მოქცედა კირი-ხელეუ ციხესა არმახისხა...“ წერილმან ხეკაობად ნათე-ვლედა, რომ კერპნი აინხა და დაინხა, „მოქცევას“ მხეღეთი საურმაგ მყვის და მირეან მეფის შექმნილნი, დღონტისთანი თრთაე საურმაგის ნაღვაწია.

რაც; შეეხება დამატებებს რეე მეფეზე ნათეკამთა: „...მოიქანა ცილი საბერძნეთით ხახელით ხეველით, და ამან ხეველით მოიტანა თანა კერპი, ხახელით აყროდიტოს, და აღმართა თაეხა ზედა მცხეთისხა“ ვიგებთ აგრეოე-რამ: „...წყო სვანრაჯომ შენებად კახეთს ქალაქსა ნელქართისსა, რომელ არს ნეკრეხი“; შემდგომ „...არმაგ სეს „მოქცევას“ არხიკია განაშენუნა ნელქარ-ქალაქი კახეთისა, რომელ არს ნეკრეხი, და მატა ხმაგრეთსა უელსიცისისხა“ და, პილთს, „...მირეანის მირიან მეფის მამა-მეესემ, მატა ყოველთა ხმაგრეთთა

სურ. 3.
არტანუჯის ციხე

სურ. 4.
მარტულიის
(კლონდიის) ტაძარი

ქართლისათა და უმეტეს ყოველთაჲსა მთაბრტყიანა ზღუდენი ნეკრესისა ქალაქისანი" გვაქვს ცნობა უჯარმახელად, IV საუკუნის დამდეგისთვის: „.....ასფაგურ [მეფემ] აღაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმაჲ"¹¹

ნვენ თავს ვერ ვიღებთ ამ ორი თხზულების თანადამთხვევა-დაცილებათა მიხედვების რკვევას, თუმცა აღარ გვგონია სათუო, რომ ლეონტი მროველის ხელთ არა მარტო „მოქცეუას“ რომელიღაც სხვა რედაქცია, არამედ სხვა რამ წყაროებიც იქნებოდა – მართლაცდა, რატომ არ შეიძლებოდა, მას ხელთ აქონოდა თუგინდ ის თხზულება, საიდანაც „მოქცეუას“ ტექსტში „გამოკრებულად“ არის შეტანილი. კერაკლე კეისრის დროის მოვლენები. სხვადასხვა პირველწყაროებით სარგებლობა (თუ ერთიდან სხვადასხვა მონაცემის ამოღება) ნათლად ნანს, სხვათაშორის იმითაც, რომ ბოლნისის ტაძარი (რომელსაც ნეველებზე ახლანდელ ბოლნისის სიონთან აიგივებენ, თუმცა – იმის იქით, რომ უკანასკნელი

IV საუკუნისა ვერ იქნება, – სულაც არაა სავალდებულო ის ერთსა და იმავე ადგილზე მდგომი ნაგებობანი იყოს) „მოქცევაჲს“ თანახმად ვარაზ-ბაკურის, ლეონტი მროველით კი მისი ძის, ფარსმანის აშენებულა¹². ამ უცნაურობის ყველაზე რაციონალური ახსნა, ალბათ, იმის ეარაუდი იქნება, რომ პირველმა ეკლესიის მშენებლობა წამოიწყო, მეორემ კი განასრულა. დამატებითი წერილმანები და ცნობები ჯუანშერის ნაწარმოებშიც ჩნდება. ვახტანგ გორგასლის აგებულ სვეტიცხოველზე იგი წერს: „...მცხეთას მეფემან ვახტანგ ალაშენა ეკლესია მოციქულთა სუეტი ცხოველი, და უაყრა სუეტსა შინა სამხრთთა ადგილსა მას, სადა-იგი დაცემულ იყო ეკლესია, რომელ არს სიონი დიდი“. ცოტა ქვემოთ იმასაც ვიგებთ, რომ ვახტანგ მეფე „...დაეფლა მცხეთას, საკათალიკოსოსა ეკლესიასა შინა სუეტსა თანა, რომელსა შინა არს ღმრთიებაღმართებულისა სუეტისაგან დაპყრობით“. გეაქეს ამ ლეგენდადქცეული ხელშეწყობის სხვა მშენებლობათა ამსახველი ცნობებიც – სპარსელთა შემოსულისას მან ქართლის ერისთავეებს „...შეპედრა ძე თუნი დამი, და უბრძანა აღშენება უჯარმისა...“; მოგივანდით იგი „...თუთ დაჯდა უჯარმის, და ალაშენა იგი ნაშენებითა დიდითა“, მათ შორის, როგორც სხვაგან წერია – „...ეკლესია შინა რაუდენ წმიდისასა... რაბატსა შინა“; წმ. მოწამე რაუდენის პატივსაცემად მას კიდევ ერთი ტაძარი აუგია – „...ეკლესია ნიქოზისა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოსი, სადა-იგი ყველა გუამი წმიდისა რაუდენისი...“; სხვა მის სადამშენებლო წამოწყებებზე შემდეგს ვგებულობთ: „...ნიხლა [ვახტანგ მეფემ] კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი. და მოუწოდა არტაეაზს, ციხე უმეტესა მისსა, და დაადგინა იგი ერისთავად; და უბრძანა, რათა ააგოს ციხე არტანუჯისა; და უბრძანა, რათა გამონახოს ჳვესა მას შინა ადგილი სამონასტრე და ალაშენოს ეკლესია... ხოლო არტაეაზ ალაშენა ციხე არტანუჯისა, და მონასტერი რომელ არს ოპიზა, და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა. და განაახლა ციხე ახიზისა...“; რამდენიმე მისი წარმოებული მშენებლობა საქართველოში საეპისკოპოსოების დაარსების გამო არის ნახსენებია: „დასუა-ო ეპისკოპოსნი „...ნინოწმიდას, უჯარმის კარსა, რომელი გორგასანდა ადგუშენა; ...ჭერემსა, მისსავე აღშენებულსა, და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი მანვე ალაშენა; ...ჩელეთს, რომელი სოფელსა შუა ალაშენა“¹³. ჯუანშერი იხსენიებს ვახტანგ მეფის დედის, საგდუხტის ღვაწლსაც: როცა ქრისტიანობად მოიქცა: „მან ალაშენა სიონი სამშუღლისა“-ო¹⁴. მომდევნო ხანის, ეგრძოდ უკვე VIII საუკუნისთვის, საგულისხმოა კიდევ ერთი წმინდა მეფის, არწილის მშენებლობის ამბავი: კახეთად მან „...ალაშენა ეკლესია სამძროსა... და დაჯდა წუქეთს, და ალაშენა კასრი, და ვეესა ლაკუასტისასა ალაშენა ციხე“¹⁵.

თითქმის ერთმნიშვნელოვნად ბაგრატიონთა ნაშენს აღნუსხავენ „ქართლის ცხოვრების“ დანარჩენი წიგნები¹⁶. მაგალითად, აშოტ I კურაპალატმა „...მოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ ადგუშენა, სახელით არტანუჯი. და აოჭრებულ იყო ბაღდადელისა მის ყრუობითგან. იგი განაახლა აშოტ და ალაშენა ვერეთვე ციხედ, და წინ-კერძო მისსა ქუეშეთ ალაშენა ქალაქი. და ალაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, და შექმნა მას შინა საფლავი თუნი, და დაემკედრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“ (სურ. 3. იგი შემდგომ მართლაც ამ ტაძარში დაუკრძალავთ¹⁷). ზოგჯერ მითითება აღმშენებლობაზე სასხვათაშორისა – „...მოკუდა გუარამ ძე აშოტისი, და დამარხეს ოპიზას, მეორედ მიხგან აღშენებულსა“¹⁸; სხვა შემთხვევებში, პირიქით, საგანგებო „ნიფორმაციის“

სურ. 5.
მთქეს ტაძარი

სახე აქვს: „...ადარნახე, ძემან დაეთ მოკლეღისამან, ადაშენა ბანა ჴელთა კურიკ ბანელისათა, რომელი-იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ“; ანდა „მოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატიხამან, რომელსა ეწოდა კეჩი, ადაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოელთა განგებითა, და დასუა პირველად ეპისკოპოსად ხანატრული სტეფანე...“ ან კიდევ: დაეთ III კურაპალატმა „...ადაშენა მონასტერი და საყდარი ღმრთისა, წმიდა ეკლესია სახელისა“¹⁹. უკანასკნელი ცნობის ამოკითხვისას კიდევ ერთხელ თვალსაჩინოვდება, რაოდენ ჭირს ხილმე სხვათა აზროვნების წესის, სხვისი დოგმის გაგება – დღევანდელი ისტორიკოსისათვის არცთუ ცხადია, რატომ ამოიწინა მემკვიდრე დაეთ მეფის ანაგებთაგან მაინცდამაინც სახელის საფანე, რატომ ამჯობინა ის მასზე ნამდვილად არაფრით უარეს ოთხთა ეკლესიას და ეველა მხრთე უფრო „დიდებულ“ თქმს? იქნებ იმიტომ, რომ ამ ორს სხვა მიმგებულნიც აქავედა (თქმის ხოი ნამდვილად – დაეთთის ძმა, ბავრატ მაკისტროსი)?

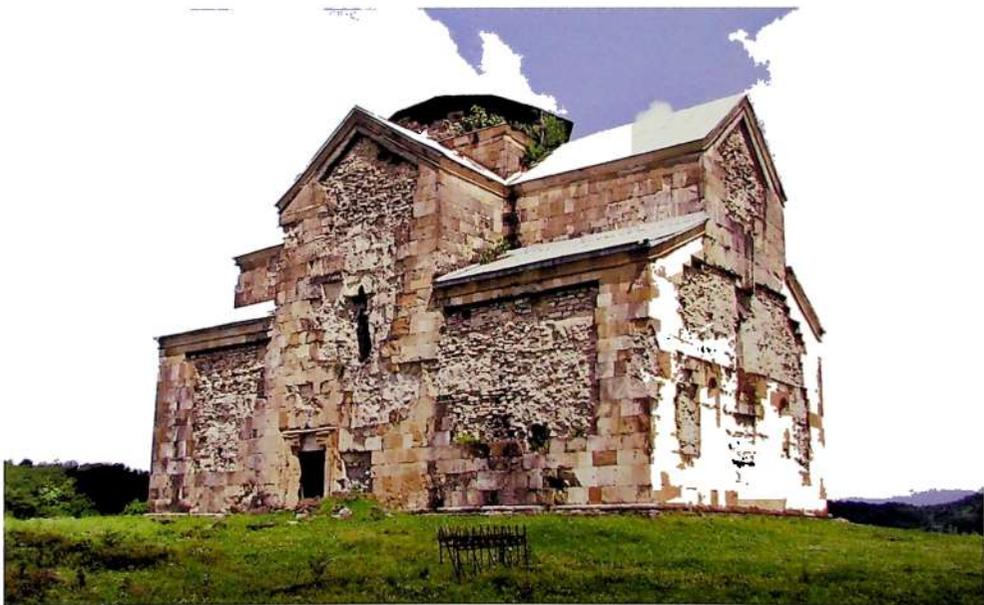
უფრო ილი მისახვედრია, როგორ „შემოეპარათ“ „ქართლის მატეანეში“ ორი ასეთი სრულეობით „არაქართლური“ ცნობა: გიორგი აფხაზთა მეფემან „...ადაშენა საყდარი ჴეონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ, და განაშენა იგი ნაწილთა სიმრავლთა წმიდათა მარტულთათა“ (სურ. 4), ხილო მისმა ძემ, აფხაზთა მეფე დეონმა „...ადაშენა ეკლესია მთქესა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოელთა განგებითა“²⁰ (სურ. 5). რა თქმა უნდა, ისინი ქრისტიანთა იმიტომ „მეციწნარეს“, რომ დასავლეთ საქართველოს ეს მკერობელნი

ერთიანი ქართული სახელმწიფოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის პაპა და ბაძა არიან, რომელთაგან ნამემკვიდრეუი გვირგვინის გარეშე „სრულიად საქართველოს“ ტახტს ეერ მოიპოვებდა.

თეთ ბაგრატ მეფის ნაშენებ ორ ტაძარს კი ამავე მატანეში საეხებით განსხვავებული პატივი ერგო: პირველზე წერია: „...დიძან მეფემან [ბაგრატ] ადამუნა საყდარი ბედიისა, და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მიცკვდა მუენ გულაყეხა საეპისკოპოსო, შეწირნა სოფელნი მრავალნი... განასრულა ყოელთა განგებითა, შუამკო ყოელთა სამკაელთა ეკლესია, აკურთხა და დასვა ეპისკოპოსო. ეკეთე ესმე ენებან განცდად და გულისხმისყოფად სიძაღლისითვს დიდებისა მისისა, პირველად განიკადის სამკაელი ბედიისა ეკლესიისა, და მისგან გულისხმა ყოს, რომელ არაეის ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისი ქეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა“ (სურ. 6). მეორეზე კი შემდეგი ითქმის: ბაგრატ მეფემ „...აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიქაქდომელითა, რამეთუ შემოკრებნა მახლობელნი ყოველნი კვლამწიფენი და კათალიკონნი, მღვდელთ-მომღვარნი და ყოველთა შინაჩკურთა წინამძღვარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქვემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მეოფნი, და სხუათა ყოველთა საკვლამწიფითა“²¹ (სურ. 7). ეთელ ზემოქცია იმაზე სიტყვა გაგებრძელთ, რომ ქრონისტის აღფრთოვანება და აქელი კილი ტაძართა ეკლესიურსა და პოლიტიკურ მნიშვნელოვნებას ეკეთვის და შეჯაღობითა – თეთ სურთომიოდერებას. ის, სელ ბეერი, ახეთ დიდების დირხად თუ იგულეება.

ერთიანი საქართველოს ამასეული თხსულებე ამმშენებლობას შედარებით ნაკლები გულისხვებით ეკიდება. მაგრამ ეს რთი იმნავს, რომ

სურ. 6.
ბედიის ტაძარი

სურ. 7.
ქუთაისის ტაძარი

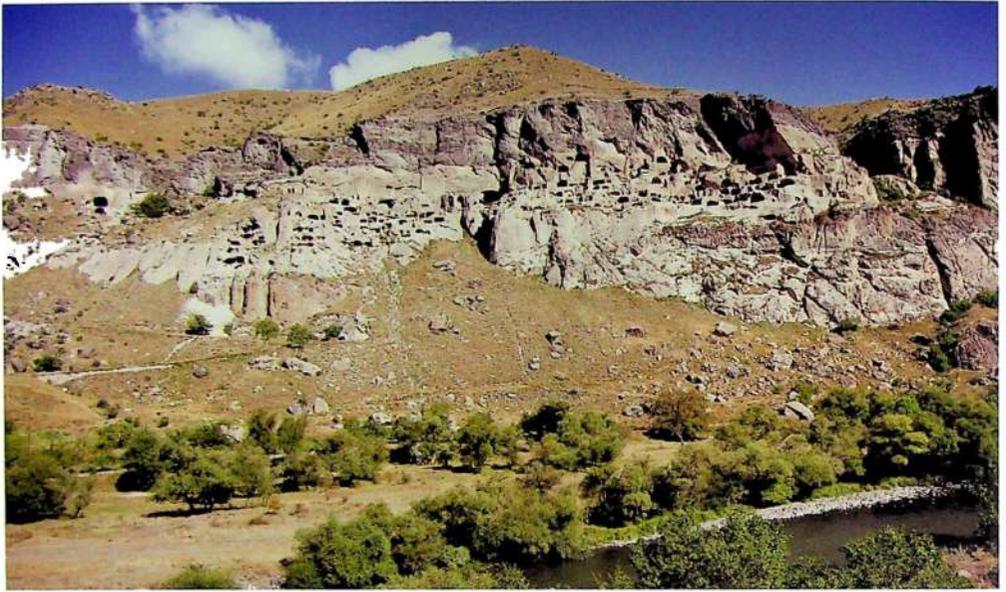
XII-XIV საუკუნეთა მწერალნი მას სხვანაირად უყურებენ მათთვისაც იგი მეფეთა (ეკლავაც იშვიათად თუ სხვათა) დამსახურება და ღვაწლია. ასე, დავით IV აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით, მან „...ღაღარანი და ხაკრებულონი და მონასტერნი არა თუსთა ოდენ სამეფოთა, არამედ საბერძნეთისნიცა, მთაწმინდისა და ბორღალეთისანი, მერმეცა ასურეთისა და კპრისისა, შავისა მთისა, პაღესტინისანი, აღაგნა კეთილითა... მთასა სინასა, სადა იხილეს ღმერთი მოსე და ულია, აღაშენა მონასტერი...“²². თამარის მეისტორიე, ბასილი ეზონ-მოძღუარი გიორგი III-სეც ამბობს – „მატა ყოველთა საყდართა, მონასტერთა და ეპისკოპოსთა“ და თავად თამარსეც: „წმიდანი ეკლესიანი შვიმკობოდეს მრავალფერთა მიერ სამკაულითა“-ო²³. ხოლო რათა დაერწმუნდეთ, რომ ამგვარი დამოკიდებულება შემდგომ ხანასაც გასწვდა, შუახაუკუნოვანი ქართული ისტორიოგრაფიის დამაჯამებელს, ვახუშტი ბატონიშვილსაც მოუესპინოთ: „მეფესა დაეთოს ამისთვის ეწოდა აღმაშენებელი, რამეთუ ოდეს იქნა მეფედ, იყო ქუეყანა ესე სრულად ოკერ; ამან განაგნა და აღაშენნა... იყო... ეკლესიათა, ქსენონთა მაშენებელი განამდიდრნა ეკლესიანი, არა გარნა თუსნი ეკლესიანი, არამედ საბერძნეთისაცა ეკლესია-მონასტერნი დავისნა და განაშუენნა“; და ეკლავ: „...ეწოდა მეფესა ამას გიორგი ბრწყინვალე, რამეთუ განაგნა და აღაშენნა ქუეყანანი, რჯული და სამოქალაქო წესნი განაბრწინეა, ეკლესიანი დარღვეულნიცა მოოვრებულნი აღაშენნა, განაახლნა და განანათლნა“²⁴.

ის, რასაც მშენებლობასუ ამბობენ, ნაწილობრივ მაინც „აწყულ კილოსუ“ წარმოითქმის: აი, გელათზე თქმული: „...მოიგონა [დავით მეფემ] აღშენება

მონასტრის და დაამტკიცა რომელიც გამოირჩია მადლმან საღმრთოსნ ადგილსა ყოელად შეეწიურსა და ყოელიორთ უნაკლელისა, რომელსა შინა ეთარცა მეთრე ცაი გარდაართსა ტაძარი ყოელად წმიდისა და უფროხად კერ-თხეულისა დედისა ღმრთისა, რაბამ რამე აღმატებელი ყოველთა წინანდელთა ქმნულთა, რომელი ზემთა მსგზს შეეწიურებას ყოველთასა, ხიერცათა და ნიეთთა ხიკეთთა და ხიმრავლთა, და მოქმნულთისა შეესწარებლობითა, რომელსა აწ თანამოწმობით სედექს თუელნი ყოველთანი, და ალაქსი ხაწმიდეთა მერ პატრიარხანთა ნაწილთა წმიდათასა, და წმიდათა ხატთა მიერ და ხაწმიდისა ხამხანურებულთა ყოელად დიდებულთა და სხუთთა ნიეთთა მნიად ხამოქნელ-თა“²⁵ (სურ. 8). ასლა ვარძიასე ნაუბარი ენახით: თამარ მეფემ „აქელ-ყო აღმენე-ბად გამმარჯვებელსა მისსა ზემთა-კერთხეულსა ვარძიისა ღმრთისმწობელსა, ზემო ვარძიის ქუეშო ვარძიით მიეკლდებოთ, რომელი კლდისაგან გამოქცეეთა, თუთ პატრიარხანი ეკლესიასა და მონასტრისა ხამოყოფი ხენაკებ, რომელი მკერთა-განცა შეუკვლ და უბრძოლველ ყო. ესე ვარძია პირველად დაქუყო ხანარტელსა მამასა მისსა ვიორგის, ვარნა ვერ სრულ ექმნა და დაეცევა, რომელ დიდმან ამან აღახრულა და შეამყო ყოელიორთ... რომელი ყოელისაგანცა მოთხრობა ძნელ არს. თუ ეისმე ნებავს ამისგანცა, თხილენ ვარძია და ხაქმენი მისნი ქმნელნი და ნაშენები ქუაბ-ქმნილნი, ვინა მეფემან თამარ გულს-თვინა მსახურებად უბიწისა და განხაკროთმელისა ხასწაულთა-მოქმედისა ვარძიისა ღმრთისმწობელისასა, ამისთვის უმეტეს პირველთა იდისა ხამოყო მისი“²⁶ (სურ. 9).

სურ. 8.
კლდის მონასტრის
ღმრთისმწობის
ეკლესიას

სურ. 9.
ვარძის მონასტერი

ამ ორთან შედარებით ფრიად „მკრთალია“ ჯამთაადმწერლად წოდებულს XIV საუკუნის მესტორის მიერ მეფე დემეტრე II თავდადებულის შესახებ დაწერილი: „აღაშენა ქუეყანანი მოსტრებულნი. ამანუე აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი იხანთა, საყოფლად მეტეხთა ღმრთისმშობელისსა, და შეამკო განგებითა დიდითა კეთილითა...“²⁷

XVII-XVIII საუკუნეების წყნს ისტორიკოსებს, თითქმის რომ გაბმული რბევა-ლხრების მაცქერალო, იშეითად ედლოდათ საბაბი და მიზეზი აღმშენებლობას ეწერათ, მაგრამ არც ისინი გაუშეებდნენ ხოლმე საამისო შესაძლებლობას. ეახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთაგანი“, ბერი ევანტაშვილი შემდგომს წერს თემურლენგის აკლესიური ქუეყნის ამდორძინებელ ალექსანდრე I-ზე: „...ამა ალექსანდრე მეფემან მატა სხუათა მეფეთა ქართლისათა სიკეთითა, რამეთუ იყო კაცი მეცნიერი და მოშიში ღმრთისა, და ელმოდა გული მოსტრებისათვს წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა, და არა პქონდა ღონე აღშენებისა... და დახდვა იმერთა და ამერთა, ზემო ქართლსა და კახთა, კომლსედ ექუსი შაური... და ამით იწყო შენებად მცხეთისა და რუის ღმრთეებისა საყდრისა და დაშურებოდა დიდად და ხანსა რამდენსამე შინა აღასრულა და შეამკო ყოფლითა სამკაულთა“ „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ევრსიაში იგივე კიდევ უფრო ვრცელადაა ნაამბობი – რამდენიმე განსხვავებულ ცნობასა და შეფასებასა მოვიტანთ: „...ამან მეფემან გარდამატა სხუათა მეფეთა საქართველოსათა. და იყო კაცი სხიერი და სწავლული ყოფლისავე საღმრთოსა და საეროსა ზნეობითა აღსახეჲ. და გული უთქმიდა კუალად-გებად პირველსავე სასონსა ზედა მიუქანებად წმიდათა ეკლესიისათვის და საქართველოსა. ...ამა მეფის ალექსანდრეს აღმზრდელმან მრავალის ჭირნახულობითა, ბებია მისმან ქუცნა ამირჯიბის მეუღლე-

ყოფილმან რუსა, ამან იყო მრავლის ღუაწლითა და გულსმოდგინებით აღშენებად წმიდისა სუეტის-ცხოვლისა. პირველად გამოკაშმა და იყო მენებად სუეტთა საყდრისათა და ვერდარა სრულ კყო აღშენება მისი... [ლექსანდრემ] იყო აღშენებად სუეტისა ცხოველისა, და აწ ახლად აღაშენა და განაერცო და გაასრულა, და ყოვლითა მოკაზმულობითა შეამკო და განაშუენა... და ყოველივე საქართველოს უდაბნონი, მონასტერნი და ეკლესიანი [აღაშენა]. და კუალად აღაშენა მცირე ვეუტერი მთაყარანგელოსისა მცხეთას სამარხოლ... და კუალად ინება აღშენება ყოველთა საქართველოს ციხეთა და საყდართა... ასოცდართავე ქორნიკონსე საქართველოს ციხენი, საყდარნი და მონასტერნი ყოველნივე სრულიად ახლად აღაშენნა და შეამკუნა და კუალად მისგან დადებული მანვე ამოკუეთა...²⁸ (სურ. 10).

ქება როგორც აღმშენებლებს, შეხვდათ როსტომ მეფესა და ვახტანგ VI-საც. როსტომის თანამედროვე ფარსადან გორგოჯანიძე გატეხილ ხილს გამოაქოფს და გვეუბნება: „როსტომ მეფემ განჯის გ'საზე გატეხილს სეთი დებადასუ ვეზირთით ხიდი აავო. სოფელი და ქარაიანსარა აღაშენა, რომ მგ'საერი არ გაისარჯოს, სადგომი და საკმელი მზათ დახედეს“²⁹ (სურ. 11). ერთხელ უკვე დამოწმებული ბერი ეგნატაშვილი როსტომის შესახებ შემდეგს ამბობს: „აღაშენა ტყვიდისს სახლი ყიზილბაშური, კეკლუცად და ტურყად ნაგები... აღაშენა წმიდა კათოლიკე ეკლესია, მცხეთის გუმბათი და სხუანიც, რომელნიმე მოკრებულნი ეკლესიანი აღაშენა. და კუალად აღაშენა გატეხილი-კიდი“³⁰. XVIII საუკუნის მწერალი სენია ჩხვიძე ვახტანგ VI-ის სადიდებლად, სხუასთან ერთად, ამსაც იტყვის: „...ინება საქართველოს სარწმუნოება ხე გაძლიერება, აღაშენა ქალაქს [ე. ი. თბილისს] სიონისა გუმბათი და სამხრო და შეამკო ყოვლითა საპატიოსნითა... აღაშენა ურბნისს სამრეკლო და გალაიანი, განაპატიოსნა შიგნით გარემდი... განიღო რუ ნახიდურითგან ვიდრე ყისყალამდის, აღაშენა ხუნენი, სოფლები უშენსა ადგილებსა და განიღო რუ ნაგებიდამ ბოლოსა ყარაისასა და აღაშენა სოფლები და აღაშენა ქალაქსა [თბილისს] სახლი პატიოსანი მიტურტიდისა და ოქრისა ვარაყითა შეთსსული, მხემან ამისმან, ამის უშეყნიერეხი სახლი არც ვერანს შიგან მინახავს...“³¹.

ამდენი – იქნებ მეტისმეტად ბევრი – ამონარიდი სამი დასკენის შესამტკიცებლად დაგვიტრდა:

- ა. შენება ძველ საქართველოში საპატიო საქმედ მიიხანდათ;
 - ბ. იგი მშენებლობის წამომწყების ღვაწლია;
 - გ. თვით XIX საუკუნის შუა ხანამდე ქართველთათვის უმთავრეს (არსებითად ერთადერთ!) ისტორიაში ეს პატიეი, მცირედი გამოწაკლისით, ჯერ ქართლის ხელმწიფეთ, შემდეგ კი ბაგრატიონთა სახლის წევრებს ეკუთვნის.
- ნახსენები „გამონაკლისები“, სხვა ყველაფრის გარეშე, მიგვახვედრებდა, რომ ეს სურათი ისტორიულ სინამდვილეს მეტისმეტად აღარბობს. მეტი რაღა, 1010-1029 წლებში მცხეთის სვეტიცხოვლის მშენებლობა, მართლაც ახლად აგება საქართველოს ეკლესიათა დედისა და თაყისა, არ შეუტანიათ „ქართლის ცხოვრებაში“ და ვახტანგ VI-ის „სწავლულმა კაცებმაღა“ შემატეს იგი მატიანეს, მასში მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის განახლების თაობაზე მუდქისხედექ კათალიკოსის ანდრეიძე „ნააკერეს“ რა თქმა უნდა, ეს რაღაც ბოროტი განზრახვის შედეგი კი არა, ასე ყოქვით, „უანრის თაყისებურებაა“ – როგორც ითქვა, „ქართველის ცხოვრება“ სამეფო სახლის ისტორიაა, სხვათა ნაქმარ-ნაამაგარი კი სხვაგანაა საძიებელი. ეს მით უმეტეს ასე იყო, რომ ნამდვილად არსებულია საოჯახო-

ხერ. 10.
ხუციციხელის
ტაძარი

საგვარეულო მატრიანეები (იხიი ნახსენებიც აქეთ წყენს მესობორიეთ), ერთი მათგანი კი შემოგვრნა კიდევ – ცნობილი „ძეგლი ერისთავთა“, ქსნის ერისთავთა თავგადასავლის და, სხვათა შორის, მათი აღმშენებლობის მომხსრობელი.

მშენებლობას რაც შეეხება, ამ მატრიანეში საუბარი ძირითადად ერისთავთა მაშინდელ საყოფელზე, ქუენიფენეზე და მათ სამარხო ღარგვისზეა (ხერ. 12), ცოტაც იკორთასე. გარდა აშკარად ნახეურადლეგენდარული საწყისი ნაწილისა, რომელიც VI საუკუნეს მიგეანიშნებს და მიგეითხრობს როსტომ ერისთავისთვის იუსტინიანე დიდისგან მამულისა, განსახეუნებლად კი ღარგვისის ტაძარის დამტკიცებაზე (რის მერეც „როსტომ აღაშენა ქალაქი

ლარგუცს და შეამკო ყოვლითურთ ეკლესია“), აქ XIII საუკუნის მიწურულისა და XIV საუკუნის აზმებია თაემოყრილი. ეგებულობთ, მაგალითად, რომ ლარგუელ შალვას ძე ერისთავმა აღაშენა „ტყვილისურისა წესითა დარბაზოვანი ქუენიფნევეს...“; ქუენიფნეველ ვირშელის ძემ „აღაშენა ქუენიფნევეს ეკლესიას და დარბაზოვანი დიდ-დიდი და შუენიერი. ამან იწყო შენებად ზღუდეთა ამის მონასტრისათა და აღაშენა სამრეკლოთა და ყოვლითა სამკაულითა შეამკო ეკლესიას...“; იოვანე ვირშელის ძის ერისთავობაში „იქმნა წვიმა მსაფრი და ადიდნა ქსანი და მომართა მონასტერსა ამას და წარისხნა ზღუდენი და სამრეკლონი და გამომხარა ძირი ეკლესიისა. მაშინ ერისთავმან იოვანე მასვე კურიასა შინა იწყო შენებად ზემოხსა ამის ეკლესიისა, რომელ სამ წელ აღაშენა და მოქმნა ბჭე და სამრეკლო და იწყო ზღუდესა ხატებად ეკლესიისა...“; ამავე იოვანე ვირშელის ძის ერისთავობაში „მოშლიდიყო დიდი იგი საყდარი იკორთას, მთავარ-ანგელოზისა მიქელისი და იწყეს შენებად...“³².

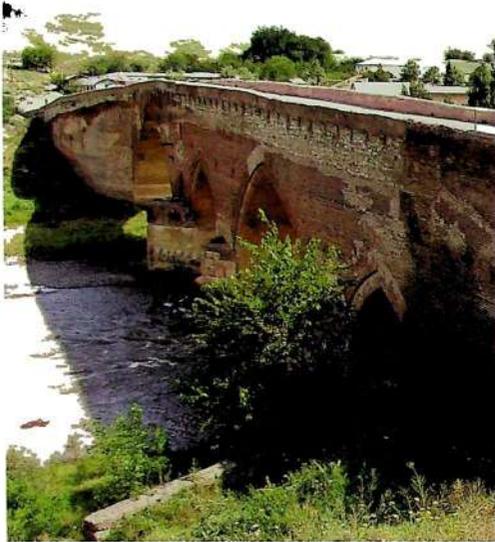
აქაც, ამ „ეკრძო“ მატანიეში ზუსტად ისეთივე მიდგომაა, როგორც „სახელმწიფოებრივი“, მხოლოდ სამსჯელო არე არის უფრო ვიწროდ მოვარგულული. თუ წარმოვიდგენთ, რომ ამგვარი თხზულებანი წარჩინებულ სახლთა ნაწილს მაინც კჳონდა, ნათელი გახდება, კიდევ რამდენი ქტიტორის ეინაობა გვეცოდინებოდა. ხოლო რადგან ისინი არ მოგვემოვება, სხვა რიგის წყაროები უნდა მოვიშველიოთ. პირველ რიგში კი (რათა ჯერ საერო ნაწერები „მოვიტათ“) სიგელ-გუჯარ-ოქმები, რომელნიც ჩვენ ხან სულ ახალ ცოდნას გვაწოდის, ხანც მატანიეებში ამოკითხულს ავსებს და ამრავალფეროვნებს.

აი, რამდენიმე შეწორულობის საბუთი. მეღქისედექ კათალიკოსის სახელგანთქმულ „დაწერილში“ სვეტიცხოვლისადმი (1029-1033 წლები) ნათქვამია: „...შევაჩქეე ყოვლითავე სამკაულობითა გარეთითა ბჭითა და ვარეშემო სტოთითა მოქმნითა და ზედადაბურეთითა... კოლას... ავაშენე სოფელი დიდი ოროტანი; და ფანაერას ავაშენე სოფელი ა მახარონი და სიკუთს... ავაშენენ სოფელი ბ ნაქალაქევი და ბერდაძირი... და ყოველნი სოფელნი, რომელნი წმიდისა ამის კათოლიკე ეკლესიისანი არიან, ავაშენენ და დაეგვენ ყოველგან სახლნი, და ავაშენე ეკლესიანი რიცხუთ ყოველნივე“³³.

თამარ მეფის მიერ 1201 წელს გაცემულ სიგელში შიომღვიმისადმი საუბარია ანტონი ჭყონდიდელის (გლონისთავისძის) მიერ წყალსადენის მშენებლობის შესახებ. მის ერთ მონაკვეთში თეთ ანტონი მთავარეპისკოპოსი ასე მოგვითხრობს: „ადიდვენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი დაეთი და თამარ და ძე მათი გიორგი ლაშა... მე, მიწმან და მლოცველმან მეფობისა მათისამან ანტონ ჭყონდიდელმან ვიხილე სახლი ღმრთისა წმიდაი უდაბნოი მღუემისა და მას შინა მყოფნი წმიდანი მამანი ჭირსა და იწროებათა შინა ურწყულობისასა და შემწეობითა წმიდისა მამისა შიოისითა ვებნენ და ეპოე წყალი ადგილსა სხალტბისასა და ველეყავ მოქმედებად და შეწეენითა მისითა მოვიყვანე წყაროი კარსა წმიდასა ეკლესიისასა ჟამთა წელიწადისათა სამისათა დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა, არ მოაკლდა, ეგზომ მოვიდა და უშეტეცია წყალი“³⁴.

კახა თორელის 1259 წლის რკონის მონასტრისადმი მიცემულ „დაწერილში“ ნახსენებია „ჩემი ეგუტერი“, რომელიც, საფიქრებელია, ამ დიდებულის აგებულ სამლოცველოს, შესაბამისად კი კახა მეტურჭლეუთუხუცესის აღმშენებლობას მიგვითითებს³⁵.

ქუენიფნეველი ერისთავის შალვას 1470 წლის სიგელი გვაგებინებს (ეს სხვა შალვაა, არა ის, ვინც, „ძეგლი ერისთავთა“ ცნობით ლარგვისს სამსახურებულნი

სურ. 11.
გარეხილი (წითელი)
ხიდი

კედლები სულ დაეხურე; არაგუსად კიდი გავსდევ და გაგაკეთე; ანტიოქიასთან დიდი ჩარდახი დაეღგო; კიდევ მცხეთას გაღაჟის გარეთ ქუოტკირის ხახახლე ავაშენე, კართია და ფანჯრით მიერთე და გაგაღესქინე... ქალაქს საყდარი [ტფილისის ანისხატი, დ. თ.] ღორფინით გარდავსჭედე და შიგნით გაეღესე და დავახატეინე... ქალაქს ხახახლე ავაშენე და გაგაკეთე... კოჟორსად ერთი კარის საყდარი დაეღგო და კაი ხაზაფხული ხახახლე ავაშენე; დარბაზს ერთი კაი ხაწნახელი ავაშენე... ყორნათის თავს ერთი სოფელი ავაშენე და ყორანთას კაი მარანი დაეღგო... ძეგვის ზურის თავს კაი თლიღისა ქვის საყდარი ავაშენე; აგრევე გომს კაი მარანი ავაშენე და ორი ხაწნახელი დაეღგო; ხალხინოს კაი საყდარი ავაშენე, კაი ხახახლე და მარანი დაეღგო და კაი ბაღი ავაშენე; კიდევ მეტეხს ნამეტნავად დაფუძნებული და დაძველებული საყდარი კვალახლად განვაახლე და გაგაკეთე და იქვე ზვარში ხაწნახელი ავაშენე; მეტეხის თავს სოფელი სხერტა ავაშენე... აგრევე აშენდას ერთი საყდარი დაეღგო... კიდევ აღაიანში ხაწნახელი ავაშენეთ; კიდევ წეროანს ქვეერები ნაქსართ და მარანი ავაშენეთ; მოხისის თავს სოფელი ახალშენი ავაშენეთ... თრიალეთსად სოფელი ბარაღეთი ეამთა ვითარებისაგან აოკრებულეთო და ახლად წუენ ავაშენეთ...³⁷

ამ ერეკელ ჩამონათელსუ არანაკლებ ძეირფას მონაცემებს ვნახულობთ - ეი ორმ ძალსე მცირერიცხოვანს - ანდერებში. სოჯიერთი მათობას ძალსე ყართოღაა ცნობილი. პირველ ეოვლისა, ესაა დავით IV აღმაშენებლის ორი ანდერძი - 1123 წლისა შიომღვიმის მონასტრისადმი და 1125 წლის საბოლოო მისი დანაბარები. პირველიდან შემდეგს ვგებულობთ: „...მოეწოდე არსენის ბერსა... და ვარწმუნე აღმენებად ეკლესიას, ხაშუად მონასტრისა, ხახელსა სუდა ყოვლად წმიდისა ღმრთის მშობელისასა, და მომადლებითა მისითა სრულად ეხილდ. ...თუ მე ღირს-მყოს ღმერთმან ენკენობაი მისი ვიხილო, კურთხეულ

შესწირა), ღარგვისს მეო „დავახატეინე კამართა უკანითი წმიდისა თეოდორესი თავი ეკლესია... აღვაშენე ეკლესიას ნათლისმცემლისა, დავახატეინე და შევაძქვე ხატითა, წიგნითა და შესამოსლითა სრულიად... შემოვიკულენ ზღუდენი და აღვაშენენ ტრაპეზნი და მივაწვეენ ზედა ჩარდახნი და შეეხურენ სიპითა; აღვაშენე მარანნი... აღვაშენე ზღუდისა კართა ზედა ხაშრეკლასი, დაეხურე სიპითა და დავასუენე ზედა ჯუარი სპილენძისა... აღვაშენენ სოფელნი... ახალ-უბანი... ივრეთი... მერედა... ქურთას და სხუას...“³⁶

ნიკოლოზ კათალიკოსი (გვარად ამილახორი) ხეტიცხოელისადმი 1687 წლის „სეწირე-ღობის წიგნში“ გვეუბნება: „და მივცაეთო კელი და ძველითგან დაფუძნებული კედლი სუეტის ცხოვლის ტაძრისა მკარსა ხამკრეთისასა ახლად აღვაშენეთ; კიდევ ხუთი ხამხრო გამოეუცვალეთ და კვალახლად აღვაშენეთ; კიდევ ხეგტსად სე. „ცხოველ სეგტსე“, დ. თ., სურ. 13) ხადაფქარის ჩარდახი გაგაკეთეთ... აგრეთვე შიგნით ქუოტკირის

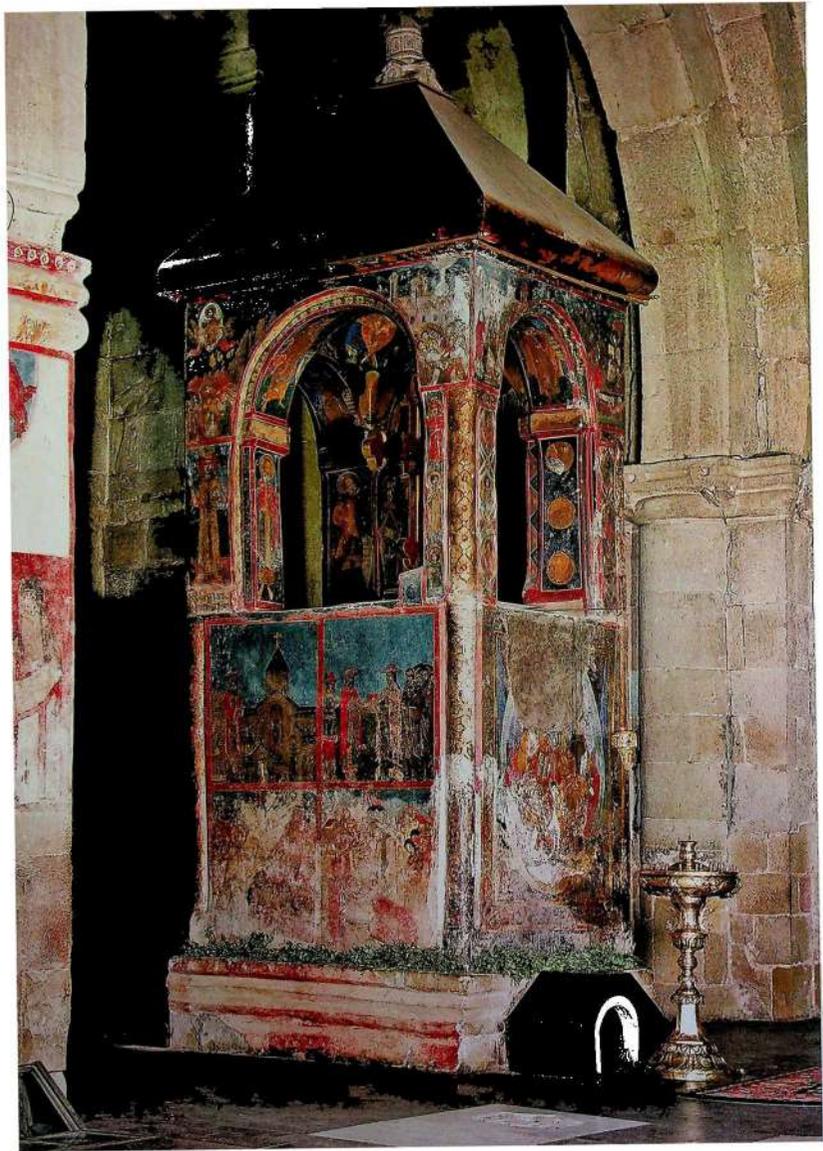
არს სულგორცდობა მისი, თუ არა – არსების ბერისა... კალაპორი გამოეყარონ, მოღვწენ, მოხატონ... (ხერ. 14). ამასუ არანაკლებ მრავლობითქველას, თუძე; ამასაუთ ხიჯკაქანწი, მორუ ანდერძი; ...ღარნა მონასტერი ხამარხავი წემი და ხასუაღუ შეიღოს წემისა [გელათი, დ. თ.] უხრუღად... აწ შეიღოს წემისა მყოველს დიძირი ხრუღაქვის ეფელითური...

ნაკლებად იშველიებენ ხელმე ბერად უვას, უკვე XVI საუკუნის მიწურულის, დორთიეთის კათალიკოსის ანდერძს, ხადაც; იტრისი (თეთი კათალიკოსი „ნიტრისი“ იტყვის) ხიონის პასილიკის მშენებლობის შუიითანი მიმდინარეობაა აღწერილი: „...ტყელიღან ეყოლა წმინდის ეკლესიას თუ დაქველდი, დაძველებული; ემქმსაკ და ავიდე ხაჯიქელითური; ახალი ხაჯიქელი გაეთხარუ აღვამენე მონასტერი ესე კარგი ხასელსა ზედა ხიონისანი, დიდი და პატოხანი... ხაჯიქელი რომ წავსხენ, მოვიდა მამასდის მისხაღუ შაითამს ეფი ...განგრელდა გელასწერის და მქინვარება მისი იც; წელ ხაქართეულიხედა... ასეის დროს ვამენეო მონასტერი ესე დიდი ჭირთის და რუღუნებათა, რომე მოუეჭდებოდეს თარქში აგარანთა და აგუქრედეს წაკარტება კალატოხები და ტემოგ ხაჯიქელებითი ექვლანი. შემდგომად ამის იბრანა დქერთან და დაჯდა მეფედ ბატონი სეიმინ... მოვიდეს კიდე ურქინი... ხეი ეკლესიას დამოწეს და ხოველი ამოტრეს, კიდე ვერ უაჯღუ ბელს ვაჯა წემი ხამროსი; მიეჯე კელი და აღვხრულე ეკლესიას შენობითა“

არსებითად ანდერძის (ამას თაჟადაც; ამბობს) დაეთოგარეუხისადმი XVII საუკუნის დამღვეს მისი ამღობინებლის, წმ. დავით გარეჯელის ღაერის წინამძღვრის, ინიორგის (მსკუტასის) მიერ 1712 წელს მიცემული უკუახიც;

ხერ. 12.
ღარეჯისის
მონასტერი

ის გეამცნობს: „...ადეაშენე: უდაბნოსა შინა საყდარი იოვანე მახარებლისა და კეალად პალატები და სხენი კეთილნი კლდის სახლები, ვაღაენი და კოშკები და საყდრის კანკელი ბეგრის ხარჯ-ვაწვეით მურასად დახატული... ადეაშენე თვალსე საყდარი პეტრე-პაველესი“⁴⁰ (სურ. 15).

რაოდენ უცნაურადაც შეიძლება გაისმას, ამშენებლების ეინაობა შეიძლება სასამართლო საბუთებშიც გამოვიკვიროს. თეიმურაზ II-ის 1752 წლის 2 ივნისის განინებებიდან ჩანს, რომ „სასახლე მტკეერის პირს თიფლისის ანისისხატის ვეგრესე“ XVII საუკუნის ბოლოსა თუ XVIII-ს დამდეგს თამარ ვახტანგ V შაჰნავაზის ასულისა და მისი მეუღლის, გვი ამილახორის აგებულისა (საგულისხმოა, რომ შენობის ანისისხატისკენ გაზაველ „ქარს სვეით ცოლი და ქმარი სწერია, აბელი კალატოსის შეილის დაწერილია და ის მხარეც იმათი დახატული“ – ე. ი. ამილახორის სასახლეს მოხატული ფასადები „ქირია“); 1766 წლის 5 მაისის განინებებაში ამოვიკითხათ, რომ დიმიტრი ციციშვილს თბილისს სასახლე, ხოლო ქარელში კოშკი და სასახლე აუშენებია⁴¹, 1797 წლის 3 ივნისის განინებებაში ე – რომ ფცია ციხე შანშე დაეთაშვილის ნაღვარია⁴². შინდისში წმ. გიორგის ეკლესიის სადავიდარაბო ამბავს გეიამიობს 1789 წლის 5 სექტემბრის სასამართლო ოქმი: „ბერძენიშვილი ბეცია უშიოდა თავის განაყოფს ბერძენიშვილს იოანეს [იგივე ნინია]... თავისის ძღავერებით წავგაროეა ნინიამ სასაფლაო... წმიდის გიორგის ეკლესიაში შენ [ნინიას] წოია არა გაქესო. ...ნინიამ ასე უპასუხა: როდესაც პაპა ჩემი სვიად პაპა შენს გაჰყრია, მოსულა და ...ნინიის ეკლესია გაუკეთებია... უშვილო გაყრილი ძმა პყოლია არდაშელ, იმას უთქვამს: ამაზე კეთილბრის ეკლესიას გაეაკეთებო, მე დავიმარხებუიო და მას უკან საკუთრად შენ დაგრნებო. ...მამა ჩემი როდესაც დაკარგულა, ...მამული არაგვის ერისთავიანთ მირზაშვილებისთვის ...მიუციათ ...მოსულან და სწორე იმ წმინდის გიორგის ეკლესიასთან დამდგარან და ვინ მოჰკომბათ, შიგ დაუმარხათ“⁴⁴ – ეს მოვლენები XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ან შუა ხანისა უნდა იყოს და, შესაბამისად, ტაძარი XVIII საუკუნის პირველი ათწლეულებისა გამოდის.

ჩენთვის საგულისხმო ცნობები შეიძლება ნაირგეორ მინაწერება და ჩანაწერებშიც აღმოჩნდეს. ასეთგანია ე. წ. ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ (ე. ი. კახეთის დედოფალ ანას მოგებული, ანასეული ნუსხის) გადამწერის ანდერძი: „...დედოფალთა დედოფალი ნესტან-დარეჯან, და ძე მათი მეფე ალექსანდრე და დედოფალი ანა ...იყუნეს უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა დროწმუნენი, მაშენებელნი ეკლესიათანი. რამეთუ ალექსანდრე წარტყუნულ იყო წარმართთაგან ...ამათ ადაშენეს და განწმინდეს ყოველსაგან ღუარპლისა, ადაშენეს ცაი და გუმბათი და სამკრონი რაბამ რამე აღმატებულად და შემსგავსებულად, ვითარცა ჯჯრე იყო წინანდელთა ქმნულთა ნიეთთა სიკეთითა და მოქმნულებისა შეუსწორებულობისა. ...შემდგომად ამათ თანა რაოდენნიმე ეკლესიანი ადაშენეს და რაოდენნიმე წარმართთაგან შეგინებელნი ეკლესიანი განწმინდეს სახლად ღმრთისა...“⁴⁵. შეიძლება ჩვეულებრივი (აგრეთვე ძალიან ნაკლებად შემორჩენილი) საოჯახო ჩანიშნებიც გამოგვადგეს. მაგალითად, 1780-იან წლებში ბეჟან ამილახერიშვილს ჩაუწერია: „...[ქვემო] ჭვლას ...სასახლე და მარანი გაეაკეთე ...ქვლაკს [თბილისს, დ. თ.] დაქცეული სასახლე გაეაკეთე. დაეხარჯე ოცი თუმანი“⁴⁶.

სამწუხაროდ, ჩვენში არ მოიპოვება დასაველეთის შუა საუკუნეების ხელოვნების შესასწავლად აგრეთვეად სარგო სამონასტრო ქრონიკები. მათ რამდენადმე ცვლის ჩენი ეკლესიის წმინდანებად შერაცხილი ბერების

სურ.
შიომღვიმის
მონასტრის
ღმრთისმშობლის
ეკლესია

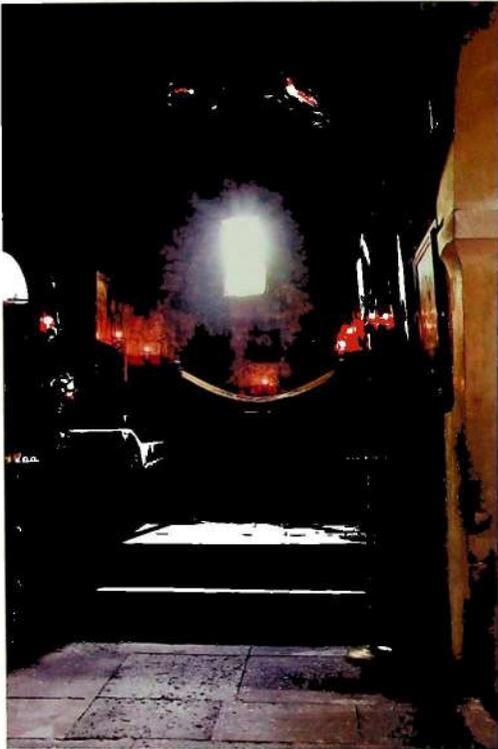
„ცხოვრებები“ ხადაც მომღვენო ხანების ხდომილებებიც არის ხელმე შეტანილი. პირველად ენახით, როგორ გამოთქერება კავთორაფიის მიხედვით წყენს უადრეს წმიდა მოწესეთა, ცამეტი ასურელი მამის მიერ დაარსებულ საეპიტოა სამშენებლო ისტორია. მათ თაქკაცად აღიარებულმა წმ. თიანე ზედასწელმა, „ცხოვრება“-ს სიტყვით, „...შენება არა იწყება მას ადგილისა, არამედ ვითარცა არს წესი მარტოდ მყოფობისა, იყოფილად; ნაპრალსა მას კლდისასა ეპოვნა ქუაბი მცირე, რომელსა შინა აღასრულა მწირობა ხარწმუნისა ამის ცხორებისა... თუმცა მის მოწაფეთაგან ერთმა, თათამ „...ქვეშე ძირხა მის მოსახსა აღაშენა მონასტერი, რომელსა შინა განმრავლდეს მონაწიანნი... წმ. თიანეს გარდაცვალების შემდეგ ის თათის მონასტერში აღესრულა, „...შექმნეს ღუესკუმა პატოსხანი და მუნ შინა დაკრძალნეს წმიდანი იგი ჭორცნი ნეტარისა მამისა წყენისა...“ (სურ. 16). მოგვიანებით კი, „...ადიეყანეს ადგილსაჲე თვისსა და მითყე ღუესკუმითა დაასუენნეს ნაწილნი მისნი. და შემდგომად მისსა აღაშენეს ეკლესია ...ხოლო შედგომად მრავლისა ეამისა წმიდამან კლემენტოს კათალიკოსმან აღმოსავალით ეგრძე ეკლესიისსა სხუაჲ ეკლესია აღაშენა სახელსა ზედა წმიდისა ნათლის-მცემელისასა...“

წინამძღვლისგან განსხვავებით, შენებას თუ არ თავიძს, მისი მონაწილე მათიც ნახს წმ. შიო მღვიმელი. მას შემდეგ, რაც მან რაღაც ხანს დაყო „მცირე ქუაბს“, მას შემოიკურთნენ ჯერ წმ. ევაგრე შემდეგ კი სხვებიც. ერთხელაც წმ. შიომ იხმო ევაგრე და უთხრა: „შვილი ევაგრე, უწყოდე რამეოე ამიერთოგან განმრავლებად არიან მამანი უდაბნოსა ამას შინა. ამისთვისცა ჯერ არს, რათა ეკლესია აღუაშენით, ხადაცა გვბრძანოს წყენს უყავილმან. ხოლო

აღვიდეს ქედსა მას ზედა ...მოცილო ცეცხლი წმიდამან ბერმან და დაიქარა ნებას ზედა თვისსა და დაახსნა ზედა საკემუდელი. ხოლო საკემუდელი იგი... ნადგა ადგილსა ერთსა, ვითარცა სვეტი ჰქცხა მას შინა. ...და ადგილსა მას, სადა უნებნა უფალმან, დასცა სათხარო მამამს სვეტმან წმიდამან შიო და აღაშენეს ეკლესიასი ხაღიდებულად დმროთსა... თუნაჲ განსხეავებულად კვიხატავს მოელენებს, მოგვიანო (ამწამს დამოწმებულს X საუკუნის), მეტაფორასული „ცხოვრება“ აქ ეკლესიის აგება წმ. ევფრემს თხოვნისებრ ხდება. კვლავ არ იწუხებს თავს მშენებლობით შესამე „ასურელი მამა“, ვისი „ცხოვრებაც“ გადავიკურნა წმ. დავით გარეჯელი, თემცა კი ტაძარი მის საყოფელთან მისხავე ცხოვრებაში ნსდება: ახლა „გარეჯად“ წოდებულ „უდაბნო და ურწკელ ადგილთა“ მისვლი წმ. დავით, თავისი მოწაყე წმ. დუკანათურთ დამკვიდრენ „პარეხსა რამე კლდისხა“ აქაც: „მოთმღვიმისებრ, შემოიკრბნენ მისი, და ვითარ ეურ დაარწმუნა [წარსვლად], პრქუა მათ [წმ. დავით]: ...წარუქვით და მოსეუქით სათხარნი და თხარენიო დაკეანი საწყლენი და ქეაბიცა საყოფელად თქუნდა“ უფრო გვიან, წმ. დავითის სასწაულის ძალით მოიქცა ქრისტიანობად ვინმე წარსიებული ბუბაქარი: „...და ვითარცა ნათელს-იღო ბუბაქარ, კვალად მოვიდა წინაჲ წმიდისა დავითისხა... და თანა მიატანნა სათხარნი და შექმნი და შექმნა ეკლესიასი ხაღიდებულად მისთა, რომელი-იგი უკანასკნელ წმიდამან და დამერო-შემოსილმან იღარითი [წმ. იღარითი ქართიელი, დ. თ.] განაჲრცულა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა დუხკეჲსი შეუქიერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა

სურ. 15.
დავით გარეჯელის
დავარა

სურ. 16.
სუდახნის
მონასტრის ეკლესია.
წმ. თინათინა
სუდახნელის
ლესიკა

წარმატების მსვლელობა წმ. სერაპიონის „ცხოვრებაში“ ასე იხატება: მიქელ პარსეული წარგ'საენის სერაპიონს, მის ძმას და კიდევ ოთხ ბერს, რათა მის მიერ სიხმრად ნახილვებ ადგილსუ აშენდეს მონასტერი, მათთვისვე წარტანებული უფლის ფერიცვალების ხატის სამკვიდრებლად; მათაც „...სოკის მიშე-ბი და სასწაულები, უწყებული დიდისა მისგან მოძღურისა ...და უბრძანა წმიდა-მან [სერაპიონ] მან, რათა ...ადუშენოს მცირე ტალავარი...“; ამის მერე სამცხელი დიდებული გიორგი ხორჩანელი უწვევებს მას სხვა ადგილს, სადაც ახლა უკვე წმ. სერაპიონმა „...ხილავა ანგელოზისას იხილა... და შემდგომად ორისა დღისა შექმნა ორი ჯუარნი წმიდამან მან ჰელითა თვისთა და კლდეა მას სუდა აღმართნა სახელსა სუდა წმიდათა მთავარ-ანგელოზისას. ხოლო უკანასკნელ მცირე ეგუტერიცა აღაშენა... ხორჩანელის ბრძანებით „მოიქმნა ადგილი იგი“ სამონასტრო და მისივე რწმევით აირჩა – უფლისგან მოცემული ნიშნით ეკლესიის ადგილი, თანაც წმ. სერაპიონმა იწინასწარმეტყველა, მაღევე მთორეგანაც ეკლესია აშენდებოდა; „...შემდგომად ხამისა წლისა სრულ იქმნა ეკლესია და შეიმკო ყოვლითა განგებითა, რომელი შეკგანდა ეამსა მას“; რამდენიმე ხანში წმ. სერაპიონი მიიცივალა „...და დადევს საყვალესა, რომელი-იგი თუთ შეემზადა მას აღმოსავლით საკურთხევლისა“;

წვევისა დაგითისნა... ამრიგად, სუდახნის შე-
მოხვევაში მონუმენტური მშენებლობის მითა-
ვედ ჯერ მისი მოწაფენი ჩანან, 200 წლის მე-
რე კი, უკვე VIII საუკუნეში – კლემენტის კა-
თალიკოსი⁵⁶, შიომღვიმეში – თვით წმ. შიო ან
წმ. ევაგრე; წმ. დავით გარეჯელის ლავრაში –
ბუბაქარი და წმ. ილარიონ ქართველი.

ერთმანეთის მინაცვლე თაოსნებებსა და ქტი-
ტორებს ვხვდეთ მიმდევრო საუკუნეების დიდ
მამათა „ცხოვრებშიც“ ამათგან პირველად
უმრწამსს⁵⁷, წმ. ილარიონს, საბერძნეთში
„ქართველად“ წოდებულს შევეხებით. გარდა
წმ. დავით გარეჯელის „საყვალეს ეკლესიის“
გამშენებისა, მის სახელს კახეთში ხამი
მონასტრის დაარსება მიეწერება – ორი მამათა
და ერთი დედათა ხელისა. უკანასკნელს
გ. ნუბინაშვილი აკურის „მამა დავითს“ უთგი-
ვებს – რაც აბსოლუტურად უუკუელია, რა თქმა
უნდა, ვერ იქნება, დანარჩენი ორის ადგილ-
მდებარეობა კი სრულიად უცნობია. თაოსანნი
აქ თვით წმ. ილარიონი და მამამისი არიან⁵⁸.

დანარჩენ ორ მამათგან – წმ. სერაპიონს „ზარ-
სხელი და წმ. გრიგოლ ხანძთელი, – პირველის
ცხოვრება-მოსაგრეობის წლები კვლავაც ხა-
ციდლო და VI-VII საუკუნეებიდან X საუკუნე-
მდე მერყეობს, მაგრამ იგი, აღბათ, მანც; IX
საუკუნემდე. წმ. გრიგოლ ხანძთელამდე და
ზაგრატონითა გამეფებამდე არის საკარაუდე-
ბელი. „ზარსმის მონასტრის დაფუძნება-

მასწივე ვინმე მონაზონობის მსურველმა კაცმა წააგდო სარკმელში ფულით საესე „ველოგია“; „...ეითარცა წარკვდეს წელიწადი მრავალი და წინამძღვარი გიორგი [წმ. სერაპიონის მონაცველი] გარდაიცვალა, რომლისა მონაცველედ დადგა მიქაელ ვინმე, რომელსა გიორგივე ამცნო, ეითარმედ: „იწყედ შენებად ეკლესიისა ბრძანებისაებრ მამისა სერაპიონისა და ნურარას ზრუნაე წარსაგებელისათს ...ველოგია იგი ...დამარხულ არს ქუეშე კერძო ჯუარისა (რომელი იყო თავით კერძო წმიდისა მის), აღმოიღეთ იგი და მიეციეთ ყოველთა მუშაკთა ...და ამის მიქაელის ზე იწყეს ეკლესია იგი ...და აღუმენა ვიდრე საწმურებელე მამობასა მიქაელისსა... ამისსა შემდგომად დაიფინა მონაცველედ მისა პაველე ვინმე ხუცესი ...ამან პაველე სრულ ყო ეკლესიამ და შეამკო ყოველითა სამკაულითა“; მოგვიანებით, გვეუბნება ბასილი, წმ. სერაპიონის ძმისწული, პირველ პირში „ჰელ-ყაე და შექმნაჲდ ლარნაკო ქვისა და ...დაესხენით ლარნაკსა შინა ახალსა (წმ. სერაპიონ)...“⁵³. ასე რომ, დასაწყისში ყველაფერს მონასტრის დამარსებლის ნება წარმართავს (იგი ხელითაც „მუშაკობს“), შემდეგაც – თემც თავიდანვე და მერეც სხვათა ნიეთიერი შემწეობით, – ეკლესია წინამძღვართა მოწადინებით შენდება, ხოლო წმ. სერაპიონის ახალი შთასასვენებელის „შემზადებას“ მისი ძმისწული იტვირთავს.

განსაკუთრებით უხეად საისტორიოცა და ხელაუნების საისტორიო მონაცემებიც მაინც გიორგი მერნულემ მოგვიმარაგა. ყველაზე მეტი, რასაკვირველია, თვით ხანცთასუა ნათქვამი. თავიდან მოთხრობილია მისი წინასტორია – მარტომიყოფ ჭუეფთისის ამბავი. შემდგომ „...იწყო [წმ. გრიგოლ] ხანცთასა შენებაჲა ...იწყეს საქმედ სენაკებისათს ქუეყანისა დაგაკებად ...და შემდგომად საყუდელი თვისი და თითო სენაკები ძმათა მათთს მცირს და ერთი სენაკი საოსტიგნედ დიდი...“; გამოხდა ხანი და „...ნებითა ღმრთისათა განმრავლდებოდეს ძმანი ქრისტუსს მსახურნი... ხოლო გაბრიელ [დაფანსულმან], დიდებულმან აზნაურმან, ...მოსცნა კირით-ხურონი და ნიეთი ყოველი ქეთიკირისა ეკლესიისა საშენებლად... ხოლო ნეტარმან გრიგოლ ადგილი იგი საეკლესიო დააეკა... და ჯუარი დასწერა ადგილსა წმიდისა ეკლესიისასა და იწყეს შენებად. და ესრეთ კეთილად განსრულდა ძუელი იგი ეკლესიამ ხანცთისა...“. ოთხმოციოდე წლის შემდეგ კი „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ხანცთას ახალი ეკლესიამ დაიწყო წადიერად... ხოლო იყო ჟამსა მას ხანცთას წინამძღვრად მამამ არსენი, ნათესავით აზნაური. ამისითა განზრახვითა იქმნა დაწყებაჲ ახლისა მის და შეუნიერისა ეკლესიისამ ფიცხელსა მას კლდესა ზედა... მას ჟამსა გარდაიცვალა ღმრთის-მსახური იგი კვლამწიფეუ... [და] მამამ არსენი და... სანატრელი იოუანე, ახლისა ეკლესიისა განმასრულებელი, ორნივე ესე ხანცთას მამობასა შინა აღესრულნეს ...ხოლო გურგენ, ძმის-წული აშოტისი... ღმრთისა მიერ დაჯდა ერისთავთა-ერისთავად. და მან განასრულა ეკლესიამ იგი ახალი ხანცთისამ და მის თანა ყოველთა დიდებულთა კვლამწიფეთა და აზნაურთა და ყოველმან ერმან მორწმუნეთამან...“⁵⁴. როგორც უხედავთ, ხანძისის შემოიხვევაში „ძელის ეკლესიის“ გარდა, რომელიც ბერებმა თვითონ ააგეს (მარტოოდენ ოპიკულ ძმათა დახმარებით), მშენებლობის დამწყებ-თაოსანნი მღვდელთმსახურნი არიან თუ ერისკაცნი ვერც კი იტყვი – მეტადრე „ახალი“ ეკლესია თითქოსდა წინამძღვართა მოწადინებითაც შენდება და კლარჯი ხელმწიფეებისაც.

მსგავსი ეთარება გვექნია იშხანშიც, რომელზეც ნათქვამია: „ნებითა ღმრთისათა იქმნა საბა ებისკოპოს იშხანსა ზედა... რომელი... მეროდე აღუმენა ამის ნეტარისა მიერ, ხოლო ცორციელად მოღუაწვითა ღმრთის-მსახურთა მათ მეფეთათა“⁵⁵.

სურ. 17
ბოლნისის ხორი,
ხაშშენებლი
წარწერა

უფრო წმ. გრიგოლ ხანძთელის მონდომება ეთქმის შატბერდის დაარსება-აშენებას – მან გამოსთხოვა ეს ხანახები აშოტ I კურაპალატს და შექუობა მის ძეს, ბაგრატ კურაპალატს, რომელმაც „...სიხარულით უბრძანა შენებას მისი და მისცა ყოველივე საჭმარი საშენებლად“ და „იწვეს ხაქმედ ეკლესიისა და სენაკებსაცა“ და ბოლოს „...იხილა ნეტარმან მამამან გრიგოლ ...წმიდას ეკლესიას პირველი განსრულებად და კურთხევედ. მაშინ სიხარულითა აღვიხო, რამეთუ მიამაღლა უფალმან გულისხაებრ მისისა ხაქმე იგი კეთილი მადლითა და მეუხებითა წმიდისა ღმრთის-მშობულისაათა, რომლისაცა სახელსა ზედა აღაშენა წმიდას იგი მონასტერი...“ უფრო ვეიან, თეთს გიორგი მერსულის ეპის (ე. ი. X საუკუნეში) ყოფილა „დიდი ხოფრონ, სანატრელი მამასა, შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი...“⁴⁶.

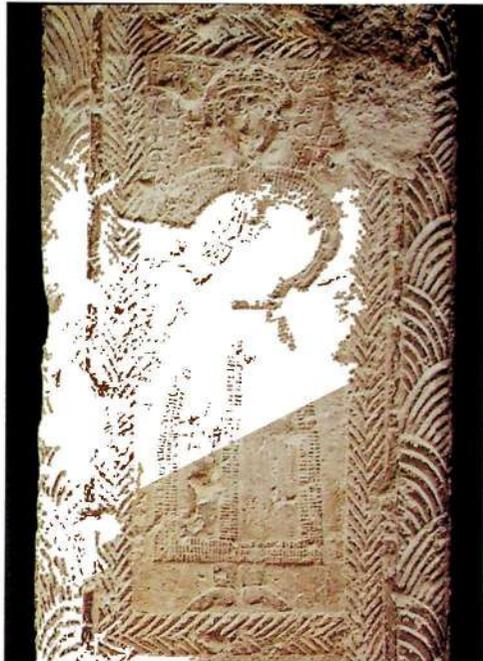
ზოგიერთი სხვა კლარჯული საეპისკოპოსო, გიორგი მერსულის მიხედვით, მათი წინამძღვრების აღშენებლობა უნდა იყოს. მას ნახსენებია ჰეკეს „...წინამძღვარი მიმადიორისა დიდი მამად სანატრელი დავით, მაშენებელი მონასტერთა, და მოწაყენი მისინ ნეტარნი: ივარიონ, მამას და მაშენებელი წყაროსთაისა... და მამასა საქარია, მაშენებელი ბარეთელთისა...“ წმ. გრიგოლი და მისი მიმდევრები კლარჯეთის გარეთაც აშენებდნენ: თეთს წმ. გრიგოლმა უბსს (ახლანდელ უბისას) „...სარწმუნოებისაებრ [დემეტრე აფხაზთა] მეფისა აღაშენა მონასტერი...“, ხოლო ხანძით გამოსულმა თეოდორემ და ქრისტოფორემ – ნეპი და კვირიკეწმიდა. მათ წმ. გრიგოლთან ერთად „...პოენეს ორნი ადგილნი სამონასტრედ და აღაშენეს სენაკები ორგანეუ... და იგი თანა-მდგომ ექმნა მათ... ახლად შენებასა მას, და აკურთხინეს ადგილნი წმიდათა ეკლესიათანი და დასხნეს საფუძეკლნი“⁴⁷.

რადა თქმა უნდა, შენობების მომგებულთა ძიებაში თეთს ნაგებობებზე არსებული წარწერებიც უნდა მოვიხმოთ. რასაკვირველია, ეკვლა მთვანის ეერ მოიყეანათ – ჩვენი უწინარესი ამოცანა ხომ სოციუმში „ქტიტორთა წრის“ ადგილის მოფარგვლია. დასაზანია, რომ უბეკლეს, ასე თუ ისე ზუსტად V საუკუნის ბოლოთა ხომ მანც დათარიღებულ წარწერაში დასიანების გამო მომგებლის სახელი არ იკითხება, თუმცა ნანს მისი საზოგადოებრივი მდგომარეობა – „ეპისკოპოსი“ მხედველობაში, რასაკვირველია, ბოლნისის ხორის ტარის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კარის ზღუდარზე ამოკვეთილი ზედა-წერილი გვაქვს (სურ. 17), რომლის შემორჩენილი ნაწილი ასეთი გახლდათ: „...ისა სამეცისათა, ოც [წ]ლისა პერო[ს] მეფი... / ამის ეკლესიისათა და ათხუთმეტ წლისა... / ცვინ აქა შინა თაყყანი სხცეს, ღმერთმან შეიწველენ და

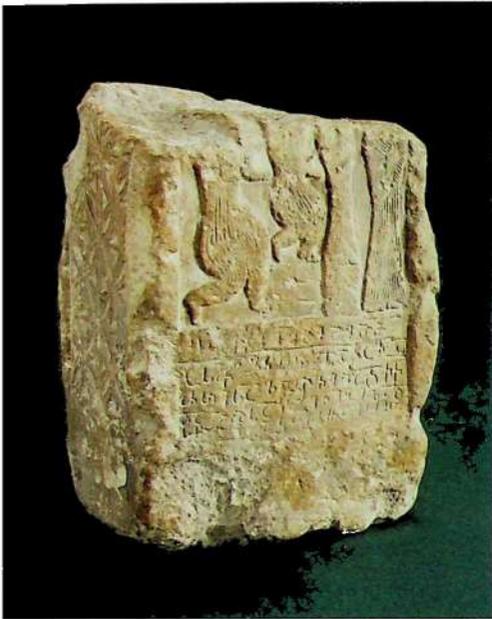
ვის / [ეპისკოპოს]სა ხელოვოს იგიცა დმერთმან შეიწკაღუნ⁵⁸ რა თქმა უნდა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქაც ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის საკედრებულ წარწერაში ნახსენები დაეთო ბოლნელი ეპისკოპოსის სახელი იქნებოდა, მაგრამ იმხანაც შეიძლება დაუჯერდეთ, რომ ტაძრის მამულებლად მისი მკერობელი მღვდელმთავარი გამოსდის.

უფრო ბუნდოანია მეორე ადრექრისტიანული კათედრალის, ერბნისის წმ. სტეფანეს წარწერა: „უფალო იესუ ქრისტე კოსტანტი, მასა მიქაელ შეიწკაღუნ, ამის ხონისა მამულებელნი“⁵⁹. „მასა“ შეიძლება „წინამძღვარი“ იყოს (ამ ორ სახელობას სინონიმურად, ურთიერთშენაცვლებლად ხშირობს, მაგალითად, გიორგი მერსელე) და ყველა შემთხვევაში ღვთისმსახურია, კოსტანტიზე კერაფერს ვიტყვი. V-VIII საუკუნეთა სხვა ტაძრების პირველ ეოელისა, მცხეთის წმ. ჯერის ფასადებზე სამშენებლო წარწერები პირდაპირ ახრთ არაა, უფრო მოსახსენიებელნია, თუმცა აშკარაა, რომ უკანასკნელის მამულებელნი, მატთანესთან თანახმიერად, ქართლის ერისმთავრის ოჯახის წევრებია⁶⁰.

შეიძლება „დავისმართო“ ადრექრისტიანული ქვაჯვარების წარწერები, სადაც ხან პირდაპირ სახელდებულა, ხანაც შინაბრთი ჩანს დამკვეთის სიცოცხლური ენაობა. „ღამაზი გორის“ ერთ-ერთ ფრაგმენტზე წარწერის ნაგლეჯში ნათლად ჩანს „შეიწკაღუ დედოფალი... (V-VI საუკუნეები)“⁶¹; მცხეთის წმ. ჯერის – არა ტაძრის, არამედ საკეთრე ქრისტიანობის „ძვეეთ შემოსილი ნიშის“ – კვარცხლბეკზე ეკითხულობთ: „ესე ჯუარი ქრისტესი აღხმართა ხალოცველად სტეფანოს პატრიოსისა, დემეტრე კვატოსისა და ადრნერსე ვპატოსისა. სელთა და ქორცვთა მათა მეთხად და ყოელისა ..ღისა მცველად“⁶². ანა: „წისხე ცოხის VII საუკუნის ჯერის კვარცხლბეკზე წერა: „ესე ჯუარი ქრისტე მე კოსტანტი, ძემან სტეფანესამან და გუდასმან, აღხმართე სახელსა მცხეთისა ჯერისისა, ნახიდეკვა ქვეყანასა ზედა... ხალოცველად ჩუენდა, ცოლისა და შეილთა...“⁶³ ცხადია, ეს კოსტანტი სასოვადობაში „გამოსული“, დაწინაურებული კაცია. აბახიუმის ჯერის კვარცხლბეკზე ამოკეთილი ვრცელი წარწერით ჩანს, რომ მისი აღმართეა ქართველთა ერისთავის, მამყალ არმუშა პატრიკოსის ნება ყოფილა⁶⁴. კავთისხევეში, კატაულას ეკლესიაში ნაპოენ სტელაზე, სხეებთან ერთად, ნახსენებია გრიგოლ ვაგტოსიცი – „წმიდაო თეოდორე და ილარიონ, შეიწკაღუ გრიგოლ ვაგტოსი“⁶⁵ (სურ. 18). რამდენიმე ქვაჯვარა „მამასახლისების“ დღგმუელა – ეს ან ადგილობრივი საერო ხელისუფაღნია (ამ აზრით იყენებს ან სიტყვას დღონტი მროველი ქართლის მეფობამდელ მმართველთა წოდებდა, ამასვე უნდა ამბობდეს რვაი შეახაუქნივანი ხაბუთებისაც; XIX საუკუნეში ახე უკვე მხოლოდამხოლოდ სოფლის თემის თავკაცს ერქვა), ან კიდევ ეკლესიისა

სურ. 18.
კოიავლას სტელა

სურ. 19.
წომის სტელა

საეკლესიო წარწერათა უწყვეტი რიგია. ქვემოთ მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს მოვიტანთ.

რამდენიმე ეკლესია ქართლში X საუკუნეში მისმა მფლობელმა ტბელებმა ააგეს და თავისი დეაწლი აღნიშნეს კიდევ: ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის აღმოსაყლეთ ვახაძესუ: „აღქმენა წმიდა ეკლესია ესე ყოველია ტბელთა ბრძანებითა“; დოდოთის ცხრაკიარას სამხრეთ კართან: „ქ. ხახელითა ღმრთიხათა თუანე ერისთავიან ტბელმან აღაშენა ესე წმიდა ეკლესია ხალოცველად მისთვის და ხუთთა ძეთა მისთათვის“ ქართლის ტბეთის „ბორცვისჯვრის“ ეკლესიის კარის ბაღავარსუ: „ქ. ხახელითა ღმრთიხათა ესე ბაღავარი მე. ტბელმან პატრიკიან, ძემან ქავთარისიანს დაღვეუ. ხალოცველად სულისა წემისა და შეიღთა შემთათუიან. ჯუარო ბორცვსაო მეოხ მექმენ“⁷¹

ქართლის ამავე მხარის ოდნე ადრე მპყრობელთა გეარმა, თავისი კვალი მდ. მეჯუდის ხეობის ბიეთის ნახევრადგამოქვაბული ეკლესიის აშენებით დატოვა. წარწერა ამბობს: „ქრისტე, შეუფუო ყოველითა, ადიდე ერისთავთ-ერისთავი იოვანე, ძე ბაკურ ქანახელისა, უფალი და პატრონი ამის წმიდისა ეკლესიისა, დაცვე წმიდა მრემლი სამებისა ყოველი“⁷²

ნიქოსის წმ. მოთარანგელოზთა ეკლესია ნიქოსელი მიქაელ ეპისკოპოსის და მისი დისწულის, იოვანეს აგებული ყოფილა: „ქ. ხახელითა ღმრთიხათა მე. მიქაელ ნიქოსელეზის ეპისკოპოსიან აღვაშენე წმიდა ეკლესია, რომელ არს ხახლი ღმრთისა და ბჰმ ცათა, საყოფელი წმიდისა ღმრთისმშობელისა და წმიდათა მოთარანგელოზთა, ხალოცველად სულისა წემისათვის“; „ქრისტე შეიწალე თუანე დისწული მიქაელ ეპისკოპოსისა“⁷³.

თუ მონასტრის წინამძღვარი (ეპისკოპოსის) ხინონია ეს სიტყვა ბახილი წარწმულთან“⁶⁶ „მამასახლისი ქრისტე შეიწალე“ განიხილეთ „ღამასი გორის“ ერთ-ერთ ფრაგმენტზე“ ატენის წმ. თანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში ნაპოვნ კვარცხლბეკზე იკითხება: „ესე ჯუარი ქრისტესი მე. ეკვან ატენელ მამასახლისისან ადემართ შესავედრებლად და საჭსრად სულისა წემისა და ყოველითავს თაყუანისმცემელთა ქრისტესხათა...“ (VIII საუკუნე?)⁶⁸ ახვეე წომში მიკლდეულ ჯვარს კვარცხლბეკზე აწერია: „ესე ჯუარი ქრისტესი მე. მამასახლისისან გრიგოლ სუდა ამართე, ხალოცველად წემნდა, მოსაწმენებლად სულისა კერობეულისა მამისა წემისა“⁶⁹ (სურ. 19).

ისე მოხდა, რომ თარიღის შემცველი პირველი ქართული სამშენებლო წარწერაც „მამასახლისისა“ იგი მდ. რუსულის (აწ „ღვებურად“ წოდებულის) არმახის წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთ კედელზეა აღოკვეთილი: „ქ. ხახელითა ღმრთიხათა, მე. გიორგი არმახ-სუელმა მამასახლისისან დაიწვეე წმიდა ეკლესია ქრისტიონსა ჰდ, კელმწიფობასა გიორგისა“⁷⁰. აქედან მოკიდებული, ეიდრე XIX

კიდევ ერთ მღვდელმთავარს, თეოდორე ურბნელს თავისი საეკლარო X საუკუნეში განუხადებია: „უფალთა ღმერთო, შეიწყალე თვედორე ეპისკოპოსი, ძეა ლუკაჲსი, მაშშნებელი ამის სიონისა. ოდეს ღმერთმან დირსმეუ ამის სიონისა ებისკოპოსად, იყო ესე სიონი დაძულებულ უფროსს ზომასა: ოთხნი კუთხენი და კონკი განიპებულ იყუნეს, სუეტნი ქარტოცისანი დამპალ იყუნეს და მომადლა ღმერთმან ამის ყოველისა აღშშნება, ყოველთა გაკეთება...“⁴⁷ (სურ. 20).

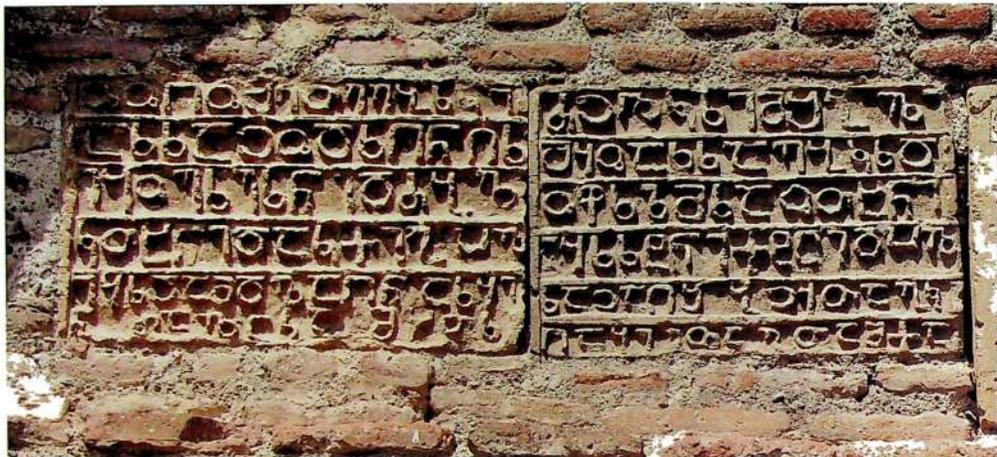
X საუკუნის ბაგრატიონთა სამშენებლო წარწერებიდან მოვიყვანო დოლის-ეანის სამხრეთ-დასავლეთი ეგვტრისას: „იესუ ქრისტე წმიდა ესე ეკლესიასა წმედესა აღაშენეს მეფეთა მეფეთა ნუენთა სუემბატ და ბაგრატ“

ვინმე კარეენინმა თრიალეთში X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ორი ეკლესია აღაშენა: ერთი – შეხაიკისა (ს.კ. სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისათა და ძალითა და შუწენითა ყოველთა წმიდათა მისთათა, მე. კარეენინ აღვაშენე წმიდაი ესე ეკლესიაი, ზეობასა – ადიდენ ღმერთმან – რატ ერისთავისასა, სალოცველად მსეგრძელობისა და სულისა მათისათვის; და სალოცველად ძისა მათისა ლიპარიტ ერისთავისა...“), მეორე – დაღეთთან (წარწერიდან აქ მხოლოდ: „მე, კარეენინ“ შემორჩა)⁴⁸. სამშენებლო ჩანს თრიალეთის ახალქალაქის (ახლა – ტაშბაში) წმ. გიორგის საეგვდრეული წარწერაც: „მადლითა ღმრთისათა ქრისტე ადიდე რატ ერისთავთ-ერისთავი“⁴⁹. კიდევ ერთიც ქვემოქართლური წარწერა ახლანდელი დაღეთ-ხაინიდან ამჯერად საერო მშენებლობის შესახებ გვამცნობს: „ქრისტე შეიწყალე ქობულ ჭვეისუფალა: ესე დაკარაკნილდ წყაროი მან ქინა“⁴⁷.

უცნაურია, მაგრამ არც ისე ბევრია დიდი ყუოდანების, ბაღვაშების წარწერები – თავის საძეალე კაცხშიც კი, მათ, რატომღაც თავისი სახელები არ აღუნიშნაოთ. სამაგიეროდ, VIII საუკუნის ატენის ღმრთისმშობლის (ე. წ. მცირე გუმბათიანი) ეკლესიის არც თუ მრავლისმომცველი სამუშაოების გამო კარის თავზე ჩადგმულ ორ ფილაზე დაიწერა: „ქრისტე, ადიდე ორსავე ცხორებასა, აქა კორციელებრ და წინაშე შენსა სულიებრ, რატ ერისთავი, ძეა იგი ლიპარიტ ერისთავისაი, რომელმან აღაშენა ესე სახლი ღმრთისაი და ბჭეი ცაათა, წმიდაი ეკლესიაი, სალოცველად სულისა მათისა“ (სურ. 21).

აი, კიდევ რამდენიმე X საუკუნის წარწერა სამხრეთ საქართველოდან: ზარზმა (980-იანი წლები) – „ქ. სახელითა ღმრთისათა და წმიდისა ღმრთისმშობელისა მეოხებითა მე, ივანე, ძემან სულაჲსმან აღვაშენე წმიდაი ეგვტერი. მას ჟამსა, ოდეს საბერძნეთს გადავა სკლიაროსი, დაეთი კურაპალატი ადიდე ღმერთმან: უშუელა წმიდათა მეფეთა და წუნე ყოველნი დაშქარს წარგუაელინა. სკლიაროსი გავაქციეთ...“⁴⁸; ბაერა – „სახელითა ღმრთისათა აგო ესე ეკლესია წმიდაი სოფრონს ქონქოლსა. ამენ“; აზაერეთი – „უფალი, თეოდორე – ამის მაშენებელი შეიწყალე“; ფია, წმ. თევდორეს ეკლესია (995 წელი) – „სახელითა ღმრთისათა, მე, ჩქარმან და ძმათა ჩემთა დაგვით ესე ეკლესია. ქრონიკონი იყო სიე“ (წარწერა ქვის ტრაპეზზე მოთავსებული)⁵⁰.

ახლა XI-XIII საუკუნეების რამდენიმე სამშენებლო წარწერას მოვიყვანო: ალავერდის კათედრალი (აღმოსავლეთი ფახადი, 1020-იანი წლები) – „ქ. წმიდაო გიორგი მეხვამშენე ყუაე წინაშე ღმრთისა მონასა შენსა გიორგი აბაჲს, დისწოულსა გოედრძი ერისთავთ ერისთავისა, რომელმან აღაშენა კონკი ესე. ამინ“⁵⁰; ღუმურიონი (გაღის რაიონი, XI ან, იქნებ, X საუკუნე) – „ქ. ღმერთო შეიწყალე ორთავე ცხორებასა შინა ამის ტაძრისა მაშენებელი დედოფალი დედოფალი საგდუხტ, ნინიას ასული, ამენ“⁵¹; იშხანი (დასავლეთი კარი,

სურ. 20.
 ურბნისძის ხაზინა, თეოდორე უბის კოანის ხსენებულება წარწერას

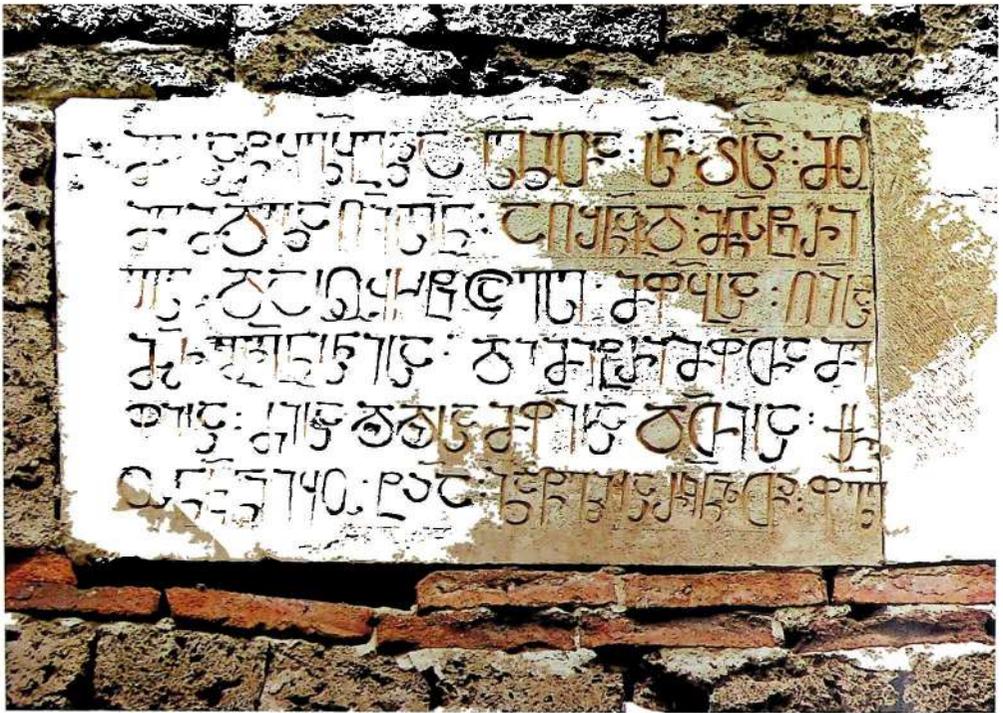
სურ. 21.
 ატენის მცირე ეკლესია, რატი ურბნისძის ხსენებულება წარწერას

1020-იანი წლები) – „ქ. იესოჲ ქრისტეჲ ადიდე
 ორთაჲე შინა ცხორებათა გიორგი მეფე და
 შეიღნი მათნი. ამინ. ქ. სახელთა დმრთო-
 ხათა მე გლახაკა ანტონი ებსკოპოსმას ომ-
 ნელმან განეახლე ესე კარისა ბჳე წმიდისა
 კათალიკე ეკლესიისა სადიდებულად მეფეთა
 გიორგი მეფისა და შეიღთა მათთა ხალაქვე-
 ლად სულისა ბაგრატ კურაპალატისისა, შენ-
 დობისათჳს ცოდვთა ჩუენთასა...“⁸³; პატარა
 ონი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია (XI საუკუნე) –
 „წმიდაო ნიკოლოზ საკერეულმოქმედო... მფარ-
 ველ ექმენ ეოველთა დღეთა ცხორებისა მათო-
 ხათა კახსა და დადიას, რომელთა აღაშენეს
 წმიდა ეკლესია ესე და შეუნდეს ეოველნი
 ცოდვანი მათნი...“⁸⁴ (სურ. 22); ხაროს ციხე
 (XII საუკუნე) – „ქრისტეჲ ადიდე ძლიერი და
 უძლიერესი მეფეთა მეფე დემეტრე, რომელმან
 რეჳი მამულობით გვბოძა და მაჳს მამული.
 ამას უამხა, ესე ციხე აეაგუთ. მე, ვანე დავწო-
 რე ძემან გურგენისამან“⁸⁵; უბისა, „სვეტი“
 (1141 წელი) – „ქ. მე, საწყალობელსა სულთა,
 სემეონ ჭყონდიდელსა მიმეძადლა დმრთო-
 აგან აღშენებად მონასტერი ესე და სუმცოცა ესე, მეფობასა, დმრთისა მიერ
 გურგუნისინისა დმიტრი მეფეთა-მეფისა, ძისა დიდისა მეფისა დაეთისა, ქრო-
 ნიკონი იყო ტაა, ზედა წელი ხარკინოხათა – ფლუ“⁸⁶ (სურ. 23); ვასანის ქვაბნი
 (1186-1191 და 1204 წლები) – „იესო ქრისტეჲ ადიდე ორთაჲე შინა სუფევითა
 მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ, რომლისა ზე მე ოქთომან გურგენისეჳმან
 აღაშენე ეკლესი ესე... ბ. „ქრისტეჲ დმერთო, შეიწყაღე ორთაჲე შინა
 სუფევითა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ; წელსა მეფობისა მათისაჲსა კ.
 ანტონ ჭყონდიდელისა მიერ აღაშენა ზღუდე ესე, შეუნდეს დმერთმან“⁸⁷;
 ფიტარეთი (1210-იანი წლები) – „ქ. სახელთა მამხათა და ძისათა და სულისა
 წმიდისათა, შეწვევითა და მყოხებითა ეოველად წმიდისა დმრთისმშობლი-
 ხათა და წმინდანთათა ...ღირს ვიქმენ მამადლებითა დმრთისათა მე კათარ
 ქაიფიფასსე, ამირეჯიბი თოთმკურთხელისა, ძლიერის მეფეთა მეფისა გიორგი-
 ხა, აღაშენებად ამის მონასტრისა და საეკლესიისა დედის დმრთისა. არა ვისი
 მრთავს თენიერ ნემისა ღაშქრითა და კრმლითა მოგებულისა...“⁸⁸; დაბის წმ. გი-
 ორგის ეკლესია (1333 წელი) „ინდიკტიონსა მეფეთა მეფესა გიორგისა, ძისა
 დმიტრისა, მეცხრამეტესა, სიტყვსა დმრთისა ხორცთშესხნისა მიწესო, აღა-
 შენე ტაძარი ესე უამხა მეფეთა მეფისა გიორგისა მე, მათმან მოღარეთიუხე-
 ცესმან. ქენსა კა“⁸⁹ (სურ. 24); თმოგვის ციხე (1350 წელი) – „შეწვევითა და
 ძლიერებითა ვარძიისა ღეთის მშობელისათა, ქორთიკონსა ღმწ დაეიწვე
 ზღუდე ესე მე, მეფეთა-მეფის ვარიდელსა საწოდის მწიგნობარმა, თმოგუს
 მურვან კითხას ძემან თეოდორემ დადგა“; ხერთვისის ციხე (1354-1356
 წლები) „სახელთა ღეთისათა, ოხითა და შეწვევითა წმიდისა მშობლისა
 ღეთისათა, მინდობითა წმიდისა ოიანე მახარებლისათა, ვიწვე მეფეთა-მეფისა
 მოღარეთიუხეცესმა ზაქარია, ძემან ქამქამისწმიდისამან, ოყველმან კომკი და

სურ. 22.
 პატარა ონის
 წმ. ნიკოლოზის
 ეკლესია,
 სამშენებლო
 წარწერა

სურ. 23.
უბისის ხეობა.
სუამიონ
ქვინიძელის
სამშენებლო
წარწერა

გალაქანი ესე ქრონიკენსა მზ და გაგათაუეთ მდ ...ღმერთი ...გულსინე. ამინ^{აჲ}
 ქტიტორნი რომ მხოლოდ ქვეყნის, ასე ეთქვათ, „ცენტრალურ ნაწილში“ არ
 იპოვებოდნენ, სრდილო-დასავლეთ საქართველოს მთიანი, „მონაპირე“ კეთხის,
 'ხმო სვანეთის ეკლესიების ფერწერული წარწერები გვინყენებს. 'სოგიერთი
 მთოგანი: სვაბიანის მაცხოვარი (X საუკუნე) - „ქ სახელთაა ღმრთისაათა სუენ,
 ამროლენათა, სამთა შმათა ბენდეს, ამროლას და მიქაელს, მოგუკა ძალი
 ღმერთმან უმჯობესად მამათა წუნათასა და აღუაშენეთ წმიდას ესე ეკლესიას
 ხალოცველად სულისა წუნისა, და მოვწერეთ სულობასა ...აფხაზთა მეფისა,
 ქრისტე ადიდე; ერისთავთაბასა ...სხა, კვარაყდინ მათ ღმერთი და მამშენე-
 ბელნი.“ ლაღამი, მაცხოვარი (სვდა ეკლესია, XIV საუკუნის შუა ხანი)
 „შაღვა ქირქიშლიანსა, ამა ეკლესიისა მამშენებელსა, შეუნდევნ ღმერთმან,
 მისხა მამასა ნექეს, შეუნდევნ ღმერთმან; მან დახატა ეკლესია ესე“; მხერი (XIV
 საუკუნის შუა ხანი) - „აღუაშენე მე [მიქელ] იველიდიანმან ეკლესია ესე, დაე-
 ხატე, ხატთა და ჟუართთა მოვკა'სზე, ხაიდებლად ღმრთისა და მთავარ-
 ანგელოზისა მუხერისა და ხაღსინებლად სულისა წემისათვის, მემიწეაღენ
 ღმერთო. ამის ეკლესიისა მამშენებელნი შეიწეაღენ ღმერთმან^{აჲ}“ (სურ. 25).

ესეც - რამდენიმე (კვლავ - გამორჩევი) მოგვიანო ხანის წარწერაც. პირ-
 ველად - რუისის ტაძრის, მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ აღდგენის მამწეებელი,

დასავლეთი კარის 'ხედაწერილი (XV საუკუნე) - „ქ. ზე ადიდენ დმერომან მეფეთა მეფობა დიდის ალექსანდრეხა, რომლისა მერ კეფლად აგუშენა ხაყვარი ესე, ადიდენ დმერომან და სული კურთხეულ ვის“; დნბის ბიოდუ-მის დმროთხმშობლის ეკლესია (1510 წელი) - „ქ. ხახელთა დმროთხათა, მეოხებთა ეოფლად წმიდისა დეოთხმშობლისათა, მე აბამიქი აბამსა აგაშენე ხაყვარი ესე ბიოდუქისა დეოთხმშობლისა სულთათვის მეკედლისა ხეებისა ხიჯაქის ასეღისა კიკლუქახათვის, რათა მუის და მეგრეულ ექმენ დღეს მსი დიდისა გასკოხეხისა“; მკადოკარი, წმ. მოაქარ-ახეულთხა ეკლესია (1668 წელი, ხამხრეთი კარი) - „ქ. თქვენ ეოფლად წმი-დანო ხამებთა მხახერხი ახეულთხა მოაქარნი მიქედ და გაბრიელ მუის მიქქენით მე ფრთად ცოდიელსა კათალიკოსს დამქნტის, რომელმან აგაშენე ხაყვარი ესე ქართლს მეფობასა მისა ხეებისა მეფისა შხაჯახისსა და კახეთს მეფობასა მისა მისხს არხილისს, დმერომან გახადლეურის და განამცეკოს მეფობა მათა, ამის. ქკსა ტნე“; ტანძის დმროთხმშობლის ეკლესია (1680 წელი) - „ქ. ნებთა და შქავეთა დეოთხათ ხეენ პატრონის ყოფლათს შეღის ბატონ-მა პაპენამ და თანამეცხედრემან ხეენს აბამის ქაღის ბატონმა ბანეოჯახიმ აგაშენე წმიდა ესე ტანძი კარისა დეოთხმშობლის ხახელხედა ხეენდა შესახადლად“; თბილისის ხორი (1710 წელი) - „ქ. მადიდებელი ხამებთა, და-ეოთხანი, მისაწული ხახელთაქისა მეფისა ვიორგისა და მე დიდად პატოხნისა დეუქანისა, გასეგებელი ქართლისა, ბატონიშვიდი ეახტანე, განსახადებელი ვეგმბათით, დორეუნ-ხაყვარიო მინახტრისა ამის, სულთა მეფის ბიძის და

სურ.
დაბს ეკლესია,
ვიორგი მუის
მადიდებელი ქეუქის
სამხრეთელი
წარწერა

სურ. 25.
მკურის ეკლესია,
შიქელ იველიანის
სამშენებლო
წარწერა

ტე დმრთისათ, აღვაშენე დედისა დმრთისა შობისა წმიდა ეკლესია მრავალ მთის მონასტრის ...ადგილსა შინა ნათლისმცემლის მონასტრის არსიან დრიტმან ეყთამი ...ქრისტეს აქეთ წელდ და ქართულისა ქრთიკონისა უბა^ს; დასასრულ, დეშეთის „მილახვრთანკარის“ წარწერაც (1800 წელი) „ქ. ქოულისა საქართველოსა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა ვახტანგ აღმახსანისა გულითაღმან მონამან ჰილაქემან ბაბანასშვილმან, მილახვარმან, სამთა თემთა მოურავმან და რუხეთის გზის მცველმან გლახამ აღვაშენე ციხე და გაღაღავნი ესე და მას შინა სახლი დეთისა და სახლნიცა ემენი მოვაგრეველენ, რათა მას შინა იდიღებოდეს დმერთი და მის მიერ იცეკებოდენ შვიდნი და სახელეულნი ნემნი. სრულ იქნა მათს ჯელსა ქრისტესსა ნე. ქქსსა უამ^ს“

ამ ნათყური, ხან ხადა, ხან შადაღფარდოვანი, ხან თავის განმადიდებელი, ხანაც მოკრძალება-ერთეულების გამომწენი ნაუბართი, საბოლოო ჯამში, კელავ ერთი მარტივი რამ მტკიცლება – შუა საუკუნეების აღმშენებლობის შთავარი „მოქმედი პირი“, პირთაი „მამომრავებელი“ სასოვალოების ზელა ფენა – მეფე იწუნება, მიხი ერისთავები თუ მოხელენი, მღვდელმთავარი თუ წინამძღვარი, „სოგჯერ მათი სახლკაცები, „სოგჯერაც (მაგალითად, ბაქრა, ყის, სვანეთის ეკლესიები), ნანს, დიდად არაფრით გამოიწინებულნი, მაგრამ, ეს კელოსაც ემსწევა თითქოს, – თავის „სამეხოზლოში“ კარგად ცნობილი „მცირე“ ბატონები. ეს საეხებთი მოხალღენულია. ახე იყო ეველგან – დასაუღეთ ვეროპაში, ბიზანტიაში, ხლაფურ ქვეყნებში...

საგულიხნო უფრო, ახე ვთქვათ, „მისიე შემთხვევება“, სადაც როელი, „სოგჯერაც უნეულო სურათი ისახება. სემით მოტანილი იყო ასონარდი

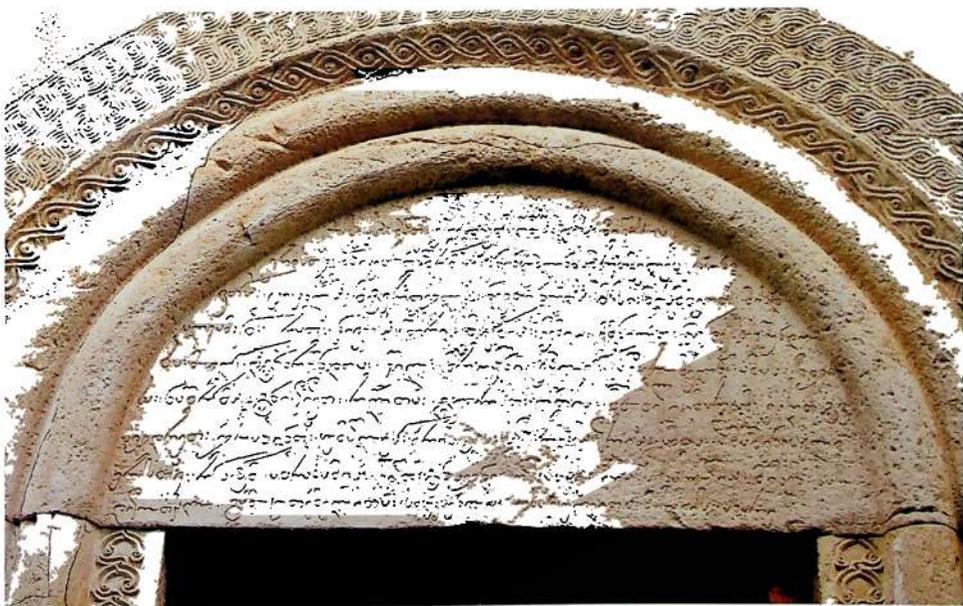
მამისათა, დედისათეს და სელთა ნემთა და მეუღლისა, ძისა და ასელთა აღსაზრდელად. ქრისტეს აქეთ წდი, ქქს ტემ^ს; სოგელ წესის ბარაკონის დმრთისშობლის ეკლესია (1753 წელი) „ქ. მხრეკელი ქქისა კათალიკოხი ბესლოინ, ძმა ერისთავისა, ქორთიკონს 1753 ქ. ქმნილ ნაშობო იოაკიმისო, რომლისა შორის იშთამთა სიბრძნემან მამისამან შენ და ძისა შენისა მიერ თისა ზედმლმან, რაჭის ერისთავმან როსტომ აღვაგე ეკლესია შენი ...ამისთვის მცეუ და მივარვე თანა მეცხედრით ნემით, წულუკიძის ასელთ მართამით და პირმშოძით ნემით გიორგით და ხასოძით შეთოდით და ასელთ ნემით, ანა, მეღანია, და ევემთათურთ, დღეს მას მართლმთავ უღობისასა...

(სურ. 26). მეხრანის შოთეების ციხე-გაღავანი (1756 წელი) „ქ. შეეკდრებით დთისათა, წვენ, მეხრანის ბატონ და სახლოუსკეცხმან პატრინმან კონსტანტემ აღვაშენე გაღავანი ესე და ბერჯანი შთის უბანი წარსაგებლითა და საფასითა ნემითა...“; მანავის დმრთისშობლის ეკლესია (1794 წელი) – „...დროსა ემადლეუსის ქელმწიფის საქართველოსა და სხვათა, მეფის ირაკლის მეორისას, მოწყალებით ქრს-

ჯუანშერის თხზულებიდან, ხლდაც; ესტანგ გორგასლის მითითებით არტავაზ ერისთავი ციხეებსა და ეკლესია-მონასტრებს აშენებს. ეს, როგორც; ჩანს, არ ყოფილა რამ უბაგალოთი. ეკლესიის ციხიდან წარმოსტეგა IX საუკუნის ხეკრი შემდეგი ზედაწერილით: „...ხახელითა ღმრთისათა იოვანე ერისთავისა ესე ჯუარს ნეენ ყვაჯას ძეთა აჟმართეთ“²⁶ წინადადება მიღდა გამართული არ არის, მაგრამ ახრის ის უნდა იყოს, რომ ყვაჯახეებს ჯუარი მათზე აღმატებული ხელისუფლის ნებისაებრ დაეღვაძა. უფრო ნათლად მიხანს ასეთივე მინაარსი ოღოთხიდან ჩამოტანილი ტრაპეზის წარწერაში: „ჟ. იესე ქრისტე, შეიწყაღე რ... დაეთ მავისტროსმა შექმნა ჳკლთთა გაბრთელისათა, ქრისტე შეიწყაღე გაბრთელ“ და კვლავ „საკურთხეველი უფლისა, უფალო ღმერთო ძლიერო, ქრისტე, შეიწყაღე გაბრთელ, რომელმან ადიდა წმიდათა გაორგი და აღმართა წმიდათა ესე საკურთხეველი“²⁷ ნეენ კვლავ მოგვიწებს განხილვა ფორმულისა „შეიქმნა ჳკლთთა“, ახლა კი იმას მივაქცით ეურადღება, რომ ტრაპეზი ერთი ადამიანის მიერ მეორის – ამ შემთხვევაში ტაძელ ბაგრატიონთაგან ერთის, მომავალი დაეთ III კურაპალატის სურვილისაებრ გააკეთდა.

ამასვე, ოღონდ უკვე ხახელიერო ხელის-უფლის მითითებით მიქმედებას, ესედაეთ ნეენს მეცნიერებაში კარგად ცნობილ, კრცელ (ამიტომაც; მას ამონარიდად მოვიტანთ) ერედვის წმ. გაორგის ტაძრის 906 წლის წარწერაშიც; „...განსრახეთა ნიქოხელისა ხანატრელისა სტეფანე ებსკოპოსისათა, ძლითა, შეწყენითა მიუჯახითა, მე თვეღორე თაფლასხმესნ დაღელ ხაძირკველი...“ (სურ. 27). გვაქვს უფრო გვიანი მაგალითებიც, ხლდაც;

სურ. 26.
ბარაკონის ეკლესია,
რომელიმ ერისთავის
სამშენებლო
წარწერა

სურ. 27.
ერულის ეკლესია.
სამშენებლო
წარწერა

მოხრდასრუ
მხარე:
სურ. 28.
ცაიშის ტაძარი

განმკარგულებულნი ყუოდადღური თერარქის მადალსაყუესუროსნები არიან. ერთი XIII საუკუნის მიწურულისა და ცაიშის საკათედრო ტაძრის აგებას ეხება: „...აღვაშენე ესე საყდარი გიორგი დადიანისა ბრძანებითა და მახარებლისა თივანეს შეწვევითა ცაიშელმან...“¹⁰⁰ (სურ. 28). როგორც ვხედავთ, აქ „შემსრულებელი“ თვით საეპისკოპოსო საყდრის მკურთხეულია, „დავალეების გამცემი“ კი თდიშ-სამეგრელოს მამონდელი „პატრონი“ ხამცხის გათივორჯულებულ მთავარს მოეწოდებოდა XV საუკუნის ბოლოსა თუ XVI საუკუნის დამდეგს ჯავახეთის სოფელ ქარცხბში ეკლესიის აგება. ერთ წარწერაში ნათქვამია: „პატრონსა ყუარყუარეს გაუმარჯუე ღმერთო. მისთა ბრძანებითა აღვაშენეთ ესე საყდარი წყენ ქარცხბელთა“; სხვა ორი წარწერა, ჩანს, თვით ამ ქარცხბელთ ნამთივლის: „ადიბის ძესა, გამგებელსა, თქროპის და ჯუბინს შეეწდნეს ღმერთმან“ „მამისას დაშქარაიძეს მისნი ცოდვანი შეუწდნეს ღმერთმან“¹⁰⁰ მაგრამ, აღბათ, ეკლესიე „მსუყულ“ და მცუეველად „სემოდან ქეემით“ დავალეება თუ ნაბარება ატენის ხორის ეკლესიეს აღბუქდილი XI საუკუნის შეწირულობის თავისებური საბუთით თვალსაჩინოვდება: „ქ. სახელთა ღმრთისათა მე, გურგანელმან, მირიანის ეპისპან თარხუნის ძისამან, ატენის ციხისთავმან, ავაგენ ატენს სახლნი და ქელბაგი მას ეპისპა ოდეს... ძლიერმან ადიდენ ღმერთმან მეყუთა მეყუემან ბაგრატ [IV-მ] უბრძანეს მიწასა მათსა

მირიანს პატრონსა ჩემსა, სეფისა ზოვარსა შიდა ქალაქისა შენებათ; გაუმარჯოუა ღმერთმან და ბედმან მეფობისა მათისამან, ვითა სწავდა მეყოობასა მათსა, ვერე ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგაწყოდა მეფობამან მათმან, სახსელენი ადგილნი და საქელბაგენი მკუდრად, ნებთირობით გუბომა მირიანს და ერმათა მისთა, რომელთაცა შენება შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქელბაგი და შეწირე წმიდასა ხორსა ატენისასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობლისასა...“¹⁰¹

აქ, ამდენად, შემდეგი სურათია: ბაგრატ მეფე სამეფო სახლის კუთვნილ მიწასე ქალაქის აგებას უბრძანებს მირიან თარხუნის ძეს, უკანასკნელი კი ამის შესასრულებლად თავის ქვეშევრდომთაც შეისთარებს „რომელთაცა შენება შეეძლო“ – ანუ საამისო ძალა-შეძლება შესწევდა. ანაგებს ნაბრძანების აღმასრულებლნი, როგორც ეტყობა, თავისად პეულობენ – სხვაგვარად ატენის ციხისთავი თავის ნაჯაყვეს ტაძარს ვერ უბოძებდა.

შუასაუკუნეოვანი ქართული სახელმწიფოებრიობის ბილი ეპისპის წერილები და გუჯრები გვიჩვენებს, რომ დავალებულის განხორციელებას თან სახდაყრის მიღება მოსდევდა. ერეკლე I ნახარაღისხანის ერთი ძეთაგანი, კონსტანტინე-

სურ. 29.
ხამწეურის
ეკლესია. წარწერა
რუს მშენებლობის
შეხახებ

მაჰმადყეფლისანი, ქართლსა და კახეთში მეფობისას, 1724 წელს, სოფელ კაკაბეთის მოურაობას უმტკიცებს რა სასვერულ სოლოყაშვილს, მის ვაჟს ზურაბსა და ძმისწულ დურმიშხანს, შენიშნავს: „...კურთხეულს მეფეს პატრონს მამა ჩუენს ასე გაერეგებინა... ძველთაგან კაკაბეთი შაჰ-აბას ეყენის დროს მოიხრებულ, უდაბ და უშენ ყოფილიყო, მეფეს არილის და მამიდა-ჩუენს დედოფალს ქუთუყანს კახაბრიშვილის გორჯახისთვის ებოძა, ძველად მოიხრებული იმას ეშენებინა“¹⁰². 60 წლის შემდეგ კონსტანტინეს დისშვილი, ანტონი I კათალიკოსი ასეთ საბუთს გასცემს: „...წყალობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩუენის ეკლესიის ასნაურიშვილთ, თასისშვილებს ...ამა პირსა ზედა, რომელ: ...ნება დაერთევით და გიბოძეთ ჩუენი სოფლის დარბაზის მოურაობა; რომ რადგან ეს სოფელი ვერანა არს, უნდა გაისარჯნეთ და ააშენოთ...“¹⁰³. ეს კი მისი მეფობისა და, სასოგადოდ, ბაგრატიონთა ხელმწიფობის მიწურვილს, „უკანასკნელად“ წოდებული მეფის, გიორგი XII-ის მკაცრული მითითებით დაწერილი საბუთია: „...ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი... გიბოძეთ შენ., თავადს მკაცრული აღუქმანდრეს, შეიღოთა შენთა სვიმონს და გიორგის, და ძმათა შენთა დაუთის და დიმიტრის, ...ასე რომ თელავის ძველის გალაენის აღშენება ვინებეთ და ჩუენი სახასო კაცნი დაეახსეულეთ და ჩვენ რომ გვეხალისებოდა იმის აღშენება, შენც ჩუენს სასიამოვნოთ ამ საქმესუდ დიდად ერთგულად და მხნედ ირჯებოდით, და გიბოძეთ ამ ძველის გალაენის მოურაობა...“ (1800 წელი)¹⁰⁴. მართალია, სოფელის იხივ ნანს, თითქმის რაღაც შემთხვევებში მეფისა თუ სხვის დანიშნული თუ წარგზავნილი უფრო ახლანდელი სამუშაოთა მწარმოებელივით მოქმედებს. სხვაგვარად აბა, რას უნდა ნიშნავდეს ერეკლე II-ის თანამეცხედრის, დარეჯან დედოფლის 1792 წლის 6 მარტის წერილი მისი თბილისური სასახლის (ახლა

ფერის(კვავლების მონასტერი) მშენებლობის ხელმძღვანელს, თხუჯა ჟორდანა-შვილს: „ქ. დედოფლის დარეჯანის კამ-ყოველ პატივ-სიკეთით ხახსთვარო მღლახვარო ჟორდანაშვილო თხუჯე ...მანდაური კირისა და მუწაობის ამბავი ბატონისათვის [ე. შ. მეფისთვის, დ. თ.] მოგუხსუნებინა, დიდა კარგათ მოგომ-სადებია ...ადღვთის მესამეხა და ან მეოთხეს დღეს მთაყოფინე კაღაჯრისებს ხელი, თორემ ადღვთის მორეს დღეს არ იმეშაება ...მარტის თცდა სუთს ხარებობა არის და იმ დღეს მანდ სურავის ამეშაებ... ასეთ წერილმანდებზე სრუნჯა იმით თუ იქნება გამოაწკეული, რომ მღლახვარი დედოფლის თანხებს განკარგავს. ამგვარ ხაქმინაობაზე ქვემოთ კვლავ ჩამოვაყვებო ხატეკას, ახლა კი ისლა ხათქმელი, რომ, როგორც დაქინახეთ, მშენებლობის ქვეშეგრდომთათვის მიბარება მოელო შეჯ საეკეჩეების მანძილზე მიღებული რაბა.

ამახთან ერთად, დიდად გაერცელებული ჩანს, ასე კოქეთ, „პრავლ-ქტიტორიანობა“ მისი არხი წინებულად ჩანს ბოდორნის დნროსიმწმობდის ეკლესიის 1717 წლის ხაქმინებლო წარწერაში: „ქ. დედა ქრისტეხი, ქალწული მართამ, მისი მექმენ მე არავთის ერისთავის შვილს წინაწმინდელს მტერო-ფონეს (sic) და წემთანა მშრომელსა კობიაშვილს ხახლოეხუცეს ქათეებათს, რომელთა განგვახსლო ტაძარი შენი ბოდორნას, რომელი დარღვეულიყო კამთა ხგრამეთაგან, მე გარდაიცვალე ამდერ სოფლით და ქათეებათ ხახლოეხუ-

სურ.
საქანის ეკლესიას
ხაქმინებლო წარწერა

სურ. 31.
ცხავატი აკლესია

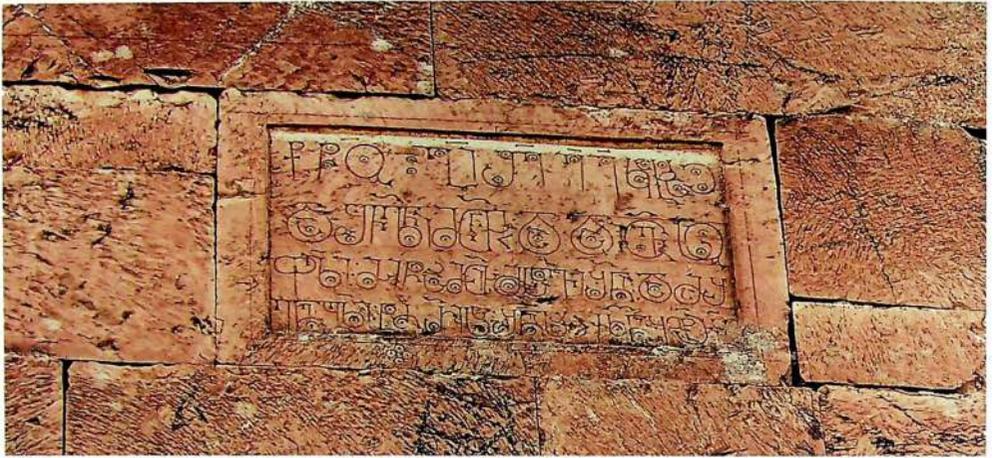

სურ. 32.
ცხავატი აკლესია,
სამშენებლო
წარწერა

ცვმა სრულყო დიდის შრომითა და წარსაგებლითა, ადიდოს ღმერთმა ორსავე შინა ცხოვრებასა კეს უე¹⁰⁶. ამ, გარდაცვლილი მღვდელმთავრის პირით გამოთქმულ ტექსტში ნათელია, რომ მან (თავისსავე? არაგვის ერისთავის ოჯახის?) სახლთუხუცესთან (მისი თუ მისიანის შედგენილი ხომ არაა წარწერა?) ერთად, ასე ვთქვათ, „წილობრივად“ ააგო ბოდორნის ეკლესია – ქაიყუბათ კობააშიელმა თავისი თანხები მაშინ შეაწია, ჩანს, როდესაც ნინოწმინდელი მიიტვალა, მშენებლობა კი დაუსრულებელი დარჩა.

ასეთივე რამ ყველა მსგავს შემთხვევაშიც შეგვიძლია ვივარაუდოთ, თუმცა თავად „წილი“ სულ სხვადასხვანაირი შეიძლება იყოს. სვეით მენე უკვე ენახეთ, რომ X-XI საუკუნეთა გასაყარსე ნიქოსის წმ. მთავარანგელოზთა ეკლესიის შენებისას თავის ბიძას, მიქელ ნიქოსელს, იოვანე შესწევია. იქვე მოტანილი იყო თეოდორე ურბნელის წარწერაც, რომელშიც იგი თავის ნაღვაწსე საუბრობს, სხვა ურბნული სედაწერილები კი მის თანამდგომთა ვინაობასაც გვაძეცნობს: ა. „დღივება შენდა ქრისტე, რამეთუ მომზადლე თვედორე ვისსკოპოსსა ამის სიონისა აღშენება, თანაშეწვენითა მიქელ, ძისა კოსტანტისითა – ქრისტემან შეიწაღენ. ესე მე აბიათარ დაეწერე“ (სხვაგან ჩანს, რომ ეს აბიათარი დეკანოზი ყოფილა). ბ. „სამებაო წმიდაო, შეიწაღე მონაი შენი ქეთარ, შუშან და ნაშობნი მათნი, შემწენი ამის სიონისანი, ქრისტემან შეიწაღენ. ამენ“¹⁰⁷. საგულისხმო ვითარებას გადაგვიშლის სამწვერისის VII საუკუნის ეკლესიის კედელზე შესრულებული 912-913 წლების წარწერა რუს მშენებლობის შესახებ: „ქ. სედა წელსა კ-ს კოსტანტინე [აფხაზთა, დ. თ.] მეფისა... მე, დომინოს, სამწვერისა ჯუარისა მამასახლისმან და გიორგი თუალოვს ძემან მოვიდეთ რუეი ესე ჯუარად. და არაინ არს სხუამ მომხუმარე და უფალი რუეისა ამის, გარნა პატოსანი ჯუარი და გიორგი. ვინ ესე აღმოკითხოს მე, დომინოს, მონაი ჯუარისა, ლოცვასა მომხსენეთ და თუალოვს ძეცა გიორგი ქრისტემან შეიწაღენ. ამენ. იყან“¹⁰⁸ (სურ. 29). აქ დომინოსი, საფიტრებელია, ეკლესიის წინამძღვარი, წმ. ჯვრის (ე. ი. მისი სახელობის ეკლესიის – ან, იქნებ, აქ ძელი ჭეშმარიტის ნაწილიც მქონიათ ოდესმე რელიქვიად?) სახელით მოქმედებს და ტაძარს, ასე ვთქვათ, „შეამხანაგებული“ გამოდის ვინმე გიორგი თუალოვსძე, რომელიც თანამუშაობის სანაცვლოდ რუს თანამფლობელი ხდება. იმავე X საუკუნეში, ბოლნისს აუგიათ რაღაცა ნაგებობა, რომლის შესახებ წარწერა გვაუწყებს: „სახელითა ღმრთისათა, მადლითა წმიდისა გრიგოლისათა, (თვედორე?) ბოლნელე ვისსკოპოსმა, გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა შეწვენითა, აღვაშენე ესე წმიდაი საყოფელა, სალოცველად სულისა ჩემისათვის. ღმერთმან შემიწაღე“¹⁰⁹. აქ ვარკვეთ, რომ თაოსანი ბოლნელი ყოფილა, მას კი გვერდით გაელენიანი ერისკაცი დადგომია.

ძალზე საგულისხმოა 1046 წლის საეპისკოპოსოს წმ. გიორგის ეკლესიის და XI საუკუნითვე დათარიღებული, მიქარწმიდას მიგნებული წარწერები. უკანასკნელი გეამცნობს: „...დამან და კვირიკე და გიორგი და სოფელთა გიორგიწმიდელთა ავაშენეთ წმიდაი ესე ეკლესიაი სალოცველად პატრონთა ჩუნეთა და თავისა ჩუენისა და ყოველთა მომავალთა ჩუნეთა, აზნაურთათა კვიისათა და სალოცავად შეილთა და ნათესავთა ჩუნეთა...“. საეპისკოპოსოს ტაძრის „თავ-წარწერაში“ ეკითხულობთ: „ქ. სახელითა ღმრთისათა მე, გიორგი ერისთავთ-ერისთავმან ავაშენე ესე წმიდაი ეკლესიაი საეპისკოპოსოსისა; სალოცველად სულისა ცოდვილისა ჩემისა, და ძმისა ჩემისა ხურსი ერისთავისა, და მშობელთა ჩემთათს – გულსვიადისთს და ჩარიამისთს, და შეილისა ჩუენისა გოლია-

სურ. 33.
საორბისის ეკლესია,
სამშენებლო წარწერა

თისთვის, და დედისა მისისათვის..." (სურ. 30). აქ გიორგი ერისთავთ-ერისთავი „ერთპიროვნული“ მომგებელი ნანს, მაგრამ სხვა, საკუთხვევლის ფასადსე (პირველი სამხრეთ კარზეა) ამოკეთილი ზედაწერილი არსებობდა სხვა მდგომარეობის წარმოვადგენინებს: „ქ: სახელითა ღმრთისათა მქ, ერისთავთ-ერისთავიან გიორგი, დაუწერე და მივეც ამის ეკლესიისა ნახევარი სავანისა სოფელსა. თანადამიდგეს, ოდეს შენებად დაიწყოთ, მუშაობითა, ფასითა და ყოულთა ფერთა. ღმერთმან უბედნიერუნ უკუნისაიმე...“¹¹⁰.

ორთავე ამ ტაძრის აღმშენებლად, ამრიგად, ნნდებიან არა მხოლოდ ცალკეული წარწინებულნი – მარტო თუ გუნდად შეკრულნი, – არამედ „მოქმედ პირად“ გამოდის მთელი სოფელი, მთელი მოსახლეობა რომელიმე სამოსახლოში. ეს, უნდა ითქვას, მოლად ახალი, XI საუკუნის მოვლენა როდია – პირიქით, ჩვენ მას ბევრად ადრეც ეხედებით. ზევით საგანგებოდ არ მოვიტანეთ კიდევც, გამყოფების თავიდან ასარიდებლად, „მოქცევაას“ ასეთი ადგილები („ქართლის ცხოვრებაშიც“ გადასული): „...[დანი მეფის] ზე ტფილისს კაცნი დასხდებოდეს და მარიამ-წმიდას ეკლესიას აღაშენეს...“; და ამავე VI საუკუნის ბოლოსკენ: „...ტფილისისა მკუდრთა დიდსა ეკლესიასა დაიწყო: [გუარამ ერისთავის ძე]: ნახევარსა იქმოდა ყოველი ვრი და ნახევარსა ერისთავნი, შემდგომად კი... ვიდრე მოხელამდე მისა [ჭერაკლე კეისრისა – ე. ი. 627 წლამდე] ტფილისს სიონი განეშორა მკუდრთა...“¹¹¹. აქ ისე ნანს, რომ ახლად გადავლაქალაქებული თბილისის მთელი მოსახლეობა თაობს და განასრულებს თბილისის ორ უმნიშვნელოვანეს ეკლესიას, ხელისუფალნი კი ან სულ განზე დგანან – ახვთ, თითქოს, მარიამ-წმიდის შემთხვევაში¹¹² – ან კიდევ თანამონაწილეუნიდა არიან.

სავანის მსგავსად, ხელისუფალ-წამომწეების თანამოსაგრედ და თანამდგომად წარმოდგება, როგორც იტყვიან, „უბრლო ხალხი“ ზემოთ დამოწმებულ ნაწვეტში ხანთის „ახალი ეკლესიის“ მშენებლობის შესახებ თხრობაშიც გაეხისხნოთ, იქ ნათქვამია, გურგენ ერისთავთ-ერისთავიან ერთად იგი დაასრულესო „ყოველთა დიდებულთა კვლამწიფეთა“ (ე. ი. ბაგრატიონთა ხახლის სხვა წვერებმა) „და ახნაურთა და ყოველმან ერმან მორწმუნეთამან“

(რაც მაშინ, არსებითად, ყოველი მოსახლის ერთობას უდრის). იმავე X საუკუნის დასაწყისისთვის თითქმის იგივეობრივი ფორმულა აღდგა სამხარის კლდეში ნაკაფი გუმბათიანი ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაშიც: „ქ. აშენდა წმიდა ესე ეანი ღმრთისმშობლის სამკურდრე, ოდეს ქართველთა მეფემან, კურაპალატმან დავით და ერმან ყოველმან ესე ეანი [და კრებულნი?] შეგუებრალა...“¹¹⁵. თუ აქ მართლად ესე ეწერა – რაც დიდად ალბათია, – მაშინ გამოდის, რომ ბაგრატიონთა უახლო ქვეშევრდომნიც (თუ არადა, „ახნაურნი“ იქნებოდა, როგორც გაიხრევი მერსულესთან, სადაც ეს განყოფა აგრეთვე გაიმტკიცებს კლარჯეთის „ენიონთა“ მონაწილეობას) თითო მეფეზე არანაკლებ შეწყვიტა საფანის მამულებზე ბერებს. ამავე ეპოქაში იმის მოწმობანიც მოგვეპოვება, რომ „რვათით“ მოსახლენი თვითონაც ხდებიან მშენებლობის მოთაყენი – ასე, მაგალითად, ქსნის ხეობის სოფელ ცხავეატი მაცხოვრის X საუკუნის ეკლესიის (სურ. 31) წარწერა გვეუბნება: „ქ. ხატო ღმრთაებისაო აღდგენ ერთ ცხავეატი და ინა კალატოხი...“¹¹⁴ (სურ. 32). იმავე X (თუ XI?) საუკუნის რგანის ტაძრის სამშენებლო წარწერაში კიდევ უფრო საზგასმულადაა მიითითებული, ასე ვთქვათ, „ყოლქქუროთ ქტოტორი“ – „სახელითა ღმრთისათა, მეოხებითა წმიდისა გაბრიელითა, სოფელმან ნაეარქეთმან ააგო ტაძარი ესე ღმრთისა. ქრისტე, შეიწყალე სოფელი აქა კორციელად, მუნ სელდიერად“ უეჭველად XI საუკუნეში აგებული სპეთის „ხუდა მაცხოვრის“ ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე იკითხება: „წმიდაო სამებაო, სოფელი საკვირიე დაიცევე ყოველთაგან ხაენებულთა ამის სოფელისათა“¹¹⁵. ამგვარის ეთარება მომდევნო, XII-XIII საუკუნეებშიც დასტურდება. ხაორბისის 1152 წლის ეკლესიის საკურთხეველის კედელზე ამოკვეთილია: „ქ. წმიდაო გაიორი შეიწყალე ერისთავთ ერისთავი კახსი და შვილნი მათნი და დაიცევე სოფელი მიწაი მათი მოსავე შენი და მაშენებელი ტაძრისა შენისა. ქორთიკონი იყო ტბო“¹¹⁶ (სურ. 33). უკვე მონღოლობის ხანაში, 1250-იან წლებში სოფელ ცხნარის ეკლესიის კართან ასეთი წარწერა ამოკვეთეს: „სახელითა ღმრთისათა, ესე ეკლესიათ დავითის მეფობასა [ეს დავით VII ულუა, დ. თ.] ვაძრამის [ცხაველის] პატრონობასა [ვაშენებნი] ყოველმან და წელიწდამდის ბაღაეარი დავესეთ“¹¹⁷.

გვიან შუა საუკუნეებში ძალთა და სახსართა ასეთი გაერთიანება ნაკლებად ჩანს – უკვე დამოწმებული ბილირინის გარდა, თითქოს, ოჯახის წევრების (მაგალითად, ცხინვალის 1718 წლის ეკლავწმინდის აღმშენებლები ვართო, ამბობს წარწერა: „...გიორგისშვილმან ქაისოსრომან და ნემან ძამან ვარსა-დანანა და შვიდმან გემან...“; ქემო ნინბისის ეკლესიას ძმები „ხალ და ხაზა ციციშვილები აშენებენ 1670-იან წლებში“¹¹⁸ ურთიერთშეწყვენის მეტი, სხვადასხვა ოჯახებისა თუ, მით უმეტეს, საზოგადოების განსხვავებული ჯგუფების ერთმანეთისთვის შეხიდება აღარ ჩანს. არათუ პატარა სოფლის ტაძრები, დიდიც, მჭადიჯურისა თუ ბარაკონისნაირი, უფრო ვინმე ერთი სახელოეანი ოჯახისშვილის¹¹⁹ პირადი დეაწლია. არ ჩანან მშენებლობის მონაწილეობა „აღბალი“ ყვენიც – თუმცა გლეხკაცნი შეიძლება XVI საუკუნის მოხატულად დაამკვეთებს შორის ეთარაულოთ¹²⁰. მაგრამ, ასეა თუ ისე, შუა საუკუნეების მანძილზე ჩვენში აღმშენებელ-მოთაყვებად¹²¹ გვექვინებიან:

- ა. მეფე-მოთაყენი;
- ბ. სასულიერო პირნი;
- გ. სხვადასხვა საფეხურის წარჩინებულნი;
- დ. ქალაქის მკვიდრნი¹²²;
- ე. სოფლის მეთემენი.

ხელისუფალთა და დიდებულთა, დიდმოხელეთა, ღვთისმსახურთა ქტიტორობა საეკლესიო წყევლებში რამაა – სადაც გნებავთ და რაგინდა დროს. ასე იყო ძველად, ქრისტიანობამდელ ხანაში, ასე იყო შუა საუკუნეებშიც, საქრისტიანოს აღმოსავლეთშიცა და დასავლეთშიც. უფრო საგულისხმოა მოქალაქეთა და გლეხკაცთა მომგებლებად გამოჩენა, რაც, თავის მხრივ, თუ ასე შეიძლება ითქვას, „ჯგუფური მომგებლობის“ საკითხს ებმის. ანტიკური სამყაროსთვის ეს დიდად მახასიათებელი არ ჩანს¹³, თითქოსდა დიდკაცთა აღმშენებლობას ეხედეთ უპირატესად ბიზანტიის იმპერიაშიც. საგულისხმო სურათია ლათინურ დასავლეთში, სადაც ეს საკითხი საგანგებულადაა შესწავლილი¹⁴. იქ შემდეგი მდგომარეობა იხსება: ა. XI საუკუნემდე (უთუოდ VI-VII საუკუნეებიდან) დამკვეთი ერთი, მორტუელ-ძღვეამოსილი პირია; ბ. XI საუკუნიდან მოკიდებული ვერ აუღის და სხვებსაც მიმართავს ხოლმე¹⁵; გ. ერთეუბა შენებაში მდიდარი მოქალაქეც და „უბრალო“ ხალხიც – ზოგი ღვთისმოსავობის გამო ანდა ცოფლათა მიტევების სანაცვლოდ თუ საკუთარი საბატონო ვაღდადების სათვალავში თავად შრომობს (გაეიხსენოთ სეპანის წარწერა: „თანამდგეს... მუშაკობათა...“) თუ შენაწირს აკეთებს; დ. XIV საუკუნიდან სამშენებლო საქმიანობას უკვე პამპრებიც მისდევენ. ჩვენთან კი: ჯერ ერთი, მოვლენების დროითი თანმიმდევრობა უკუქცევითაა: ერთობლივ-ჯგუფური წამოწვევები უფრო ადრე საუკუნეებში მეტობს, (ვალკეულ ადამიანთა, პიროვნული – მოგვიანოდ; ბ. ჩვენთან არ ჩანს პამპართა ნაშენები; გ. წერილი ერი“ ჩვენში არა მხოლოდ მონაწილეა, არამედ თანა-მომგებელი, რაც, თითქოს, დასავლეთში ძალზე ნაკლებად უნდა იყოს¹⁶; ქალაქელნიც და სოფლის ხალხიც დამოუკიდებლადაც „ქტიტორობს“, რაც, თითქოსდა, სხვაგან არ გვხვდება. განსაკუთრებით ეს სოფლის თემებს შეეხება, რომელნიც ჩვენთან საკმაოდ დიდხანს წარმოგვიდგება მშენებლობითი მოღვაწეობის ერთ-ერთ ძალათაგანად¹⁷

ერთიცაა აუცილებლად სათქმელი – დასავლეთში „მრავალქტიტორობის“ გამოიწვევ მიხედვით XI საუკუნიდან ნაგებობათა ზომების ზრდა სახელდება, რასაც ევრეის, (ვალკე აღებულის) შექმნა გასწვდებოდა და ნებაუნებურად აუცილებელი ხდებოდა მას მხარში სხვებიც ამოღვომოდნენ. ვთქვათ, თბილისის სიონი VII საუკუნეში იმდენად „დიდი ეკლესია“ იყო, რომ ქართლის ერისმთავრების ხაზინა ამას არ ეოფინდა, მით უფრო, რომ თანადროულად ისინი მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძარსაც შედგომოდნენ. მაგრამ სამსარი ან გინდაც ხანცთა ვითრი იმდენად ზორბაა, რომ მეყვე, თუნდაც ერისთავთ-ერისთავი ვერ მორევენოდა მის ამოყვანას? ან არგეთვის ერისთავთ-ერისთავს რა გაუჭირდა ამისთანა, ერთ ცალნაივან ეკლესიას რომ ვერ გაართვა თავი... ასე რომ, დასავლური ახსნა ჩვენ არ გამოგვაადგება. სხვათაშორის, დამკვეთთა ასეთი სოციალური განწყვნა თაოსნის სოციალურ ვინაობასა და არქიტექტურის ხარისხს შორის მიმართების საკითხსაც წამოჭრის. ყველაზე მარტივი იქნებოდა გვევარაუდებინა დიდებულთა ნაშენების მეტი ხარისხიანობა და მხატვრულობა, გლეხკაცთა ანაგებთან შედარებით. მაგრამ საქმე ასე უბრალოდ როდია. მაგალითად, საორბისის ეკლესია ზომით, მართალია, მცირეა, მაგრამ ძალიან მაღალ დონეზეა შესრულებული, მისი საკურთხევის სარკმლის მონარჩოება კი უდაოდ ქართული ქვაზეკეთილობის ერთი შედევრთაგანია. ასევე, დროის კვალობაზე საეკლესიო რეგიანია ცხნარის ეკლესიაც. საშუალოზე ბევრად მაღალი დისკებისა რგანის ეკლესიის ხურთთმოდებულებაც.

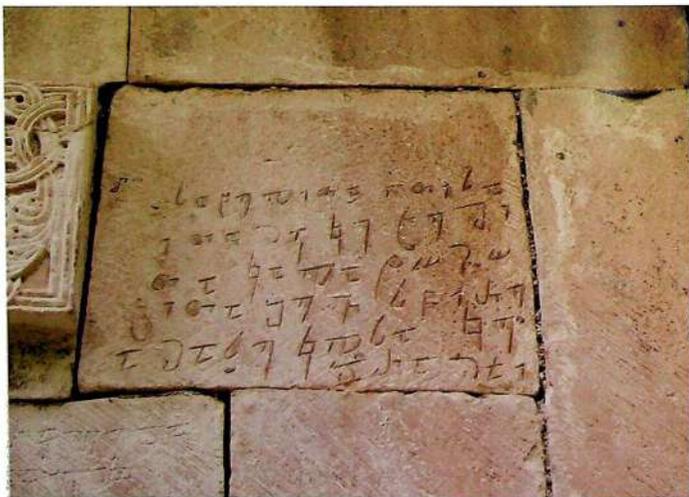
სურ. 31.
აღავერდის ტაძარი

საპირისპირო, მაგალითად შეიძლება გაეისხენით დავით IV აღმაშენებლის ხანის დიდრონი ცალნავიანი ეკლესია სამშვიდღის ნაქალაქარსუ, აშკარად დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელთა მოგებული - მისი წიობა იშვიათად უწყნობი და უღვახათია, ამ დროს კი, ახლა ეკვე დახლდაქველი მხატვრობა აშკარადვე ნაოსტატარი¹²⁸.

ამდენად, თუ სოვადად არა, საქართველოს მიმართ მისი, ნიუთერთან ერთად რაღაც სხვა განმაპირობებლები არის საძიებელი მარტვი სოციალ-ეკონომიკური სჯა აქ ნამდვილად არა ჭრის. შესაბამისად კი, არც ის იქნება მართებული. უწარწერო მდარე ნაგებობა „უბირ“ და „უპოვარ“ სოფელთა მიეანქმით და პირუკუ, სხვათა შორის, არ არის გამოირცხელი, „მრავალქტიტორიანობა“ გაცილებით ფართოდაც ეოფილიოს ფეხვევადგმული, ვიდრე ეს მოტანილი მაგალითებით იხატება, განა უცნაურ არ არის თუნდაც ის, რომ მიმცრო ეკლესიებს დამისა ათობით აღამიანის შენაწირი სტორდება, დიდ კათედრადებს, მცხეთის სვეტიცხოველს და აღავერდს კი თითო-თითო? მაგრამ ასე იყო კია? დავაკორდეთ მედქისედეკ კათალიკოსის ანდერძა და აღავერდის წარწერას. „სვეტიცხოველისადმი დაწერილში“ ხომ ეკითხულობთ: „შუეამეკვ“-ო „ყოფლითა სამკაულობითა, გარეთითა ბჭითა და გარეშემო სტოითა მოქმითა და სედადბურეთა“ არადა, ხომ დანამდიელეთი ვიცით, რომ XI საუკუნის აღმაშენებლობა გაცილებით მეტს მოიცავდა, ვიდრე სახეიმი ბჭის (დღესაც რომ ტაძრის საკურთხეველისკენა ღერძის დასაუღეთისკენ გაგრძელებაზე დგას) და სტოას (ეს, აღბათი, ნართიქსია, რაღვან დანარსენი ეგეტრები მეტრ და სხვათა მიერაა მიმატებული) აგება და „სედადბურვა“

სურ. 35.
 ჯობერძის ეკლესია,
 გალაგონის წარწერა

სურ. 36.
 "ხეში კობი"
 ეკლესია, კვირიკე
 გალაგონის
 წარწერა

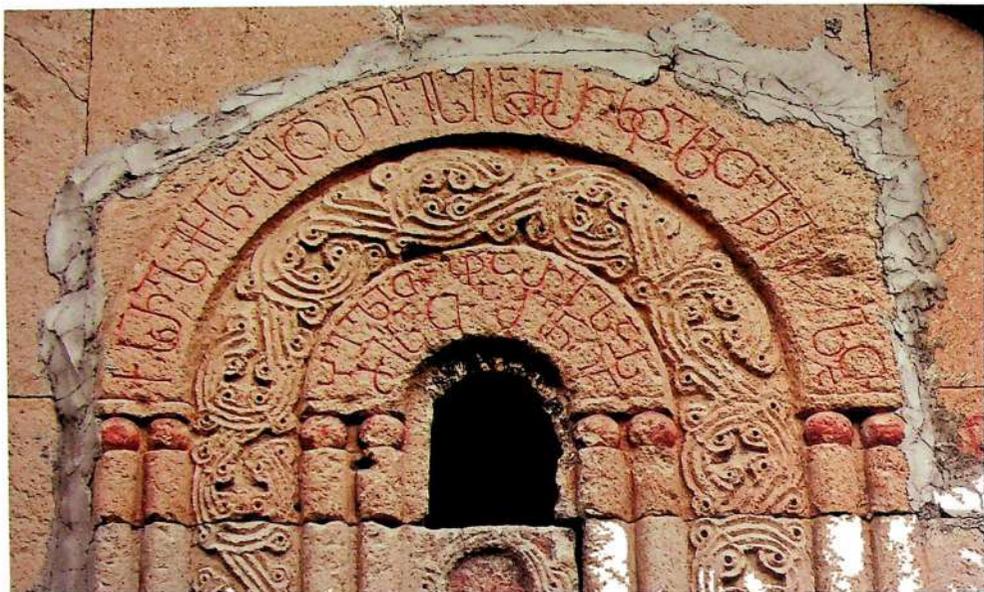
ანუ, საფიქრებელია, სახურავის მოწყობა. მაშინ ხომ V საუკუნის ბახილიკის კედლების ნაწილებისა და ბურჯების ძირების მოხმობით ახალი დიდორნი კედლები აშენდა, ახალი თაღ-კამარები გადაიყვანეს, ფასადები დაანაწევრეს და მორთეს... გიორგი აბა ალავერდს საერთოდაც ერთადერთ „კონქს“ უშენებს. რატომღა ნახსენები ტაძრის ეგზეზი მცირე მონაკვეთები? იმიტომ ხომ არა, რომ ერთგან საქართველოს მწყემსობითაა, მეორეგან კი გოდებო ქრისთაყო ერთობის დისწულმა თვისი ხალარო სწორედაც კერძოდ მათ დაახარჯეს? ეს ძალიან პეგას სიმართლეს. არც ისა მინცდამანც გახაკიერი, ხამისო მონაწილე რომ არ გეპქეს. ალავერდის ტაძრის (სურ. 34) ღამისაა ნახეარი მერმინდელი აღდგენაა, ხეცოცხოველშიც ბეერი რამაა გამოკვლილი, პირველ ყოელისა – პერანგის დიდი სედაპირები¹²⁹, ხადაც შესაბამისი სედაწერილები შეიძლებოდა დაეცანათ... ახლა, რამდენი წარწერა დაიკრგა ან დასიანდა თუგანდ ქართველთმცოდნეობითი კელევის 160-170 წლის მანდილზე. ერთი სიტყვით, გარემოებანი კიდევ ერთხელ შეგეახსენებს, რომ წვენს ხელთ ყრიად და ფრიად ნაკლული მონაცემებია.

2. მშენებელი (ისტატი წირილოზი) წაპროუგში

არაერთი კელევისი კედლებზე იკითხება სავედრებელი ან მოხახსენიებელი წარწერები, რომელნიც სამეცნიერო გამოცემებში – თუნდაც „ლაბიდარული წარწერების კორპუსის“ I ტომში, მრავალჯნის რომ დაიმიწყო და კელაეც დაიმიწოვებო, ძეელი დროის ქვითხურთა სავედრებლებადაა მინგული. ეს ან მოკლე ლოკეაა ან სულაც რამდენიმე ან ერთი პირის ხსენება: მეჯუ-დას ბიეთის სამხრეთ ფასადზე – „გაბელაჲ“; ტაშაში – „ქრისტე შეიწყალე“; სათხე „ქრისტე შეიწყალე მიქაელ, ციცო (?), ბუწატი (?). ამენ“; „ქრისტე შეიწყალე ივანე ნიკოლოზის ძე და შეუნდენე მას. ამენ“; „ქრისტე შეიწყალე მონაჲ შენი თაჲსაჲ, ე შეიღნი მისნი. ამენ“; ფიის წმ. გიორგი – „კრეჲ“, „ახთან, თმან, საკოვარ, იესჲ“, „ეჲ გიორგისთვს“; ხასული „გურსი და ავედრქ. მიქაელ, ჯავახ“, „თულშაჲ“, „გიორგი და თუაღის“, „მეხწის“; პარხალი „ქრისტე, შეიწყალე თდრატ. (თრდატ)“¹³⁰.

მით უფრო დაბეჯითებითაა გაიგებებელი ქვითხურო-ისტატებთან ის პირნი, ეინც „მაშენებლად“ თუ „შემქმნელად“¹³¹, ან საერთოდ რისამე მოქმედად არიან დასახელებული. უფრო ხშირად ამგვარ წარწერებში „ქვის დასნასეჲ“ ხელმე ლაპარაკი: დლოდის „ცხრაქარა“ – „ესე ქვაჲ სხუისა დადეჲ“ (914 წლის ახლო); ქართლის ტბეთი, „ბორცვისჯურის“ კელესია¹³² – „ქ. სახელითა ღმრთისათა ესე ბალაჭარი დავედე სანდამირმან პაპასა ძემან სალოცველად სულისა ჩემისა“; შუპიაი (X საუკუნე) – „სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისათა დაისუჲ ქვაი ესე ქველისა. ქრისტე შეიწყალე“; ფიის წმ. გიორგი (X საუკუნე) – „ესე კელესიაჲ წმიდისა გიორგისი. ესე ქვა მე დავსუი გრძელის ძემ ვაპრამ“ ამავე გამოცემაში ბოლნისის სიონის ნრდილო-დასავლეთი კარის წარწერაში („შეწვენითა ქრისტმსითა მე, ფარნავას ?) და აზარუხტ შეხუაბო ესე კარი სალოცველად ჩვენდა და შვლთა ჩვენთა“) ნახსენები პირებიც „ხელოსნებადაა“ მითითებული¹³³.

მართლაცდა, რატომ არ უნდა ვიგულისხმოთ ეს „ქვისღამსმელნი“ გაღატოებულ, ზოგი კი, იქნენ „გაღატოხოუხუცეს“-ხუროთმოძღვრებადაც?¹³⁴ და

ხურ. 37.
საფარის მონასტრის
წმ. საბახ ეკლესია.
ხუროთმოძღვარ
ფარუსაძის
წარწერა

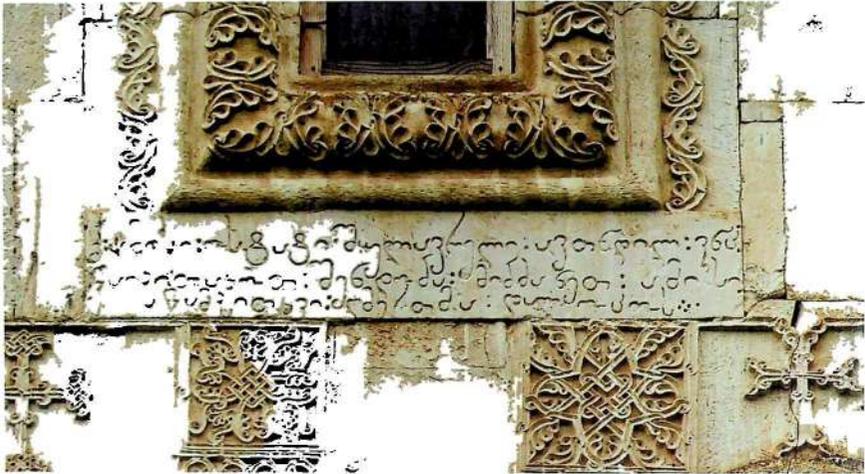
თუ არა – იქნებ, სხეულგებრივი გარჯა მისიღ დაეუშეათ? თუ ასეა, უპირველესად, ტბეთის „ბორცვისჯერის“ სემოდმთოეწანილი წარწერის პატრიკ ტბელიც ბაღაღრის შემომდგბად უნდა ნათეუალთ. და კელაე, რატომაც არა, წარმოუდგეკელი ამაში არაფერია, თუ საქმით არა, სიტყვით, აზრისმთერად ეს ღეთის სათნოდ, საქებრადაც ნათოეულებოდა¹³⁵. მაგრამ წოგი რამ ფიქრს სხვა კალაპოტს აძლეუს. აი, X საუკუნის ბოლოს კოშკების ეკლესიის სედაწერილი: „ქ. სახელთა ღმრთისათა ესე ქეა მე ლომმან დაესუი ნემითა ფასითა“; ბაჯითის ეკლესია (XI საუკუნე) – „წმიდაო სამებაო, შეიწყალე მიქაელ, ესე ქეა მან შესწირა...“ ამაეე რიგისაა წარწერები უბისში (IX საუკუნე) – „ესე ქეა მე მოიელ – ეიწ წაიკითხოთ – ლოცვა ყავით“ და კაცის ტაძრის გარშემოსაეღელში – „წმიდაო სამებაო, შეიწყალენ სული სირაასი და მისისა შეედისა ხუცისა, რომელ ესე ქეა მოილო“¹³⁶. ამრიგად, გვიწნდება საფუთსეკელი ვიფიქროთ, რომ გინდაე „დასმა“ მოქმედებასაც აღნიშნაედეს, თაეი და თაეი ქტიტორული დეაწლია, გაედებული ხარჯი. ეს სახეებით ნათელი უნდა იყოს ბოლნურ წარწერაში – მოსალოდნელია განა, ნრდილო-აღმოსაეღელთი კარის ზღუდარსე მთაეარი სამშენებლო წარწერა განეთაეხებიწათ, ყოეელნაირად მის მსგაეს ნრდილო-დასაეღელთი შესახეღელის თაეზე ეი – რიგითი მუშების მიერ კარის ნამოეიდება მონუმენტური მრგელოვანით აღენუსხათ? ამას არც „თხრობის“ სასეიმო კილო ეთანხმება. საკმაო დარწმუნებით შეგეიძლია ეთქეათ, რომ ეს ფარნაევაწი და აზარუხტი „შეეწიენენ“ ბოლნელ ეპისკოპოსს და თაეის თაეზე შესახეღელის აეგბა-გამართეა აიდეს. ისიცაა საფიქრებელი, რომ ტაძრის შიგნით გარდანის თუ ვარსკენის სახელებით „გაპიროუნებული“ რელიეფური ჯვრებეც¹³⁷ კათედრალის აგებისას გაწეული თანადგომის

ნიშნადაა ამოკეცილი. უფრო მიკრძალვული წყლის, ალბათ, მართლაც თითო ქვის „მოსყიდვის“ და ნაგებობას შემატების შემახსენებლად გაიღებინი „ხეივანიდან ერთ-ორწინადადებიან მოსახსენებლები აწერნებდნენ (ეკვების თეითონაც წერდნენ?). ეს მით უფრო სავარაუდებელია, რომ მშენებლების

ხეივანი დღევანდელი გაგებით, ეინაობას ძველად ორი იოლად ხაქნობი ფორმულით გაგებინებდნენ. ერთ შემთხვევაში ისინი პირდაპირ სახელდებიან „გალატოსუბად“ ამის მაგალითი უკვე ენახეთ ცხავატის მაცხოვრის წარწერაში, მეორეში კი ითქმის, ამისა და ამის „კელით“ აშენდა (თუ იქნა) ესა და ესა. მაგრამ „ქმის“ თქმა წამოგრის კითხვა: რა ვიცით ხეივანი სახე-გადა ოდინდელი საქართველოს ხეობებსა თუ ხეობათმცოდნეებს, მათ საქმიანობაზე, საზოგადოებაში მათი მდგომარეობის და ა. შ. შესახებ.

ალბათ, არაყის გააკვრებებს, რომ ადრე, განითარებული თუ გვიანი შუა საუკუნეების მატინაე-„ისტორიები“ მათზე საერთოდ არაფერს გვეუბნება. უფრო მრავლისმომგანი, ამ მხრივაც, პავლოვარაფია, უწინარესად ხეივანი უკვე მოყვანილი ბახილი „ზარხმელისა და გიორგი მერჩულის თხსულებები. სახელდობრ, წმ. სერაპიონ „ზარხმელისა“ „ცხოვრება“ „ზარხმის პირველი ეკლესიის რეალურ შემქმნელებზეც გვიამბობს და მეორისაც. პირველზე ბახილი მოგვითხრობს: „...შუკაშუმეს ადგილი იგი [ეკლესიისთვის] შერჩეული, დ. თ.), და შეემატებოდა რიცხუსა ძმთათა... რამეთუ... გარბანელი და ორნი იგი ძმანი, რომელნი დანთქმასა ტბისასა განერნეს, იკურთხნეს მონაზონად კელითა მის წმიდისათა... იყეს შენებად ეკლესიისა და დადეს საფუძეული... ხოლო იყენეს ხურთითმძღუარ და სუდამდგომელ საქმისა მის გარბანელი და ორნი იგი ძმანი. ხოლო განითქვა რა, ვითარმედ ესეითარნი და ესე კაცნი ესრეთ აღაშენებენ ეკლესიასა, იყეს სახედ მდინარისა მოსლედ საქმესა მას ეკლესიისასა... ხოლო შემდგომად ხამისა წლისა სრულ იქნა ეკლესიასა და შემოკო ყოულითა განგებითა, რომელი შეგებანდა ჟამსა მას“¹³⁸. მეორე ეკლესიის შენებას „ზარხმის მესამე წინამდგარი, მიქაელი იყეებს „თოუესა იენისა ოისა, დღესა ხუთშაბათისა, რამეთუ კელითებით განთქმულსა კაცსა მოუწონდა მიქაელ ქუეკანისაგან ბერქმენტასა, ადგილისაგან ხეივანი წოდებულსა... რომელსა თანა-შემწედ აქუნდა გალატოს სახელით შუარტყელი. და ესე ორნივე იყენეს მოძღუარ და მასწავლებლნი სიმრავლესა მუშაკათასა... (ხოლო ბერი, რომლის ოდესღაც მონასტრისთვის შეწირულ თანხით შენდებოდა ტაძარი) ყვეს... განმტკუნელ არა თუ გალატოსთა, არამედ ძმთაცა იკონომოსობად ერწმუნა“¹³⁹. გიორგი მერჩულის ნაწარმოების შემდგომწმებულ ვრცელ ამონარიდებს, ერთსა და ეფურთავ ხანძის „ახალი“ ეკლესიის მშენებლობაზე უბნობისას, ესეც წერია: „...აკურთხენ ქრისტეშანი ამონა, სიბრძნით სრულად მაშენებელი. და შემწენი ყოველნი, რომელთაგან კეთილად განგმარჯუებოდა შენებად ეკლესიისა მის“¹⁴⁰.

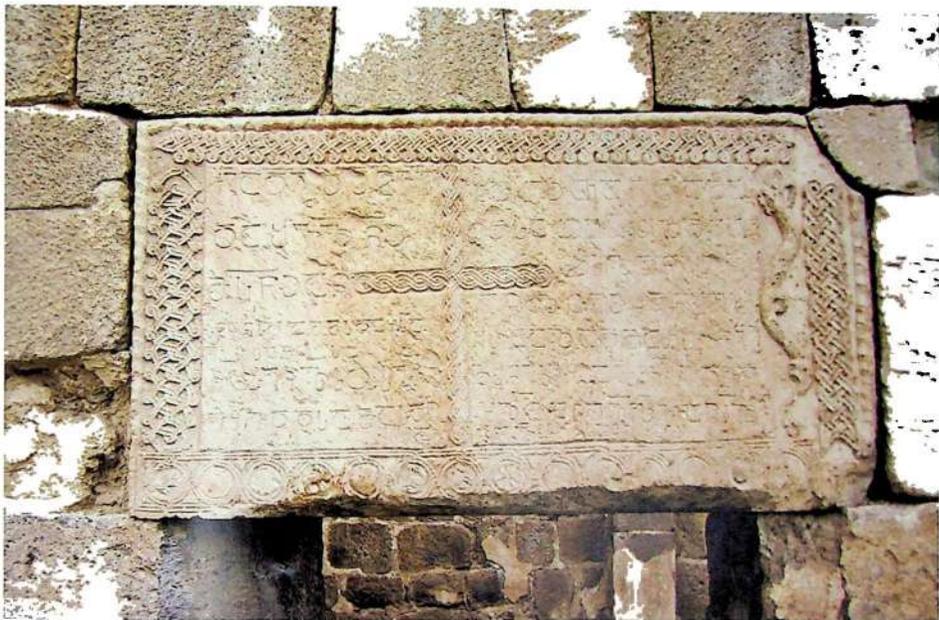
გაკვეთი ერთი თხსულებაც, რომლის „ჟანრი“ ძნელად თუ განისაზღვრება, ხოლო წვეთების იმდენადაა საუფლისხი, რამდენადაც თხრობის ძირითადი საგანი აქ გალატოსი და შუარტყელის ეკლესიის აშენებაა. თუცა კი მისი ასე წაკითხვა შეიძლება მისი დამწერის, XIII საუკუნის მოღვაწის ტბელი აბუსერისძის განზრახვის ერთგვარი, მოღურ გამოთქმას თუ ეხმარო, „დუკონსტრუქციაც“ იყოს¹⁴¹. ასე თუ ისე, მთავარი ამ თხსულებამში ნამოვლად არის „ქეითხურო, რომელსა ეწოდების გალატოსი“, ბახილი, „ბლოკ-ბახილი“ წოდებულა. აჭარით „მოსარეწლად“ ქვემო ქართლში (ქუეკანასა სომხიისასა,

სურ. 38.
 ბარაკონის ეკლესია.
 ოსტატ აეთანხმე შულავერელის
 წარწერა ადმოსილოვი ფახადსე

სურ. 39.
 ბარაკონის ეკლესია.
 ოსტატ აეთანხმე შულავერელის
 წარწერა სრდოსილოვი ფახადსე

მახლობლად თფილისსა“) მოსკელს, მას წმ. გიორგისგან ებრძანა „შუარტყელს მარტოკას, სხვათა დაუხმარებლად აეშენებინა წმინდანის ხახვლობის ეკლესია, რაც მან აღასრულა კიდევ; მისი ნახელავისა მწერალს ის მოხანია აღნიშვნის ღირხად, რომ არს ეოველივე ესე ნამუშავევი ამის საკურველისა ტაძრისაჲ დიდად შეუენიერ და წმიდად გებული ქუებითა ფრიად დიდითა და მრავალთა მიერ სატიერთაჲედცა მნიად შესადღებელი“ და ის, რომ „წმიდამან მოწამენათვთ აუწყა ადგილსა ზედა მწკურნებსა და მიწასა ზედა ღბილსა ქელეოფაჲ ამის საკურველისა აღშენებისაჲ, სილო ბახილ, მწკურნებითა შეპერობილმან და ზარგანჭდილმან, თხარა ევოდენი ხიღრმე ქუეშე მიწასა, ეთარცა ჩანს ზედაით ტაძარი ესე, და მით ხიღრმეთაგან იწყო შენებად და ესრეთ განასრულა ტაძარი ესე საკურველი“ გოეყება ტბელი აბუსერიძე ეკლესიის წინ მდგარი ქვის სახანთლისა და აღაყერდის წმ. გიორგის აღრე გარეთევე მყოფ, ამჟამად კი უკვე მის შიგნით აღმართული ჯვრის თაობასუედაცა“.

ესაა და ეს, არსებითად, რაც ჩვენ გაღატოხთა თუ ხეროთმოძღვართა შესახებ ნარატული წყაროებიდან ვიცით. ბუერად მეტი სახელი, ისევ და ისევ, ესაგრაფიკამ შემოგვინახა. საკმაოდ მრავალადაა ისტატ-მშენებელთა სხენებანი (სოხთა, X ს. „საყადარო დაბისხო შეიწყალე თევედორე კალატოხო, სულსა გიორგისა განუსეუნე წმიდათ ეკლესიასო შეიწყალე თეანე კალატოხო“; ხოხე, X ს. – „ქრისტე შეიწყალე კვრიკე გაღატოხო ამენ“; ეადე, X ს. – „იელი ცხოტბისა, მე, ცოდვილი დანგათ სეიმეონ ამის პატოხნისა ჯუერისა გამომხატეული“; საჰე (აწ საჯა), XI ს. – „ქრისტე შეიწყალე გაღატოხნი“; ნახთა, XI ს. – „წმიდათ სემონ შეიწყალე ფოცხევერ გაღატოხო და ჩანგა (?) გაღატოხო“;

სურ. 40.
დიდი კონსტანტინის
ღმრთისმშობლის
ეკლესია,
სამშენებლო
წარწერა

აბული, XI ს. – „ქრისტე, შეიწყალე გუზან გალატოზი“; მცხეთა, სეპტიცხოველი, XI ს. – „ველი მონისა არსუკისძისაჲ შეუნდეთ“; ჭყონდიდი, ტაძრის კარიბჭე, X ს. – „ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ გალატოზი, ოპიზარი“; ბედია, X ს. – „წმიდაო ღმრთისმშობელო, მეოხ ექმენ წმიდისა ამის საყდრისა ამშენებელს, გალატოზთაუხუცესს სემონსა“; ჯოისუბანი, X ს. – „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე მონაი შენი კალატოზი“, „წმიდაო ეკლესიაო, შეიწყალე ამის მოქანდაკე კალატოზნი“ (სურ. 35); დიხაზურგა, XI ს. – „ქ. გრიგოლს – გალატოზთუხუცესს, შეუნდოს ღმერთმან, ამენ“; ზემო კრიხი, სამხრეთ ეგეტერი, XI ს. – „სახელითა ღმრთისათა, მე, კვრიკე ჩემითა კალატოზობითა შეესწირე ამას ეკლესიასა კე დრაზი“ (სურ. 36); ლაშე, X ს. – „ქრისტე, შეიწყალე ბაგრატი, ამის კარის მოქმედი“; ლუკა, XI-XII სს. – „მიქაელ გალატოზი“; ჯრუჭი, XI ს. – „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე მონა შენი გიორგი გალატოზი და შეილნი მისნი – ესე სუეტი უფასოდ ააგეს. ამენ“; „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე ფაღღონი გალატოზი და შეილნი მისნი – ესე სუეტი უფასოდ შექმნა“; ილორი, XI ს. – „წმიდაო გიორგი ილორისაო, შეიწყალე გალატოზი...“; ლაბუგინა, XI-XII სს. – „ქრისტე, შეიწყალე იოვანე და გაბრიელ გალატოზნი“; საფარის წმ. საბას ტაძარი, XIII ს. – „სრულე იქნა საყდარი ესე საძირკეთლეთუ ყოვლითა ფერათა ველითა ფარეზას-ძისათა, შეუნდვენ ღმერთმან“ (სურ. 37); შორეთის მონასტერი, ეგეტერი, XIV-XV სს. – „ორბისძეს ნიკოლოზს გალატოზთ უხუცესს შეუნდვენ ღმერთმან. ამინ“; რუისის ტაძარი, XV ს. – „გალატოზთა ზედა მომგესა შალვას შეუნდვენ ღმერთმან ამინ“; სხალტბის კვირაცხოველი, კარიბჭე, 1667 წელი – „ქ. ამ საყდრისა სარქარი მე ბუენი ვიყავ ცოანძემ“; გორული, ზემო ეკლესია, XVII ს. – „მამანო და ძმანო მოიქსენეთ ოსტატი პაპია“; მცხეთა (ლენსუმი), XVIII ს. – ქ. ხელი ნასყიდას გალატოზის ქართლელის“; წესი, ბარაკონის ტაძარი, 1753 წელი – „ქ. ამისი ოსტატი შულავერელი აეთანდილ. ვინც ნახოთ შენდობა ბრძანეთ“¹⁴³ (სურ. 38, 39).

არის უფრო ვრცელი წარწერებიც. საამისო რამდენიმე მაგალითსაც მოვიტანთ: საეანის წმ. გიორგი, 1046 წელი – „ქ. სახელითა ღმრთისათა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისათა, წმიდისა გიორგისითა, დაძაყენა მე, სულითა საწყალობელი პარაბა, აღსაშენებლად წმიდისა ამის საყდრისა, – აღიდენ ღმერთმან, გიორგი ერისთავთ-ერისთავმან...“; ბაღლაღარი, 1018 წელი – „ქრისტე, შეიწყალენ ნიკოლოზ და ივანე – შეწყენითა ღმრთისათა დაიდვა ბალავერი ესე ქრონიკონსა სკიმ ველითა ცოდვილისა მიქელისათა“; ამავე მიქელის კიდევ უფრო თხრობით-გაერცობილი წარწერაა დიდი გომარეთის ღვთისმშობლის ეკლესიის კარის ზღუდარზე, 1020-იანი წლები – „...სახელითა ღმრთისათა, მას ეამსა ოდენ ძლიერმან და უძლეველმან გიორგი აფხაზთა მეფემან შეიპყრა ზვიად მარუშინი, მაშინ ესე ბალავარი დევა ველითა ცოდვილისა მიქელ ხუც გალატოზისათა“ (სურ. 40); გუდარეხი, XIII საუკუნე – „...აეშენა ესე ეკლესია ველითა ფრიად ცოდვილისა ჭიჭაფორისძისათა ხალოცველად და სადიდებლად დედოფალთ დედოფლისათუს რუსუდან დედოფლისა და შეილთა მისთა...“; ბერთუბანი, XVII საუკუნე – „ქ. მოველი ჩვენ ფრიად ცოდვილი ქვის მჭერელი პაპუა და აფარი-აშა [=აყრიაშ] ახარ დევყავით მარხეასა. დაიდო წელი მ. ვიმშუაეთ გალატოზნი წმინდის დავითისა [ლავრისა, დ. თ.] წინამძღერობასა მაჭუტაძის ონოფრესას“¹⁴⁴.

თუ რა ადგილს აკუთვნებდნენ გალატოზებს ძველი საქართველოს საზოგადოებაში და როგორი იყო მათი მომგებელ-დამკვეთებთან ურთიერთობა, ამაზე ჭეჭემით საგანგებოდ იქნება საუბარი.

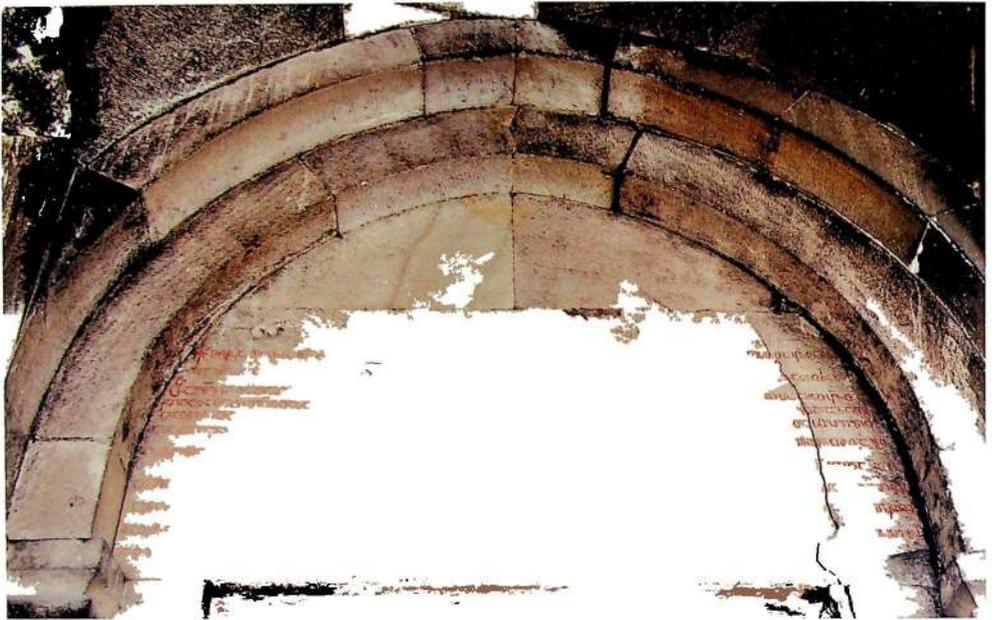
თავი II

მშენებელი შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებაში

1. მშენებელთა სოციალური სტატუსი

შუა საუკუნეების მშენებლობაზე წერისას ერთი უპირველესი საკითხი მშენებლის ეინაობა, მის საქმიანობაზე წინანდელი და ვეროპული რჩენსანის მერმინდელი შეხედულების მსგავსება-განსხვავება, საზოგადოებაში მისი ადგილი და მისთანანია. მასთან მჭიდროდაა დაკავშირებული ისიც, რა ზომითა იმ დროის „ხუროთმოძღვარი“ თუ „გალატოსუხუცესი“ შემოქმედებითად „თავისუფალი“, არის თუ არა ის საზოგადოდ „შემოქმედი“, „ხელოვანი“ დღევანდელი გაგებით, თუ „უბრალე“ ხელოსანია, დამკვეთის ნებისა თუ ძველთაგან მომავალი ტრადიციის მორჩილი, მხოლოდ „შემსრულებელი“ როგორც ხშირად (მუდამ არა!) ხდება ხოლმე, ამგვარი დაპირისპირებისას ძალზე დიდია გამარტივებისა თუ გაცალმხრივების ხიფათი, მით უმეტეს, რომ ყველა ჩვენთაგანის მსოფლმხედველობა და იდეალებიც, ჩვენი ხშირად სულაც სადღეისო საწუხარი მოვლენებს განსხვავებული კუთხით აღგვაქმევენებს. არადა, არის ხომ სავსებით ობიექტური სირთულეებიც. ერთი მათგანია, მაგალითად, სიტყვათა საზრისის დროისმიერი ცვლილება. ამაში დასაწმენებლად შორს წასვლა არ დაგვჭირდება – აქვე ნახსენები „ხელოსანიც“ იკმარებს – შუა საუკუნეებში იგი (ამაზე კელავაც მოგვიწევს საუბარში) „მოხელეს“, „თანამდებობის პირს“, „სა-ჭელოს“, ე. ი. გარკვეული უფლება-მოვალეობის მტვირთველს აღნიშნავდა; XIX საუკუნეში და თვით XX-ს დასაწყისშიც ის შეიძლება დღევანდელი „ხელოვანის“ აზრით მოიხმარონ ან კიდევ განუ-საზღვრელად ხელით რისამე მკეთებლის მიხანიშნებლად. მაგრამ ცნებათა არაერთმნიშვნელოვნება მარტოდენ შორეული წარსულის მახასიათებელი როდია, იგი დღესაც იმნს თავს და კიდევ კარგა, თუ ესა თუ ის ავტორი განგვიმარტავს, რა სიტყვით რას გამოხატავს.

ერთი უთვალსაზიროესი თანაც ჩვენს სამსჯელოსთან პირდაპირ დაკავშირებული, – საამისო ნიმუში გახლავთ კითხვა: ვის შეიძლება ეწოდოს „არქიტექტორი“ და, შესაბამისად, შეიძლება კია შუასაუკუნოვანი გალატოსუხუცესი საერთოდ არქიტექტორად, „ავტორად“ მოიხსენიოთ.

სურ. 41.
ოშკის ტაძარი,
სამშენებლო წარწერა
სამხრეთი კარის
ტიმპანზე

ახე, მაგალითად, რ. ოსტერმონტის მოხაზრებით, „არქიტექტორი“ (ძველებურ-მრელი „მეხანისოს“) მარტო ისაა, ვისაც ფართო განათლებაც აქვს (ე. წ. „თავისუფალ ხელოვნებებსა“ გაცნობილი) და მათემატიკურადაც არის განსწავლული¹⁴⁵ მისგან უნდა განვასხვავოთ შუასაუკუნოვანი – ბიზანტიის იმპერიის სინამდვილეში, VII საუკუნიდან აქეთ, გალატოში (mason, ბერძნულად „ოიკოდომოს“), რომელსაც მხოლოდ და მხოლოდ პრაქტიკული, სახელოსნოში მიღებული ცოდნა აბადია. მეტიც, მომზადების ამ ორ სახეობას შედეგიც განსხვავებული მოხდევს – „არქიტექტორი“ ახალ-ახალ კონცეფციებს ქმნის, „გალატოში“ არსებულ სტანდარტს მისდევს, რომელშიც ცვლილებები (ნანს, ანგარიშშიუცემლად) ვარირებად დეტალდება ანდა გარეშე პირობების შეგავლენით შემოდის¹⁴⁶. განეყნებულ-თეორიულადაც არც ისე აშკარაა თეორიული განსწავლულობისა და შემოქმედითობა-ორიგინალობის პირდაპირი კავშირი¹⁴⁷ ალბათ, არ იქნება საკამათო, რომ გვერდისგვერდ, გინდაც ერთ დონეზე ნასწავლი ადამიანები როცა არიან აუცილებლად ერთნაირად „კრეატიული“ მათემატიკის დაუფლება არც ერთგვაროვნება-სტანდარტიზების ქმედითი წაბალი ნანს XIX თუ XX საუკუნეში არქიტექტორებს უამრავს რასმე მათემატიკურსა თუ მათემატიკურად დაანგარიშებადს ასწავლიდნენ ახლიც ასწავლიან ხომ! არადა, ძნელად თუ ყოფილა ოდესმე მშენებლობა ახე უნიფიცირებულ-ერთსახეოვანი. მეორე მხრივ, სამართლიანი იქნება „სტანდარტიზებული“ დავარქვათ დასავლეთი ევროპის რომანულსა და გოთურ ტაძრებს, რომელთა მშენებელნი რ. ოსტერმონტის თვალში, ცხადია, „უსწავლულნი“ არიან¹⁴⁸; ან რა „ერთი მოდელი“ შეიძლება ევიარაუდლო სვენი

VIII-XI საუკუნეების ტაძართათვის – ძალიან საეჭვო კია, კახ თუ ტაოვლ ქვით-ხუროებს ხელში დღემოდამ ეკვილიდეს თუ არქიმედეს ტრაქტატები სჭეროდათ.

აღბათ, არ ღირს ხელოვანის, ჩვენს შემოხვევაში – ხუროთმოძღვრის რომელიმე ერთი ტიპის (გინდაც ანტიკურის და ახალდროინდელის – თუმიცადა, ისინი კი არიან იგივეობრივი?) გააბსოლუტურება და უმჯობესია იმ საერთოსე ეიფექტოთ, რაც აუცილებლად უნდა სდევდეს თან რისამე შენებას. შეგვიძლია დაუჯერდეთ, თუნდაც, ასეთ განსასდერებას: „არქიტექტორი... არის ადამიანი, ვისაც ძალუქს წარმოსახოს ნაგებობა, მილიანობაში და დეტალებითურთ, ეივრე ქვას ქვასე დაადებდნენ, ვისაც ძალუქს თავისი ხედვა საკუთრივ მშენებელთ შეაგნებინოს, რომელთაც ძალუქთ ის [ხედვა] სინამდვილედ აქციონ¹⁴⁹“. რასაკერეველია, ასეთი უნარით დაჯილდოებული ადამიანები სხვადასხვა დროსა და გარემოში ეერც პიროვნულად იქნებოდნენ ერთნაირნი და ეერც მათი სხვა ადამიანთა – მშენებლობას კი აუცილებლად თაოსანი და თანხის გამდებოც ჰყავს და სხვადასხვა გაწაფულობის მუშა-განმხორციელებულნიც, – მიმართ დამოკიდებულება შეიძლებოდა იგივეობრივი ყოფილიყო. ერთიცა და მეორეც ყოველ ჯერსე თაეიდან, შესაბამისი მონაცემების მოძიებამოშეველებით უნდა გამოირკვეს, რაც, თავის მხრივ, წყაროების რაგეარობასა და რაოდენობასეა დამოკიდებულნი.

პირველ თავში მოტანილი იყო სხვადასხვა სახის წერილობითი წყაროების მონაცემები. რას გუაგებინებს ეს თხრობანი თუ ჩანაწერები? ერთ-ერთი ეველა„სე შინაარსიანი თუთორ ბასილი სარჩმელის მონაცოლია. პირველ ყოვლისა, ის გვამცნობს, რომ მშენებლობას ჰყავდა „ხუროთმოძღვარი და სუდამდგომელი“. მართალია, იგი არ გვისხნის, დასახელებულ პირთა შორის ვინ ვინაა, მაგრამ ცხადია, რომ ეს ორი სხვადასხვა რამაა. ამ ორის გარდა, ეხედავთ კიდევ გალატოზებს თუ კალატოზებს და გალატოზთუხუცესებს (ხუც გალატოზი დიდი გომარეთის წარწერისა აშკარად იგეევა). ამ ტერმინებს ყურადღება, თავის დროსე, იე. ჯავახიშვილმა მიაქცია და ისინი შემდგენაირად განმარტა: „ხუროთმოძღვარი მთავარი ინჟინერია, მთავარი ხელმძღვანელი, ხოლო კალატოზთუხუცესი – ტექნიკური მხარის გამგეა“, სუდამდგომელი – „მუშაკთა“, მუშათა ხელმძღვანელი¹⁵⁰. ჩვენს ხელთ დღეს არსებული მასალით ცოტა არ იყოს ძნელია გავიზიაროთ ან გავებათილოთ დიდი მეცნიერის ვარაუდი „ხუროთმოძღვრისა“ და „გალატოზთ უხუცესის“ სხვაობის თაობასე – წარწერებში, როგორც ვნახეთ, პირველი სიტყვა საერთოდ არ იხმარება და ეერ ვიფიქრებთ ხშირ, თითქოს ეველა ნაგებობას, რაც შემოგვრჩა, მარტოოდენ „ტექნიკური მხარე“ ჰქონიდა.

აი, ხუროთმოძღვრისა და სუდამდგომელის მოვალეობათა სხვაობა კი უღაია. უკანასკნელს რა ეზარა, ცხადლიე გეისურათებს ოშკის ტაძრის სამხრეთი კარის ტიშანის წარწერა (სურ. 41). „სუდამდგომი“ (ასეთია მისი თვითწოდება) გრიგოლ ოშკელი ერთგვარ ანგარიშს წარგვიდგენს ეელესისის შენებისას გაწეული წლიური ხარჯისა, მოგვახსენებს დაკაეებული მუშახელისა და მუშა პირუტყვის რაოდენობასა და სამუშაოთა რაგეარობასაც¹⁵¹. ამდენად, მისი პასუხისმგებლობა მუშაობის გაძლოდა და გასამრჯელოს გაცემა, ასევე მასალეების მომარაგება და არანაირად ჰკეეთს საკუთრივ შენობის გამძლოლის – ხუროთმოძღვარი იქნება ეს თუ გალატოზთუხუცესი – მოვალეობებს. არქიტექტურისთვის მისი საქმიანობა, ასე ვთქვათ, „გარეგნულია“, მისი პირობების უზრუნველმყოფია უფრო.

მიუხედავად ამისა, ძველ ნაწერებში ამ ორი საქმიანობის გამოიჯნა დღევანდელ დღეს შეიძლება გაჭირდეს და ასე მარტო ჩვენთან როდია.

ასე, ბიზანტიის სინამდვილეში დიდი ალბათობითაა ხდება იმის განსაზღვრა, ვინ არის დამკვეთსა და მუშებს შორის შუამავალი – მაშენებელი, ზედამხედველი თუ უბრალოდ ერთი მოხელეთაგანი. ეს მით უფრო ძნელია, რომ შესაძლებელია ასეთ შუამავალთა მთელი ჯაჭვი არსებულები – კირილე სკეითოპოლელის წყალობით ცნობილია, მაგალითად, რომ იუსტინიანე დიდის და თეოდორას ნებით იერუსალიმში ღმრთისმშობლის ტაძრის მშენებლობისას მაშენებელი („მეხანიკოს“) ვინმე თეოდორე ყოფილა, ფინანსებს განკარგავდნენ პრეტორიუმის პრეფექტის მოხელენი, ხელმძღვანელობა იერუსალიმის მთავარეპისკოპოსს პეტრეს აქედან დააქირებულნი, ზედამდგომი კი ბაკათას ეპისკოპოსი ბარახოსი გახლდათ. საქმეს ისიც ართულებს, რომ მცირე მოცულობის სამუშაოებისას ფინანსური მხარის მოგვარებაც გალატოზოუხუცესს აკისრია¹⁵².

იგივე მდგომარეობაა საქრისტიანოს დასავლეთშიც. იქაც კია უჭკველი მოუღებობათა სხვადასხვაობა, მაგრამ მაინც თულობითად ამბობენ, რომ *magister operum* (ფრ. *maitre d'oeuvre*, ინგ. *master of the work*, გერმ. *Bauverwalter*) სწორედ ჩვენებურ ზედამდგომელს უდრის და იქაც ვერ გამოირიცხება ეს მოვალეობა გალატოზოუხუცესს (ფრ. *maitre maçon*, ინგ. *master mason*, გერმ. *Werkmeister*) შეეთავსებინა¹⁵³.

ჩვენს სინამდვილეში, უპირველესად, ის არაა მთლად გასაგები, როგორ განიყოფოდა ზედამდგომის და, როგორც სხეით შევარქვით, „მეორადი ქტიტორის“ ვალდებულებანი. ამას გარდა, რაოდენ უცნაურადაც უნდა გაისმას, ნამდვილი კია: უფრო ძნელია, ძველი აზრით, „საკელოთა“ განრჩევა ჩვენგან ნაკლებად დაცვილებულ გვიან შუა საუკუნეებში. ამ დროს შემოდის ირანული ტერმინები „სარაიდარი“ და „სარქალი“. ისინი აშკარად მშენებლობის ხელმძღვანელებად ისახებიან. აი, მაგალითად, ანანურის მიძინების ტაძრის 1689 წლის წარწერა: „...ყოყლად წმიდარ მარამ მშობელო ვემანუელისაო, რომელმან ნებითა, შეწვენითა შენითა კელჰყო არაგვის ერისთავის შეილმან მდივანბეგმან პატრონმა ბარბიმ თვისისა სასაფლაოსა ამის ანანურის მღთისმშობლისა საფუძელეთურთ შენებად... და მე წინამდგომელი თვისი ბაღსარაშვილი ბოქაჟული ეხსუცის ქაიხოსროე დამადგინა წმინდასა ამას მონასტერსა ზედან სარქალდ. უწყეს, რაც შეძლება მქონდა, დღოე და ღამ მოუსვენლად ვშეებოდი, არ მიგვც ძილი თჳალთა ჩემთა ვიდრემდის განასრულებდნენ მონასტერსა ამას...“¹⁵⁴. ან კიდევ, იმავე XVII საუკუნის ბოლო მეოთხედის ძეგვის წმ. სამების წარწერა: „ქ. იოთამ ამილახორის ძემ პატრონმა კათალიკოსმან ნიკოლოზ მამისგან გაზრდილსა მიბობა ფასი და სარქრობა მე ნადირსა მკედელაძეს, შეილთა ჩვენითა პეტრეთი ამიგიან...“¹⁵⁵.

პირველი წარწერის მიხედვით „სარქარი“ შეიძლება ხუროთმოძღვარ-არქიტექტორად ვივარაუდოთ (თუმცა უცხოდ ხდება თჳალსა და ყურს მესამე პირში ნათქვამი: „განასრულებდნენ“), მეორეში კი ნადირ მკედლაძე „მეორე რიგის ქტიტორადაც“ შეიძლება მივიჩნიოთ, მოხელე-განმკარგულელადაც, არქიტექტორადაც... რაც „სარაიდარს“ შეეხება, ვახუშტი ბატონიშვილისგან ერთმნიშვნელოვნად ვიცით, რომ ეს როსტომ მეფის მიერ „ხუროთმოძღვრის“ ნაცვლად შემოტანილი სახელწოდებაა¹⁵⁶. ეს აზრი შეიძლება გამოვიტანოთ ერეკლე II-ის 1796 წლის 18 თებერვლის ბრძანებიდან ითხებ ყორღანაშვილს: „...სარაიდარი სტეფანე, სარაიდარი ფარსადანა და ორი მოქალაქე და კალატოზები უნდა შენთან წაიყვანო და მოხვიდეთ, ქალაქის (თბილისის – დ. თ.) გალაგანს შემოუაროთ, საცა კედლები დაქცეულნი არის, ის უნდა კალატოზების

საზომის იარაღებით გააზომინო. საცა როგორც არის დაქვეყნული და ან როგორც უნდა აშენება, ის უნდა ზომით სწორეთ შეიტყობ და დასწეროთ...¹⁵⁷. ეჭვი არ არის, რომ ეს „სარაიდრები“ რაღაც სხვაა, ვიდრე „კალატროსები“¹⁵⁸, საეარაუდოდ, მათზე აღმატებული.

ამავე დროს, არსებობს დაახლოებით ამავე ხანებში, 1788-1798 წლების შუალედში აშენებული ქოლვაგირის ციხის ნახაზები, რომლებიც ვგაზენება ამ ორ „სარაიდართაგან“ ერთს, სტეფანეს, განმარტებით ბარათთან ერთად. ბარათში ასხინილია, რა როგორი უნდა იყოს. ესე იგი - ის შემსრულდებელია, არა „პრექტანტი“, რა თქმა უნდა, გარკვეული ცოდნა-მომზადების პატრონი, მაგრამ უფრო მაინც „სამუშაოების მწარმოებელი“, ვიდრე „ხუროთმოძღვარი“ ჩვენი აწინდელი გაგებით¹⁵⁹. მეტიც, წოდებულება „სარქარი“ ვინაღაც საერთოდ ყოველი ხელით სამუშაოს თავკაცის აღმნიშვნელიც იყო - თუ არადა, რატომ უწოდებს თავს „სარქარს“ ანისხატის კარედის ფრთების 1686 წლის გარემოქმედლობის შემსრულდებელი ბერთაუკა ლოლაძე?

მრავლისმთქმელია 1740 წლის 2 აპრილის დემეტრე ქარუმიძის წერილი ფრიად სახელგანთქმულ გიგი ამილახორს: „...ჩვენივენი წიგნი გებოძათ და გებრძანებინათ: კასპსა შენობას ეპირობით, დაგებარებინეთ: აქ ჩამოდით, მოურავი ხარო, სარქობა ქენით, მართებულიც შენი არისო, თუ რომა არ ჩამოხვალო, მოურაობას სხვას უბოძებო. ჩვენცა ეს მოგვიხსენებია: ჩემი ჩამოსვლა მანდ არ იქნება... ვისაც გინდოდეს იმას უბოძეთ კასპის მოურაობა. დმერთიან მშეიდობაში მოაქმაროს. კასპელი კაცი საღდა არის, სულ ამსუყვეტილია. თითო ბიჭი საღდაც გარდაწარმობლია, იმათი პოვნა ვის შეუძლია? ვერცა იმათ ცოლიში ნაუდგები, ბატონო“¹⁶⁰. ამ უსტარში ბუერია ყურმისაგდები - ურთიერთობა ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა შრეებს შორის, ძალიან ნაკლებად რომ ჰგავს იმას, რაც ადამიანთა გონებაშია ნაბეჭდილი (ასწავრის კადნიერება დიდი თავადის და მისივე ლმობიერება „დაბლაყოფთა“ მიმართ!). ახლა კი, ჩვენთვის, ერთი რამაა ყურადღებაამისაქცევი - შეიძლება დემეტრე ქარუმიძე ხუროთმოძღვრად მივიჩნიოთ? უცილობლად - არა, მას ხომ მოურაობით ვუალება ისარქროს და - ესეც ერთმნიშვნელოვნად ასეა, - მისი საზრუნავი მუშების მოგროვებაა, წმინდა წყლის „საორგანიზაციო“ საქმე. აქედან გამომდინარე კი, საფიქრებელია, სხვა სარქლებიც - ქაიხოსრო ბაღსარაშვილი თუ ნადირ მჭედლაძეც, ვ. ბერიძის სიტყვისამებრ, „მშენებლობის ხელმძღვანელები“¹⁶¹ არიან.

ახლა დემეტრე ქარუმიძის წერილის ისიც ვეკითხოთ, რისთვის ეჭრებოდა სარქარს მოსახლენი, ცხადია, მშენებლობის ხელობა-ხელოვნებაში გაქვალავი? არადა, ბასილი სარსმელთან რას ვეკითხოვოთ: ჯერ, ეკლესიის შენების ამბავი რომ „განითქუა... იწყეს სახედ მდინარისა მოსელად საქმესა მას ეკლესიისასა“ და შემდგომ: ხუფათელი ოსტატი და შუარტყელელი „ოყენეს“¹⁶² „მოძღვარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა“. ანუ XVIII საუკუნეშიც იტულისხმება და მიხედვებით 1000 წლით ადრეც, რომ მშენებელთა უმრავლესობა არაა აუცილებელი ხელობას დაუფლებული იყოს, ისინი, ეტაკობა, „დამხმარე“ თუ „შავ“ მუშებად წარმოიდგინება. და ეს სულაც არაა განკერძოებული მაგალითი - კათალიკოსი ანტონი II 1790 წლის 1 ივნისს სწერს იოანე და გიორგი თარხნიშვილებს, ბორტის ციხე-კოშკის მშენებლობაში თქვენი ყმები წააშეველოთ¹⁶³. იგივე ჩანს ვ. ბერიძის შეჯერებულ-გამორჩეულ XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის პირველი ათწლეულის საბუთებშიც¹⁶⁴. ამდენად, შუა საუკუნეების დამწყებსაცა და დამბოლოებელ საუკუნეებშიც მშენებლობის

მონაწილეთა მომეტებული ნაწილი დაუხელოვნებელი იყო და ამიტომ, მით უფრო ნაგებობის სიმცირისას, მცირერიცხოვან გალატოსთა ხსენება ვითარებას მართლად ასახავს. მშენებელთა „გუნდის“ რიცხოვნებაზე წარმოდგენის დასასუსტებლად საგულისხმოა, რომ ნიკორწმინდის ტაძრის მშენებლობაში გ. ჩუბინაშვილს – მართალია, წინასწარულად, – სამი მქანდაკეებელ-მწეპურთმე ეკუთვნის, ფიტარეთში კი ორი ოსტატისა და რამდენიმე მათი დამხმარის ხელი¹⁶.

მაგრამ ვინ არიან თავად „ნამდვილი“ გალატოსები? ჩვენ მხოლოდ ერთ მთგანზე ვგაქვს რაღაც – რასაკვირველია, სისრულეს დიდად დაშორებული, – წარმოდგენა. მხედველობაში, ბუნებრივია, ბოლოკ-ბასილი გვეყავს. მისი ამბიდან ჩანს, რომ იგი ხელმოკლეა, ალბათ, აბუსერისძეთა პირადად თვისუფალი თუ არათვისუფალი ქვეშეურდომი. ცხოვრების სახსარს ის სარეწაოდ წასვლით შოულობს. რა თქმა უნდა, ის ერთადერთი „მოსარეწლად“ მიმომავალი გალატოსი არ იქნებოდა, ერთი კუთხიდან მეორეში ოსტატთა სამუშაოდ გადასვლა სვენწი წესად უნდა ვიგულოთ.

მოგვიანო მდგომარეობის გათვალისწინებით, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მხრივ ეველა მხარე ერთნაირი არ ყოფილა. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დასავლეთ საქართველოში ხითხურობით ღაზები პირველობდნენ, ამავე საუკუნის ბოლოსკენ და XX საუკუნის პირველ ნახევარში რაჭველი ოსტატები დაწინაურდნენ და მთელ საქართველოს გადასწევდნენ, ეიდრე თუშეთის ჩათვლით. შემთხვევითი არ იქნება ვახუშტი ბატონიშვილის მაინცდამაინც ჭანეთის მკედრთა თაობაზე ნათქვამი: „კაცნი არიან კველოვანი ხის მუშაკობითა და შერებთა ნათათა, დიდათა და მცირეთა...“ და „ზუსტად იმავე სიტყვებით აჭარის ხეობის მცხოვრებლებსაც: „...კაცნი კველოვანი ხის მუშაკობითა“¹⁷. საგარაუდებელია, ეს ერთთა თუ მეორეთა ქვეყნის სხვა ნაწილებში საქმიანობაზე მითითებაც იყოს. გასათვალისწინებელია, რომ ზარზმის მეორე კვლესიას ხუფათიდან – ე. ი. ღაზისტანის ხოფადან, – ჩამოყვანილ „კველოვნებთა განთქმულ კაცთან“ ერთად, მის თანაშემწედ აშენებს გალატოსი „სახელით შუარტყელ“¹⁸. ამ დროს კი ბოლოკ-ბასილიც „შუარტყელში აშენებს წმ. გიორგის ტაძარს. სხვათა გასარკვევია, ეს „შუარტყელი“ მართლაც სახელია, თუ სახელად ქცეული (თუ დამახსოვრებული) სადაურობაზე მინიშნებაა. ასეც და ისეც, ეს კაცი რაღაცნაირად მაინც უნდა იყოს დაკავშირებული აჭარასთან და, კერძოდ, ამ დასახლებასთან. მაშინ გამოდის, რომ იქაურობა რამდენიმე საუკუნე (ბოლოკ-ბასილი 1150-60-იან წლებში იღვწის, შუარტყელი სადალაც VII-X საუკუნეებში „შუალედში“) ოსტატებით ამარაგებდა სხვა ადგილებზე მიმდინარე მშენებლობებს. ეს, ხუროთმოძღვრების ისტორიის თვალსაზრისით, სვამს რეგიონებსშორის მიმართებების გამორკვევის თუ „აჭარული კვალის“ მიგნების საკითხს. თუმცა, მეორე მხრივ, ბოლოკ-ბასილი თითქოს არც არის გალატოსთუხუცესი, შუარტყელი კი ხუფათელი „კველოვანის“ ხელქვეითი ჩანს. თანაც ეკლესია, რომელსაც ისინი აშენებენ, ნაქანდაკეებით, მათ შორის სარკმლის სუდანზე გამოკვეთილი ქტიტორების გამოსახულებით მორთული, სულაც არ ჰგავს „ქუეყანისგან ბერძენთასა“ მოწვეული კაცის ნახელავს¹⁹. იქნებ შუარტყელი არა მხოლოდ თანაშემწე, არამედ „თანაავტორიც“ არის? მაგრამ ეს სულ სხვა ამბავია, თანაც ამ კითხვაზე პასუხს იმიტომ ვერ გავცემთ, რომ ზარზმის ძველი ეკლესია აღარ არსებობს და იმიტომაც, რომ ოსტატთა თანამშრომლობის წესის ნათელსაყოფად რაიმე საბუთი არ მოიპოვება. სამაგიეროდ, ასე თუ ისე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მშენებელ-გალატოსთა სასოვადლოებრივ მდგომარეობაზე.

სასოგადოებაში ხურო-ხუროთმოძღვართათვის მიწინედი აღგილი არა მარტო საქართველოსთვის, სოგადდაც ხარკვეთა, შუახაუკუნოვანი დასაჯ-
ლეთისთვის წინანდელი შეხედულება „დაბეჩიებულ“ ხელოვნებზე დღეს
შეკვლილია – მომარქსისტო გერმანელი მკვლევარიც კი გოთური ხანისთვის
ოსტატ-გალატოსის „მაღალ სასოგადოებრივ დაჯიკებაზე (Ansehen)“ დააბ-
რაკობს¹⁰⁷. თუმცა სრული ერთსულოვნება დამყარებული მიიჩნეო არ არის. საამისო
„განსოზილებანია“: განათლება, პროფესიული გაერთიანებება, დაჯიკება,
წარმომავლობა. მიუხედავად მასაღის შემაწეხებული სიმწირისა, ეცადოთ და
მიეყეოთ ამ თემებს.

რა შეიძლება ითქვას ქართველ გალატოსთა თუ გალატოსთუხეუქსთა
შესახებ? ჯერ ერთი, ნეკრი თხრობითი დოკუმენტები თუ ეპიგრაფიკული
წყაროები არ იძლეოა პირველთა და მეორეთა ისე ცხადღივ დაყოფის
შესაძლებლობას, როგორც ეს დასაჯეურ ქვეყნებში გვაქვს. სეეთი გამოინდო,
რომ „გალატოსთუხეუქსი“ სულ რამენჯერმეა ნახსენები, სოგ შემთხვეუქსიც
(ფარფხასივ, ჭობაფორისივ, სოგი სხეიც ქვემოთ იქნება მოყვანილი) რამე
განსახდრების გარეშე იხსენიება და მიოლოღდა ხაერაიული გერნება, რომ ეს
პირი სამუშაოების წარმმართველია. იქნებ ეს სწორედაც მათი განსხეეებული
სახელოვნების მანევენებული იეოს, მაგრამ ნეენ ეს დიღად ეერ დაგეუხმარება.
ეერც იმას ვიტეეოთ დასუსტებოთ, ვის რა ცოღნა მოეთხოვებოღა. ინგლისისხა-
თეის, მაგალითად, ასეთი სურათი მიოინშნება: XIII საუკუნეიდან მოიღებუელი,
მათ სკოლიღან იციან, დეღაენის გარდა, დათირური და ფრანგიული (XV საუ-
კუნეიდან უკანასკნელი აღარ ისწაელება) და ართმეტიო ხელმოღბის
უმრეაეუსად ოჯახში ითეისებდნენ, მათ შორის ხატეუს და კონსტრუქციებებს,
არქიტექტორები ყღობდნენ გეომეტრიასაც¹⁰⁸.

ნეენ ამის მსგაესი არაფერი ვიციოთ. სოგადად ვეწეოთ – ისიც გეიანი,
უპირატესად XVIII-XIX საუკუნეებიდან, – როგორ განისწაელებოდნენ ამო თუ იმ
ხელობას შემდგარი ემაწიღები. 8-10 (სხეულებრივად მსეზბეკი ხელობისა) ან
13 და მეტი წლის (მიიმე ხელობისას) ეაეებს მიაბარებდნენ ოსტატს, რომელთადაც
ისინი 3-10 წელი რნებოდნენ (სხეადასხეა ქალაქსა და ხელობაში ვეღაც
განსხეეებუელი ეოფილა). თან სწაელის ყასს არ იხდიდნენ, თეეცა ხეღმოკლე
ოსტატს ძღვენს მიართეეუდნენ ხოღმე. სწაელის დასრულებისას წარეღეინე-
ბოღა რამ ნამუშეუარი (ასეა ეფროპაშიც) ან ბარღებოღა გამოცდა, სოგჯერ
ოსტატის ფიციო შემტეიციკებული ნეენებაც კმაროღა¹⁰⁹.

რა თქმა უნდა, ეს სოგადეფი „მორნო“ საკუთრივ გალატოსსა თუ ხუროთ-
მოძღვარზე თითქმის არაფერს გეაგებინებს, უამისოდაც შეგეეღებოღა გეე-
თქეა, მათ თაეის საქმეს რომ შესწაეღიდნენ. ოღონდ როგორ მიეხედეო, მხო-
ლოდ ხელისმიერ ნეეეებსა და რამ წმინდა პრაქტიკულ ხერხებს (მაგალითად,
ნაგებობის დაკეაღეის, უმარტიეუსი პროპორციების და ა. შ.) აცნობდნენ მათ, თე
უფრო საფუქეღიან, სოგადსა ანდა პროფესიულ განათლებას სთაეალობდნენ.
პირღაბირი შეფეასება წინანდელ მშენებელთა ნასწაეღობის დონისა ეროიღა
გეაქეს და ისიც დამიკინებელია – ტბელი აბეხერისივ ბოლოკუბასიღისა და მის
ქესე ასე იტეეის: დიდი დოღის „დასეუზასა შინა ბოლოკუბასიღისი შეიღი მისი
იოღენე შეიწია, რომელ იეო უსწაეღელი და ერისეაცი ვითარცა მამა მისი...“.
არ ნანს, რა ეეეშირია ქეების დაწეობასა და უსწაეღეღობას შორის, ამასთან კო,
რა შუაშია აქ „ერისეაცი“? თეკი ეს სიტეეა „სამღღეღეღოსთან“ დამორსმორღენე
უნდა გეეიციოთ, ხომ არ ნიშნავს ეს დეოთსმეტეეელების არცოღნას? იქნებ ასეც

იყო. გამოთქმა „უსწავლელს“ კი ვერსად წაუგვალთ. ამიტომ ჯერ ვნახოთ, მოსდგამთ თუ არა გალატობთ წიგნიერება. ისევ მცირეოდენ გვიან მოწირობებს თუ დაეჯერდებით, აღბათ, დადებითი პასუხი გამოგვიყვია. სვეით სიერ უკვე ენახეთ XVII საუკუნის გასულის ორი ქვისმთლელის, პაპუას და აფრიამის მინაწერი, რომელსაც დიდი მწიგნობრული დახვეწილობა არ ეთქმის და სწორედ ამის გამო სარწმუნოდ გვიჩვენებს თვით არცთუ სწავლული მუშა ხალხის წიგნიერებას. რასაკვირველია, წერაკითხვას ის ქვისმჭრელნი თუ ქვისმქანდაკელებიც იყენებდნენ დაუფლებულნი, ვინც კედლებზე შედაწერილებს კეთილდენ – თუმცა კი შემომოტანილ წარწერაში ურბნისის ტაძრის აღდგენის შესახებ საგარეგნოადა აღნიშნული, აბითარ [დეკანოზმა] დაეწერო. ძალზე საგულისხმო იქნებოდა თვალის მიდევნება, ერთი თუ რამდენიმე ხელითაა გამოყვანილი შედაწერილები მრავალი წარწერით, მოსახსენიებლით აღბეჭდილ ტაძრებზე. თუ ხელწერა რამდენიმე გამოდგა (ასეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს „ლაპიდარული წარწერების“ ტომებს ში მოყვანილი გადმონახაზები), უფრო თვალნათელივი გახდებოდა, ერთი თუ მეტი წიგნიერი ადამიანი შედიოდა მშენებელთა გუნდში⁷⁶.

სუეთ ქოლადიერის ციხის გეგმები და თანდართული განმარტება ვახსენეთ. შემონახულია – ასევე განმარტებიანი – 1720 წელს შესრულებული გარეჯის წმ. დავითის ლავრის ორი (განუხორციელებელი) კოშკის ნახაზებიც. რასაკვირველია, განმარტებელნი თვითვე გამოიხაზავე-დამხატვანი არიან და ორსაც შემთხვევაში გამართულადაც წერენ⁷⁷. მაგრამ გვაქვს კი უფლება XVIII საუკუნის საბუთებით შუა საუკუნეებზე ვიმსჯელოთ? სულ თავშიც ვთქვით, რაკი სხვა გზა მაინც არაა, იძულებულნი ვართ – ვარაუდად! – ასეთ სერსს მივბრუნოთ. ეს მით უფრო დასაშეები ჩანს, რომ გეგმათა და ფასადების ხატვა, შუა საუკუნეების საქართველოსთვის უცხო არ ყოფილა. ჩვენ ხომ გვაქვს კიდევ გეგმა – ქოროღოს X საუკუნის ეკლესიის ცნობილ საქტიტორო გამოსახულებასზე, სადაც იგი მომგებელს ტაძრის სახების მაგიერად უჭირავს⁷⁸. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ საქართველოში იცოდნენ მოცულობადი პროექტირებაც – მოდულების დამზადება (ურცლად ამ საკითხების შესახებ იხ. ქვემოთ, მეოთხე თავში).

ამის მეტი დანამდილებით კი არა, თუობითაც არაფერი ეიცოთ. სამწუხაროდ, ძველი საქართველოს სასწავლებლებზეც ნაწვეტ-ნაწვეტი ცნობების (გელათის აკადემია, XVIII საუკუნის სკოლები თბილისსა და თელავში) მეტი არაფერი გავიანია, რომ ამ კუთხით მაინც წარმოგვესახა, რა შეიძლებოდა შეესწავლა ბავშვობა-ყრმობაში წინანდელ ქართველს. კი ეიცოთ, რომ პირველდაწყებით სწავლას მღვდლები უძღვებოდნენ (ეს XIX საუკუნის პირველ ნახევარშიც კი ასე იყო – ასე ისწავლა ანზანი, მაგალითად, პ. იოსელიანმა), ოღონდ ესეც ბევრს ვერაფერს გვშეულის. სოგად მოსაზრებად, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ პროექტების გარეშე, ვ. ბერიძის სიტყვისამებრ, „ვერ აშენდებოდა თუნდაც დიდი, მდიდრულად მოიქურთმებული ტაძრები, რომლებშიც ესთერიკური მხარე... არსებოდა“⁷⁹. გრაფიკული ოსტატობის გარკვეული ხარისხის გარეშე, აღბათ, ვერც საკმაოდ რთული არქიტექტურული იდეების „გადაადგილება“. გაცელა-გამოცელა მოხდებოდა. მაგალითად, ოშკის გეგმის „გადატანა“ ქუთაისში, თუ ტაოური ელემენტებისა, ვთქვათ, ალავერდში, დიდთადიანი კარიბჭეებისა კახეთიდან აფხაზეთში...⁸⁰ აქედან ვერ დავასკენით (რაც ასე აღელვებთ დასაჯულდ მეცნიერებს), ისინი მაინცდამაინც ვიტრუვიუსისა და ეველიდეს კითხულობდნენო (ეს არცაა საფიქრებელი), ასროყნებისა და გონებაბახელობის გარკვეულ სომას კი საამისო მეთოდების ფლობა ნამდვილად მოითხოვი.

არც მშენებელთა გაერთიანებებზე ვიცით იმდენი, რამდენიც გაგვიხარდებოდა. განსწავლულობისა არ იყოს, აქაც სენი მონაცემები XVIII საუკუნიდან მოდის და თუკი წინაურ მსჯელობისას არაფერი დაშავებულა ადრეულ ხანაზე მოგვიანოს „პროცირებით“, როდესაც საქმე ხელისათა თუ ხელოიანთა გაერთიანებასთან მიდგა, უფრო მეტი ცვლილება მოსალოდნელი, რადგან ფრიად არაერთგვაროვანია დროისმოყრი პირობები ადრექრისტიანული ხანით მოკიდებული ვიდრე XVII-XVIII საუკუნეებამდე. ამას კი აუცილებლად ქნებოდა სუბაელენა ფრანთა და წოდებათა ფარდობაზე, მათ შიდა თუ ერთმანეთთან ურთიერთმიმართებაზე.

XVII და XVIII საუკუნეებში, სულ ცოტა, თბილისსა და გორში, დასტურდება ხელოსანთა (ასევე ვაჭრებისა და მუშების) საზოგადოებები, რომელთაც ჯერ (არაბულად) „ასნაფი“, XVIII საუკუნის ბოლოდან კი (სპარსულად) „ამაქარი“ რქმევია. იყო ხუროების, გალატოსების, მხატვრების, მღებრების, ქვისთელელთა ასნაფ-პამქრებიც. მათ „უსტაბაშ“ პამქრის საქმეთა წარმართვა ევალებოდა. გალატოსთა უსტაბაში (არჩეული და ქალაქის მოურავის და მამასახლისის დამტიტლებული თუ მეფის დანიშნული) აგვირებდა წვერთა ურთიერთობას, (მაგალითად, დაეას), ამეარებდა წესრიგს, გარდაცვლილ წვერთა პამქრის ხარჯზე დაკრძალვის წათელით, გადასცემდა ხელისუფლებას გადასახადს, აშენებინებდა საერთო თანხით საზოგადოებრივ შენობებს (მაგალითად, ეკლე-სიას), აკურთხებდა მოწაფეს ოსტატად, თვალყურს ადევნებდა შეგარდების ქცევას, დადებული პირობების დაურღვევლობას, ერთი ოსტატისგან მეორესთან გადაუსვლელიობას, ზრუნავდა ხელობის სრულყოფილებითსთვის, ანაწილებდა სამუშაოს და თვალყურს ადევნებდა მის განხორციელებას, გადასცემდა სასამართლოს იმ დაეას, რომელიც „შინაურულად“ ეერ წყდებოდა და ჯარნიებს აწესებდა მუშტრის ვადამბრების, ერთმანეთის შეურაცხყოფის გამო და ა. შ. დამხმარებლად მას არჩეულივე „ახსაყალები“ (თუთრწვერები, ე. ი. ასაკოვანი) პეაედა, სახელმძღვანელოდ კი წესდება (ნაკლებად შემორჩენილი) პქონდა. პამქრებს-ასნაფებს პქონდათ დროშა და პეაედათ მფარველი წმინდანი („ჟირი“); ხუროებს – ნოე, გალატოსებს – წმ. იოსები. ზოგიერთი ნიშნით (მაგალითად, „უსტაბაშის“ აზრით XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ „უსუცეხი“ იხმის) ასნაფ-პამქრები თუ ეგებ სხვა სახის გაერთიანებები ადრევე არსებულა¹⁷¹.

ეს ყოველივე ძალიან ჰგავს დასავლურ პამქრებს – უფლება-მოვალეობე-ბითაც, სტრუქტურითაც, საქმიანობის წესითაც; ჰგავს, სხვათა შორის, შვერა საგანგებო „სამაქარი სახლებში“ (ყოველ შემთხვევაში თუ ასეთი რამ არ პქონდათ, წესისამებრ უნდა პქონოდათ)¹⁷². ამას გარდა, ყოველ ოსტატს – ცხადია, ამის „შემძლეს“ – პქონდა თავისი „დუქანიც“¹⁷³, რომელსაც არ უნდა პქონოდა პამქრისთვის ისეთივე მნიშვნელობა, როგორც Lodge-სა და Hütte-ს ეუროპაში¹⁷⁴. ეს იმას როდი ნიშნავს, თითქოს სხვაობა საერთოდ არ არის. პირველ ყოვლისა, ნევენბური პამქარი არერთგვაროვანია ეროვნულად და, აქედან გამომდინარე, სამხრეთ კავკასიის ვითარებაში, აღმსარებლობით-სარწმუნოებრივადაც, ამო-ტომ მას ნაკლებად პქონდა რელიგიური სამშოს ხასიათი, ვიდრე აღმოსავლურ ასნაფს და (თუმცა საერთო „სადეთო სუფრაც“ პქონდათ) ისეთი სარწმუნოებ-რივი ერთიანობა, როგორც დასავლურს¹⁷⁵.

უნდა ყოფილიყო სხვა განმასხვავებლებიც – მაგალითად, ქალაქის ნაკლები წილობისას ქვეყნის ცხოვრებაში პამქარი, ალბათ, იმდენად, წარმმართველ-გეზისმიმცემი ეერ იქნებოდა, როგორც დასავლეთში. მაგალითად, პქონდათ

ბარაკონის მამულებელ აეთანდღე შელაერულს ან ღუნსუქის მცხეთის ამგებ
ნახციდა ქართლელს გამოვლილი კამქრული „სკოლა“? და თუ არა (წოდებას
არ უხევენებენ), რაღა მინცკდამინც მათ იწვევენ დიხს გაღმა? ან ქალაქელია
გორულის უკვე დამოწმებული ოსტატი პაპია, ასე კარანოდულად რომ
შესთხოვს მოხსენიებას „ამათა და დათ“? ან იქნებ ის სოფელიანაა წახელი და
უკან დაბრუნებული, როგორც თქნდაც ერთი გორელი მექელამნი¹⁸⁰.

ვის იტყვის, რა რას აპირებებს, მაგრამ იმავე გვიან საუკუნეებში „ოსტატების“
მიმართ გამოკეთილი სასოგადოებრივი პარტიციპატი გამოხატება. ბევრი
არაყურია, თუ მათ, ოდესღაც მშენებლობის მონაწილეებს, სახამართლო ახრს
ეკითხება – როგორც ხარგისა გალატოსს უხმეს მოწმედ გვივი ამოლახერისეულ
სახახელესუ დავის გარნევისას, ზურაბ და ვახუშტი აბაშიძეებთან, შანშე
ერისთავთან, ჯვარის მამა ონოფრეხთან, ანხისხატის დეკანოზს დაეითთან და
ერასტი მდივანბევის ოჯახის წევრებთან ერთად¹⁸¹. მაგრამ უთუოდ ნდობის
გამოცხადება, როდესაც მეფე ხარაიდრებთან ერთად გალატოსებსაც მია-
ვლენს შერობის მდგომარეობის შესამოწმებლად, როგორც უკვე მოყვანილ
ერეკლე II-ის 1796 წლის წერილში ენახეთ. ანდა, უფრო ადრე 1789 წლის
II მისხს მეტეხის გალაქანთან მცხოვრებთა ხაჩიერის პახუხად – მის აგებას
ვერ გაწველებითი, – მეფე განკარგულებას ვახცემს მელიქ ავერეთს – „შენ უნდა
გახეიდე მეტეხში, კალატოსებიც უნდა გაახსა, იმ დაცქულს ბურჯს რაც
ხარჯი მოუნდება, სწორე უნდა შეიტყოს და მოგვასხენი“¹⁸². ნამდვიდ აქსპერ-
ტიზად გამოდიან გალატოსების უსტაბაში დაეით, გალატოსები დაეით ოტია-
შივილი და გოგია და ორი სურო (ამათგან ერთი – უსტაბაში; სხვათა შორის,
ეველა წერაკითხვის მცოდნეა) თბილისში გარეჯის წმ. იოანე ნათლისმცემ-
ლის მონასტრის მეტოქისა და სოლომონ მდივანბევის დავის გარნევისას
არსებითად, ისინი წვეკერენ, დაირღვა თუ არა გარეჯელი ბერების „უფუდე-
ბები“¹⁸³. ასეთივე „ექსპერტული“ დახმარება სთხოვა, იოანე ბატონიშვილის
დავალებით, ერეკლე II-ისა და გიორგი XII-ის მდივან ნამყოფმა ნაწილარ
თუშინაშვილმა 1808 წელს გარეჯის წმ. დაეითის ღავერის გაღონის მდგო-
მარეობის დასადგენად გალატოსების უსტაბაში გოგია კოტორაშივილი¹⁸⁴.

წყენს მიერ დამოწმებულ (სხვაშიც) ევროპულ გამოკვლევებში ხახგასით
საუბრობენ (ინგლისში, საფრანგეთში, გერმანიაში, იტალიაში) ოსტატ-ხურთო-
მომღვართა დიდ დაფახებაზე. რაოდენობრივად – ქვეყანაც უფრო პატარა გაეკეს
და წყაროების რაოდენობაც უკვე ითქვა, რომ არათანაზომილია, – წვენ ევროპის
ქვეყნებს ვერ გაეყვადობოთ. მაგრამ ბახისი ზარზმელისა და გიორგი მტრე-
ულეს ზეეით მოტანილ ნაწვევებში საკმარისად უნდა ჩანდეს ხელოვნების
პარტიკულა. გაეიხსენოთ კიდევ ერთხელ – ზარზმას „კულონებით განთქმულ“
კაცს იწვევენ¹⁸⁵, ხოლო ხანათის წმ. გიორგის „ახალ“ კელეხიას „უყოფლითა
სიბრძნით“ განახრულებს ამონა, აშკარად ხუროთმოძღვრად სავგადარებული.
წმინდა ბერთა „ცხირებებში“ ასეთი განახზღვრებების გამოჩენა გარკვეულ,
ფესხვადგულ შეხედულება-შეფასების არსებობას უნდა მოწმობეს.

იმავე წიგნებში ხელოვან-„გალატოსთუხუცესთადმი“ დამოკიდებულების
ერთ-ერთ გამოვლინებად, სამართლიანადაც, წარწერებში მათი სახელების
წართვაა მინეული. იქ ასეთი XII საუკუნიდან მოიპოვება¹⁸⁶, წვენთან კი ძახვე
X საუკუნიდან ეხედავთ. ეს შეიძლება დიდად მანევენბელიც არ იყოს – წინა-
მორბედი ხანიდან ხომ სამშენებლო წარწერებიც თითებზე წამოსათვლილი
გეაქვს. წვენ მათი საკმაოდ ბევრი ნიმუში უკვე მოყვანილი, ამასთან კი

სურ. 43.
სვეტიცხოელის
ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა
ადმოსავლეთ
ფასადზე

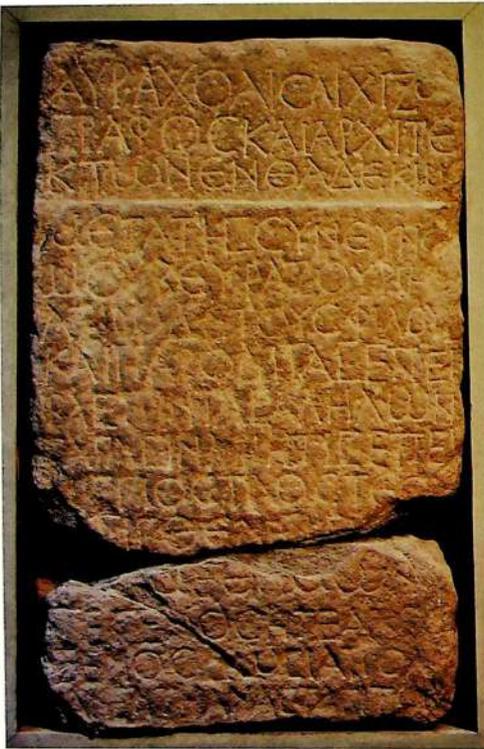
შეგნებულად გამოვტოვეთ რამდენიმე, თან ძალიან ცნობილიც. ხაქმე ისაა, რომ ბიზანტიაში, ჩვენს უშუალო მეზობელ სახელმწიფოში, რომელიც, ჩვენთვისაც და, გარკვეულწილად მაინც, მთელი საქრისტიანოსთვის საუკუნების მანძილზე სამაგალითო რჩებოდა, გალატოხა ხსენება გვიანბიზანტიურ ხანაშიდა მრავლდება. ამის მიხედვით რ. ოსტერლოტი საბუთებისა და წარწერების უკეთეს დაცულობას ახახელებს, თან კი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ – იხვეე, როგორც ეს საბერძნეთის მოხატულობათა მიმართ ს. კალაპისი-ვერტიმ ჩათვალა, – ზედაწერილებში მათი მოხსენება მაშინ ხდება, თუკი ისინი სოციალურად დამკვეთს დიდად არ ჩაორრებიან¹⁸⁷

საქართველოზე ეს დასკვნა, როგორც ჩანს, არ გადმოიტანება. ვნახით ეს „უგულუბელუოფილი“ წარწერები: კუმურდოს ტაძრის სამხრეთი კარის, 964 წლისა – „შეწვენითა ღმრთისათა თიუანე ებისკოპოსმან დადვა საძირკველი ამის ეკლესიისა, ჴელითა ჩემ ცოდეილისა საკოცრისათა, ლეონ მეფისა ზს – აიდეუნ ღმერთმან. ქრნიკონხა რძდ, თუესა მასხსა დღესა შოფათსა, ახად მოუარისასა, ერისთავობასა ჴუიასასა ესე ბალაყარი მუნ დაიდვა. ქრისტე შექწე მონასა შენსა. ამწ¹⁸⁸; ბ. მცხეთა, სვეტიცხოველი – ჩვენ ჴევით ვნახეთ ხუროთმოძღვარ არსუკისძის „საკუთარი“ წარწერა ნრდილოეთ კედელზე; მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია საკურთხეულის ფასადის ჴედაწერილი: „აიდეუნ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მეღქმედეკ ქართლისა კათალიკოზი. ადღშენა ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ ჴელითა გლაზაკისა მონისა მათისა არსუკისძისათა, ღმერთმან გარეჴეკონს სულსა მისსა“¹⁸⁹ (სურ. 42, 43). გ. ახლა, ახე ვიქვით, „მეფის

კათედრალის", ქუთაისის მიძინების, ე. წ. „ბაგრატის ტაძრის“ ერთ-ერთ წარწერასაც შეეხედეთ, ამკარად უმთავრესს, აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილს: „ქ შუწვენითა ღმრთისათა, ბაგრატისაგან – ნებთა ღმრთისათა აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კურაპალატისა და დედისა მათისა გუარანდუხტ დედოფლისა, აღეშენა წმიდაი ესე საყდარი, კელითა... აღბათ, ნებისმიერი ადამიანი შეიგრძნობს უკანასკნელი წარწერის დრამატულ, თუ არა ტრაგიკულ, ბოლონაკლებობას: დინჯი, თანაბარი თხრობა, რომელიც ხუროთმოძღვრის სახელით უნდა დაბოლოებულიყო, უეცრად წდება და სამუდამოდ გაქცევა ხელიდან შესაძლებლობა ვინაობა მანც; შევიტყუთ (რაც ყოველთვის ერთგვარი ხიანდოვის გრძნობას წარმოშობს) დიდებული ეკლესიის დინჯიერი შემოქმედისა. იგი, ამასთან, მომგებულ ხელშეწყობა რიგში, მათთან, არსებობდა, გათანაბრებით ნახს მოქცეული. კუმურდოს წარმოდგენილი წარწერა პირდაპირ ხუროთმოძღვრისა – იგი თავად, პირველ პირში მოგვმართავს და ისევე – დიდი იერარქის, მეფისა და ერისთავის მწკრივში. არც ისა დასაფიქვი, რომ რაღვან ტაძრის შიგნით დეონ აფხაზთა მეფის და გუარანდუხტ დედოფალია გამოკვეთილი და, აღბათ, თვით დეონიც, უნდა ვიფიქროთ, რომ შმენებლობაში მათი რაღაც წილი იქნებოდა. საყურადღებოა, რომ აღმოსავლეთი ფასადის (სურ. 44) ორ წარწერათაგან ერთში იოვანე უბისკობისი „მამენებლად“ მხილობითშია სახელდებული, მაგრამ იქვე, მეორე წარწერაში უკვე „ყოველინი

სურ. 44.
კუმურდოს ტაძარი

სურ. 45.
აერული აქოლისის
წარწერაინ
საფლავის ქვა
მცხეთიდან

მაშენებელნი“ და ვინმე „გლახაკი გიორგი“ ჩნდებიან¹⁹¹. ასე რომ, საყოცარი ფრიად „საპატრიო“ საზოგადოებაში წარმოგვიდგება. სექტორცხოვლის წარწერაში არსუკისძეს „გლახაკი მონა“ კი უწოდეს, მაგრამ მისი სახელი კათალიკოსის გვერდით, მთავარ ფასადზე, თან ბევრად ვრცელი ტექსტით ჩნდება, თანაცვე გარდაცვლილია და თუ არა სხვათა – იმავე კათალიკოსის, – სურვილი, ასე სახეიმოდ წარდგენილი არ იქნებოდა. ეთქვათ, საყოცარი რაიმეგვარად ეპისკოპოსს გაუთანაბრდა, მაგრამ ვინ უნდა ყოფილიყო ოსტატი სოციალურად კათალიკოსის და, მით უმეტეს, მეფის სწორად რომ ჩათვლილიყო? ეს იმდენად ძნელი წარმოსადგენია, რომ აწონ-დაწონადაც არ დის.

ისღა დაგვრჩენია, ჯერჯერობით მარტივად ეთქვათ: ეტყობა, ჩვენში გალატოსთუხუცეს-ხუროთმოძღვართ მეტად სცემდნენ პატევს, ეიდრე კონსტანტინოპოლელ ხელმწიფეთა საბრძანისში. ამ კუთხით არც კიდევ ერთი ოშკური წარწერის გამოტოვება იქნება. სამხრეთ ფასადზე, შუა სარკმლის ქვეშ წერთ: „წმიდაო სამებაო, ადიდენ შენ მიერ გვრგვოსანნი მეფენი ბასილი და კონსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურეთა ტაძარი ესე დმრთისად მონაზნობასა გრიგოლისსა და დავითისსა. ქრისტე, შეიწყალე მონაა შენი გრიგოლ და წყალობით მოისხენე გალატოზი იესე“ აქ ხსენებული „მეფენი

ბასილი და კონსტანტი“ არიან ბიზანტიის იმპერატორები ბასილი II (967-1025) და კონსტანტინე VII (1025-1028), რომელთაც ეყრათ ტაოს ეს ნაწილი¹⁹². როგორც ვხედავთ, ტაძარზე კრამიტის სახურავის მომწყობი იესე ჩვენში თვით „ბერძენთა“ კეისრებს ამოუყენეს გვერდში და, ეტყობა, სულ არ ინალკვებს, „ახალ რომში“ ამას თუ ვინმე ურიგობად წამოართმევდა.

ძალზე საგულისხმო იქნებოდა, პირობითად თუ ვიტყვი, „სამინო“, სხვათათვის წასაკითხად განკუთვნილი და „სათავისო“, თითქოსდა ხელნაწერების ოლქებზე მინაწერივით, ტაძრის საფასადო ელემენტთა საგულეებელ სემანტიკასთან დაუკავშირებელი, მასთან ერთობით „არწასაკითხი“ წარწერები განგვერჩია. გამოსაჩენ ადგილზე განთავსებული, იოლად გახარევი ტექსტი საზოგადოებრივად უფრო ფასეული რომ იქნებოდა, a priori შეგვეკიდო გვეყარაუდებინა. საბედნიეროდ, იმის დამამტკიცებელი საბუთიც გვაქვს, რომ წარწერებს არათუ კითხულობდნენ, სამართლებრივ მნიშვნელობასაც აძლევდნენ. ერთი გახლავთ XVIII საუკუნის მინაწერი XIII საუკუნის ბურჯულთა დაწერილზე: „ქ მღვიმეს [ე. ი. შიომღვიმეს, დ. თ.] რომ კრებულნი ბერები რომ წასულან და ბტიტებს საყდარი აუშენებიათ, ის კრებულნი ამაშიგან სწერიან, იქ რომ სახელები სწერია საყდარსედა, ისინი არიან ეს კრებულნი“¹⁹³. როგორც

გაირკვა, წინანდელი „ბჭიტები“ თუ „ბჭითი“ ახლანდელი სოფელი ქარიაქია, სადაც XIII საუკუნის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე აწერია: „უფალო ღმერთო, შეიწყალენ სულთა ბასილი მეგდეიმე და ძმიი მისი და შუენდჳენ დედანსა და მამასა“, სამხრეთ კედელსა და გაფანტულ ქვებზე კი იხივება ოიგანეს, მიქაელის, პავლესა და კვირიკეს სახელები. ნახსენებ პირთა ნაწილი ამა თუ სხვა შიომღვიმურ საბუთებში იხებნება¹⁹⁴ და, ამდენად, ეკესტარეშეა, რომ მაშინდელი ქართველთა ნაწერსა და ნაკეთს ერთმანეთს აჯერებდნენ და შენობის სუდაწერილი „თავისთავს“, უქმი და ფუჭი სამკაული როდი ყოფილა.

არსებობს ასეთი საბუთიც, როგორც ეტყობა, თბილისის მთაწმინდის მონასტრის შესახებ: „...თისათა ჩუენ ორთა მონასონთა ქელეკავით უდაბნოსა ამის, მცირისა ამის აღშენებად, ქრისტეს მიერ კურთხეულისა ქართლისა ქათალიკოსისა ნიკოლოზისა და ტფილელის იოანესა ნება-ღარეთითა, აღუაშენეთ უდაბნო, რომელსა ეწოდების მთაწმინდა, საყოფელი ყოვლად წმიდისა, და ღირს ვიქმნენით ჩუენ, დაეით და ნიკოლოზ, აღუაშენეთ ხაყდარი სახელსა ზედა ყოვლად წმიდისა, ღთის მშობელისა და შვეწირეთ ორსა ხრამსა შუა უდაბნოსა ბაღი ვიდრე შარამდის. არა ეისი რა სასარდლო იყო, არც ეინ შეცილოს მეუდაბნოეთა. კქონდეს უცვალებლად ესე უდაბნოსა. ქეახედ ეწერა, ვლასქემან იოანე (ი'ე) გადმოესწერე. შენდობა იყვენ: კქი ნიკოლოზ, ქქს: ხლ: [1542 წელი]¹⁹⁵. ამ შემთხვევაშიც ქეაზე ნაკეთი საკუთრების დამატურებელ დოკუმენტადაა ჩაგდებული.

არის სხვაგვარი მაგალითებიც, ზემოთ მოიქნათ აბულის ეკლესიის გუჩან გალატოსის წარწერა – ის იხე მაღლა არის მოთავსებული, რომ არსებობდა არ ამოიკითხება. ამნაირივე „მინაწერთაგანი“ უნდა იყოს ბარაღეთის ეკლესიის XIII საუკუნის დასაწყისის წარწერა: „აღუშენა ეკლესია ესე მათ ვამსა, ოდეს ლაშა მეფედ დაჯდა, აღიდენ ღმერთმან ორთავე ცხოვრებთა შინა...“¹⁹⁶. მეყის „ლაშად“ ხსენება „ოფიციალურ“, საბუთისგვარ სუდაწერილში, ალბათ, მისაღებ ვერ იქნებოდა, ეს, თითქოსდა, უფრო „ეკრძო“ ჩანასწობა, არა აღმდენა „სახსვისო“, რამდენადაც „სათავისო“. ამდაგვარივეა წრომის ცნობილი წარწერა, რომლისაც ამჟამად ორი წაკითხვა გვაქვს (თ. უორდანია და გ. ჩუბინაშვილი კითხულობდნენ: „წმიდაო ეკლესიაო, სტეფანოს უპატოსი /უბატოსი/ შეიწყალე“; ნ. შოშიაშვილი კი გუთავაზობს: „წმიდაო ეკლესიაო სტეფანოს-გაბაი /გაბარაი? გარბანელი?/ შეიწყალე“)¹⁹⁷ – თუ არ იცი, აქ რამ თუ წერია, მას ვერც კი შენიშნავ. თუ ეპიგრაფიკა ამ კუთხითაც იქნება შესწავლილი, უფრო დაფურცლებულია და ეცინახათ სხვადასხვა დროსა თუ კუთხეში ხუროთმოძღვრის სასოგადოებრივ ადგილსაც.

მასთანავეა კავშირში კიდევ ერთი „იდემალი“ ამბავიც. ზვეთი ვახსენეთ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილს „სარაიდარი“ „ხუროთმოძღვრის“ შესატყვისად მსაქეს, მაგრამ ეს ერთ-ერთია მთელ წყება სახელდებებში, რომლებითაც როსტომ მეფემ XVII საუკუნის შუა ხანაში ძველი ქართული სამოხელე თანამდებობების სახელწოდებები ჩაანაცვლა. ასე რომ, „ხუროთმოძღვარ“-სარაიდარიც¹⁹⁸ სამეფო კარის ერთ-ერთი მოხელე იყო. ძალიან ცოტა რამ ვიცით ჩვენ მის უფლებამოვალეობათა შესახებ. არსებობდა იმასაც კი ვერ ვიტყვით, როდის წნდება ეს „საქველო“, თუმცა მისი დიდი სიძველე საერაუდოა. რაღაც ამის მსგავსი უნდა ყოფილიყო III-IV საუკუნეთა ცნობილი მცხეთური ბერძნული წარწერის (სურ. 45). ხუროთმოძღვარი და მხატვართუხუცესი“ ავერელი აქოლისი¹⁹⁸. ამის შემდგომ, 700 წლის მერე, ფოკას ეკლესიის ერთ-ერთ სუდაწერილთაგანში

ჩნდება „მიქელ ქართლისა ბქსალარი“¹⁹⁹. ეს ხიტყვის ყველა აზრით „ქარაგმა“ ი. და ზ. გაგოშიძეებმა გონებამახვილად და დამარწმუნებლად გახსნეს როგორც „ბანაქარსალარი“, რაც „ხუროთმოძღვართუხუცესს“ უნდა ნიშნავდეს²⁰⁰. ოღონდ ერთიცა და მეორე წარწერაც სახელწოდების შეტს არაფერს გვაწვდის. ვახუშტი ბატონიშვილის საკმაოდ ზუსტი მითითება: მეფის ხუროთმოძღვრის „...კელისა იყო სრულიად კელოსანნი და შენობა – სასახლეთა და ეკლესიათა, კიდეა, ფუნდუკთა...“²⁰¹, მაინც ვერ გვეუბნება, „სუდამდგომლობს“ იგი თუ თვითონ აშენებ-აპროექტებს, ვერ მიგვახვედრებს ბოლომდე, თუ რას საქმიანობდა ქართლის (ხოლო ერთიანობა, XII-XV საუკუნეებში – „სრულიად საქართველოს“) „მთავარი არქიტექტორი“. დასავლეთ ევროპაში – ინგლისსა და საფრანგეთში 1255 წლის ახლოს საბოლოოდ გამოინაკეთა მსგავსი თანამდებობები და სამსახურები, რომელნიც მთელი სახელმწიფოს მშენებლობას განაგებდნენ, თან კი კარის ხუროთმოძღვარნი შემოქმედ-დამგვეგზარებელნიც არიან²⁰². არაფერი გვიშლის ხელს საქართველოშიც მსგავსი რამ წარმოვიხახოთ, მაგრამ სუბიექტური დარწმუნებულობა-დაურწმუნებლობის იქით ეს ბევრს არაფერს მოგვტანს.

სხვათა შორის, შუა საუკუნეებში თითქოსდა ერთხელ, სარზმის მოხატულობის განმარტებით წარწერაში გაერთება „მხატვართუხუცესიც“. ეს მხატვრობა საკმაოდ დატვირთული აღმოჩნდა თავსატეხებით, თუმცა ჩვენთვის ამჟამად სულერთია, რა დროისაა იგი ან მართლაც თუ ატარებდა ამ წოდებას ჯაყელთა ძლევაამოსილი საგვარეულოს რომელიმე წევრი²⁰³. თავი და თავი ისაა, რომ აერელი აქოლისის შერე, სულ ცოტა, 1000 წლის შემდეგ მას იცნობს საქართველო, მეორე მხრივ კი, ჩვენ არც ამ მოხელის ვალდებულებებზე ვუწყით რაიმე²⁰⁴. ვიცით კიდევ „მეფის მხატვარი“ თევდორე, ალბათ, გიორგი II-ის დაწინაურებული, რომელიც რატომღაც 1090-იანი წლებიდან ვიდრე 1130 წლამდე სენათშია – ყოველ შემთხვევაში, იქ სამ ეკლესიას ხატავს. რას აკეთებს ის შუალედებში, ან რა ვალდებულება აქვს სამეფო კარის წინაშე? ერთადერთ დასკვნასა გამოიტანს კაცი – რომ მშენებლობაცა და მხატვრობაც ოდინდელ საქართველოში, ვაკრეულწილად მაინც, სახელმწიფოს სასრუნავი იყო.

ახლავე უნდა უცადლოდ გამოვეხმაუროთ ერთ საკითხს, რაც, ერთ დროს მაინც, დიდად აღვლევებდა დასავლელ მკვლევართ – სასულიერო პირთა წილისა და ღვაწლის შესახებ ხუროთმოძღვრებაში. დამახასიათებელია: ინგლისელები ყოველნაირად ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ სამღვდელეობას არქიტექტურისთვის ბერი არაფერი, ან სულაც არაა გაუკეთება – ფ. ბ. ენდრიუსიცა და ჯ. პარევიც ირწმუნებიან, რომ ბერი-ქიითხუროები XII საუკუნემდე თუ ჩანან. ამათგან პირველი იტყვის, მანამდე, ვიდრე ნამუშავეთ ტლანქი არისო, ან იმ შემთხვევაში, თუ ბერებმა გალატროზობა მონასტერში მისულამდე ისწავლესო, მეორე კი (ის იმ ერთადერთ სახელგანთქმულ ხუროთმოძღვარ ეპისკოპოსს, უილიამ ეიქპემელსაც ზემდგომელად ხედავს) გვეუბნება, რომ 1050-დან 1550 წლამდე ცნობილ 1200 ოსტატში სასულიერო პირი სულ 18-იოდე, ხოლო ნამდვილად ხელოვანი – ოთხად-ოთხია²⁰⁵. გერმანელი მეცნიერი მიახლოებით ამასვე კი ამბობს, ოღონდ აუღვლეველად – გოთურ ხანაშდე ანტიკური გამოცდილება საფანეთა კედლებში ინახებოდა და მერეღა გადაიდის ქაღალქელთა ხელში²⁰⁶. პირუკუ, ა. დამუ კოლომბიეს ძალიანაც სჯერა სამღვდელთა გალატროზ-გალატროზთუხუცესების არსებობა, რომანულ ხანაშიცა და გოთურშიც²⁰⁷. ძნელია აზრთა ეს სხვადასხვაობა ოდინდელ აღმსარებლობით დაიბრისპირებას არ დაეუკავშიროთ პარტესტანტები თუ

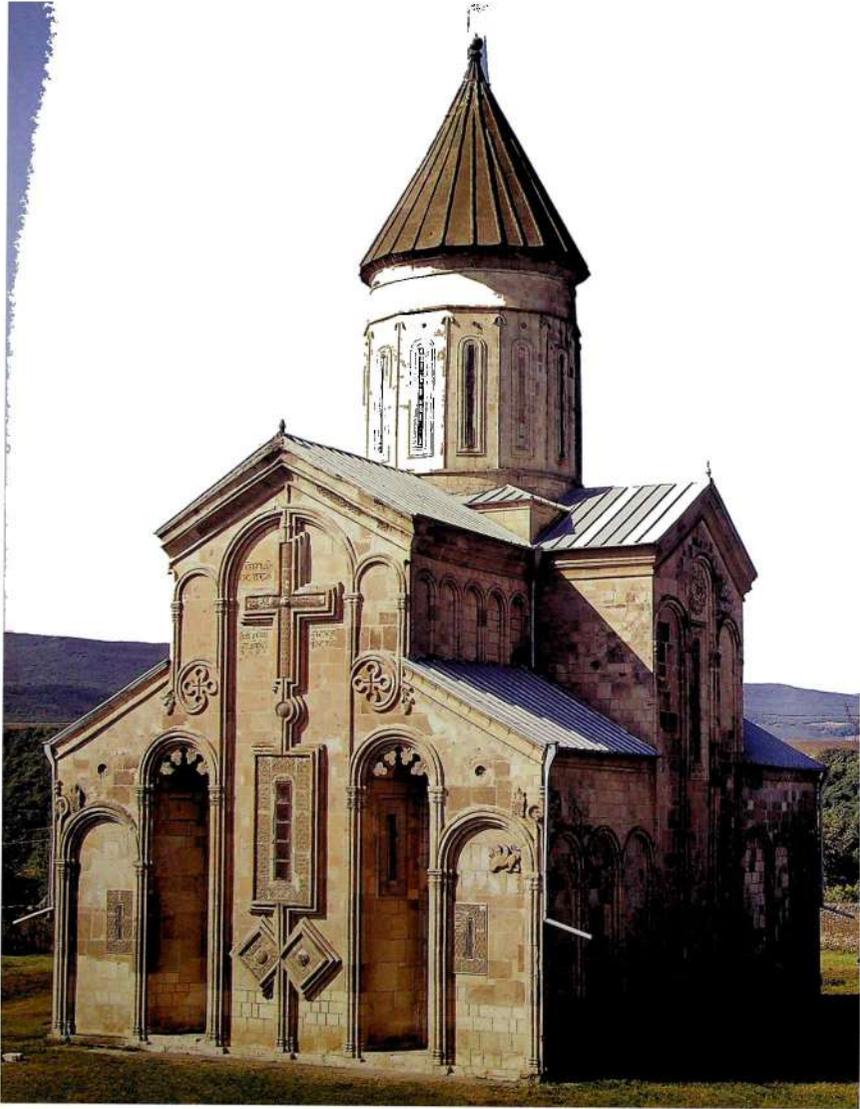
„ნაპროტესტანტალი“ მეცნიერები ბერობას ეერ გუოპენ, კათოლიკე პირიქით... გულმშვიდად წამოგვიდგინის ბიზანტიის ისტორიაში მიგნებულ ღვთისმსახურ-სურთომოდღვართ რ. ოსტერპოტი - მათ შორის კი თვით ათონის წმინდა მთის „ბერთა რესპუბლიკის“ დამამკვიდრებელი, წმ. ათანასე ათონელია“²⁰.

წვენი ქვეყანა, როგორც მოსალოდნელია, მაშენებელ ერისკაცთა და სახელმწიფო პირთა თანაყოფის სურათს იძლევა. ზევით მაინც, წვენ სულ მსოფლიოთი ენახეთ - მათი სახელებიც კი, სოფლები გეორასახელების თუ სადაურობის ად-ნიშნის მინამეგანის (არსუკისძე, ჭიჭაფორისძე, ყარაზასძე, შუარტყელაძე) ან კიდევ ძველ-წარმართული (გუზან) ანდა სულაც „ხედმეტსახელოდ მქალერი (ფოცხბერი)“²¹ აშკარად საყრობისაა. ბურად შედგომამდე უნდა შეესწავლა გალატოზობა - ბრიტანელ მეცნიერთა ამ წუთს მოტანილი დებულების თანახმად თითქოს, - ზარზმის პირველი ეკლესიის მშენებლობის თავად დადგინდ გარ-ბანელსაც²² - აკი ვიცით, რომ მას „მოკანი“ ეს-ესაა შეეშობა. ზოგი რამ - კვლავ ევროპელთა აზრის დასტურად²³, - მართლაც გაიქვრებინებს, ბერები საშენებლად ხელს მაშინ გამოიღებდნენ, როდესაც მშველელი და ხელმწიფობი არ ჰყავდათო. ასეა ხანცთაში - ბერები თითონ აგებენ ხის ეკლესიას და სატრაპეზო-სენაკებს, მერე კი, ხელის გამმართველად გაბრიელ ღაფანსელი რომ გამოინდებდა, ასპარეზს „პროფესიონალებს“ უთმობენ.

უფრო ადრე მსგავსი რამე გარეჯშიც მომხდარა. პირველ ხანებში, როდესაც „ყოვლით კერძო მორბოდეს [მისი ამბის გამგონენი, დ. თ.] წინაშე წმიდისა და დიოთისსა და ევედრებოდეს, რაფთა ღირს ერეს ყოფად იგინი წინაშე მისხა... და ვითარ ვერ დარწმუნა წვასვლად, დ. თ.], პრქუა მათ [წმ. დავითმა, დ. თ.]: „...წარვედით და მოიხუენით სათხარნი და თხარენით ლაკუანი ხაწყლენი და ქუაბიცა საყოფელად თქვენდა“. გამოხდა ხანი და „შეიკრბა სიმრავლე სხუათაცა ძმათა და პრქუა დავით მამასა დოდოს: „წარვედ, ძმაო, რქასა ამის კლდისასა, რომელ არს პირისპირ წუენსა, და წარტანენ თანა სხუანიცა ძმანი...“ და ერსდა ბრძანებასა მისსა წმიდა დოდო და წარვიდა და აღაშენა უდაბნოს იგი სახელებსა ზნდა ყოვლად წმინდა დედოფლისა წუენისა ღმრთის მშობელისასა“, მაგრამ ამის მერე, „...ვითარცა ნათელს-ილო ბუბაქარ, კუალად მოვიდა წინაშე წმიდისა დავითისსა...და თანა მიატანნა სათხარნი და მუშაკნი და შეუქნა ეკლესია სალოცველად ძმათა...“²⁴.

ხანძთის „ახალი“ ეკლესიის განმასრულებელი ამონა არ უნდა იყოს ბერი - მშენებლობა მონასტერში წარმოებს, სახელიც ძველთაგან ბერულია... მაგრამ ასე რომ ყოფილიყო, გიორგი მერსულე მას, უთუოდ, „მამად“ მოიხსენებდა. ასე რომ, ისიც მოწვეული, „გარედან“ მოყვანილ ერისკაცად უნდა ეიგულეოთ“²⁵.

ამასთან, ისეთი მოწმობანიც მოგვეძებება, სადაც „პროფესიონალი“ სწორედ რომ ღვთისმსახურია. მაგალითად, დღევანდელი შახმარლოს (სურტაკეტი) კარის ბალაგარზე წერია: „ქ. სახელითა ღმრთისათა აშენდა ესე ეკლესია ცვლითა გლახაკისა სიმონ მდდლისა სალოცველად წმიდისა დავით მეფისა და შვილთა მათთა. დაიდვა წმიდა ბადავით დავით მეფისა ცოფეთა შესანდობელად“. დავით მეფე ტაშირ-პორაგეტის კვირიკიან მკერობელთაგანა და წარწერაც X-XI საუკუნეების მიჯნისაა. სოფელ ბეშთაშენის (თრიალეთი) გამქრალი ეკლესიის ქვაზე ეკითხულბთ: „ქ. ღმრთისა მშობლისა და ნათლისა მცემლისა მყო-ხებითა ესე ეკლესია იშრომა ცვლითა ნემითა თავის ძისა მოლაზონისათა გლა-ხაკისა და მშიერისათა“²⁶. ამ კუთხეშივე, სოფელ იმურაში კიდევ ერთი, იმავე ხანის, იმდგავარადვე განადგურებული შენობიდან გადმონარჩუნებულ ქვაზე

წარწერილია: „სახელითა ღმრთისათა აფაშენეთ ხელარი ესე სეობასა, ადი-
ლენ ღმერთიან, ლიპარიტ ერისთავთ ერისთავისა ჳელითა გიორგი ხეცისა...“²¹⁵.

ქვემო ქართლშივე, მანგლისში ბევრად გვიან, 1667 წლის წარწერა იძლევა, ასევე რაღაც დაკარგული ნაგებობის (სამრეკლსი?), შემდეგი საკვირველი წინაარსისა: „ღმერთო, შეიწყალე ამისი ამშენებელი მანგლელი ყვისკოპოსი არსენ ოსტატი...“²¹⁶. „ვისკოპოსთან“ „ოსტატის“ შესიტყვება მართლაც არ უნდა იყოს ჩვეულებრივი რამ. მაგრამ ეს ერთი მხრით, მეორეკერძო კი უარაუღმა, რომ სახელთან „ჳელის“ დაუღლება რისამე მკეთებელ-შემქმნელზე მიგვანიშნებს, შეიძლება კიდევ რამდენიმე მღვდელმთავარ-გალატოსზე გვაპოინოს. იქნებ ამას ნიშნავს შემოთბინილი ცნობა ბანას ტაძრის შესახებ აღარნახემ „აღაშენა... ჳელითა კეროკე ბანელისათა“-ო? ისევე ქვემო ქართლში, კიანეთში, მონუქუთმებულ იმარსტზე ასეთი რამაა ამოკვეთილი: „აიყო წმიდა ესე ეკლესიაჲ ჳელითა მიქაელ ეპისკოპოსისაჲთა“²¹⁷ წვეწვ კეროკელ თანამისაქმეთაგან განსხვავებით, წვენ მცირეოდენი იმედის კი არ გვაქვს, ოღესმე შევიტყუთ, ეს მღვდელმთავრები ხელისანთაგან აღსვენდნენ თუ ქვისხეობითა მონასტერში ან კიდევ სხვა რამ გზით შეითვისეს.

კიდევ ერთი, ახლა უკვე წმინდა ბერი, სერაპიონ სარსმელი ხეროდ თავად ძავთვარაფოსმა წარმოგვიდგინა. წვენ უკვე ვნახეთ, რომ მას საკუთარი ხელით ხის ჯერები გაუკეთებია. სხეუგან ასეთი რამ გვექვენება: ადგილას, რომელსაც „ბაკოსა“ ეახსენენ, წმ. სერაპიონმა „...აიღო ჳელითა თვისითა ოროთუო რკინისაჲ და გამოაქანდაკანა ჯურნალი ღოდთა რათმე სედა დიდ-დიდთა, რომელნი-თაი იხილუებთან ვიარე დღეგრანდელად დღემდე“²¹⁸. ამ ორზე მეტად კი მეცნიერთა გულისყური იმ ეპისოდმა მიიპყრო, სადაც ოპიზად ნახულ წმ. სერაპიონსე ითქმის: იგიო „...იხილუებოდა მღვდმარედ ხეობითა თანა საეკლესიითა, რამეთუ იყო სხუთავე თანა სათნოებათა მეცნიერ სჯულთა საეკლესიითა და ყრიად შემეკულ წესითა სუცობისათა“²¹⁹ შეიძლება აქედან გამოვიყვანოთ, რომ ის ხუროთმოძღვარიც იყო²²⁰ თუ ასეა, უცნაური არაა, რომ ის საკუთარი საგანის ტაძარს არ აშენებს და მთლიანად სხეებს ანდობს მას? კიდევაც ეს რომ მიეცე-
ლულობით ავხსნათ²²¹, იქნებ საქმე სხვაა შეიძლება გაიხსენით, როგორ განსაზღვრავს „გალატოსობას“ და „ხეობობას“ ხელსაზ-ნაბა ორბელიანი: „გალატოსი – ეკლდის მდგმელი“, „ხეობი – მოღელი“²²². ხომ არ არის წმ. სერაპიონი სწორედ „მოღელი“, ხისა თუ ქვის დამმუშავებელი. მაგრამ არა „მდგმელი“ და „ამაშენებელი“? ასეა თუ ისე, ორსავე შემთხვევაში წმ. ბერი მასინ „ოსტატო“ გამოდის, ისევე როგორც 1000 თუ 900 წლის მერე არსენი მანგლელი.

ამგვარად, შუა საუკუნეების მანიძლზე გაბმულად ვხედავთ გალატოს თუ ხეობი მღვდლებს, ბერებს, თეით ეპისკოპოსებსაც კი. აი, გვივარაფოელი სასღვრები კი თითქოსდა მოინიშნება სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო. შეიძლება გუფარხეინად ასეთი დასკვნაც გამოგვეტანა, რომ არა კიდევ ერთი სავარაუდო ხელოვანი-მღვდელმსახური, სულ ცოტა კი ქრეტორი საქართველოს ეკლესიის ერთი უძველესი საეპისკოპოსო კათედრალისა და ქართული ხუროთმოძღვრების ერთი უცნობილესი ქმნილების, სამთავისის მაცხოვრის ტაძრისა (სურ. 46). მის ცნობილ სამშენებლო წარწერაში ეკითხუ-
ლობთ: „იღარიონ სამთავნელ ეპისკოპოსმან აღაშენა ტაძარი ესე დასაბამით-
გან ქუეყნისა წელსა ხქლდ. ქორონიკონსა სნ (1030 წელი)“²²³. აქ იღარიონი აღმშენებელ-მომხდელი ჩანს და არც ვინ გაივლდება გულში მის „გარქიტკე-
ტორებას“ თუ არა მეორე, უსახური (ალბათ ძველს ჩანაცულებული) ეკლესიის

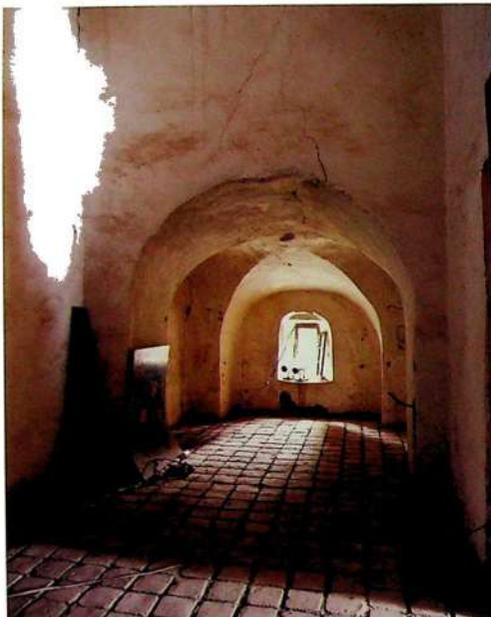
წარწერა. ამ, აშურიანის ცალნაგიან ტაძარს უდაწერილი შერჩა, სადაც ნათქვამია, ეს ...ეკლესიად უდაბნოისა, სახლი წმიდისა ნათლისმცემლისა... ჴელითა ჩემ გლახაკისა ილარიონ სამთაენელ ეპისკოპოსისა, ძისა ვანე ყანაფლისა“ 1032 წელს აშენდა²²⁴. ბუნებრივია, მაშინვე ჩნდება სურვილი სამთაეისის ხუროთმოძღვრებაც მას მივაკუთნოთ. და თუმც კი დანამდილებით ამას, ალბათ, ევლარასდროს ვიტყვი, ვერ გამოვიცხავთ, რომ ადრე სხვა წარწერაც არსებულებო, სადაც სამთაენელის „ჴელი“-ც გამოჩნდებოდა. ასეთი რამ რომ შეუძლებელი სულაც არაა, ოლთისის ტრაპეზიც გვიმოწმებს, სადაც ერთგად წერია - „შეიქნა ჴელითა გაბრიელისათა“-ო, მეორეგან კი „გაბრიელ რომელმან... იღმართა წმიდათა ესე საკურთხეველი“. რაც შეიძლება გაღატოზობასა თუ მქანდაკებლობასაც ნიშნავდეს და რასაც ცალკე აღებული პირველი წარწერა ვერ გვეტყვოდა. რაც მთავარია, აშურიანის ეკლესიას მეორე წარწერაც აქვს, სუსტად სამთაეისის დამოწმებული უდაწერილობით გამართული: „ქ. სახელითა ღმრთისათა მე ილარიონ სამთაენელმან, ძემან ვანე ყანაფლისამან აღვაშენე წმიდათა ესე ეკლესია საყოფელად წმიდისა ნათლისმცემლისა ბრძანებითა და ფარის მიღებითა საკურთხეველისა მამისა ჩემისა ქორონიკონსა ონბ (1032)“²²⁵.

ერთი სიტყვით, ჩვენს ქვეყანაში ერისკაცნი და სასულიერო წოდების პირნი თანაბრად თუ არა, გარკვეული წილობით ინაწილებდნენ ხუროთმოძღვრული შემოქმედების „არეს“. ასეა ხომ ჩვენი ხელოვნების სხვა დარგებიც (საეკლესიო წიგნების გადანუსხვა-მოსატეის გამოკლებით, სადაც საზღვარდლოვთა აშკარად მგრობს). ყველაზე თვალსაჩინო ეს ჩვენს ჴედურთაშობა, სადაც ნაშუშვარიც ბევრია და ოსტატთა სახელიც. ასე, X-XI საუკუნეებში, ცალკეობ, გაბრიელ საფარელი, ივანე დიკონი, მეორეგან კი - ასათ მოქმედი და გვაზავაისძენი გუქავს, XII-XIII საუკუნეებში - ბექა და ბეშქენ ოპიზრები და თომანანები, XVI საუკუნეში - ფილიპე მღვდელი და მამნე ოქრომჭყედელი. სახელით ჩვენთვის ცნობილ მცირერიცხოვან ფერმწერთაგან, უჴკველი ერისკაცებია თედორე მეფის მხატვარი (XI-XII სს.), გოორგი ჯოსტობერიძე (XVI ს.), ალბათ, მიქაელ მაღლაკელი (XII ს.) და სვეტიცხოვლის „ცხოველი სვეტის“ მომხატველი გრიგოლ გულჯავარაშვილი (XVII ს.); სასულიერონი - უბისის (ჩერად საგულგუბელი) დამხატვეი გერასიმე, 1673 წლის სამთაეისის საკურთხეველის „მომხახველი“ მეღმრთე სამთაენელი („ღაიხატა წმინდა საკურთხეველისა ამას ჴელითა სამთაენელ [ეპისკოპოს] მეღმრთე, შეუნდენეს ღმერთმან“²²⁶); ხოლო XVIII საუკუნის ბოლოსკენ, გელათის მთავარი ტაძრის ეგვიპტოთა იკონოსტასების მოხატვა თბილისიდან იმერეთს წასულმა მამა საქარია გაბაშვილმა ითავა...

გაბაშვილის გვირის, მეღმრთე სამთაენელის, კაცობა რომ თქვას, ილარიონ ვანეს ძის მოხსენებაც საბოლოო საკითხს შეგვაახსენებს - ხურო-ხუროთ-მოსღვართა სასოგადობრივ-წოდებრივ წარმოიქმნობას. მის შესახებაც ჩვენ ხელმოსაკვიდი მონაცემები გვიანა საუკუნეებისთვისა ვეპქვს და ისინი - დასაუღუთვერობითან მიმართებით, - საქაოდ თავსებურ სურათს გადაგვიღებს. საქმე ისაა, რომ დასავლური პაპების წევრობა მხოლოდ და მხოლოდ პირდაპირ თავსუყად და კანონიერად შობილ ადამიანებს შეეძლოთ და არავითარ შემთხვევაში - საბატონო ემებს თუ ნაბუშართ. მტეიც, სწორედ გაღატოზი-მშენებლები ძველ ინგლისში აცხადებდნენ, რომ ისინი ჩამომავლობით წარწინებულ-ყუთილ-მოხილნი არიან და ნამდვილად დასტურდება გვიარწმინდი გაღატოზ-სურთები და ისინიც, ვისაც წარწინებულთა სადარ პატეის მიაგებენ²²⁷.

ქართული პამქრების (XVIII საუკუნეში) თავიხებურებათაგანი ისიცაა, რომ იქ ყმებსაც იღებდნენ და ბუშებსაც. მეტიც, როგორც ჩანს, არათავისუფალი მათი შემადგენლობის უმეტესობასაც შეადგენდნენ. ამ პირადღე დამოკიდებულთა შორის მშენებლობასთან დაკავშირებულნიც ჩანან – მგავლითად, მცხეთის საყდარი XVIII საუკუნეში გალატოსსაც ფლობს, 1807 წელს კი მის ყმებში მვაგურე და მებათქაშეც ურევია; 1715 წელს ემშიაძინის საყდრის თბილისკლემათა შორის ქვისმილელიც არის; 1755 წელს ბებუთაშვილებს ემად ორი გალატოზი მყავს, 1807 წელს იოანე ორბელიანს – ერთი ხურო და ერთი მღვდები, დარჩო ბებუთაშვილს – ორი მღვდები; 1786-1790 წლებში ჩანს ქრასტი გოშტაშაბიშვილის ყმა (თუ ნაყმევი) გალატოზი სტეფანე შისუაშვილი²²⁸. სვეით მევენახეთ გალატოზები როგორც სასაჩარღოს თუ მშენებლობის „ქსპერტები“. ენ იყენენ ისინი უფლებრივად? ახდენს თუ არა გავლენას ყმობა თუ თავისუფლება მათ, ასე ვთქვათ, „სასოფალოებრივ ქმდობობასზე“ როგორც ჩანს – არა. არაფერს ეტყობა, რომ რაიმე ქმდების პირთა მარცხამაინც პირადღე დამოკიდებულობა ყოფილიყო. მეორე მხრივ, იერარქულ სასოფალოებაში ყმის ადგილი იდგად სახარბიელო ვერ იდგებოდა. ასე იყო ადრეულ საუკუნეებშიც თუ, მართლაც, თავისუფალი ხელოსნების რაოდენობა წინათ ბევრად მეტი იყო?²²⁹ თუ ეს ასეა, შეკვლილა X-XI საუკუნეებთან შედარებით ოსტატებისადმი დამოკიდებულება? აისახა თუ არა ეს რაიმეწინადად, მგავლითად, წარწერებზე? მართალია, ისინი რაოდენობით ნაკლებია, მაგრამ ნაკლებია ხომ – შეფარდებით! – სამშენებლო წარწერების რიცხვიც. ამ დროს, ნახუდა ქართლელა ლესხუმის მცხეთის კელესის კედელში პორღამირ გაამილოვ არსუქისის „ხელის“ გამოსახულებაც და ტექსტიც: ვერ დანიშნებ, XVII-XVIII საუკუნეებში ხუროთმოძღვრის მდგომარეობა სუსტად ისეთი იყო როგორც 500-600 წლის წინათ, ჩანს, მართლაცდა, ამ ხანაში ვინმე არა მხოლოდ ნიჭიერება-გემოვნების, გეაროშვილობის მხრივაც ილარიონ სამთავერლის ბადალი? ის ხომ იმეამად ჯერაც ძლიერი და გავლენიანი, ერისთავობის მპრობებელი გეაროიდანაა – ბიეთის წარწერაში, ასზე მეტი წლით ადრეც ხომ მისი წინაპრები ქვეყრის უპირველესთაგანი არიან. ამასთან კი, არც არსწნი მანგლელი იქნებოდა უახნოთა და უპოვართა წრიდან, მასაც სურვს ღონიერი, გავლენიანი სანათესაო გაუმავრებდა – ის კი არ თაკილობს თავი არა მარტო ემისკოზსად, „ოსტატად“, ხელოსნადაც გაგეაცნოს.

ვერ დავერთებთ მიუხსენიებულს ქართლში ახნაურ კალატოზიშვილების გეარის არსებობასაც, 1783 წლის ტრაქტატისთვის დართულ საგეარეულობის სიაში შეტანილს²³⁰. ის ორმხრივია ნიშანდობლივი – ცალკერს, გალატოზის „გაწარმინებულობას“ გემოწმებს, მეორეკერს კი იმის მიწმობადაც გვარტია, რომ „ქვემოგან“ წარმოშეულობის კეალი, გეარსახელად დამწრეული სათაქლოდ არავეს მიუწრევა – ეს კი მრავალ ქვეყანაში ასე იქნებოდა და, მით უმეტეს, ახლად აღსუებულდართის არც თუ არაბუნებრივი. ასე რომ, საყრუეულში ხელოვან-ხელოსანთა წრე ახლაც წინანდებურა – სხვადასხვა ყვნის და, უთუოდ, სხედაისხვა დონის, განსწავლის, უწარიათბის, ყოველივე ამის კეალად კი განსხვავებული სეგავლენის მქონე, სასოფალოებაშიც ნარ-გვარად დამკვიდრებული ადამიანების მომკველი. სოგიერთი ამთავანი დაწინაურებულ პირთაგანი შეისღება გახდეს, ყიდაც მუშებში „ჩარწს“, ხოლო რადაც ოდენობით, როგორც თავისი საქმის მცოდნე, მყლამ იყოს პაკემიგებული.

სურ. 47. ფალოსის მონასტრის ფერისკვანძების ეკლესია. ოთახი ნართქვის სქიშით

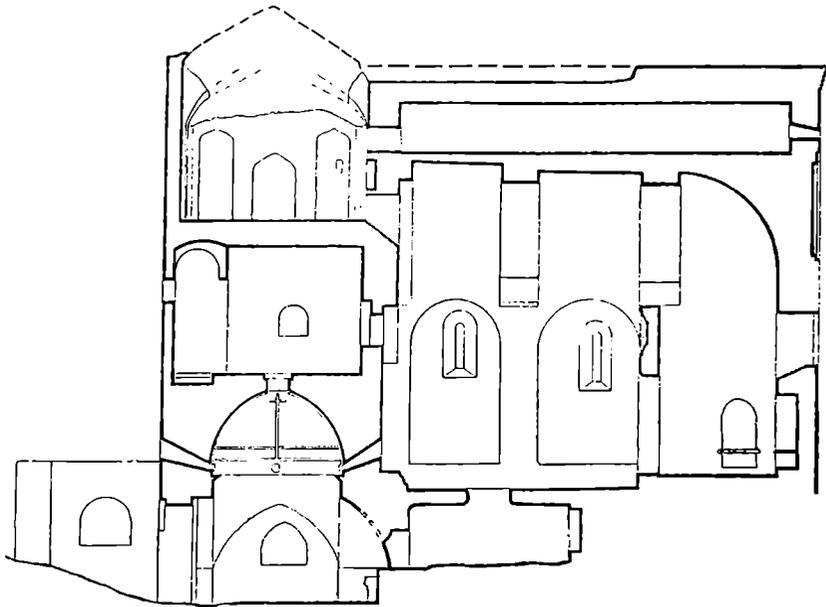
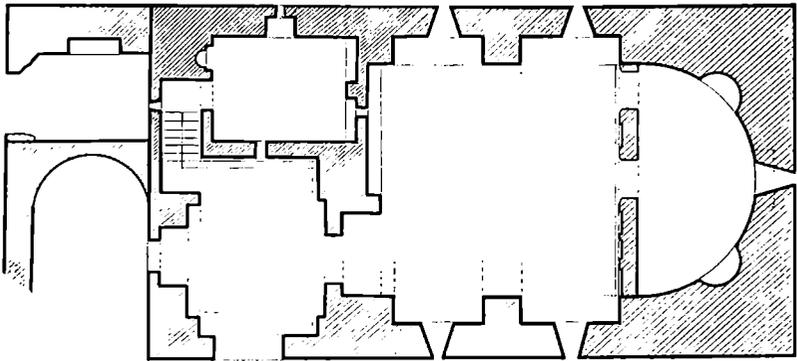
დამკვეთთა და ოსტატთა ურთიერთობაზე საუბრისას, უსოვადესად შეიძლება გავიზიაროთ პ. დსუ კოლომბეს დებულება დიდებული მშენებლობის მსყელეობაში დიდად არ ერეოდნენო²¹ ოღონდაც მსოფლდა მიახლოებით და – პირობითადაც: გაანია, „ნარეკას“ რას დაეარქმევთ. მართლაც, სხვა კუთხით თუ შევხვდებით, გამოვა რომ სწორედაც ერეოდნენ, თავიდან და ბოლომდე. უკვე რაღაცის დაკვეთა („მურს ამიშენო ტაძარი, ხასახლე, წისქვილი...“) ხომ შესვლევია ოსტატის ე. წ. „შემოქმედებით თავისუფლებისა“ და, ალბათ, არქიტექტურათათვის ის თუ არა საკუთარი ბინის მშენებლობა-გამართვისას ან ახლობლისთვის რისამე თავისი ნებით მოფიქრებისას, არც როდის არსებულა და არც როდესმე იარსებებს. მაგრამ დაკვეთა ხომ ვერასდროს იქნებოდა ვეზომ განუხაზღვრელი – ეკლესია დიდი ან პატარა, ხახლი ოთხ ან ორმოც-ოთახიანი, ორთავ ამა თუ იმ ადგილზე დასადგმელი იქნებოდა და შ. ნებისმიერი

„შეღვანილობა“ შენობისა – ხადგომთა რაოდენობა-რაგვარობა, უთუოდ „არქიტექტურული დაეალების“ ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

მით უფრო ეთქმის ეს ისეთ შემადგენლებს ნაგებობისას ცხადია, მაგალითების მოყვანა საეკლესიო ხუროთმოძღვრებიდან მოგვიხდება, საეროს რაოდენობრივი ნაკლებობისა და ამ თვალთახედვით ნაკლები შესწავლილობის გამო, ან კომპლექსისას, რომელიც მას შეიძლებოდა არც ქონოდა. თუნდაც ტაძრის მრავალ მომგებელს იგი თავის განსახეუნებლად სურდა, ეინმე ერთი „საფლავად“ თვით ეკლესიას ისურუებდა²², სხვა დასაკრძალავად მიუთითებდა ვეპერს – კარიბჭეს მიჯრიღს (როგორც ეს ფიტარეთშია)²³, ცალკე აგებულს (ცალნაიანი ეკლესია კრიპტაზე სეგაანის მონასტერში), ან ტაძარსვე მიშენებულს (მხარგრძელთა სამეფაუ ახტალაში²⁴, დაეით VI ნარინისა გულათში²⁵, ხეტიცხოვლის კათედრალის სხვადასხვადროინდელი „ხამრხოები“²⁶).

რასაკვირველია, უკვე ხავებით პიროვნულსა თუ პირად ხურვილს ემეარება მთელი წება წევნს ძველ ტაძართმშენებლობაში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, დღევანდელი თვალისთვის საკაბისად უცნაური სადგომებისა ეკლესიის „სხეულში“ წართული საცხოვრებელი ოთახებისა. დღეს გამოვლენილთაგან უადრესი კარდინახის საბაწმინდის მონასტრის უძველესი, თითქოს წმ. ნიკოლოზის სახელობის (ახე ამბობდნენ ადგილობრივ 1970-იან წლებში) ნახევრად-ანგრეული სამეკლესიანი ბაზილიკაა. წრდილოეთი ნაყის თავზე აქ, მეორე სართულად, გრძელი ოთახია, მთავარ, შუა ხეგრეში სარკმლებით გამავალი, მომდევნოც კახეთშია და ისიც სამეკლესიან ბაზილიკაში, იმ სეგაანის

მოპირდაპირე მხარეს: სურ. 48. ფისხოვანი. პართენონს ხარტაწმინდის ეკლესია. გუმბა და გრძელი კრილი (დ. რეკლამიშელის მხედვით)

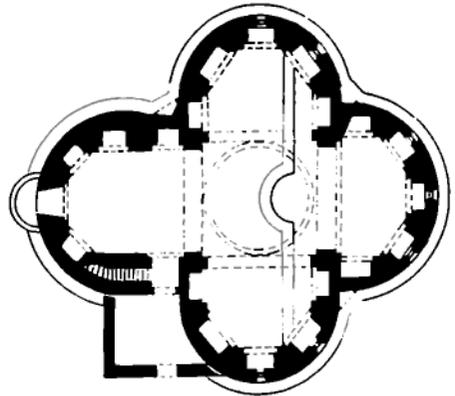

სურ. 49.
 იბილიძის ქაშუქუას
 ძველი ეკლესია.
 1880-იანი წლების
 ფოტოსურათი

ქველავშინდაში, ახლახანს რომ ვახსენეთ. შუა ეკლესიაში“ დახაველით კედელს მიუღებელი. ერთგვარად ხიდისებრი მიცულობაა, ზეითი სწორად, „ბაქანისებრ“ დახრულებული. მასზე კედლის ორთავე ბოლოსკენ გაჭედილი ორი კარი გამოსდის – ფერო სწორად, გამოდიოდა, ენაიდან უკვე დიდი ხანია ნანგრეულია ტაძრის გარშემოხაველის ორსართულიანი დახაველითი მონაკვეთის ხართულშუა გადახურვა. როგორ (კამაროვნად? იქნებ ხის სატაკით?) იყო უკანასკნელი გამართული, თქმა ჭირს, ის კი უეჭველია, რომ ზეითი, ნართექსისებრი სივრცის თავზე, საცხურებელი სათაყი იყო განლაგებული.

ამნაირადვე, ნართექსის ზეით არის მიწყობილი ათაბი თეალოთის მინახტრის მოთავრ, ფერისცვალების გუმბათიან ტაძარშიც (IX ს., სურ. 47)²⁷ და ყინციისის წმ. ნიკოლოზის XIII საუკუნის დამღვეის გუმბათიანზე ტაძარში.

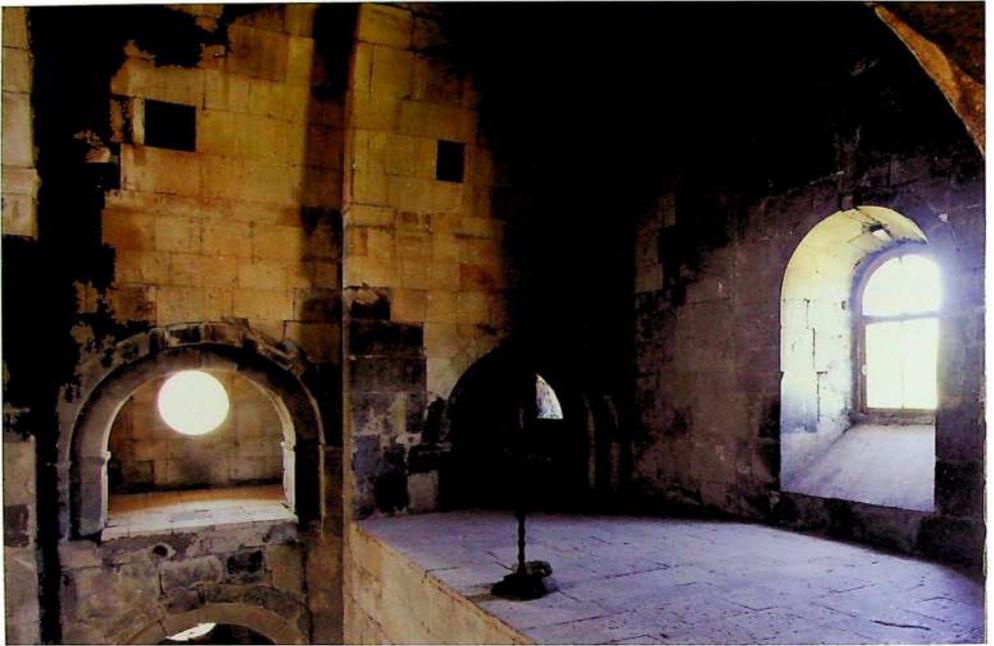
პირველში მეორე სართულის „ბინას“ დამატებითი „კარი“ დასაყვლეთი ბჭის მეორე სართულზე აქვს და თვით ტაძართან მაკავშირებლად – მოზრდილი სარკმელი. ვინცვისში უჭდა სადგომი სამნაწილიანია (შუა მადლი და განიერი, გვერდითები – მომცრო და მოდაბლი), თითოეულს თავისი კარი აქვს, ძირითად სივრცეში მისახედრად. აქაც, სუბანითი, მთავარ სივრცეში ხაცხოვრებულს „აივანი“ აქვს – ამჯერად არცთუ განიერი შვერილი, თაროს ხახისა²⁸. შუგვილია, მეტნაკლები ალბათობით, მსოლიდ ვივარადით, ვინ იქნებოდა ამ სადგომთა ბინადარი – უნდა ვიფიქროთ, დაწინაურებული სასულიერო პირნი, ყველაზე მეტად მოსალოდნელია, მინასტერთა წინამძღვარნი. ვინცვის რაც შეეხება, აქ ეგუბ, ტაძრის ქტიტორი, ჭყინდიდელ-მწიგნობართუხეცეხი ანტონი გლონისთავისე „იღვა“ სოღმე.

სურ. 50.

უფრო სუსტად ვიცით ყუნქციური „მისამართი“ XVIII საუკუნის ორი ტაძრის ამნარივე სათავსებისა. პირველი მათგანი, საუკუნის პირველი ათეულისა, კახეთს, სოფელ ფისხოვანის ახლოს, ჩანს, ეკვე გადამღვარ-განმარტოებულმა ხარკაშნის ვისკოპოსმა პართენოსმა ააგებინა (სურ. 48). ამ ცალნაიანი მოცულობის დასაყვლეთი მესამედი სამ სართულადაა აგებული. (თავიდან ის აღნაუ აცდებოდა კიდეც საკუთრივ ტაძარს). მის სამხრეთსა და დასავლეთ კედლებში გატრილი კარებით ბრტყელი (ე. ჯობაძეს ეყვარდა გამითქმა – „ლაიბაქისებრი“) გუმბათით დახურულ კარიბჭეში შევიდით, რომელსაც შუნობის სივანის მიახლავებთ ნახეყარი უჭირავს. ეს საქმალე „ჩვეულებრივი“ სადგომია, წყნთვის ნიშანდობლივი კი ჩრდილოეთი მონაკვეთია: აქ კიბეა მოწყობილი მეორე სართულზე ასახეყლად, რომლის იატაკი ეკლესიის ინტერიერისას მისი სიმაღლის, ასე ერთი მესამედიითაა აცილებული. მის ქვეშ კედარტული სამოცველოა, კურამიკელი (!) გუმბათით დახრულებული (მისი ძირი, ასე ეკლესიის საკურთხეველის დონის სწორზეა) და, გადახურვის გარდა, მოწისქვეშ მოქცეული; მის პაწია აფხიდში მიცვალებულის შესახეყნებული ლიობია, აკლდამაში გამაყადი. მეორე სართულზე პატარა, მესამეყ კი მოზრდილი ოთახებია (უჭდა კეთილმოწყობილია, ბუხრითა და საპირფარეშოთი) და ორივეგან სარკმლებია, ეკლესიაში გასახეყად თუ ჩასახეყად თუ არა, წარმოთქმულ-ნაგალობევის მისაყურადებლად ხომ მაინც. დაყუმატოთ ამას ახლა ცოლკე ვიწრო მოცულობად გამოყოფილი ხეყენი და სამალაყუბი ეკლესის კუთხეებში აფხიდის კონქს უყეით და ნოთელი გახდება, რა ხირთულის, თითქმის რომ ახირებული რამ ატეირთებინა თავის ოსტატს (თუ, რასაკვირველია, თავად არ იყო „ხურთომილდვარი“, რასაც ველარასდროს გაეყებებთ) მღვდელმთავრობით გამოქანცულმა ბერმა. გალატოსთუხეცეხი მას ხერხიანი, გონებამახეყილი შეხეყა და დანაქისრებს თავი წარმარტებით გაართვა – გატახეყრითა და იატაკ-გადახურეთა დონეებში „თამაშით“ ყველა სასურველი სადგომი მარტეყ, არცთუ დიდ მოცულობაში „ნატია“²⁹.

სურ. 50.
თბილისის ქუჩეყის
იკელი ეკლესია,
აივანი
(ე. სიმინსონის
მხეყეით)

სურ. 51.
 წრომის ტაძარი.
 აკრონოქსონი

არანაკლებ ნეწი თუაღისთუისა და გონუბისთვის მასივც. უცნაური რამ მოუთხოვია მშენებელთათვის ქვაშეკეთის წმ. გიორგის გუმბათიანი (ხა-შაქუნა უკვე აღარსებელი) ეკლესიის აგების მოწადინე გოგი ამილახარს (სურ. 49, 50). ეს საიმედოდ გაუმარებთაც უწვეულა იოსაფხვიდანი. ტაძარი მომგებულს აშკარად უამაყებოდა – აკი მარმარილოს ფილაზე შემდეგი ამოტრეყინა: „სეენ ამირ-ახორმან გეჟმან, ძემან ანდუეჟაჟარ ამირახორისასან და თანამეცხედრემან ნეწმან ორბელის ძის ახულმან ბანგუჟამ, აღვაშენო ეკლესია ესე ლეაწლით შემოსიღისა მთავარმოწამის გიორგისა ზღუდით, ბურჯით და ხახლით. ვინც იხილეთ, შენდობასა ბრძანებდეთ. აღვო მეფობასა კეთილმსახურის გვირგვინისასის თეიმურაზისსა და ძისა მისისა კეთილმსახურის მეფისა ირაკლისსა, ხილო მამათმთავრობასა ანტონი დავითიანისა. განხორციელებისაგან სიტყვისა ღვთისასა წღნე (1753)“²⁰ ასეთ საზარხეიმო ტაძარს, ფოტოს თუ შეეხედეთ, აქვს უცნაურად ბრტყელი, თითქოს უქანობო სახურავები და აფხიდების სარკმელთა ასწრეთ. უწმინდესი კალისტრატე კათალიკოსის (კინცამის) სიტყვისამებრ, ვინც ნეწნა საბუნდოროდ, ეს ეკლესია დაწვრილებით აღწერა, „პატარ-პატარა ჭუჭრუტანები, სოფი სარკმლის მსგავსი და სოფი ოთხსწორკუთხიანები, საიდანაც“, განაგრძობს იგი, „ხინათლე შედიოდა გუმბათის ყელის ძირისა და გარე კედლებშუა (აშკარად აფხიდების კონქების თაქუდ, დ. თ.) დატოვებულ (კარიულ ადგილში, გვირგ-გაღიერაში. ეს გააღურა იმდენად მაღალი იყო, რომ კაცი თავისუფლად გაივლიდა; ცხადია, ტაძრის კედლები გარედან მისთვის იყო ისე უწნოდ ამოდლებული,

რომ გაღებულა ხაკოსად მადალი ქოფილიყო. ამ ცარიელი ადგილის (რომელიც გარს უკლავს გუმბათის ეკლესიას) და ქუქურუქანების დანიშნულება ის იყო, რომ ამიანობის დროს ტაძარს ცხენ-კოშკის მავიერობა გაეცია, ხელით მშვიდობიანობის დროს "შეუფარებინა უბინაოდ დარჩენილი მოქალაქეები..."²¹ უცნაურია, მაგრამ, როგორც ჩანს, XVIII საუკუნის ერთ-ერთ ექვლასე თვალახანო პოლიტიკოსს და მხედართმთავარს და არცთუ მხოლოდ საქართველოში, მოეღს აღმოსავლეთში, ნაკლებად ნიქიური არქიტექტონი რეგებია, ეიდრე მღვდელმთავარს, რომლის გვარიც კი მოუგნებელი გამსდარა, მაგრამ თავად ამოცანის თუ უმცავალითობა არა, იმეათობა მანც; ნათელი უნდა იყოს.

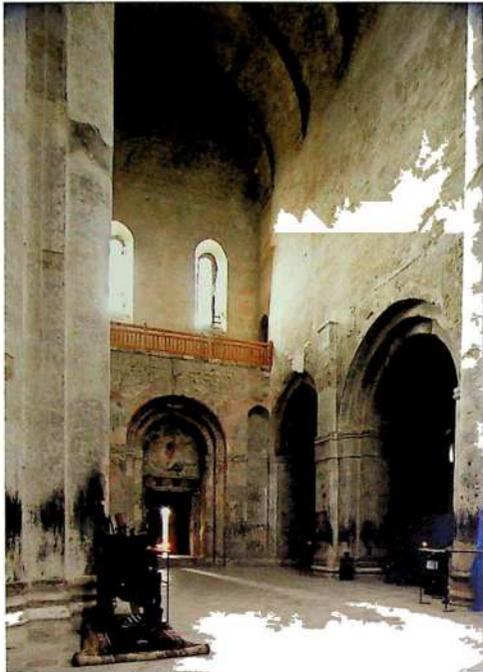

კიდევ ერთი „არახავადლებელი“ ელემენტი, რომლის განმეხნა დამკვეთის ნებაზე აქვია პატრონიკენია, პირველად ეკლესიას „ხელა ხართელის“ ეს ფორმა სქონასხსენებ კარდნახის წმ. ნიკოლოზის ტაძარშივე გვაქვს ის თავისებური, უკარებო ნართექსის თავზე იყო და, როგორც ჩანს, შუა „ეკლესიასთან“ ხაერთო კამარა აქვინდა და მისგან არც რამქანარად გაყოფილი ქოფილა²².

ამდგავარადეკა მოქეობილი პატრონიკენი – უფრო სუხტად, მათი შუა მინაკვეთი VII საუკუნის წრომის გუმბათთან ტაძარშიც (სურ. 51), როგორც ცნობილია, მქორე ხართელი აქ დახაველით მქლავს შემოქეუება – გვერდითი ნაწილები „ნაწერილი ჯერის“ ხახის ხიერცის დახაველით ქეთის კომპარტიმენტთა ახწერიე მქლვარეობს, შუანა კი – ნართექსზეა გადაყვანილი, უკანასკნელი სრულიად გადახსნილია მქლავისკენ და ერწეის კიდევ; მას; გვერდითი მინაკვეთით თინაე უფრო „გამოჯრულია“ მქლავისგან თრ-თრითალო, თუქცა კი მათი ხივანის წეალობით, ეს „გაბთხერა“ ფორმალური თეა²³.

სულ სხვაგვარია მომდევნო საუკუნეების პატრონიკენი ისინი როგორც წესი, თაღოვანი დიობებითაა „მოდიობილი“; თუქცა, IX საუკუნიდან ეიდრე XI საუკუნის დამდგამლუ სეგანისგვარი „ხიღისა“ თუ „ყოცარნავისებრი“ თაღებზე გადაყვანილი (ეაშლიბისა და ხაყარის მოინების ცალნავიან ეკლესიებში, თახია ეკლესიასა და პარხაღის ბახიღიკებში – X ს.) თუ ხის „აივებდა“ გადმოკიდებული (ლიკანის მინახტროს სამქლუქხიანი ბახიღიკა – IX ს., სურ. 52, „ხამერცხლეს“ კლდეში ნაკაფი ტრიკოქი – X ს., ენი-რადბაის გუმბათიანი ეკლესია – X-XI სს., უფრო გვიან ერთაწმინდის XIII ს-ის გუმბათიანი ეკლესია) პატრონიკენიც გეხედება²⁴. ამგვარადეკ ხიდ-მღავტეორმის ხახის პატრონიკენი თქმშიც ყოფილა, მაგრამ აქ დახაველით მქლავს თრსართეულიანი წრდილოეთი მინაშენიც; მიუქეუება, მქლავისკენა ხარკმლებით მქორე ხართულსზე, თუქი ეს – ახე ფიქრებზე ე. თაქაიშვილი და ე. ჯობაძე – მართლაც ხაქალვბო „გინეკეოთია“ მუშინ ისიც; პატრონიკენს უნდა მოქათეალოთ²⁵.

სურ. 52. დიკანის მინახტროს ეკლესიას ხის პატრონიკენი კონხილები

სურ. 53.
სვეტიცხოვლის
ტაძარი.
პატრონიკენი

სურ. 54.
აღავერდის ტაძარი.
პატრონიკენი

პატრონიკენი ამ ხანაშიც უფრო ხშირად დასახელებით მკლავის მონიჯ ნავედ ღაგდება, თემცა არის მათი სხვაგვარად დაგუგმარების ნიმუშებიც, ასეა ეპისკოპოსის ეკლესიაწმინდის IX საუკუნის ტაძარში, რომლის შუა, გუმბათოვანი ნაწილი, როგორც ვიცით, „Kuppelhalle“-ს ხეროთმონღერულ სახეს იძლევა. მეორე ხართული სამხრეთი გარშემოსახელების თაქუნა ამოეყანილი, ხელს „საკეთილ“ პატრონიკენი, მათი ნაოსნ გაამოფ-მეურთებელი სამთადელებით-ურთ აქ სწორდაც ჯერის სამსავე სწორკუთხა მკლავის პირსეა. მსგავს ვითარებას ეხედეთ 960-იანი წლების მოქვის კათედრალში: თქაც ინტერეერს (თღონდ „ნაწერილი ჯერის“ გეგმისას) სამხრეთ სადგომები დასახელებით ნართექსი, სამხრეთ-ნრდილოეთით სამლოცველოები – შემოსდევს, რომელთა კარები პირველ ხართულსე ღობების მწკრის წარმოქმნის; მის ახწერე კი მეორე ხართულსე მდებარე პატრონიკენის ღობებია – მათ შორის მკლავთა შემომწერ კედლებსეც: უფრო სვეულებრივი კი, როგორც თქვა, პატრონიკეთა დასახელებით მკლავისთვის „შემოღაგება“ ახე ეოფილა თუ არის კუმერდოს 964 წლისა და ქუთაისის 1003 წლის, ბიქინტის X-XI საუკუნეთა მიჯნის, მცხეთის სვეტიცხოვლის (სურ. 53) 1010-1029 წლების სამღვდელმთავრო ტაძრებში (ეკლესიან სამხრეთი), ალავერდის XI საუკუნის პირველი მესამედის კათედრალში (სურ. 54) და გელათის 1106 წლის მთავარ ეკლესიაში (გრძობი კედლების გაყოლებასე). მხოლოდ დასახელებთ ბოლოში, ნართექსსე დაშუნებთ გვაქვს პატრონიკენი VIII-IX საუკუნეების ამბარას სამეკლესიან

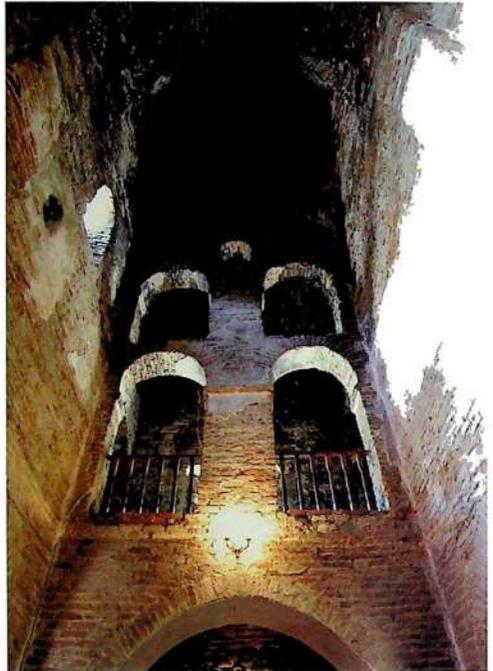
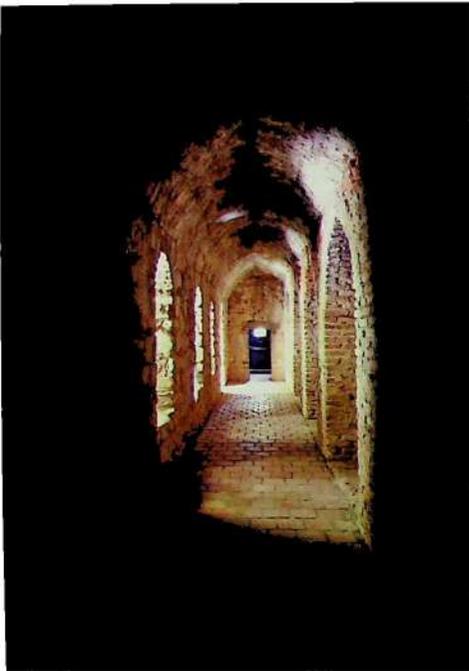
ბაზილიკასა და ამავე ეპოქის წირქელის დმრთისმშობლის ტაძარში, სადაც ხეგრეუ ორ-სართულიანი ორთაღულით ორადლა გაყოფილი. პატრიიკენი დასაუკუთი ნაწილის ზედა დონეზე მდებარეობს ღიხნეს ტაძარში. XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როგორც გამორკვეულია, პატრიიკენი „გადმონაშაურ“ ყორმად თუ გამონდება. 1172 წლის იკოთის მთავარანგულოზთა ეკლესიასა თუ საყარაში (XIII ს-ის მეორე ნახევარი) ბნელი, თითქმის რომ მიუღვომელი, ცუდად განათებული ზედა სამხრეთ- და წრდილო-დასაუკუთი საღვამუბი, წუღრულაშენის (1210-იანი წლები) განიე მკლავებში „ნადგმული“ „ხიდები“ თუ მხოლოდდა დასაუკუთი მკლავის აქეთ-იქით ორ-სართულიან თაღუდალა ქკეული „ეოტაკო“ ხეგრეკები ზარზმასა, ჭულესა და ბეღიაში ყველგან საფუძეულში უდანიშნულეხო, ვერ-გამოსაყენები კომპარტიმენტებია. და მინც, მათ მოსაწყოზად დამკეუთთა მოწადინება თუ არა, მათი თანხმობა სომ მინც იქნებოდა საჭირო.

თუ ადრე განხილული სამყოყულ-საც-ხოვრებელი ოთახების ფუნქცია ღიდად თაე-სატეხი არაა და ძნელად მისახეუდრი მათი მოწყოზის შინაგანი მუხტოდაა, ამასვე ვერ ვიტკეუთ პატრიიკენის შესახებ. სრულეგით ნათელია, რომ სამონასტრო ეკლესიის, საეპისკოპოსო თუ საკათალიკოსო საუღრის, საყარაუღო – სამრეულო ეკლესიის (წირქელი, ერთაწმინდა) შიგნით მეორე სართულის გამოყენება ერთნაირი ვერც იქნებოდა²⁶. შეიძლება ყველაზე „იღუმალი“ წრომის ტაძარია, სადაც პატრიიკენს კიდევ რაღაც საღვამი ახ-ღავს სამხრეთ-დასაუკუთ კუთხეში. დიდი ხნის განმავლობაში არ იხმოდა – თუმც, ალბათ, გამოყოქმულად თავის ჯერს ელოდა კითხეა. – რამ განაპირობა აზგვარი ნავებობის აშენება იქ, სადაც არც დედაქალაქია, არც სამღვლელო-მთავრო კათედრა, არც დიდი რამ საგანე. 1980-იან წლებში ეს „გამოცანა“ თავისით გადაიჭრა – გვიანი, XVIII საუკუნის ნაწერთა და ხალხური გადმო-ცემით ცნობილი ამბავი, რომ წრომია წმ. რაჟენ პირველმოწამის მარტეო-ღობის ადგილი და მისი პირველგანსახეუნებელი, ადრე შუა საუკუნეების მიმღოცველთა მისღამი სავედრებლით დადასტურდა. ახლა ნათელია, რომ ეს შემორჩალური ნავებობაა, რომელიც ინახავს – ან ინახავდა, – წმ. რაჟენის ნაწილს. ეს ვვაგებიანებს ხერთომიდერების ხარისხსა და მის, ასე უთქვათ, „შინაგან მასშტაბურობას“ მაგრამ ირკვევა აქედან, ეინ და რატომ იღვა ტაძრის პატრიიკენზე ან, ვთქვათ, როგორ ხდებოდა იქ მღვამთა ზიარება? ამუამად ძნელი წარმოსადგენიც კია, როგორ მიუღვგეთ ამნაირ საკითხებს, მეტიც, რაგვარი წყაროები უნდა ყვითოთ მათ გაღასაწყვერად.

თუმცა ნუნში ამასვე კიდევ უფრო ძნელად „ამოსაკითხო“ და მასში ნაღუ-ბული (ალბათ, მინც დამკეუთისმიერი) საესებოთ ინდივიდუალური ფუნქციის

ხერ. 55.
საყარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია,
პატრიიკენი

სურ. 56.
გურჯაანის
ქვედაწმინდა
პატრიარქოს
სამხრეთი დერეფანი

სურ. 57
გურჯაანის
ქვედაწმინდა
პატრიარქოს შუა
ნაწილი

მხრივ ბევრად გაუგებარი ნაგებობაც მოიპოვება. ვეკლისხმობთ გურჯაანის ქვედაწმინდის ორგუმბათიან ტაძარს, სადაც აგრეთვე მეორე ხართულის დაგეგმარებაა „ხაიდეშლო“ (სურ. 56, 57). გ. სუბინაშვილმა მრავალი წლის წინ აწვეწა, რომ ქვედა ხართულის „ნეკელებრივ“ ბაზილიკურ გეგმაზე შედგებულ იქნა არის მეორეს „სამეკლესიოანი“ სქემა: შუა ნაწი ამ დონეზე გვერდებიდან ერთ კედლებით მოიფარგლება, რომელთა მიღმა დახველეთიდან აღმოსავლეთ ბოლოებში მითაგხებული სამლოცველოებისკენ გრძელი დერეფნებია გადაჭიმული. დახველეთი შემაერთებელი, ნართექსზე გადაყვანილი ბაქანი – ესეც ევეკლამ ვიციით, სამხართულიანი, ძალზე შთამბეჭდავი თაღებით გაღის შუა სიერცქში და საკურთხეულის მოპირდაპირედ ძლიერ, სემოქმელების მხრივ თითქმის მის თანაბარ მახვილს წარმოქმნის²⁷ ცალკე აღებული შედა სამლოცველოების თაობაზე შეგვეძლება გვეთქვა, რომ მინასტრის ძმობას რატომღაც – მაგალითად, მათ ხელთ არსებული რელიქვიების გამო – დამატებითი ტრაპეზები დასჭირდათ. უფრო ძნელი სათქმელია, ვინ შეიძლება ეყოფილიყო ბერთა კრებულში, თუ მის სიახლოვეს იხეთი, ვისაც ეგზომ სეიმურ-ხადღესასწაულო, ამ სომით გამომარწყვამომსენი დახადგომი ადგილი უნდა ქიანებოდა. მაგრამ როდესაც ამას სამხრეთი დერეფნის სამხრეთი კედლის დიდრინი თაღებით გახსნასა და მის წინ დანგრეული სამხრეთი კარიბჭის გადაიხურაუი ბანის (ტაძრის მთავარი შესახველელის თავსართისა და თაღუდს შორის სხვა ვერაყერი მითაგხდებოდა) არსებობას დავეკატებთ, მართლაც

თავსაბუჯის პირისპირ დავედგებით. ამ თაღვდის ერთადერთი დანიშნულება მის დიაღვში ვისიმე გამოხედა, გადმოდგომს შეიძლება იყოს; ვიღაცის, ვინც, შესაძლოა, გარეთ გასვლასაც იხედავს. ვის ეკეთების ასეთი პატივი? ვინ და ვის წარუდგებოდა ამ ეიწრო, მომცრო ხეობაში, სადაც არც ქალაქია, არც ქვემოყენები, ვერც ხალხმრავლობა იქნებოდა იდეხმე? წვენი ცოდნა ისტორიისა ვერაფერს გვთავაზობს ხელმოსაჭდის ამ კითხეებზე პასუხის გასაცემად და ნამდვილი ინტერპრეტირების შეუძლებლობა მიუღი ხისრულით წარმოგვიჩენს თავისებურებას დაკვეთისა, რომელიც იდეხლაც გურჯაანელ ხუროთმოძღვარს მიუღია.

შეიძლება მოგვიგონ, რომ ფუნქციური წინასწარგანახლებულობა არქიტექტურისთვის იმდენად ბუნებრივი რამია, რომ მასზე შეიქნება არც ღირდა. შეგვიძლია თუ არა სადმე ამოვიცნოთ ქტიტორის მსატერულ-ხსოვრული, არა მხოლოდ „რა“-სე, არამედ „როგორ“-სეც მიმართული მომთხვეულობა? ბევრი რამ, რასაც წვენი ტაძრებზე ვაკვირდებით – მაგალითად, რომელიმე კომპოზიციის, დეტალის, რომელიც მსატერული იდეის გამჟღავნება – იქნებ ქტიტორის მითითებით, გინდაც დაუინებოთ იქის გამწვეულები²⁹, წვენი ეს ამის ვერც კი მივხედებით და თუ რაღაც სასწაულად ვიგუშინათ კიდევ, აბა, რა გზით უნდა ვაქციოთ წვენი ინტეცივის ნაკარნახევი თეგინდ დასაბუთებულ ვარაუდად? როგორ გავარჩიოთ მოთხვეული ხელოვანის შეთავაზებულობა, მით უფრო, რომ ჭეშმარიტ შემოქმედებას ძალუკს ყოველივე გარგონულ-ეცხო გარდახახოს და გადაადგულოს.

თუმცა გვაქვს ორი-ნამი შემთხვევა, სადაც მითითებული ნიმუშის, ანდა ესთეტიკური შეხედულების ამოცნობა ხერხდება. ერთი მათგანი, რასაკვირველია, 761-779 წლების სამშუელდის ხიონია³⁰ (სურ. 58). საესებთ ვუკვლია, რომ მის მშენებელთათვის მისაბაბი წრომის ტაძარია. ამას ამბობს მისი გეგმარება, მის აღმოსავლეთ ფასადზე ამოღებული სამკეთხა ნიმუში მათში „შედგმილი“ შეწყვილებული ხეუტებით თუ ღობების თავსართებით მოთხვეულობის, მისი საიმდროოდ უმაგალითო სურულებების ხარისხი – ეს ყოველივე წინარე ხანისკენ მიქცევას, უფრო მეტიც, მას მიხერებას გეინვენებს. მერე და რა? რა ეიცით, რომ ეს „კონსერვატიზმი“ თუ „რეტროსპექტივიზმი“ ოსტატისგან არ მუდის (ის. ხხეთა შორის, ეველა შემთხვევაში შეიძლება კონსერვატორი იყოს – დაიკვეთი ხომ ეძებს კიდევ ოსთისთვის მოსაწონსა და სასურველს), რომ ხელოვანის კი არა, ვისიმე ხხეის (ან ხხეების) თვალთახედვითაა შეპირობებული? ამას ურთად დაზიანებულ-დანაკრწებული და, მაინც, უადრესად საეურადღებო წარწერა მიგვახვედრებს. აქ იკითხება: „ქ. აღეშენა შეწეკნითა ქრისტესითა კაცთმოუყარებითა, საყოფელი ესე წმიდისა ღმრთისმშობლისა, სალოცველად... ქრისტე შეწყვალენ... ნათესაეთ პიტიახშნი. წელსა კ მეფობისა კონსტანტინუსა დაიდვა საიმრკველი ჭელითა მათით... იწყე ამის სტოეისა შენება. ვარაზ-ბაკურ შეისუენა. და მისა ეკუანის... თოვანე იწრ აყლის. აესრულა თვიცა... იქმნა სრულიად აღშუება წმიდისა ამის ეკლესიისა... და სტოეთა. და წელსა გ ღლეონ მეფისა, დღესა ენკენიასა, ეო სატფურებას ე დღე დიდითა კრებითა, განშუენებად...“³⁰

წარწერის სრულად დასაფასებლად უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ივი VIII საუკუნეში შეადგინეს, წვენში არაბების უმწვერვალესი სიდიერის ეამხ; რომ „პიტიახშის“ წოდება საიმდროოდ კარგა ხნის გადავარდნილია; რომ კონსტანტინე და ღლეონ ბიზანტიის იმპერატორები ყოფილან. ეს უკანასკნელი, წელთაღრიცხვის „ბერძენთა“ ხელმწიფეების სეობით წვენება, არაბთა

სურ. 58.
სამშუგლის სონი

ამირას სამეოფელიდან, თბილისისგან 60-65 კმ-ში აშენებულ მოხრდილ – ე. ი. გარდუევად ეთნიკურად შეჭრელებულ მაინც, – ქალაქში უკვე ერთგარი გამოწვევაა, არად წავლება იმათი, ვისაც მაშინ ქვეყანა დამორჩილებულ დაქვემდებარებულს აქონდა⁵¹. ამ „პოლიტიკური ორიენტაციის“ გაცხადებას პიტიას შთაგან წამომავლობის ხსენებაც ერთვის – ანუ ქვეყნის არაბებამდელ, ძველ თაყაყებთან მონათესაობაზე, მის ძალით, ე. ი. კი „ამის ჯამის“ მეუფეთაგან დამოუკიდებელ კანონიერება-ლეგიტიმურობაზეც. უოველივე ამის გათვალისწინებით, ნათელი უფინება ტაძრის „არქიტექტურული ენის“, მისი იერის ახლაც – მით უმეტეს მაშინ, – იოლად ამოსაცნობ მკვანებას არაბებამდელვე ტაძართმშენებლობასთან – იგი წარმოგვიდგება გაცხადებულ ნამცოსთან გაუწვევტელი კავშირისა იქნებ კიდევ წარსულის თანადროულობისა... მით უფრო საგულისხმია, რომ ნაწილთა თანაფარდობასა და მომრავლებაში (აღმოსავლეთ ნაწილს ახლა სამი კი არა, ხუთი განკვეთისაგან შედგება, მათ შორის გარედან ორი კი არა, ოთხი ნიშაა და ა. შ.), მოხართათა დამუშავებაში (სურ. 59) ამკარავდება სხეანაირი, მანამდე არარსებული მხატვრული გემოვნება, წვეულის რომ მსკეალავს და, მხატვრული თვალსაზრისით, განსასწავლავს მის შემოქმედებით რაობა-რავეარობას. ასე რომ, გამოკვეთილი ცნობიერი მიზანსწრაფვისა და ამოცანისას, შეიძლება ითქვას, „შსა“ ყორომის მიდევნებისასაც კი, ოხტა-ხელოვანის შემოქმედებითი პიროვნება ცხადლივ წინ იცის, ევგებ უფრო სრულადაც თვალსაჩინოვდება.

მეორე მაგალითი სამშვილდის მხვალებად, ხეწის მეცნიერებაში კარგად ცნობილი, – 1152 წლის თიღვის წმ. ჯერის ტაძარია⁵², ის „შეგუქებლი ადრეც გაგვერნია, რადგან ის დამკვეთისმებრად „მინდოიადუაღისებელი“ დაგვემარების ხიბუქელ ნიმუქსადაც გამოგვეადგებოდა და სამმხრივი თაღლიანი პატრონიკენისაც, როგორც ვიცით, ეს „ჩაწერილი ჯერის“ ტიპის ორბურჯიანი, ნართექსიანი ეკლესიაა პატრონიკენით დასაუღლოთი მკლავის ორგველი. დღეს ტაძრის შეხელებისას ერთი უთუო „შეუქაბამობა“ ხვდება თუალს – ჩრდილოეთ მხარეს მიწიდან სუეით, პატრონიკენის დონეზე გატრილი მდიდრულად მონარნობული კარი, თან კიდევ საქტიტორო წარწერთი მის თაუხე „გამოცანა“ მარტვიან – თღესლაც კიდევ უფრო ჩრდილოეთით ორხართულიანი სახახლე მღვარა (მისმა ნაშთებმა XIX საუკუნემდეც მოატანა), სადაც მარჯანის შემონახუნებულ დეიოფაღს, დაეთ IV აღმაშენებლის ასულს, თამარს აქინდა ბინა. მეორე ხართულიდან პატრონიკენის შეხახლეღესიკენ ხიდი თუ გაღებული, სადაც, ეტეობა, დელოფაღლიოფილი თღა ხოღმე ცნობილია ისიც, რომ შიდა ხიერტვის პროპორციული შეფარდებებით და, ნიშნადობლივ, პატრონიკენა თაღებისა და დასაუღლოთი მკლავის მომხსნდერელი თაღების მოხახლეღობათა, ასევე შექმნდილის თანაფარდობით თიღვის ტაძრის ინტერიერი თუ ეველა სხვაზე მეტად არა, ერთი ეველაზე გამომხახლეღობათაგანა დაეთ IV აღმაშენებლის მომღვენი (ვიდრე ვიორგი IV დაშის სეობამდე) ხანის ტაძარია შორის, თანაც თუ ის სხვათაგან გამომჩეღლია, ეს, ასე ვთქვათ, ერთგვაროვანა

სურ. 59.
სამშვილდის ხორნი,
ხარკელის თაღლიანი
აღმოსახლე
ფახახლე

შორის აღმატებულებაა. გარეგანი სახე კი თამარ დედოფლისეული ეკლესიისა სწორედაც ატიპიურია. X-XIII საუკუნეების „დიდ“ არქიტექტურას განეკუთვნება ის „განასრულვლ“-„გაშიშვლებულად“ ეწევენ და თავისი დროის კვალობაზე მოუროველად შეიძლება ჩაითვალოს. ხუროთმოძღვრული, კერძოდ, ჩუქურთმითიანი სამკაული აქ არის, მაღალხარისხოვანიც, მაგრამ ისე მომჭირნედ და ისე უნეულოდ განაწილებული (ყველა სხვაზე მორთული მცირე ხართლის ჩრდილოეთი კარია, ყველაზე სადად – საკუროთხელოს სამხრეთი სარკმელი და სულ უმკობი – გუმბათის ეკლი), თუ მაშინ მიღებული კომპონირების წესებისა, თუ მაღალ-დაბლის და ქვეყნის მხარეთა იერარქიის ამობრუნებით, რომ ნება-უნებურად რაღაც განაზრახი უნდა ივარაუდოთ. ეს ა-დეკორატივიზმი როგორც მოთხოვნა და თვალთახედვა მით უფრო სარწმუნო ხდება გელათის მთავარი ტაძრის გახსენებისას, სადაც უბრწყინვალესი მემუქურთმეების პატრონი (ამის მოწმობაა საკუროთხელოს აფსიდის გირჩი და საღიაკენის სამხრეთი სარკმელი) დამკვეთსა და ხუროთმოძღვარს ასევე არ უსურეებით ჩუქურთმის იმგვარად გამოყენება, როგორც ამას X-XI საუკუნეების მიჯნიდან „ყველა“ აკეთებდა²⁵³. ძნელია იმის დაჯერება, თითქოს მსგავსი მხატვრული მოვლენები შემთხვევით უკავშირდება მამა-შვილის თაოსნობას – რომც სხვა არაფერი გვეცოდნოდა, ორივე ერთი საწყისის, აზრის ერთიადიმავე მიმართულების, ერთიადიმავე გუნება-აღწყობილების ნაყოფად უნდა გვევარაუდებინა. ჩვენ კი ხელთ გვაქვს დათით აღმაშენებლის თხზულებანი (ორი ანდერძი და „გაღოსანი სინანულსანი“) და თიღვის წარწერა – სინამდელიეში წმ. ჯერისადმი მიძღვნილი ლექსი. საესებით შესაძლებელია უკანასკნელი თავად თამარ დედოფლის გამოთქმული იყოს – მგოსანი მამისა და ძმის გვერდით არაფერი დაუჯერებელია, ასულს ბაგრატიონთა გვარისა, რომელსაც მერვეც არაერთი მეღეჟე და პოეტი ჰყოლია, კალამი თეთონაც ეცადა. და თუ არა, ის დაახლოებული პირისა იქნება, ვისაც დაქვრთვებული მეფისწულის სულისკეთება უნდა გადმოეცა. იგი კი ძალიან ჰგავს მამისას – ესაა „ღვთის შიში“ უმაღლესი გაგებით, საკუთარი არასრულყოფილების მძაფრი განცდა, შერწყმული ეგზომსეე სასოებას და უზენაესი მსაჯულის პირისპირ წარდგომის მოლოდინს. ამგვარ ხედვას კი²⁵⁴ ბუნებრივად ეთვისება და ეუღლება კიდევ ასევეტურობის მოთხოვნილება – დათით მეფესაც ხომ სურდა ბერად შედგომა, და მისმა ასულმა ამგვარივე სურვილი აისრულა კიდევც. ასე რომ, მათ მიერ მოწვეულ ოსტატებს ისინი, როგორც ჩანს, მსგავს რასმე ავალბდნენ – რაც შეიძლება მეტ სისადავეს, იქნებ სიმკაცრესაც კი. აი, ხელოვანი მათ სხვადასხვანაირი შეხვდით – ხალვათი სიერცის მომცველ მოცულობას ტაძრისას გელათელი ხუროთმოძღვარი პლას-ტიკურ მასასავით „მერწავს“ და, ამიტომ, გარე იერი ეკლესიისა ფორმის სისხვის, მრავალფეროვნების შთაბეჭდილებას ახდენს. თიღვის მშენებელი დინამიკით აღსავეს ინტერიერს აგებს, გარე მასები კი, კარგად შეწონილი, მას, ჩვეული ხერხების გამოუყენებლად, იმგვარადვე გამოიმხატველი ვერ გამოუვიდა.

ამდენად, ჩვენს ხელთ არსებული ფრიად ნაკლები მონაცემებით, მომგებულსა და ოსტატ-ხუროთმოძღვარს შორის ურთიერთობა, ასე ვთქვათ, „ნორმა-ლური“ ჩანს. მასალა გვიწევენებს საკმაო პარტიციპაციას გაწაფული მშენებლის (კოდნა-გამოცდილებისადმი. შემოქმედებითი მოღვაწეობის მომხრების „ნარეჟ“, რასაც ვაკვირებთ, „დილოგური“ ბუნებისა და არ სჯდება იმ სასლერებს, რაც დამკვეთ-შემსრულებლის ნებისმიერი თანამშრომლობისას არის მოსალოდნელი.

თავი III

მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების საქართველოში

მშენებლებს - ხუროთმოძღვრებს თუ რიგით ოსტატებს - უსქელესი დროიდან გამოსახავენ. უადრესი შემორჩენილი მაგალითები - ეგვიპტელი ხუროთმოძღვრების იმპოტებისა და პემიონის ქანდაკებები - ძვ. წ. XXVII-XXVI საუკუნეებს განეკუთვნება.

მშენებელთა ფიგურები საქაოლ ხშირად არიან წარმოდგენილი შუა საუკუნეების ხელოვნებაშიც. მათი უმეტესობა ხელნაწერთა ილუსტრაციებზე მოდის, გაცილებით ნაკლები - კედლის მხატვრობაზე. დახვედით ევროპაში რომანული ხანიდან ჩნდება ასევე მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებებიც, რომლებიც აღმოსავლეთ საქრისტიანოში საქართველოს გარდა არსად გვხვდება. მშენებლებს არ აქანდაკებდნენ არა მხოლოდ ზრსანატიის იმპერიაში, რომლის ხელოვნებაც საერთოდ არ სწეალობდა ფიგურულ რელიეფებს ეკლესიის კედლებზე, არამედ არსებითად არც სომხეთში, სადაც ქვის ხუროთმოძღვრებას მრავალსაუკუნოვანი უწყვეტი ტრადიცია აქანდა და ქვისმქანდაკებლობა ფართოდ იყო ფესვგავრცელებული (თითო-ორთა სომხური ნიმუშის შესახებ იხ. ქვემოთ).

საქართველოში ამ მხრივ თავისებური სურათი გვაქვს - ხელოვნების ის დარგი, რომელშიც მშენებელთა გამოსახვის ტრადიცია განვითარდა, სწორედ ქანდაკება იყო. ქართული წიგნის მინიატურა ასეთ გამოსახულებებს საერთოდ არ იცნობს, ხოლო კედლის მხატვრობაში სულ ერთი ნიმუში შემოგვინახა.

მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების ქართულ ქანდაკებაში ყველაზე „არაფორმალურია“, მათი დადგენილი იკონოგრაფია არ არსებობს. ისინი, როგორც ჩანს, - შესაძლოა სოკი გამოჩინების გარდა - იქნებოდა არა დამკვეთის სურვილით, არამედ თავად მშენებელთა ინიციატივით. თუმცა, XI საუკუნემდე მაინც მათი უმეტესობა ქანდაკების კვეთაში საგანგებოდ დახელოვნებული ოსტატების მიერ უნდა იყოს შესრულებული. XII საუკუნიდან მშენებელთა გამოსახულებები უფრო სქემატური და პრიმიტიული ხდება. როგორც ჩანს, ქანდაკების ხელოვნების სოკადი დაქვეითების კეალდაკეალ, მკვეთრად

სურ. 60.
მცხეთის ჯვარი,
რელიეფი გუმბათის
სამხრეთ წახნაგზე

იკლო პროფესიონალ მოქანდაკეთა რიცხვმა. მათი როლი ახლა წყქურთმის მექანიკებმა ან, რაც შემთხვევაში, სულაც წვეულებრივმა ხერობებმა იტვირთეს.

ხუროთმოძღვრის უადრეს გამოსახულებად საქართველოში თთვლება რელიეფი (სურ. 60) მცხეთის ჯვრის ტაძრის (586-607 წლები) გუმბათის სამხრეთ წახნაგზე (ხავარაქლოსა, რომ თავდაპირველად ის გუმბათის ხარკმლის თავზე უნდა ყოფილიყო და X საუკუნის შეკეთების შემდეგ მცირედენ შეიცვალა მდებარეობა)²⁵⁵. ის ასახავს მეხლმოყრილ ხაერო პირს კვლრების ნიშნად წინგაწვდილი ხელებით. მისი ნაცმულობა უფრო ხადაა, ვიდრე ამავე ტაძრის სხვა რელიეფებში წარმოდგენილი დიდუბულებსია. მიუხედავად იმისა, რომ არაფერი მიანიშნებს მის ხელობაზე, გ. წებინაშვილმა იგი ხუროთმოძღვრად მიიხნია²⁵⁶.

მშენებელთა გამოსახულებები ქართულ ეკლესიებზე მეტწილად IX საუკუნის შემდეგ გუხელება. ერთ-ერთი ადრეული მაგალითი შემოინახა რუიხის ტაძრის სამხრეთ ფასაღზე (სურ. 61). აქ ხარკმლის თაღის აქეთ-იქეთ წარ-

მოდგენილია ორი მშენებელი ოსტატე. ერთ მათგანს მარჯვენა ხელში უქტირავს წალკატი (?), მარცხენაში კეის პატარა ბღოკე; მეორეს მარჯვენა ხელში უქტირავს წურაქეი (უფრო გრემღტრიაიანი, ვიდრე წინა პერსონაგის ინსტრუმენტი), მარცხენაში – გონიო (მანს სწორი ტარის დახაწეული). რელიეფი ტაძრის ადრეულ ფენას მიეკუთვნება და IX საუკუნით უნდა დათარიღდეს²⁵⁷

ადრეულ ნიმუშებს შორის უნდა ვახსენოთ ზარზმის მონასტრის მეორე ეკლესიაც. ამ შენობას წვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ ბახილი ზარზმელის თხზულების წყალობით ვიცით, რომ მის აღმთახველეთ ფასაღზე, ხარკმლის შემთ, ნაღმული იყო მონასტრის წინამდღერის მიქაელისა და ორი მშენებელი ოსტატის – ანონიმი სუფათელი გალატოსისა და შუარტყელელის რელიეფური გამოსახულებები („გამოსატრეს თვთ მიქაელციკა ორთა მათ თანა გალატოსთა სედა ხარკემელსა აღმთახველითისასა“)²⁵⁸

X საუკუნეს განეკუთვნება რელიეფი ოსტატის გამოსახულებით ნაიხას წმ. თინე ნათლისმცემლის ეკლესიის სამხრეთი კარის ნამოფარდნილ „სღვდარსზე. მას აქეს ორი წარწერა, რომელთაგან ერთი მშენებელთა სახელებაც გვაძენობ: „წმიდაო სუმონ შეიწაღე ფოცხვერ გალატოსი და ხანგა (?) გალატოსი“²⁵⁹

სოგ შემთხვევაში მშენებელთა გამოსახულებების საკმარისად ხარწმუნოდ იდენტიფიცირება საშენებლო იარაღების გარეშეც ხერხდება. დოლისიანის ეკლესიის სამხრეთ ფასაღზე, დიდი ხარკმლის მარჯვნივ ამოკეთილი წარწერა – „შუიქნა ესე კუდითა გაბრიელ დიაკონისათა (ან დეკანოზისათა)“²⁶⁰ – პირდაპირ გვეუბნება, რომ გაბრიელ დიაკონს ეკლესიის მშენებლობაში ფიციკური წვდილი შეუტრიაია, ხოლო მედალიონში ჩახმული მინიატურული მკერდსხემითა ფიგურა წარწერის თავზე უთუოდ მისი „ავტოპორტრეტი“ უნდა იყოს (სურ. 62).

կրթ. 61.
 6-րդի դարում,
 Բնիկիցույց
 շինված շրջան
 Կաթնքույր
 ԿՏԶ, լիցեն մայրիկ

կրթ. 62.
 6-րդի դարում,
 Գործարարի
 շինված շրջան
 Կաթնքույր
 ԿՏԶ, լիցեն մայրիկ

სურ. 63.
აგენის ხორნი, ვერტიკულ ენა-ხსნის ძის (?) გამოსახულება
და-ხაველი ფასაგზე

სურ. 64.
უფლა მშენებლის გამოსახულებით კალთას ეკლესიიდან

მნელია ითქვას, რას გულისხმობს აქ „აგენ“
მხოლოდ სამხრეთი ხარკელის რელიეფებს
(მაკე ქვაზე, რომელსაც წარწერა და გაბრიელ
დაკეის რელიეფია, გამოკვეთილია წმ. გაბ-
რიელ მთავარანგელოზის გამოსახულება,
ხოლო დიობის მეორე მხარეს წმ. მიქაელ
მთავარანგელოზისა), თუ რაღაც უფრო მეტს.
ე. ჯიბაძის აზრით, გაბრიელი იყო მიქანდაკე
და, შესაძლოა, სეროთმოდღვარც, რომელსაც
მონაწილეობა მიიღო დილისუანის ეკლესიის
განახლებაში სემბატ მეფის (954-958 წლები)
დროს. იგი ფიქრობს, რომ ამ დროს შენობის
კვეთს დეკორსე მუქაობდა ორი ოსტატო,
რომელთაგან ერთი ნაკლებად დახელოვნე-
ბული – იყო გაბრიელი²⁰¹.

სეროთმოდღვარცის გამოსახულებად მიიხსენებს
ე. ჯიბაძე პარსლის ეკლესიის დახაველი
ფასაგზე გამოსახულ სელებს. აქრობილ ფი-
გურას, რომელსაც ახლავს წარწერა „ქრისტე
შეიქვალე თეოდორე“²⁰².

ოსქის წმ. თანე ნათლისმცემლის მონას-
ტრის ეკლესიის (963-973 წლები) სამხრეთ-გაღ-
რეთის ცნობილი რეაქსნაგა ხეუტის დახაველი
წახნაგზე გამოსახულია მეხლმოყრთი წვე-
რისანი კაცო დოცკად ზეაყრობიღი სელებ-
მისი სხეული პროფილშია, ხაყ – ფასში.
გრძელი სამისი გადანაკეცებიანი ხაყლოებით
და თოქოსდა ლითონის დეროქისგან შედგე-
ნილი ფართო ქამარი მოწმობს, რომ ის ხაყრო
პირია. რელიეფს ახლავს წარწერა: „ქრისტე
შემინდე მონა შენი გრიგალ“ მეკლვერები
მას ერთხმად ავიგებენ“²⁰³ სამხრეთი კარის
ტიმპანის კრცკლ ფერწერულ წარწერაში მის-
სენიებულ „ხაქმესა ზედა-მღვთმ“ (ე. მშენებ-
ლობის ხელმძღვანელ) გრიგოლიან.

(ცალკე უნდა ითქვას აგენის ხორნის შესა-
ხებ, რომლის ეკლესიებმაც 980-იან წლებში აქ
მომუშავე ხომეხი ოსტატების მიერ შესრუ-
ლებული არაერთი (გ. აბრამიშვილის მხედვით
22) რელიეფი შემოგეინახა²⁰⁴. მათგან სამი,
გ. აბრამიშვილისა და ზ. ალექსიძის აზრით,
თეთი ოსტატთა გამოსახულებები უნდა იყოს.
გუმბათის ეკლესიის აღმოსაველი წახნაგზე
ხარკელის თავზე წარმოდგენილია წმინდანის
წინაშე მეხლმოყრთი ხაყრო პირი, თანხლები
სამხური წარწერით — გრიგორ დაპნი²⁰⁵

მას თვლიან ხეროთომიძეაღარ თოდოსაჲს თანაშემწვედ და ხონის გუგმბათის აღდგენის ხელმძღვანელად³⁶. შეხაილია ეს ვარაუდი ხწორიც; თვის, მაგრამ მას არ ამბავრებს არც წარწერის შინაარსი და არც თუით გამოსახულება, რომელშიც მუხლმოკრული პერსონაჲს ხელთბის დახადგუნად ხელმოხაჲდი არაფერია. კიდევ უფრო ხაჲსკრა ხონის დახადგუთი ფახადის შუა წახნაგზე, სარკმლის თავხართის ორნამენტში წართული მინიატურული ფიგურის ხეროთობა (ხერ. 63). გ. აბრამიშვილი წერს, რომ მას მარჯვენა, მკერდთან მიტანილ ხელში „ქვის ხაკეთი იარაღი“ უკირავს³⁷, მაგრამ სინამდვილეში ეს ჯვარია. ამ რელიეფის მიხინეუენ პორტრეტად ვინმე გერგოემ ერასანის ძისა, რომლის წარწერაც ამოკვეთილია რელიეფის ჩამოსწვრივ, სარკმლის ქვემოთ. ზ. აღუქსიძის წაკითხვით, გერგოემი წარწერაში თავს მქანდაკებულად მოიხსენიებს, თუმცა ამ წაკითხვას ეყვლა არ იზიარებ³⁸. კიდევ ერთი რელიეფი – ამჟამად დაკარგული წადგმული იყო წრდილიეთი ფახადის დახადგუთი ნიშაში (უთუოდ არა თავდაპირველ ადგილას) და წარმოგვიდგენდა კედრების ქუხტით ხელუბ-გაწვლილ მამაკაცს. იქვე ამოკვეთილი ხონური წარწერიდან გვადრწინელი ორი ასოს – **Π** (ოდ) – ხაფუქეულზე გ. აბრამიშვილი ფიქრობდა, რომ ეს შეიძლება თავად თოდოსაჲს გამოსახულება ყოფილიყო³⁹.

მშენებელთა ზოგერთი გამოსახულება თითქოს შეიცავს მინიშნებას მათ ვიწრო საეკიალიზაციასზე. ოხტატი რელიეფურ ფილაზე კალითას ეკლესიიდან (ახლა ინახება ბათუმში, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში)⁴⁰ ნახუნება წერაჲით ხელში, თადოუან წარწოში ჩახტული დიდი ჯერის გვერდით (ხერ. 64). ეს გვაფიქრებს, რომ წარმოდგენილი ოხტატი რელიეფის მკვეთელი უნდა

ხერ. 65.
ქუთაისის ცახრო.
მშენებლის
გამოსახულება
ჩამსწრე ფახადზე

ხერ. 66.
ომის ცახრო.
მშენებლის
გამოსახულება
გუგმბათზე

სურ. 67.
ქორღლის ეკლესია.
დასავლეთი ფასილი

ყოფილიყო. ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის სამხრეთ ფასალზე გამოსახულია კაცი, რომელსაც „ზეაწუკელ ხელეშში ქვის დიდი ბლოკი უჭირავს“ (სურ. 65). გვერდზე გადახრილი თავი და ხელების სხვადასხვაგვარი მდგომარეობა ფიგურას ბუნებრიობას ანიჭებს. ეს უნდა იყოს მეშა, რომლის საქმესაც მძიმე არაკვალიფიციური შრომა – საშენი მასალის ადგილზე მიტანა წარმოადგენდა. გვიან შუა საუკუნეებში მას – ისევე, როგორც სიმძიმის ახაწვე ხელნაწიქის – ჯალამბარი ეწოდებოდა. „მეშა დიდთა ქვათა მადლა ამტანი მხრებითა“ – ასე განმარტავს ამ სიტყვას ნ. ნუბინაშვილი.

არანაკლებ მეტეველია ქვის მხიდავი მეშის გამოსახულება ოშკის ტაძრის გუმბათის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს, დეკორატიული თაღნარის იმპოსტ-ზე²² (სურ. 66). სახიდი ქვის ბლოკის „როლს“ აქ თავად იმპოსტი ასრულებს. მასზე წინიდან დადებულია მშენებლის პორტრეტიფორი წელსსუმიოთა ფიგურა. იგი იდაყვებში მოხრილი ხელებით ჩასჭიდებია მსხვილ საბეღს, რომლითაც ტვირის ზურგზე იმაგრებს. საბელი მის მხრებზე გადადის და იმპოსტს ეკვება. მშენებელს თავი მოტეხილი აქვს, მაგრამ ჩანს, რომ მას შარავანდი უნდა აქონოდა. ის ალბათ მიგვანიშნებს, რომ მშენებელი სასულიერო პირია, ან რომ რელიეფის გამოკვეთის დროს ის უკვე გარდაცვლილი იყო, ან ორივეს ერთად.

მშენებელთა გამოსახულებებით ეველასე მდიდარი ეკლესია მდებარეობს მთიულეთში, სოფელ ქორღლისთან. ამ ნატეხი ქვით ნაშენ პატარა, უგუმბათო შენობას, რომელიც X საუკუნის მიწურულით თარიღდება, თითქმის არა აქვს შემკულობა, მაგრამ დასავლეთი ფასალის მაღალ კარნიშის მიუღიანად ფარავს

რელიეფები²⁷⁴ (ხურ. 67). კარნიხის ორ ვერდ'ზე გამოკვეთილი ხეცები სხვადასხვა სამუშაოთი დააკვერთ მშენებლების გეგმეებს. კესში წარმოდგენილია დმროისმშობელი ერში.

პირველი ხეცია მარცხენა მხარეს, კარნიხის ქვედა კედელში, სხეუბთან შედარებით ქოწოა, ენაიდან მასზე მხოლოდ ერთი ადამიანი გამოხატული (ხურ. 68). ის სამტეხლოდან ქვას იღებს – წერაქვით დარს კავაგის მის გარშემო²⁷⁵. ამ ხელობის ოსტატებს ძველ ქართულში „ქვის-მკვლელი“ ეწოდებოდათ²⁷⁶. ხაყერადღებოა, რომ ის სამტეხლოდან უფროში დოდას კი არ იღებს, არამედ ცდილობს თავიდანვე წახიერი მართკუთხა ფორმა მიახლოს ქვას. ეს მოგვაგონებს შუა ხაყერელების დახაველი ვერობის სამუშაოდო პრაქტიკაში მოღებულ წესს, რომელიც გულისხმობდა ქვიხივის ფორმის მიცემას სამტეხლოშივე, რათა მსხადის მშენებლობაზე მხოლოდ მუშებს ზედმეტი წონა არ ეორიათ²⁷⁷.

შემდეგი რელიეფი ხაშენი მახადის მხდაეებს აჩვენებს (ხურ. 69): მარხილ'ზე, რომელშიც შებქვლია წყეილი ხარი („უღლკული“), ქვის დიდი ბლოკი დეებს. ქვის ხიმშიის შეგრძნებას აძლიერებს მისი მადალრელიეფურობა – მაშინ, როცა თვით მარხილი დაბადი რელიეფით არის გამოხატული²⁷⁸. ერთი მუშა წინ მიუღლის ხარებს, მეორე კი უკან მასეუება მარხილს და გრძელი ჯახით იტერს ქვას ხწორ მდომარეობაში, რათა ის მარხილიდან არ გადმოეარდეს.

რელიეფი მახადის ტრანსპორტირების პროცესის ცოცხალი იდეუსტრატიაა. ომის ექვების ხამბრეთ შეხასყეულის თავზე დატანილი ვერ კული წარწერა ახსენებს ბოლდათ ხარს. „რომელ ქვას კრებდა“²⁷⁹. შეარტელის ექვების მამუნებელი ბოლო-ბაბილი მახადის ხარებმუბმელი მარხილია კიხიდილია²⁸⁰.

მესამე ხეცია სამუნებლო ხსნარის მომზადებას გეგმენებს (ხურ. 70): ორი მუშა გობის აქეთ-იქით დგას და შიგ კერს ერეებს წყალოან. მარჯვენა მუშას ნინაბი უჭირავს და გობში კირს ერის. თითქოს ხეცის ახრის უფრო გახაოელახანინებლად, მის უკან დიდი დოქიკ არის გამოხატული – კირის ხსნარის მკეთებლებს წყელი ახლოს უნდა მქონიდათ. ეველასე ხანტერეხო კი აქ ის ინტერემენტია, რომელსაც მარცხენა ოსტატი ივენებს მუშაობისას. სამწუხაროდ, რელიეფის ზედამირის დაზიანების გამო ხელხაწვის ხტრეკტურა კარგად არ ნანს და მხოლოდ მიახლოებით შეგეიხლია წარმოვიდგინით როგორ მუშაობდა ის. მოაერი ეღუმენტია ვირხსნარის ახარევი ხეციალური ნინაბი გრძელი ტარით და მასზე მართი კუთხით წამოცმული პირთ. პირი ხამუებელია გობში. ხილო ტარი ძირს არის დახრილი ისე, რომ მისი ბოლო ოსტატის ფეხთანა. დამატებით, ოსტატს ორივე ხელით ვერტიკალური დგარები უჭირავს. რ. მუყი-სამეილი ამ ხელხაწვის ახახიათებს როგორც თანამედროვე ბეტონხარების

ხურ. 68.
ქროლოს ეკლესია.
რელიეფი
„ქვისმკვლის“
გამოხატულობა

Յուդայական
 ձևերի
 էջ. 69.
 Երեւանի ճակատ.
 Երեւանի
 Կոնսերվատիվ
 Պատմության
 Պաշտոնի

էջ.
 Երեւանի ճակատ.
 Երեւանի
 Կոնսերվատիվ
 Պատմության

էջ. 71.
 Երեւանի ճակատ.
 Երեւանի
 Կոնսերվատիվ
 Պատմության

էջ.
 Երեւանի ճակատ.
 Երեւանի
 Կոնսերվատիվ
 Պատմության

სურ.
კალენუკის ეკლესიის
(კოკლანდო,
შუქლეთი).
რელიეფი
კორხსნარის
მომზადების სცენით

სურ.
კალენუკის ეკლესიის
(კოკლანდო,
შუქლეთი).
რელიეფი მარხილუხუ
ქვის დაღების
სცენით

ერთგვარ წინამორბედს, რომელსაც ფეხის მოძრაობით ასე უმაკვებდნენ²⁹⁰ შრომის მექანიზაციას, როგორც ჩანს, აუცილებელი იყო კორხსნარის განსაკუთრებით გულმოდგინედ ასარეველ და, შესაბამისად, მძაღლი ხარისხის მოხაზუკეად.

ამ ინსტრუმენტის ახალოგი არ მოეძიებება არც საქართველოში და არც სხვაგან. რომაულ და განსაკუთრებით გათიკურ ხელთულებაში (მინიატურებსა და ზოგჯერ რელიეფებშიც) ხშირად არის ნახვენი კორხსნარის მომზადება მართი კუთხით წამოცმულპირიანი ნიშბებით²⁹¹, რომლებიც მეტრაკლებად ძეგებს ქოროლოსს. მაგრამ ეს ნიშბები მშენებლებს ხელთ უჭირავთ და ისე მუშაობენ (სურ. 73). არხად არის ნაეკლისხევი ნიშბის ფეხით მართოვა. ასევე არხად ჩანს დამსატებითი ელემენტი – დგარები, რომლებსაც ქოროლოს რელიეფის ობტაქია ნაქიდებელი.

ქოროლოს ეკლესიის კარნიზის მეთოხე სკენა გამზადებული კორხსნარის გადატანის გვიწვევებს და წინას ვაგრძელებად აღიქმება მუშებმა გობი და დოქი აიღეს და მშენებლობაზე მიაქვე²⁹² (სურ. 71).

მესოეთ სკენა კვლავ მასალის ზიდეს ეომობა, იღონდ ამჯერად გამწევი ხაქონლის დაუხმარებლად (სურ. 72). გადასატანი ქვა შუღარებით პატარაა და ამიტომ მუშები თვითონ წვეენ მარხილს. ზოგადი მეთოდი იგივეა, რაც მთორე სკენაში: ერთი მუშა მარხილს თოკით წინ ექსნება, მეორე უქნიდან იტყრს ქვას.

ამის შემდეგ სკენათა თანმიმდევრობა კარნიზის მოპირდაპირე მხარეს გრძიდება – აქაც ქვედა კიდისან კეხისკენ. კარნიზის ბოლოში გამოსახულია ქალი, რომელსაც საკმელ-ხასმელი მიაქვს მუშებისათვის (სურ. 75). მარჯვენა ხელში მას ღანგარი უჭირავს, მარცხენაში – დოქი. ეს ერთადერთი ქალი პერსონაჟია ქოროლოს რელიეფებში – თუ, რა თქმა უნდა, დმროსმშობელს არ ჩაეთვლით. მშენებლობა შუა ხაუკუნეებში (და კარგა ჩანს შემდეგაც, არხებითად სულ ბოლო დრომდე) მთლიანად მამაკაცური საქმიანობის სვერო იყო²⁹³ და, შესაბამისად, ქალები მშენებლობის სცენებში თითქმის არახდროს გამოსახებიან. ამდენად, ქალის წარმოდგენა – თუნდაც დამხმარე რილში ქოროლოს რელიეფზე თავისთავად ხაინტურესია.

მიმდევრო კომპოზიცია გვიხეჩებს ქვის-მოძლეობს, რომელთა საქმეხაც ქვის წინასწარი უხეშო დამუშავება შეადგენდა (სერ. 76). ურობით შეიარაღებულნი, ისინი ქვის დიდი ბლოკის ორ მხარეს დგანან. მათი პოხები და ინსტრუმენტების განლაგება გეაფიქრებინებს, რომ აქ ნახეჩნები უნდა იყოს ე. წ. „პირბედიო მუშაობა“²⁸⁵. ქვის გასახობად: ერთ ოხტაცხს ურო გან ხე აქვს გავუელი და აპირებს დაქრახ მუორე უროს, რომელიც სხე ოხტაცხ ქვსე უდევს – იხე, რომ უროს თაფი წინასწარ ამოდებულ დრმელშია მოთავსებელი.

შემდეგ ხეჩნაში გამოსახულია ხსო მუშა, რომლებიც სურგით მოხლებთან შედარებით მომცრო ქეებს (სერ. 77). პირველ მთვანს ქეებრადოდ უკეთია ეკან გავუელი ხელებით, მუორე (შეა) კი მას სურგსე ოხტრებს ქამრით და ქამრის ბოლოები ხელებში ეჭირავს. მას მოყვება მესამე მუშა, რომელიც ქეშოდან იტერს თანამუშაქის სურგსე მიბმულ ქვას.

ქორდღის ეკლეხის კარნის მიმდევრო ორი სეჩნა ეშქალოდ არ უქამორდება მშენებლობის პროცესს. ერთი მთვანი ახახეხ ეკლეხის კუროხეჯას, მუორე – მის მიმდენას დრმისმშობლისადმი, რომელიც ერთიორე არის გამოსახული კარნისხს კეხში.

ამრიგად, ქორდღის ეკლეხის კარნისხე გამოკეოთიდა ეკლეხის მშენებლობის ამსახველი რელიეფების მიელი ციკლი. თვალშისაცემია განსაკუთრებულნი აქეჩნტი ხაშენი მახლოს ტრანსპორტირებასე – ამ თემას ოისი ხეჩნა ედენება. ეს არც არის გასაკეირი იხეი მოთვორთან, რეული რელიეფის ქეეჩანაში, რეგორიც საქართეულია და მით უფრო ბუნებრივია ქორდილოში, რომელიც მოის წვერსე დგახ. მაგრამ უეჩნაურია, რომ რელიეფების ციკლი არ შეიცავს საკეოთეე მშენებლობის ხეჩნებს. არხად ჩანან ხურიოები, რომლებსაც ეკდლები ამოხეეო – ქეებს აქეობენ. ქაფეებით კირხხნარს ახსამუნ და ა. შ. მახლოს ხიღეისა და დამუშავების ხეჩნებს უეებ მოყვება უკვე დახორეული ეკლეხის კუროხეების ხეჩნა. ხომ არ შეიძლება სოეეეების ახეოი შეჩეევა აისხნას მშენებელ ოხტატთა წრეში მიღებული წეხით, რომელიც ხელობის ხაიღემლოს შენახეის თე სხეა რამ მიხეხის გამო კრძალადა მშენებლობის პროცესის თეხდაც პირობითად ხეჩნებახ?

ბუნებრივია, ნნდაც კოხევა – რეტომ ურგოთ ქორდილის მშენებლებს ახეოი განსაკუთრებელი პარეო? ხაფიქრეოთ, რომ ისინი ერთგვარი თანაქტიორეები იყენენ – ხურიოები და მუშეები, რომელთაც თაეიანათი შრომა „შეხწირეს“ ეკლეხისა, ანე იხე იმუშავებს მშენებლობასე, რომ გასამრჯელო არ აიღეს. ახეოი მშრომელების დეაწლი სოგჯერ წარწეოთ აღინიშნებოდა ხიღმე (მაგალითად, ჯრეჭის წმ. გიორგის ეკლეხიაში: „წმიდაი გიორგი, შეიწკაღე მონა შენი გიორგი ვალატოხი და შეიღნი მისნი – ესე ხეეტი უფახოდ ააგეს, ამენ“²⁸⁶), ქორდილოში კი ისინი გამოაქანდაკეს.

სერ. 76.
ქორდილის ეკლეხის რელიეფი ქვის გამოსახულებით

როგორც ვნახეთ, ქორილოს რელიეფებზე მშენებლები მეშობის პროცესში არიან გამოსახულნი, რაც ქართული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი არ არის – ჩვენში უფრო მიღებული იყო მშენებლის რემპეზენტაციის წარმოდგენა. ქორილოს რელიეფების გარდა, საქართველოში მოიხსენიება ხუდ ორიოდე გამოსახულება, რომლებიც მშენებლებს პროფესიული საქმიანობის მომენტში გვიჩვენებს. ერთ-ერთი მათგანია პატარა რელიეფი (სურ. 78) საფარის მონასტრის მიძინების ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის კარნიზის კუთხეში (X საუკუნის ბოლო). მასზე წარმოდგენილი ქვისმთლილი – წარწერის მიხედვით, სახელად ვაჩუ²⁶⁶ – ცალ მუხლზეა ჩანოქილი და ორივე ხელით უჭირავს დიდი წალკარი, რომლითაც ამუშავებს მის წინ დადებულ ქვას. თემატიკად ეს ქანდაკება ქართულ ნიმუშთაგან ეყვალაზე ახლანდგას მომუშავე ქვისმთლილთა რომანულ გამოსახულებებთან (რელიეფი პუატეის მუხეუმედან სურ. 79, ფორსემის ეკლესიის დასავლეთი ტიმპანი – სურ. 80, პლინინგუნის ეკლესიის ფრისი და სხვა²⁸⁷).

მოიპრდაპრე
მარეს;
სურ. 76.
ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის
დამუშავების
სცენა

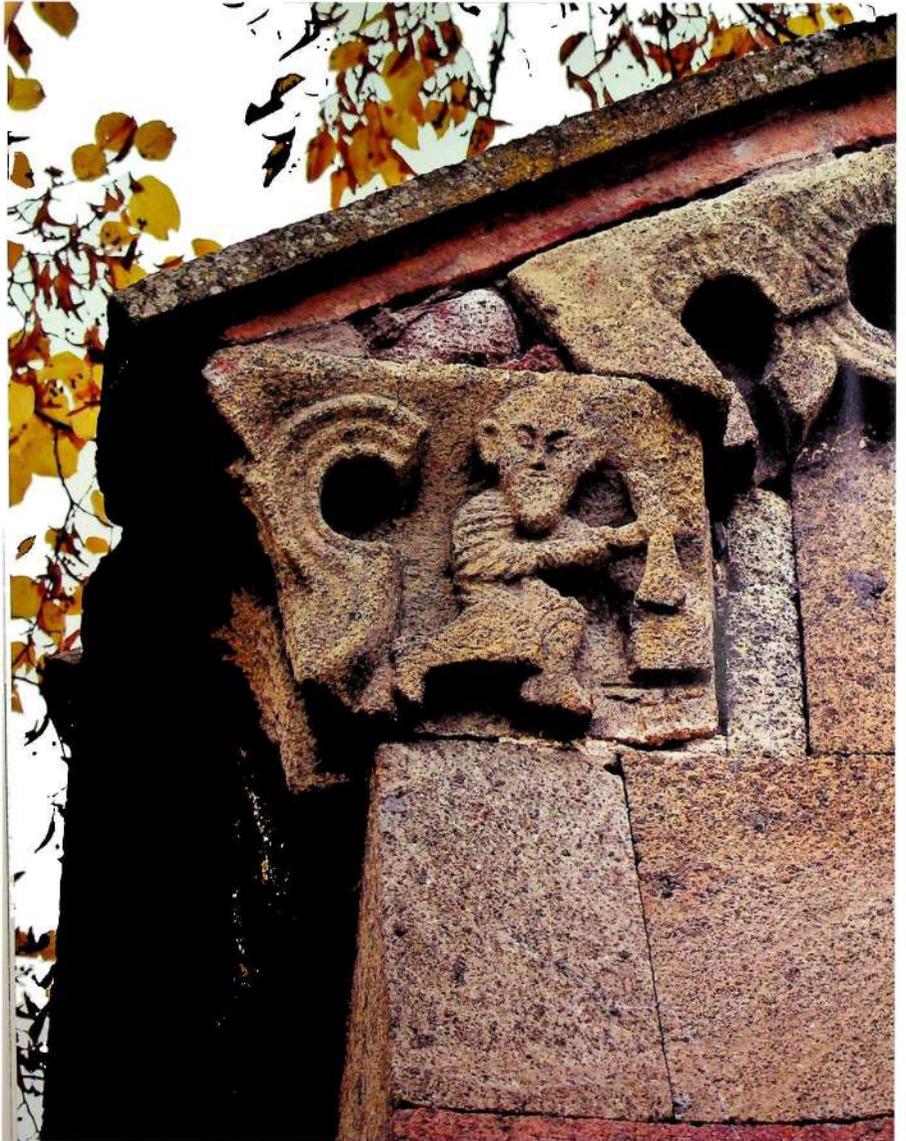
სურ. 77.
ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის
მხლადე მუშების
გამოსახულება

საგანგებო ურადლებას იმსახურებს X-XI საუკუნეთა მიჯნის მომცრო რელიეფური ფილა სხეაკას წმ. სამების ეკლესიიდან, რომელიც ახლა ონის მხარეთმცოდნეობის მუხეუმში ინახება²⁸⁸ (სურ. 81). მთელი ტანით გამოსახული სამი ფიგურა მთლიანად აესებს ჩარხით მოფარგულად, დაასლენით კვადრატული ფორმის არეს, სამივეს გრძელი, ნაკეცებულ დაშეკული კაბა მოსავს. პერსონაჟების თავებთან ამოკაწრულია მათი სახელები – მარცხნიდან მარჯვნივ კეირიკე, ოქროპირი და მიქაელი. უფრო ზემოთ, ქვის გლუვ ზედაპირ დატანულია წარწერა: „წმიდაო სამებაო, შეიწყაღე ოქროპირი და შეიღინ მისნი“ თუ ამ წარწერებს ერთმანეთს დაეუკავშირებო, რაც სახეებით ლოგიკური ჩანს – კომპოზიციის ცენტრში გამოსახული ოქროპირი მის გვერდით მდგარი კეირიკესა და მიქაელის მამად უნდა მიეინიშნო. ოქროპირის ფიგურა მხოლოდ ცენტრალური მდგომარეობით არ გამოირჩევა – მას სხეებთან შედარებით დიდი თავი აქვს, ცოტა განსხვავებული სამოსი აცვია და, რაც მთავარია, ადგას შარავანდი, რომელიც ირბიად ნაჭრილი სიბრტყით არის გამოყვანილი. ვეიქრობ, ამ შემთხვევაში ის უნდა აღნიშნავდეს ოქროპირის კეთილდების სახულიერო წოდებისადმი. თითქოს ამასვე მოწმობს მისი სამოსიც.

მაგრამ ეყვალაზე საინტერესო რელიეფზე ნაჩვენებია სამუშაო იარაღები. კეირიკეს ორივე ხელით წაღლი უჭირავს მკერდთან, ოქროპირს ოდნავ განზე გაწვეულ ხელში ქვემოთ დაშეკული სასომი ღატანი (?) უკავია, ხოლო მიქაელს მარჯვენა ხელით საღურგლო ცეკული აქვს მადლა აწვეული. ამ ინსტრუმენტების მიხედვით თუ ეიმსჯელებო, გამოსახული ოსტატები ხითხუროები უნდა ყოფილიყვნენ.

შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა უპირველეს ყოვლისა, ქვის არქიტექტურა იყო, თუმცა ეს, ცხადია, არ ნიშნავს, რომ მასში ხითხუროებისა და დურგლებისათვის ადგილი არ მოიძებნებოდა. ხე ფართოდ იხმარებოდა როგორც საერო, ისე საეკლესიო მშენებლობაში: იყო მთლიანად ხით ნაგები ეკლესიები; ზოგ ეკლესიას ჰქონდა ხის პატრონიკე; სასახლეებს, როგორც წესი, ძელებით ხურავდნენ. მაგრამ ესეც რომ არ ყოფილიყო, დურგლები მაინც სჭირდებოდათ ეყვალა მშენებლობაზე. ისინი აგებდნენ ხარამოებსა და ამწეებს, აკეთებდნენ ქარცილებსა და კალაპოტებს.

სხეაკას რელიეფზე წარმოდგენილი იარაღების ნაკრები უნიკალურია, ანალოგი ჩვენში არცერთს არ მოეძებნება. მათი სპეციფიკა საკმაოდ სუხტად

არის გადმოცემული. წაღვს წვერმოკაქსებელი ვაჭრო პირი და გრესელი ცარი აქვს. ცელი ნახევრებია ფართო პირით, რომელიც ტარსხან დაცილებულია – ეს დაცილება აუცილებელი იყო, რათა დურგაღს შორების თღისას ხელი არ დაეხიანებინა.²⁹¹ უფრო რთულია ოქროპირის ინსტრუმენტის იდენტიფიცირება. თუ აქ მართლაც ხაზში ღატანი გვაქვს, ეს პირდაპირი მითითებაა ოქროპირის პირველობაზე გამოსახულ ოსტატთა შორის – ზოგა უფროსი ხაზსერის ხაქმა, რომელიც, ტოტების კაფუხისა და შორების თღისაგან განსხვავებით, ყისიკერ ძღაღზე მეტად ცოდნასა და გონებრივ უნარს მითითებს.

მშენებელთა გამოსახულება მოიძებნება სენაეთშიც. ღუგას წმ. გიორგის ეკლესიაში ხართულია XI-XII საუკუნეების ორი რელიეფური ფილა. ერთ მათგანზე წარმოდგენილია ფიგურა ხეიარაუდოდ წერაქით და წარწერით: „გიორგი გაღატოხი“, მეორეზე – ფიგურა გონითი და წარწერით: „მიქაელ გაღატოხი“ ე. ხილოგავას სწორი აზრით, თავიდან რელიეფები გვერდიგვერდ უნდა ყოფილიყო მთავსებული.²⁹²

მნიშვნელოვანი სკულპტურული გამოსახულებები შემინახა სეკციხიკოვლის კათედრალში. XI საუკუნის სურთომოდვარი, რომელმაც ეპიტანგ გორგასლის დროინდელი ბაზილიკა გრანდიოზულ ჯვარგუმბათიან ტაძრად აქცია, უკვდავყოფილია ჩრდილოეთ ფასადზე. შუა დიდ თაღში მთავსებული გამოსახულებით – მარჯვენა ხელი (იდაევს ქვემოთ) გონითი – და რელიეფის ორ მხარეს ამოკეთილი წარწერით: „ველი მინისა არსეკისისა შეუნდეო“ (სურ. 82). არსეკისზე მოხსენიებულია აღმოსავლეთი ფასადის წარწერაშიც, ტაძრის მთავარ ქტიტორ კათალიკოს მეღქისედეკთან ერთად: „ადიდენ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მეღქისედეკ ქართლისა კათალიკოსი, ამენ. აღაშენა ესე წმინდა ეკლესიაჲ ველითა გლახაკისა მინისა მათისა არსეკისისათა ღმერთმან განუსუენე სულსა მისსა“.²⁹¹

სეკციხიკოველი არ არის ერთადერთი ტაძარი, რომლის ეკლესიაც ხერთომოდვრის გონითიანი ხელია გამოსახული. რომ არაფერი ვთქვათ კვიანდელ ნიმუშებზე (იხ. ქვემოთ), შეიძლება დავასახელოთ ტეობაერის ეკლესია

სურ. 79.
ფილა კათალიკოს
ეკლესიაში
(სურ. ნავთი)
ქრისტიანული
გამოსახულებით

სურ. 80.
ფილისების ეკლესია
(სეკციხიკო)
ქრისტიანული
გამოსახულება
დახაღვლო ტომასზე

მისინდარი
მხარე
სურ. 78.
ხეიარის მინსტრის
მისინების ეკლესია.
ქრისტიანულ კანონ
გამოსახულება
აღმოსავლეთ
ფასადზე

სურ. 81.
 ფელა ხობკრავების
 კომპლექსული
 სხეულის ელემენტები

ინგუშეთში ქართულ სეროთმოდერებასთან მკიდრულ დიკაქონობეკული ნიგებობა. მის დახვედლო ფახაღსუ. X-XI საუკუნეთა მოჯინს დიდი ხაქტიტორი კომპოზიციის სუდა ნაწილში. ტადრის მიდელის გუკრდით, ასევე ნახევენება ოსტატის ხელი გინიოთი² (სურ. 83). მაგრამ ხევეტიცხოველში ხელის გამოსახულება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს თანმხლებ და აღმოსავლეთი ფახადის წარწერებთან კომპინაციაში. არსუეისის მოსხეიებს ორ წარწერაში და მისი გინიოთიანი ხელის შეენება სეროთმოდერის მაღალი დირხების აშკარა მანიფესტაციაა. ის შეიძლება განეხიდილო როგორც მოწიობა სეროთმოდერის მაღალი ხიჯაღღერი სტატუცხის XI საუკუნის ხაქართველში. თუქცა გახათედასწინებლია, რომ ასეთი პრტივი შუა საუკუნეების არცერთ სხვა ქართულ მშენებელ ოსტატს არ დირხება. მის არც მიხანტოერ და რომანულ ხელდერებაში მიოქებენა პარაღელი. ვეიქრობ, სეროთმოდერის ასეთი

Էջ. 6.
 Էջ. 6. Էջ. 6. Էջ. 6.

Էջ. 6.
 Էջ. 6. Էջ. 6.
 Էջ. 6. Էջ. 6.
 Էջ. 6. Էջ. 6.
 Էջ. 6. Էջ. 6.

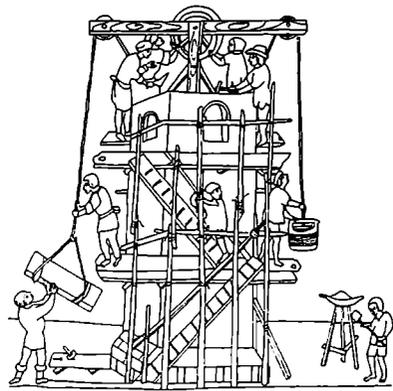
ხერ. 84.
სვეტიცხოვლის
ტაძარი.
მშენებელთა
გამოსახულება
უკუშაისი ეკლესია

უჩუქველო განდიდება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ სვეტიცხოვლის ტაძრის ისტორიის კონტექსტში. ის სათავეს ტაძრის დაარსების დროიდან იღებს წერილობითი ცნობებით, მცხეთის პირველი ეკლესიის „პროქქის“ ავტორი და მშენებლობის ხელმძღვანელი ხომ თავად წმ. ნინოა, რომელიც უფალმა აღაქვო „სიბრძნითა ხუროთმოძღვრებისათა“ ჯერ კიდევ IV-V საუკუნეთა ბერძენ-ღა-თონი ავტორები წერდნენ, მცხეთის პირველი ეკლესიის მშენებლები ტყვე ქალმა (წმ. ნინომ) დამოძღვრაო, ხოლო თეოდორიტე კვირელი მას ბესვლიელს საწამებლის კარვისა და ხჯელის კილობნის მაშენებელს (გამოსლ. XXXI, 1-7) აღარებადა²⁹³ მოგვიანებით ეს შედარება ეფორემ მცირემ გაიმეორა, ხოლო გლიონტი მროველი და ნიკოლოზ გულაბერისძე ასევე აღნიშნავენ, წმ. ნინო „ასწავებდა ხუროებს“-აო²⁹⁴ შესაბამისად, მომდევნო დროის ეოველი ხუროთმოძღვარი, რომელსაც წველილი შეაქვს სვეტიცხოვლის აგებაში თუ ადგენაში, განისივლება პირველი „არქიტექტორის“, ე. წ. წმ. ნინოს საქმის გამგრძელებლად და ამ მემკვიდრეობის წყალობით მას ერთგვარად ავტომატურად ენიჭება გამორჩეული პატივი.

სვეტიცხოვლის ეკლესიაზე არსუქისძის დროს მომუშავე სხვა ოსტატებმაც დატოვეს კვალი. სამხრეთი ფასადის დიდი სარკმლის საპირეში ჩართულია მინიატურული რელიეფი მარჯვენა ხელი საშუალო იარაღით (საჭრისით?). როგორც ჩანს, სუქურთმის მკვეთელმა აქ თავისი ხელი გამოსახა და ამგვარად აღნიშნა საკუთარი წვლილი სვეტიცხოვლის შემკობაში. რელიეფი აშკარად შთაგონებულია ხუროთმოძღვარ არსუქისძის ხელისა და გინოს გამოსახუ-ლებით. შესაძლოა XI საუკუნის ტაძრის მშენებლებს წარმოგვიდგენდეს ორი

ერთნაირი პატარა ფიგურაც ჩრდილოეთ ფა-
ხალზე, შუა დიდი ხარკების საპირეს აყოფე-
ბული ნახევარსეკტების ბასისებს ქვემოთ²⁵

აქვე შეეხებები სეკტიციხლის ტაძრის
კიდევ ერთ რელიეფს, რომელიც თუმცა კი
არსუების ხანაზე ექვსი საუკუნით გვიანდუ-
ლია, მაგრამ ასევე გვიჩვენებს განსაკუთრე-
ბულ დამოკიდებულებას მშენებლისა და მისი
შრომისადმი. 1656 წელს ტაძრის გუმბათი
ჩაიქცა და იმავე წელს ის აღადგინეს მეფე
როსტომისა და დედოფალ მარიამის ბრძანე-
ბით. წარწერა გუმბათის ყელის კარნისზე
გამცნობს: „ქორთიონისა ტმდ დაიქცა გუმ-
ბათი და აღუაშენე მეფემან როსტომ და
დედოფალმან მარიამ, დადიანის ასულმან,
ა ნაერუს“²⁶. ამ სამუშაოს შემსრულებელი

სურ. 85.
მინატურა
მშენებლობის ხეყნით
რელიეფ ფონ ელის
„მოსოლი ქორთის“
ხელნაწერში
(სქეს ა. ბინდსფის
მხედვით)

ხუთი ოსტატი ნაჩვენებია პატარა რელიეფზე, რომელიც ნადგმულია გუმბათის ყელის დასავლეთ მხარეს, კარნისის ქვეშ (სურ. 84). მათ შორის ზომით, უხეტით და ნაცმულბობთ გამოირჩევა დიდი ფიგურა მარჯვენა მხარეს. მარცხენა დაშეებულ ხელში მას ჩაქჩი უკირაფს, ხოლო მარჯვენა ფართოდ განსუ გავიდო ხელში - გონიო, რაც აშკარად მიგვანიშნებს მის პროფისასუ - ის მშენებელია. ამავს დროს, ოგი მადალი სოციალური სტატუსის კაცი ჩანს. უფიქრობ, ის უნდა იყოს მეფის მოხელე მთავარი ხუროთმოძღვარი. როსტომის დროს ამ თანამდებობას სპარსულ ეთიდასუ სარაიდარი ეწოდებოდა²⁷ სეკტიციხლის გუმბათსუ როსტომის სარაიდარი წარმოდგენილია, პირველ რიგში, სწორედ როგორც ხუროთმოძღვარი, შესაბამისი ატრიბუტებით. ამასთან, მისი გამორჩეული სოციალური მდგომარეობა ხაზგასმულია მისი ზომით, ანუ არსებობთად, აქ მას შიზაბური კონტრასტის მეშეყოობით ნაჩვენებია მშენებელითა შიდა იერარქია, რაც სრულიად უწყვეულია.

ყილის მარცხენა, ფართო ნაწილსუ წარმოდგენილი ოთხივე ფიგურა ერთი ზომისაა - ბევრად მცირე, ვიდრე მარჯვენა, მთავარი პერსონაჟი. მარჯვენა განაპირა ფიგურა, რომელიც ყველაზე ახლოსაა ვახკე მდგომ მთავარ პერსონაჟთან, მარცხენა ხელით მას გონიოს ართმევს. ეს ორი ნაწილის დამაკეშირებელი კომპოსიციური და შინაარსობრივი კვანძია - გონიოს ვადეკუმბ სიმბოლური აქტია, რომელითაც მეფის ხუროთმოძღვარი აღსატურებს ხუროების კვალიფიკაციას და უფლებამოსილებას ანიჭებს მათ ააშენონ სეკტიციხლის ტაძრის დაქცეული გუმბათი.

ოთხ მშენებელს შუა, რელიეფის მთელ სიმაღლესუ აღმართულია დიდი ხელსაწყო. მის კვადრატულ ძირში ჩახმულია სეკტისებრი ევრტიკალური ღერბი, რომელსუც სუემოდან, ფიგურების თაყებსუემოთ, დამაგრებულია გრძელი პორიზონტალური კოჭი. ბოლოებში კოჭს X-ის მსგავსად ვადაჯვარედინებული ძელები აქვს მიმაგრებული. ფიგურები ამ ხელსაწყოს აქეთ-იქით წყვილ-წყვილად ლაგდებიან და ხელებით ეხებიან მას.

ეს ხელსაწყო საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს, ვინაიდან მსგავსი რამ საქართველოში არცერთ რელიეფსუ არ გვხვდება. მისი უშუალო ანალოგი არც მშენებლობის ბიზანტიურ და დასავლეთეურთაქულ გამოსახულებებსუ

სურ. 86.
ერთაშინის
ეკლესია.
მშენებლის
გამოსახულება
სამხრეთ ფასადზე

მთარდაპირე
მხარეს.
სურ. 87.
მთარდაპირის ეკლესია.
დამხმარე ოსტატის
გამოსახულება
დასავლეთ ფასადზე

სურ. 88.
მთარდაპირის ეკლესია.
გალატოზოზუქციის
გამოსახულება
აღმოსავლეთ
ფასადზე

მოთქმება, თუმცა ეველაზე მეტად ის წააგავს შუა საუკუნეებში გავრცელებულ T-ს ფორმის ამწეს, რომელსაც ხშირად ხატავენ რომანულ და გოთიკურ მინიატურებში (სურ. 85). ის ეკლესიის ნაშენებია სემთი, ნახეყრადამუნებულ ნაგებობაზე მდგარი. უმთავრესი განმასხვავებელი ნიშანი ისაა, რომ ასეთ ამწეს, როგორც წესი, პორტიკული კოქის ბოლოებზე გადაჯვარედინებული ძეგები არა აქვს, ეს ელემენტი მის დამატებით ხელსაწყოს ძირს მდგარ ჯალამბარს უნდა აქონდეს. ამ ჯვარედინი სახელურების მეშვეობით მუშები ჯალამბრის ღერძს ატრიალებენ, მასზე ეხვევა თოკი, რომელიც სემთი ამწის პორტიკული კოქის ბოლოებზე დამატებულ დარბან გორგოლატებზე მოძრაობს და თოკის მეორე ბოლოზე მიბმული ტვირთი მადლა აღის⁹⁸. არსებობდა განსხვავებული ტიპის ამწეც, რომელსაც ძირს მდგარი ჯალამბარი არ სჭირდებოდა თოკი პორტიკულ ღერძზე იყო დამატებული, ღერძის ბრუნვისას ზედ ეხვეოდა და ტვირთი მადლა აქონდა. ეს ძალიან პგავს სვენს რელიეფზე წარმოდგენილ ხელსაწყოს, ჯვარედინი სახელურების ნათელით (მათ გარეშე ღერძს ვერ აბრუნებ),

მაგრამ აქაც არის ერთი არსებითი განსხვავება - ასეთი ამწე T-ს ფორმის ვერ იქნება, ის განსაკუთრებულ მდგარობას საჭიროებს და ამიტომ ორ-საერთდენიანი⁹⁹. რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია, რომ სვეტიცხოვლის გუმბათის რელიეფი მეტისმეტად პატარა და პირობითია, მასზე ამწის უხეცად გამოსახვა და წერილმანქების წვენება არც იყო მოხალოდენელი - ის მხოლოდ ძირითად სტრუქტურას გეიწვენებს.

როგორც ითქვა, ეს არის საშენი მასალის სახიდი ხელსაწყოს ერთადერთი გამოსახულება მშენებელთა რელიეფებზე საქართველოში. შემთხვევითი არ არის, რომ ის სწორედ სვეტიცხოვლის გუმბათის ხელახლა აშენებთა რელიეფზეა წარმოდგენილი - ისინი მიწიდან 30-40 მეტრის სიმაღლეზე შრომობდნენ და მასალის ატანა ამ სიმაღლეზე სამუშაოს ერთ-ერთი უმთავრესი ხირთუდე იქნებოდა. თუმცა, ამწის გამოსახულების განენის მთავარი მიზეზი მისი XVII საუკუნის ქართულ ხელოვნებაში მომხდარი ცვლილებები უნდა იყოს. ამ დეტალის წყალობით სვეტიცხოვლის გუმბათის რელიეფი მშენებელთა ტრადიციული გამოსახულებებისაგან განსხვავებულ ელფერს იძენს. ეს არა მხოლოდ ოსტატთა რეპრეზენტაციაა, არამედ გარკვეული ამბის მოხრობელი დოკუმენტიც. ამწე წვენს რელიეფში იმდენად ხუროს ხელობის სიმბოლო არ არის, რამდენადაც ილუსტრაცია: ის არა მხოლოდ მიგვანიშნებს, რომ წარმოდგენილი პერსონაჟები მშენებლები არიან (ამისთვის გონიო და ნაქუჩიც ხაველებით საკმარისი იქნებოდა), არამედ ასევე ხაზს უსვამს საშენი მასალის მადლა ატანის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ამ კონკრეტულ მშენებლობაში. ეფიქრობ,

შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის გამოქვინება ერთგვარი თხრობით-ყოფითი ელემენტის შემოჭრისა გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიების ქანდაკოვან გაფორმებაში³⁰

დაკბრუნდეთ კვლავ რამდენიმე ახალგაზრდა და განვიხილოთ ქვეყნებელთა სკულპტურული გამოსახულებები XIII-XIV საუკუნეების ტაძრებსზე. ისინი, როგორც წესი, უფრო მცირე ზომისაა, ვიდრე X-XI საუკუნეთა ნიმუშები. დამახასიათებელი მკაფიოა რელიეფი ერთაწმინდის ეკლესიის (XIII საუკუნის შუახანი) სამხრეთ ფასადზე³¹ (სურ. 86). აქ მთელი ტანიო ნახევრებია პატარა ფრონტალური ფიგურა, რომელსაც წელის დონეზე ორივე ხელით უჭირავს გაერკვეული ინსტრუმენტი. უკიდურესად დარღვეული პროპორციები და ხმოსის დეკორაციული დამუშავება გვიჩვენებენ, რომ რელიეფის შემსრულებელი ოხტატი უფრო სექულარის კლასში უნდა ყოფილიყო გალაყვანი. ვიდრე ადამიანის

სურ. 89.
საფარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია.
გალატოს ფარეზას
გამოსახულება
აქროტერიონზე

მშენებლის ხაინტყვესო გამოსახულება შემოინახა აქროტერიონზე, რომელიც ერთ დროს საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესიის (1280-იანი წლები) კარნიზის ქვის აფორგვინება (სურ. 89). ის ერთიანი ქვისგან არის გამოკვეთილი და გუმბათიანი ეკლესიის სახე აქვს. 1950-იან წლებში ეს ქვა ვ. ბურიძემ შიგ ეკლესიაში ჩაიხა³⁰⁴. ამჟამად ის ინახება ახალციხის ი. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიის მუზეუმში (ექსპონირებულია რაბათის ყოფილი მენუთის შენობაში). ეკლესიის მოედლის სამი „ფასადი“ რელიეფურ გამოსახულებებს ეთმობა. ამათგან ერთსე ორმაგდილივანი თაღოვანი ჩარჩოში წაწერილია მშენებლის ნახევარფიგურა. მის მარცხნივ გაკეთებულია წარწეროდან „ფარეზს შეუნდვენ ღმერთმან“ – ვიგებთ მის სახელსაც: ვ. ბურიძემ პირველმა აღნიშნა, რომ ეს ფარეზი უნდა იყოს წმ. საბას ეკლესიის ხეროთ-მოდერის – ფარეზას ძის (ასე იხსენიება იგი დასავლეთი ფასადის სამშენებლო წარწერაში) მამა³⁰⁵. თუ ეს ეარაუდი სწორია, გამოდის, რომ მამა-შვილი მშენებლობაზე ერთად მუშაობდა, თანაც შვილს უფრო მაღალი სტატუსი ჰქონდა.

ფარეზის ფიგურის გამოკვეთილი ერთაწმინდისა და მირტაშნის რელიეფების ავტორებთან შედარებით მეტ ოსტატობას ამჟღავნებს. თავი თითქმის ფასშია, ტანი – სამ მეთხედით მარცხნივ მიბრუნებული; ორივე ხელი მკერდის მარცხენა მხარესთანაა მიტანილი, ამასთან, არის მარცხენა ხელის რაკურსში გადმოცემის მცდელობა. ამავე დროს, თვალშისაცემია მასიურ თავთან და ტანთან შედარებით არაპროპორციულად პატარა ხელები და კიდევ უფრო პატარა სამუშაო იარაღები – ჩაქუჩი (წეისამებრ, მარჯვენა ხელში) და გონიო.

ქანდაკებისა. ყველაზე ხაინტყვესო ამ გამოსახულებაში მშენებლის იარაღია – საკმაოდ მსხვილი და კრძელი მრგვალი ტარით და მისი პერპენდიკულარული მოკლე და წკრილი „კუნწებით“ ორსავე ბოლოში. ცხადია, ეს არც ნაქუჩია და არც გონიო. შეიძლება გვეფიქრა, რომ აქ ნაწვენებია საზომი ლატანი, მაგრამ საამისოდ ინსტრუმენტის ღერო მეტისმეტად სქელაა. უფრო მგონია, რომ ეს არის ახარმაცი (საბას განმარტებით, „დიდი კეტი მძიმის ასახევი“) ანუ ძალაყინი („ძელი... მძიმეთა ქვათა ასახიდი“).

ამავე ხანებს განეკუთვნება მირტაშნის ეკლესია, რომლის აღმოსავლეთ ფასადსაც გამოსახულია მშენებელი მარჯვენა ხელში წალკატით, ხოლო მარცხენაში – გონიოთ (სურ. 88). მის გვერდით ამოკვეთილია წარწერა: „ქრისტე შემოწყაღე დბს გალატონოთხუცკვის“ (ოსტატის სახელი, სამწუხროდ, ვერ იშოფრება)³⁰⁶. დასავლეთ ფასადზე კიდევ ერთი რელიეფია ფიგურა დოქითა და სათლით (სურ. 87). გ. გაგაშვილის სამართლიანი შენიშვნით, ეს უნდა იყოს გალატონოთხუცკვის თანამშემკ³⁰⁷. ამ რელიეფის წარწერა დასიანებულია და არ იკითხება.

ისინი იმდენად მცირე ზომისაა, რომ მშენებლის ინსტრუმენტებად არც აღიქმება.

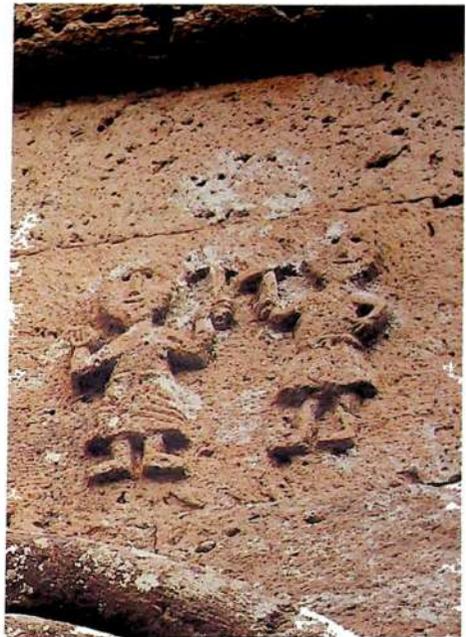
საგანგებოდ არის აღსანიშნავი რელიეფის უწყველო მდებარეობა. ეს ერთადერთი შემთხვევაა წყნში, როცა მშენებლის გამოსახულება ეკლესიის მიდულზე კედლებს, მილად წყველებრივი ამბავი არც ის უნდა იყოს, რომ მიდულის სხვა წახნაგებზე გამოსახულნი არიან საფარის მთავარი ეკლესიის პატრონი წმ. საბა და უცნობი წმინდანი⁹⁰. სხვათა შორის, რელიეფზე თვით ყარქხიც შარავანდითაა ნახვენი – აქაც, ისევე როგორც სხვაგან, ამით აღბათ მინიშნებულია, რომ ოსტატი ხსუციურთა პირთა ან გარდაცვლილთა.

XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როგორც ცნობილია, საქართველოში იჭედა სამრეკლოების მშენებლობა. მაღეუე ამის შემდეგ მოკლე ხნით ვრცელდება წეხი – თუ ეკლესიასთან ერთად სამრეკლოც იგება, მშენებლები ხაკუთარ გამოსახულებას მასზე აკეთებენ და არა ეკლესიასზე. ძნელია ითქვას, დაშკეუთთა სურვილი იყო ეს თუ თავად ოსტატებისა. ნუბისმიერ შემთხვევაში, მიზეზი უნდა ეოფილთუ უფრო მოკრძალებული ადგილის მინეხა არახაკრავლერი გამოსახულებებისათვის.

1300 წლის ახლოს ზარზმის მონასტერში მთავარი ტაძარი და სამრეკლო აშენდა⁹¹ სამრეკლოს ათწახნაგა ფანაჩურის სამხრეთ-დასავლეთი თაღის ზემოთ ჩართულია ყილა ორი მშენებლის გამოსახულებით (სურ. 90). ის ადბათ განხილულ რელიეფებს შორის ყველაზე პატარაა. ხელში ორთავე მშენებელს წვრატეუბი უჭირავთ, თანაც ერთს – მარჯვენაში, მეორეს – მარცხენაში, ისე რომ წვრატეუბი ერთმანეთის გვერდითაა ნახვენი ორ ყოგურას შორის.

სამცხის კიდეე ერთ მონასტერში კულეში სამრეკლოს შენობა (საერაულო XIV საუკუნისა) მიღლიაად განადგურდა საბტკთა პეროლში. ამჟამად ნანს მხოლოდ საბტკელოს ნაშით. მისი ქეუბი, როგორც ნანს, მეორადი გამოყენებისათვის წაიდეს, მაგრამ რამდენიმე წეჭურთმიანი და ქანაკეუბიანი ყრავგმენტი გადარნა და ახლა ეკლესიის დასავლეთ ფასადთან დეეს. მათ შორისაა დაზიანებული ქვა, რომელზეც გამოკეუთილია მუღლომარე ავამიანის ყრონტალური ყოგურა (სურ. 91). იდაეკში ერთგვარად უხერხულად მოხრილ მარჯვენა ხელში მას ნატეუი უჭირავს, მარცხენა ხელის ნაწილი ჩამტეუხილია (ისეეეე, როგორც თავის ზედა ნაწილი), მაგრამ რაც დარნა, ისეუ შთაბეჭდვლებას ტოეებს, რომ პერსონაეს ამ ხელშიც რალაც უნდა სტეუოდა (გონიო?).

ამრიგად, ეს თითქოს მშენებლის გამოსახულებაა, მაგრამ ზოგი რამ მასში დამატეუბულია. პირველ რეგში, უწყეუღია ის, რომ მშენებელი ზის – მისი ყეხეუბი მუხლსხემით არც თუ მიღლად დამაჯერებულ, მაგრამ მანც რაკურსშია ნახეუნი. მუღლომარე მშენებლების სეუალტურელი გამოსახულებეუბი გეეეეედა რომანულ და გოთიკურ ხელთეუენებაში, მაგრამ მათი ჯღომა ყოეეღთვის მათ

სურ. 90.
ზარზმის მონასტრის
სამრეკლო,
მშენებლის
გამოსახულება
ყანაჩურის
სამხრეთ-დასავლეთი
თაღის ზემოთ

სურ. 91.
ფილა მშენებლის
გამოსახელებით
ქულებს მონასტრის
სამრეკლოდან

საქმიანობასთან არის დაკავშირებული – ისინი სხედან იმიტომ, რომ ნაჩვენებია სამეშაოს შესრულება ასე უფრო მოსახერხებელია. მაგალითად შეიძლება მოვიტანოთ ნეკეტორმის მკვეთელის გამოსახელება მოდენას სან აკმინიანოს კათედრალის პორტა დეი პრინციპისე (1120-40-იანი წლები) ის სის პატარა სამყვხა სკამზე 'სის ხატებით და ჩაქუნით ხელში⁹⁸ შეაინფურტის წმ. თიანეს ეკლესიის (1225-1240 წლები) კაპარის კონსოლზე გამოკვეთილი ქვისმილელი ასეთსავე სკამზე 'სის და უროს იქნევს⁹⁹ ამთვან განსხვავებით, ქულებს რელიეფი ოსტატის ტერეპენტაციაა და არა მისი პროფესიული შრომის წყნება. ის არ მეშაობს. თანაც, თვი უზურგო სამყვხა სკამზე კი არ 'სის, არამედ დაბად ხავარძელზე, რომლის გვერდებიც ორნამენტებითაა გაფორმებული – ასკარად ჩანს ხურიელი ხაზი გაეხვას ხავარძლის მდიდრულობას.

უწვეულია ქულები ოსტატის ნაცემლობაც. როგორც წესი, ქართულ რელიეფებზე მშენებლებს გრძელი (მუხლსქვემოთ, სოგჯერ კოტკამდეც) კაბები მოსაეთ ხილმე. ამას კი თანამედროვე შარვლის მხვაესი რამ აცვია და ყუხები მოლიანად უჩანს.

ეპიქოსორის (ნაიკომის) წმ. სტეფანეს მონასტერში, რომელიც ჯერ კიდევ IX საუკუნეში უნდა იყოს დაარსებული (ამდროინდელია მისი ეკლესია¹⁰⁰), XIV საუკუნეში სამრეკლო აშენდა. მის ეკლესიაში ჩართული რელიეფი მშენებლის გამოსახელებით 1959 წელს სოფელში წაიღეს და წყაროს ეკლესიაში ჩასვეს. ქვის სუღაპირი დახიანებულია და რელიეფი ძნელად განიხილვა. მოამკეს მისი აღწერა გ. თაყაიშვილის მიხედვით, რომელიც ეპიქოსორში 1907 წელს იყო:

„სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში სამრეკლოს ზედა ხართულია, ფანჯრებს შუა, კალატოსს გამოუხატავს თავისი თავი ქვაზე ეს კაცი მოზრდილი წვერით ზის და ხელი გაუშეკვრია გასათლული ქვისაკენ; ქვემოდ ქვისა წერაქვია გამოსატკული, ზემოდ კიდევ მეორე სათლული იარაღი და მას ღამაში ასომთავრული წარწერა აქვს: ქ ე გ ი (ქრისტე შეიწყალე გიორგი)“⁹¹. დ. უინფილდის აზრით, ის, რაც უ. თავაიშვილს გასათლული ქვა ძეგლია, ნაკეთის თავია, ხოლო გაურკვეველი სავანი მის ქვემოთ ხატეხი (chisel)⁹². ასეა თუ ისე, ეპიფორის ფილა იმ იშვიათ ქართულ რელიეფთა რიცხვს განეკუთვნება, რომლებზეც მშენებელი მუშაობის დროსაა გამოსახული. სხვათა შორის, თუ დ. უინფილდი არ ცდებოდა, ისტორიულ საქართველოში ეს არის ერთადერთი რელიეფი, რომელსაც ხატეხია ნაჩვენებია.

გურგეტის სამების სამრეკლოზე (XIV საუკუნის I ნახევარი) გააქვს კიდევ ერთი იშვიათი ხელნაწიყის ილუსტრაცია. აქ წარმოდგენილ ოსტატს მარჯვენა ხელში ტრადიციული გონიო უკავია, მარცხენაში შეეუელი (სურ. 92). ეს უკანასკნელი წარმოადგენს მსიკლე თოკსე ნამოკიდებულ ხიმშიმეს, აღბათ ღლითინისას ან, შესაძლოა, ქვისას. რელიეფზე ის ბურთისებრია, რაც შეიძლება რელიეფის სქემატურობის პრაღი იყოს. თანადროულ დასავლეთ ევროპაში შეეუელის ხიმშიმეს, როგორც წესი, მართოკეთხა ფორმა აქონდა⁹³. წარწერა, რომელსაც მთლიანად ფარავს ქვის ფილას გურგეტის რელიეფის აქეთ-იქით, სამრეკლოს მშენებლობის ქტიტორ იაკუნდის ძესთან ერთად ახსენებს ოსტატსაც – „...კალატოსსა გრიგოლს შეუწდევნ ღმერთმან“⁹⁴.

ზემოთგანხილულთგან სრულიად განსხვავებული გამოსახულება შემონახა რეისის ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე (სურ. 93). კალატოს მიახლოებული ფორმის ფილაზე გამოკვეთილი რელიეფი ორ კომპოზიციას შეიცავს. ზემოთ ექვსი ერთნაირი გრძელკაბიანი, მარცხნიდან მარჯვნივკენ მიმართული ფიგურის პროცესხიაა, სიუჟეტი ეურ ღვინდება, რადგან ზედა ნაწილი თავებითურთ ნამოსულია. ქვემოთ უცნაური სამფიგურიანი სცენაა: მარცხნივ ერთი კაცი ღვას და ორივე ხელით გონიო უჭირავს; შუაში მღვამე პურსონაჟი მარჯვნივ არის მიმართული და ხელებს უწევს ცალ მუხლზე დაწოქილ მესხაჟ პერსონაჟს, რომელსაც ორივე ხელი ახვევ მისკენ აქვს გაწვდილი. ცალკე მღვამე ფიგურის ფუნქცია, ასე თუ ისე, გასაგებია – ის ნაჩვენებია ღმონსტრაციულად წინაწვდილი დიდი გონიოთი, რათა ცხადი იყოს, რომ რელიეფზე მშენებლები არიან გამოსახულნი. რაც შეეხება სხვა ორს, მათი მოქმედების ახსნა ჭირს. ეს ნამდვილად არ არის მუშაობის პროცესის წვენება, რადგან პურსონაჟებს ხელებში არაფერი უჭირავთ, არც საშენი მასალა და არც სამუშაო იარაღები. შეიძლებოდა გეფიქრა, რომ აქ ოსტატად კურთხევის სცენაა წარმოდგენილი,

სურ. 92.
გურგეტის მონასტრის
სამრეკლო.
კალატოს გრიგოლის
გამოსახულება

სურ. 93.
რუისის ტაძარი.
სტენა მშენებელთა
გამოსახულებით
ხრდილოეთ ფახადზე

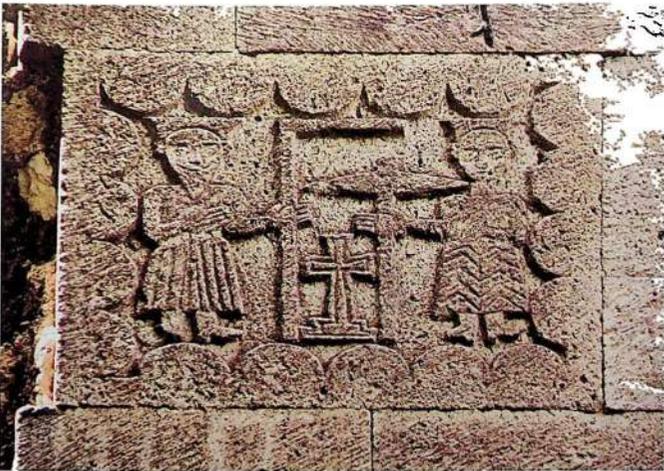
მაგრამ ევსტებს რეპრეზენტაციულობა აკლია (უფრო ყოფითია, „საქმიანი“, ერთგვარად ნერეულიც). რაც მთავარია, ასეთ სტენაში აუცილებლად იქნებოდა შესაბამისი სიმბოლოები – თუნდაც კელაე იგოვე გონიო. რაც არ უნდა ძნელი დასაჯერებელი იყოს, რელიეფის ერთადერთი სარწმუნო ახსნა ისაა, რომ ის გვიჩვენებს ხარამოდან გადაფარდნილი მშენებლის გადარჩენის ცდას. ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, მას შეიძლება დაეუკავშიროთ ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხნივ: „კალატოზთა ზედა მომგესა შალვას შეუნდეს ღმერთმან. ამინ“ წარწერა რელიეფის თანადროულია ორივე XV საუკუნის II მეოთხედში, მეფე ალექსანდრე დიდის მიერ რუისის ტაძრის აღდგენის დროს

არის გაკეთებული. წარწერის შინაარსიდან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „კალატოზთა ზედა მომგე“ შალვა სამუშაოების დასრულებამდე გარდაცვლილა³¹⁵. შესაძლოა, ის სწორედ მშენებლობისას მომხდარი უბედური შემთხვევის შედეგად დაიღუპა და რელიეფიც ამ ინციდენტს ასახავს. შესაბამისად, ქვის „ზედა, დასიანებულ ნაწილზე“ შეიძლება გამოსახული ყოფილიყო დაღუპული მშენებლის (შალვას?) დასაფლავება.

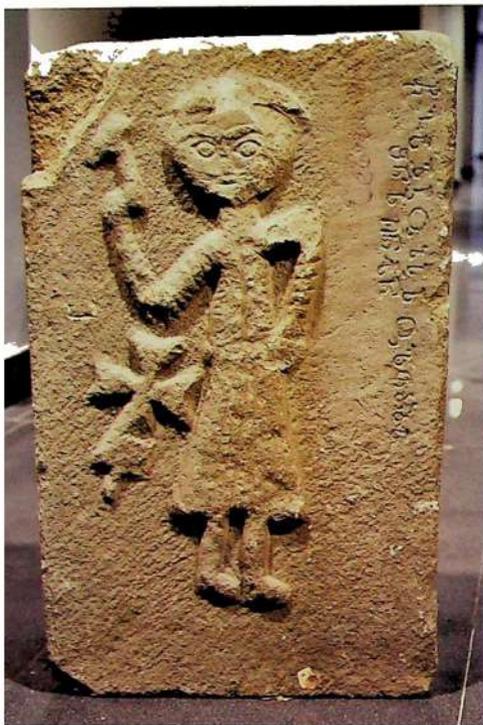
რუისის ტაძრის რელიეფის შესრულების მანერა უადრესად სქემატური და პრიმიტიულია³¹⁶. ცხადია, რომ ის არ არის პროფესიონალი მოქანდაკის ნახელაყი. ის გაკეთებულია რიგითი ხეოეების მიერ, რომელთაც მქანდაკეობისა არაფერი გაეგებოდათ, მაგრამ სურდათ როგორცა უკვლავეყოთ თავიანთი თანამუშაი და ასეთი პიქტოგრაფიასაით მარტივი ყოფრით მანც მოეთხროთ მისი ტრაგიკული დაღუპვის ამბავი.

შუა საუკუნეებში უბედური შემთხვევები მშენებლობის დროს ხშირი იყო საქართველოშიც და სხვაგანაც. სხვადასხვა ტექსტებში ასეთ ამბებს მრავლად ენახეთ, მაგრამ შუა საუკუნეების ხელოვნებისათვის მშენებლის დაღუპვა პროფესიულ ინციდენტში უნეულო თემაა³¹⁷. ალბათ არ არის შემთხვევითი, რომ ის სწორედ XV საუკუნის დასაწყისში იწენს თავს. ვფიქრობ, ამაში შეიძლება დავიზნხოთ ანარეკლი იმ სულიერი განწყობისა, რომელიც სუფევდა თემურლენგის გამანადგურებელი შემთხვევებით განანაგებულ საქართველოში.

XVI-XVIII საუკუნეებში მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებები კლებულობს. ორივე განვითარებულ რეპრეზენტაციას ეხედებით ქვემო ქართლში. ტბისის (ამლივის) 1683 წლის ეკლესიის დასაუღეთ ფახადზე ერთ დიდ ფილასზე გამოკეეტილია ორი მშენებლის ფორნტალური ფიგურები, მოელი ტანით, ზეაწეული ხელებით (სურ. 94). მათ თავებს შემოწერს ერთგვარი თავხართები (სარკმლის თავსართების მსგავსი, შუა ფართო რკალით და ბოლოებში მოკლე პორისონტალური გადანაკეეებით), რომლებზეც დატანილია წარწერები: მარცხენაზე „ოსტატი პაპუა“, მარჯვენაზე – „ოსტატი პოდ(ო)ზა“ ფიგურები ერთნაირია, თუ არ ჩავუღეთ განსხვავებას ზომებში (პოდოზას უფრო დიდი თავი აქვს) და ტერფების მდგომარეობაში (პაპუას ფეხები განზე აქვს გაშეერილი, პოდოზას – ორივე მარჯენი). ყილის კედლებზე, ოსტატების

Էջ. 95.
 Կաթողիկոսի և
 Կարգապետի
 արձանագրություն
 Կաթողիկոսի
 և Կարգապետի

სურ. 96.
ფილა გალატოს
სულთამის
გამოსახულებით
რკინის
მონასტრიდან

გვერდით გამოსახულია უროები, მათ შუა – დიდი დოქი მრგვალი მუცლითა და მადალი ეიწრო ყელით. დამატებით, პოლოზასა და დოქის შორის ნაჩვენებია ინსტრუმენტი სამკეთისა პირითა და მოკლე ტარით – ალბათ ქაფხა.

არქიტექტურული თავისებურებებით ცბის-თან ახლოს დგას კაზრეთის მახლობლად მდებარე დაეთი საგარეუჯოხ ეკლესია, რომელიც ახვეუ XVII საუკუნის II ნახევრისა წანს³¹⁰. მის აღმოსავლეთ ფასადზეც ორი მშენებელია წარმოდგენილი (სურ. 95): ერთი (მარცხენა) გონიოთი და მეორე წაღკატი. ინსტრუმენტებს შორის, რელიეფის ცენტრში, გოდგოთის ჯვარია გამოსახული. თავისუფალი ხელებით ოსტატები (გონიოიანი – მარჯვენათი, წაღკატიანი – მარცხენათი) მასზე მიგვიითებენ. მათი უესტი – მკერდთან მიტანილი გაშლილი ხელი ვედრების გამოხატეულია. მაგრამ პირველ რიგში ეს რელიეფი ღირშესანიშნაია ნაჩვენები იარაღების არანეულებრივი სომეხით. გონიო, რომელიც ოსტატს ვერტიკალურად უჭირავს, სუსტად მისი სიმადლისაა. „უჭირავს“ აქ ალბათ არც ითქმის, ვინაიდან გონიო მიწაზე დგას და ოსტატი მხოლოდ იკავებს მას სწორ მდგომარეობაში. წაღკატი ახვეუ ვერტიკალურად დგას. ის გონიოზე ცოტა დაბალია და აქვს უსაშველოდ გრძელი პირი, რომლის ცალი ბოლო გონიოს უბჯინება, მეორე კი თით-

ქის ქიხურში ვერცობა ოსტატს. სამშენებლო იარაღებისა და აღმოსახების სომეხის თანაფარდობის ასეთ დარღვევას ვერცერთ სხვა რელიეფში ვერ ვნახავთ.

რელიეფური ფილა მშენებელი ოსტატის გამოსახულებით რკინის მონასტრიდან XVII-XVIII საუკუნეებით თარიღდება (სურ. 96). ფიგურას ახლავს მისი სახელის შემცველი წარწერა: „ქ. გალატოსსა სულთამისს შეუწდოს დმერთმან. ამინ“³¹¹. მარჯვენა სუაწვეულ ხელში სულთამსეს დაბრეცილი ნაქუნი უჭირავს. ფიგურის მარჯვნივ ირიბად დიდი ჯვარია გამოსახული. უხერხული პოზა და სქემატური შესრულება ქანდაკების კეთაში გაქწაფავ გალატოსს ამუღავნებს.

რამდენიმე გვიანდელ ეკლესიაზე გამოიკვეთილია ხუროთმოძღვრის ხელი. ღუჩხუჩის სოფელ მცხეთის წმ. გიორგის ეკლესიის (1728-1744 წლები) აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის საპირეს ქვედა კუთხეში ნახიულია მარჯვენა ხელის გაშლილი მტკენის გამოსახულება, რომელსაც ახლავს წარწერა „ხელი ნახიდას, კალატოსის ქართლელის“³²⁰. როგორც აღნიშნავს ე. ბერიძე, ნახიდა აქ აშკარად ამბავდა არსუკისეს, რაიაც ალბათ ერთგვარი ბიბიო სოფლის სახელწოდებამაც (მცხეთა) მისცა³²¹ ლარგეისის წმ. თეოდორეს ეკლესიის (1759 წელი) დახალებით ფასადზე მარჯვენა ხელის მტკენის რელიეფურ გამოსახულებას ემატება ხუროს იარაღები: ხელს ძალზე პირობითად „უჭირავს“

პატარა წერტილი (ცალი წვეტიანი პირით, ა. ხაქარაია მას „ქვის საკოდ ნაქებს“ უწოდებს¹²); იქვეა გონიოც (ოღონდ ცალკე „საერში“, ის არაქვს უკავია¹³).

დასახურელს, უნდა ვახსენათ მშენებლის ჩუქნით შემორჩენილი ერთადერთი ფერწერული გამოსახულებაც, რომელიც XIV საუკუნით თარიღდება. დაეთვარეუც ის ნათლბისძეკელის მონასტრის ერთ-ერთი სამარტოისყოფელის ხატურებელი ქვაბის სრულიყოფელზე დახატულია ბერის წიხით შემოსილი მასკაცი, რომელსაც ზეადმაროელი წადკაცი უქორაქს (ხერ. 97). სახე და ხელები დაზიანებულია, მაგრამ მკაფიოდ განჩინევა იარაღის გრძელი ტარი და ორმხრივ ამასხილებელი პირი¹⁴.

მშენებელთა გამოსახულებები ძვირფასი წერითა შუა საუკუნეების საქართველოს კულტურისა და ყოფის მთელი რიგი ასპექტების შესახაწად, მკაფიოდ, მხილედ მათზე დაყრდნობით შეგვიძლია მხკ ელობა ოსტატთა ნაცქულობისა და ვარცხნილობის შესახებ, წერტილობითი ცნობები ამის თაობაზე არ მითხევა. ხეშთგანსილელი რელიეფები გვიჩვენებს, რომ IX-დან XVIII საუკუნებზე ქართველ მშენებელ ოსტატთა ნაცქულობა დიდად არ შეცვლიდა: მთელი ამ პერიოდის მანძილზე ისინი, ჩუქულებრივ, გამოსახებიან გრძელი (წვიებამდე, ზოგჯერ კოჭებამდე) კბითა და წელზე შემოსქრული ქმრით. ზოგჯერ მათ ქელები ახურაეთ დაბალი და მრგვალი (ქორაღოს რელიეფების უმეტესობა), შემადლებელი (ხეროთმისღვარი და ერთ-ერთი ოსტატი ხვეტიცხოელის გუმბაზე), ან ხეშთკენ გაყართოებული (დავით ხაგარეჯო).

შუა საუკუნეების ქართველი მშენებლები, როგორც წესი, წვერულეთაშ ატრებდნენ. XI საუკუნის შემდგომ რელიეფებზე თითქმის ყველა მშენებელს ერთნაირი მოკლე სამკეთისა ან მრგვალი წვერი აქვს (გამონაკლისია მარჯვენა მშენებელი დავით ხაგარეჯოს რელიეფზე - ის უწვერულია). მანამდე შედარებით მეტი მრავალფეროვნება შეიმჩნევა. ქორაღოს კარნისზე ოსტატების უმეტესობა გრძელი, ზოგჯერ ორად გაყოფილი წვერით არის ჩანეწრება. ახივე გრძელწვერისხები არიან ოსტატი ვახე საყარბის მიხივების კელეხიდიან და ქვის მხიდილი მუშა ქეოთისის ბაგრატის ტაძრიდან. სხეაქს რელიეფზე კეორიკისა და მიქაელს პირიქით, წვერ-ელეთაში თითქმის საერთოდ არა აქვთ - შესაძლია ეს მინიშნებაა მათ ჰაბუკ ახაკზე. თმა მშენებლებს მოკლე ქმინდათ შეტრლი ან, იშვითაოდ, ხელა(ც ვადაპარხელი (პაპა და პილიზა ტზიხის რელიეფზე).

რა თქმა უნდა, მშენებლების - მითემეტეს, რიგითი ხეროების - ხამისი უფრო ხად იყო, ვიდრე წარჩინებულებისა. მაგრამ ხაინტრეუბის, რომ ნაკის სტილის ძირითადი ტენდენციები მათ ხამისზე ერთნაირად აისახებოდა. მირტაშნის

ხერ. 97.
დაეთვარეუცის
ნათლბისძეკელის
მონასტრის
მშენებლის
ფერწერული
გამოსახულება

ეკლესიის რელიგიურ წარმოდგენილ გალატოთუხუცესს წელში გამოიყვანილი და კალთაშეჭრილი კაბა მოსაეს²⁵ – ზოგადად ისეთივე, როგორითაც გამოსახავენ XIII საუკუნის პირველი ნახევრის მოხატულობებში დიდებულებს და თვით მეფე გიორგი ლაშასაც²⁶. XVII საუკუნეში საქართველოში, ირანის გავლენით, გავრცელდა ზედა სამოსი (პირობითად შეიძლება ეუწოდოთ „პერანგი“) ხშირი შესაკრავებით მკერდთან. მას ატარებდნენ, მაგალითად, ლევან დადიანი და მისი ოჯახის წევრები, როგორც მოწმობს მათი გამოსახულებები ჰეიდურ ხატებსა და ეკლესიის მხატვრობაში²⁷. მოდას არც მშენებლები ჩამორჩნენ. ტბისის ეკლესიის რელიგიურე პაპუა და პოლოსა ასეთივე პერანგებით არიან წარმოდგენილი, ამასთან, მიუხედავად რელიგიის საერთო სქემატურობისა, მჭიდროდ მიჯრილი შესაკრავები დიდი გულმოდგინებით არის ნაწვენები. XVII საუკუნეშივე შემოვიდა ირანიდან ფესხაცმელი მადალი ქესლითა და წაგრძელებული აპრეხილი ჭვინტით. ის შეიძლება ინახოს ჭვინტოთა მრავალრიცხოვან ფერწერულ და ჭეიდურ გამოსახულებებზე. ასეთი ფესხაცმელი აცივით პაპუასა და პოლოსასაც. ეს, როგორც ჩანს, ერთგვარი „გამოსახველი ფორმა“ იყო, თორემ ძნელი წარმოსადგენია მშენებლობაზე მომუშავე ადამიანებს მადალქესლიანი ფესხაცმელი ყოველდღიურად სცმოდათ. იმავე ეპოქის მოდას ასახავს ტბისის მშენებელთა გრძელი გაწკეპილი უღვაშებიც, საერთოდ, როგორც ჩანს, პაპუასა და პოლოსას ძალიან სურდათ, რომ რელიგიურ (რომელიც ალბათ მათივე ნახელავია) მათი „მოდურობა“ სრულად ყოფილიყო წარმოჩენილი.

მშენებელთა რელიგიები ავსებს მწირ წერილობით ცნობებსა და ეთნოგრაფიულ მონაცემებს შუა საუკუნეების სამშენებლო იარაღების შესახებ. ერთ-ერთი ყველაზე ხშირად გამოსახული ხელსაწყო, როგორც ენახეთ, არის გონიო – ქვისმთლელის უძველესი ინსტრუმენტი, რომელიც გამოიყენება მართი კუთხის სისუსტისა და გვერდების სისწორის შესამოწმებლად. როგორც მარტივად გამოსახსახვი და იოლად ამოცნობადი და, ამასთან, სამშენებლო საქმეში აუცილებელი ხელსაწყო, გონიო ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი მთავარი სიმბოლოა. ამასთან, რაკი გონიო შედარებით ვიწრო პროფესიული გამოყენების ინსტრუმენტი იყო (განსხვავებით, ვთქვათ, ჩაქუნისაგან, რომელიც მრავალი სხვა ხელობის ოსტატსაც სჭირდება²⁸), ის ხურო-გალატოთა იდენტიფიკაციის მთავარი ნიშანი გახდა – ადამიანი გონიოთი ერთმნიშვნელოვნად ხასიათდება, როგორც მშენებელი. მეტიც, გონიო სიმბოლისირებს ზოგადად მშენებლის ხელობას და პროფესიულ ცოდნას²⁹.

ასევე ხშირად გამოსახავენ მშენებლებს ქვის დასამუშაველი ინსტრუმენტებით, რომლებიც პირობითად შეიძლება გაავერთიანოთ „ჩაქუნის“ ცნებით (ძველ ქართულში ის არ გვხვდება). სხვადასხვა სამუშაოს შესასრულებლად სხვადასხვა სახის ჩაქუნი გამოიყენებოდა. შუა საუკუნეების საქართველოში ცნობილი იყო შემდეგი სახეობები³⁰:

წერაქვი – კლდიდან ქვის ჩამოსატეხი, საბას განმარტებით, „ესე არს ცალგნით სათხროლი აქენდეს კლდეთ დასარდვევად“, ე. ი. მას ერთი ბასრი პირი აქვს. უნდა ვივალისხმოთ, რომ მეორე გლუვია, მახიური.

წალაკტი – ქვის გასათლელი იარაღი, საბას განმარტებით, „ორ-წვეროსანი წერაქვი“, „ორგნითვე საკეთი აქენდეს ქვათა სათლელად“, ე. ი. მისი ორივე პირი ბასრია. ნ. მუხინაშვილის მიხედვით, წალაკტი არის „მოკლტარიანი ქუთ სათლელი“.

ორთოხი - საბას განმარტებით, „ორგანიტუვე სათხროლი აქენდეს“, ე. ი. ეს წალკატის სინონიმი უნდა იყოს. სერაპიონ ზარზმელმა რკინის ორთოხის საშუალებით გამოკვეთა ჯვარი ქეისუ¹. მოგვიანებით სიტყვა მნიშვნელობა შეიცვალა და მიწის სათხრელ იარაღს ეწოდა.

ენო / ენუ / ენვი - წერაქვის მსგავსი, მაგრამ, როგორც ჩანს, უფრო ფაქიზი და ბასპირიანი ინსტრუმენტი. გამოიყენებოდა როგორც ქვის, ისე ხის სათლელად და საკვეთად. მოგვიანებით, ჩანს, მნიშვნელობა დაეწვროდა. საბა ენოს განმარტაეს, როგორც „ხის სათლელს“. ნ. ნუბრაშვილის მიხედვით, ენო ხიბსურთა ცუელია, რომელსაც აბირი ტარსუდ შემოცემული აქეს არათე გასწურთ, არამედ გარდებარდმო².

ურო - დიდი ჩაქუნი ორივე მხრიდან მასიური გლუვი პირით, ორი ხელით მოსახმარი.

სანგი - იგეგა, რაც ურო.

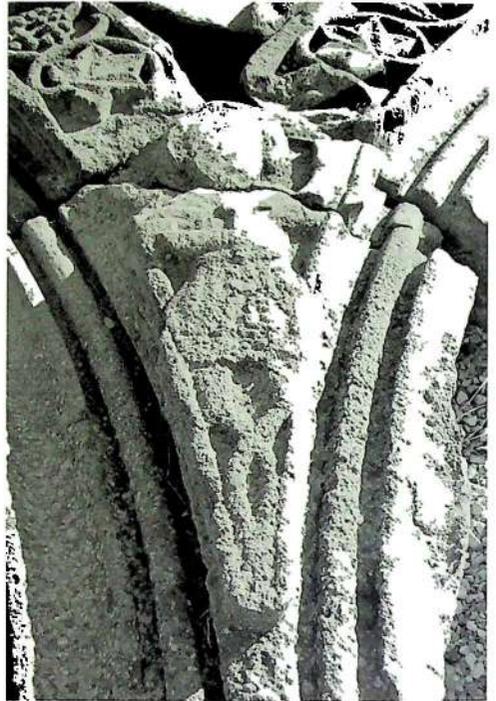
ხედა - ხის ურო.

კვერი / კუერი - „მცირე ხედა ან ურო რკინის“ (ნ. ნუბრაშვილი).

ამ ინსტრუმენტთან მშენებელთა რელიეფებზე ყველაზე ხშირად გამოისახება წერაქვი (რუხი - სარკმლის რელიეფის მარჯვენა ფიგურა, ქოროლო - „ქვის-მჭედლის“ რელიეფი, საფარის მიძინების გლესია, კალოთა, ლუბა, ვანეძორი, გერგეტის სამება, სვეტიცხოვლის გუმბათი, ღარგვისი) და წალკატი (რუხი - სარკმლის რელიეფის მარცხენა ფიგურა, კალოთა, მირტა-შენი, საფარის წმ. საბას გლესია, კაზრეთის დაეთ საგარეჯო). უფრო იშვიათია ურო (ქოროლო - ქვის გაბობის სცენა, ტბისი). ინსტრუმენტარუბის თეალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა სხვაგვარ რელიეფი, რომელიც ხის დასამუშავებელ იარაღებს - წაღდა და ცუღს გეიგენებს. სავარაუდოდ, აქვე საზოგი ლატანიც არის გამოხასხული.

სხვა საგნებიდან, როგორც ვნახეთ, ეპისოდურად გამოისახება ჩინაზი, გობი და კირსნარის მოსარგვი უცნობი ხელსაწყო (ქოროლო), შუეული (გერგეტის სამება), ხატეხი (ეანემორი), ძალაყინი (ერთაწმინდა), ქოყინა (ტბისი). ცალკე უნდა აღინიშნოს მასალის ტრანსპორტირებისა და სემოთ ატანის საშუალებები (ხარებიანი მარხილი და ხელის მარხილი ქოროლოს ორ სცენაში, ამქვე სვეტიცხოვლის გუმბათზე).

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ მშენებელთა სკულპტურული გამოსახვის ტრადიცია, გარდა საქართველოსი, არ განითარებულა აღმოსავლეთ საქართველოს არცერთ სხვა ქვეყანაში. სომხეთში სულ რამდენიმე მაგალითი გვაქვს. ამთგან ყველაზე ადრეული, მნიშვნელოვანი და, ამასთან, ყველაზე იდეალურად მოცული არის ზეართნოცის ტაძარში (641-661 წლები). მისი მრგვალი გარშემოსაველების საფასადო თაღნარის არქიოლტებს შორის წარმოდგენილი იყო ადამიანთა რელიეფური ფიგურები - როგორც ჩანს 32, თაღების რაოდენობის შესაბამისად (სურ. 98, 99). ამთგან შემორჩა ცხრა ფიგურა, სხვადასხვა სამშენებლო იარაღით. ტრადიციულად, ამ ფიგურებს „მშენებლებად“ მოიხსენიებენ, თუმცა მკვლევართა უმეტესობა მათ „ნაბეილ“ მშენებელთა გამოსახულებებად არ მიიჩნევს. მაგალითად, ს. მნაცაკანანის აზრით, აქ გამოსახულნი იყენენ ტაძრის მშენებლობის დამკვეთნი და ხელშეწყობნი³. ზ. აკოფიანი ფიქრობს, რომ ეს ქანდაკებები არის ნაწილი ერთიანი საფასადო კომპოზიციისა, რომელიც სამთხეს წარმოეყვანის⁴. მართლაც ნაკლებად ხარწმუნოა, რომ ტაძრის კედლებზე 32 (!) ხურო-გალატოხი ყოფილიყო

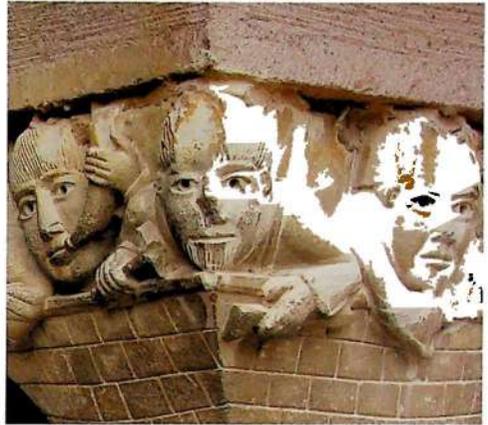

სურ. 98-99.
 'სეარტონოსის ტაძარი
 (სომხეთი).
 მშენებელთა (?)
 გამოსახულებები

გამოქანდაკებული და არცერთი ქტიტორი, კაცმა რომ თქვას, სვენი ისიც არ უცნოთ, და კარგული 23 ფიგურაც სამშენებლო იარაღებით იყო აღჭურვილი თუ არა.

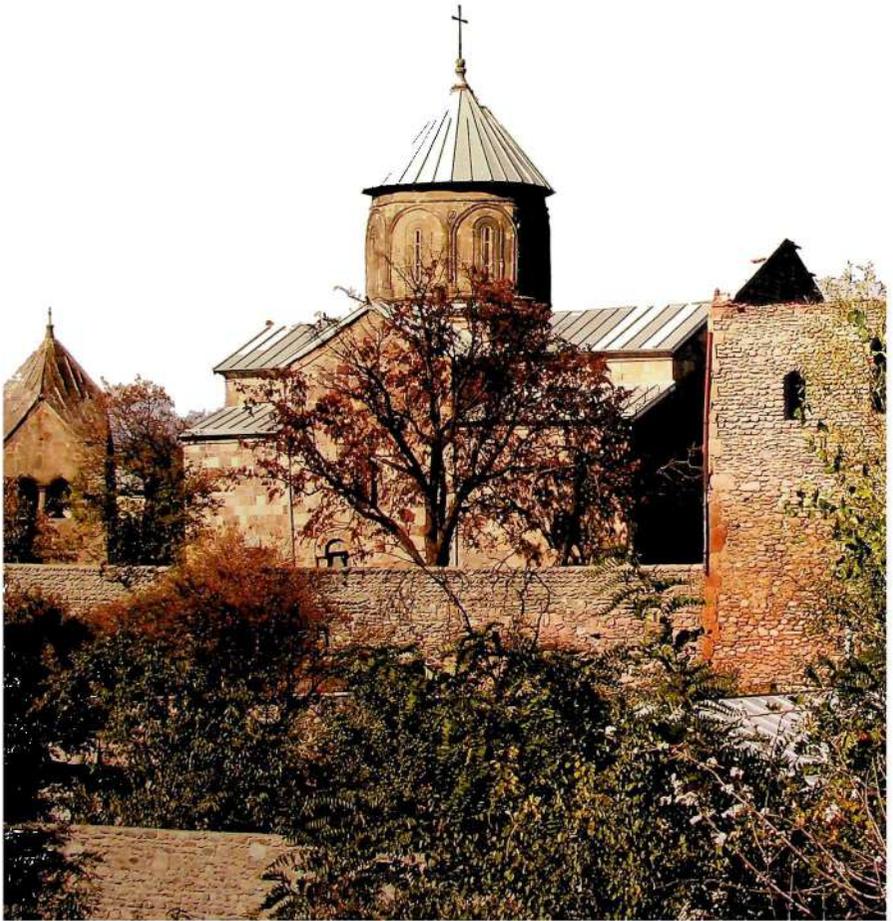
შემდგომ ხანებში მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებები ხომსურ ეკლესიებზე ეპისოპურად წნდება, ამასთან ისინი, როგორც წესი, მღებარეობს ყველაზე აქტიური ქართულ-სომხური ეკლტურული კონტაქტის ხანებში. ასეთია, მაგალითად, სოქორნის ეკლესია ქვემო ქართლის სამხრეთ, სომხეთთან მიმდებარე უონაში. ის თითქმის მთლიანად ხელახლა არის აშენებული სომხების მიერ უფრო ადრინდელი ქართული ეკლესიის ადგილას 1050-იან წლებში¹⁵⁴. აღმოსავლეთ ფსახლზე, საქტიტორო რელიეფის ქვემოთ ამოკვეთილია სქემატური ფიგურა - გ. გავოშიდის სამართლიანი აზრით, მშენებელი ოხტატი¹⁵⁵ აქვე შეენიშნა, რომ არ დახტურდება ე. თაყაიშვილის ცნობა, თითქოს ნანგლის ეკლესიაში, - რომელიც ქალკედონიტი სომხების მიერ არის აგებული XI საუკუნის პირველი ნახუარში და, გარდა ქართული წარწერებისა, მიუღი რიგი არქიტექტურული თავისებურებებითაც უკავშირდება ტაოს, - სამხრეთი პასტოფორიუმის კარის წირთხლებში მშენებელ ოხტატთა გამოსახულებიანი ქვეთი იყოს ნატანებული¹⁵⁶. ეს ქვეთი, როგორც ნანს, ადრეული შუა საუკუნეების სტელების ბაზისებია და ნანგლის ეკლესიაში ხელმეორედ არის გამოყენებული. მათი რელიეფების ხიჯეუბების ბოლოადრთინდელი ინტერპრეტაცია¹⁵⁷ საკამათოა, მაგრამ მშენებლებსა და მათ სამუშაო იარაღებს ისინი ნამდვილად არ წარმოგვიდგენს.

რამ განაპირობა ქართველებისა და სომხების ასეთი განსხვავებული დამოკიდებულება მშენებელთა გამოსახულებებისადმი? მშენებელი თავის თავსა თუ თანამუშაქს კელესის კედელზე საკუთარი ინიციატიული გამოსახავს და არა ქტიტორის დაკვეთით, მაგრამ დამკვეთის ნების წინააღმდეგ ამას ვერ იხამს. ვერ უტყვევით, რომ სომხეთში მშენებელ ოხტატებს ნაკლებად აფასებდნენ, ვიდრე საქართველოში, მაგრამ აშკარაა, რომ ნაკლებად იწუნებდნენ მათ თვითშემოქმედებას. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა 'სემითნახსენები მოსაზრება ატენის ხიონში სომეხი ოხტატების თოდოსაქის, კრიგორ დაახისა და გერგოუმ ერასხანის ძის გამოსახულებების არსებობის თაობაზე, თუ ეს მოსაზრება სწორია, ის მოწმობს, რომ თავად სომეხი მშენებლები სულაც არ ეოფილან წინააღმდეგნი თავიანთი რეპრეზენტაციისა, მაგრამ სომხეთში მათ ამის შესაძლებლობა არ ქიხნდათ, საქართველოში კი, თითქოს თავისუფლება იგრძნეხო, თავიანთი სკულპტურული გამოსახულებები დატოვეს ტაძრის კედელზე, თემცა, ვიმეორებ, ეს მსილოდ ვარაუდია.

სურ. 100.
კონკის სენ-ფუას
ძელებისა
(საფრანკეთი).
მშენებელთა
გამოსახულება
ტრანსეპტის
კაპიტელზე

მშენებელთა რელიეფების განხილვისას სემით არაერთხელ იყო მოტანილი პარალელები სხვადასხვა ქვეყნის რომანული და გოთიკური ხელოვნებიდან. ქრისტიანულ დასავლეთში ოხტატის გამოსახვა კელესის კედელზე წვეულებრითი ამბავია, საფრანგეთში უადრესი მაგალითები უკვე (X)-XI საუკუნეებში გვაქვს (რელიეფი პუატის მუზეუმიდან, ტურნიუს სენ-ფილიპერის ეკსტრემალის კამარის მარჯვენა იმოსტი, კონკის სენ-ფუას ტრანსეპტის ერთი კაპიტელი¹⁰⁰ - სურ. 100), სხვა ქვეყნებში - XI საუკუნიდან. დასავლური ხელოვნების საერთო ხახიათის შესაბამისად, ეს ქანდაკებები, ქართულიან შედარებით, უფრო მდიდარია დეტალებით. მშენებელი, როგორც წესი, მუშაობის პროცესშია ნაჩვენები, რეპრეზენტაციული გამოსახულებები თითქმის არ არის. უფრო ფართოა ინსტრუმენტარითი. უკვე XI საუკუნიდან მშენებელთა იარაღებს შორის გეხვდება ფარგალი (ვანდომის სენტ-ტრიონტეს მრდილოეთი ტრანსეპტის კონსოლი¹⁰¹), რომელიც შემდგომ ხანებში ხეროს მთავარი ატრიბუტი ხდება. ქართულ რელიეფებზე, როგორც ვნახეთ, ფარგალი არსად არის გამოსახული.

თავი IV

მშენებლობის ორგანიზაცია

ყოველგვარი მშენებლობის დაწყების წინ, ბუნებრივია, მოსაველი ნაგებობისთვის ადგილი უნდა შეირჩეს. ეკლესიის ასაკები ადგილი მრავალი სხვადასხვა ფაქტორით შეიძლება ყოფილიყო განსაზღვრული. აღრეკრისტიანულ ხანაში უამრავი ეკლესია აღიმართა წმინდანთა საფლავებზე ან მათ ცხოვრებასთან თუ მარტვილობასთან დაკავშირებულ ადგილებზე. ამის მაგალითები საქართველოშიც არის ცნობილი: მცხეთის ქვემო ეკლესია (სვეტიცხოველი) უფლის კვართის დაფლვის ადგილას აიგო; ზემო ანუ გარეუბნის ეკლესია (ხამთაერთ) – „მაყვლოვანში“, სადაც სამი წელი გაატარა წმ. ნინომ; ბოდბეს ეკლესია ტრადიციით წმ. ნინოს საფლავზე აშენებულად ითვლება; წმინდის ტაძარი, სავარაუდოდ, წმ. რაქდენის მოწამებრივი აღსასრულის ადგილას დგას.

სოგიერთი უადრესი ეკლესია წარმართული ხალაოცაეების ადგილას აშენდა. ამის ანარეკლი ჩანს გადმოცემაში წმ. ანდრია პირველწოდებულის მიერ ჭკონდიდში წარმართთა თაყვანსაცემი მუხის მოჭრისა და მისი მახალით ეკლესიის აგების შესახებ. ამ გადმოცემით, „ტრაპეზი მარტვილის ეკლესიისა დადგმულთა იმ მუხის ძირზე, რომელიც მოჰკეთა ანდრია მცოქელმა, ოდეს მეგრელნი მოაქცია“³⁴⁰. არის პირდაპირი ცნობაც – ჯუანშერის მიხედვით, ეახტანგ გორგასანდმა „აღაშენა ეკლესია ნიქოსსა საგზებულსა თანა ცეცხლისასა“³⁴¹, ე. ი. ეკლესია მეფეს ცეცხლთაყვანისმცემელთა მოშლილი ხალაოცაეის ადგილას თუ მის სიახლოვეს აუგია.

პატიორაფიულ ლიტურატურაში ხშირად არის ნახსენები უფლისგან მიღებული ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც ხდება ადგილის შერჩევა ეკლესიის ასაგებად. წმ. შოთა და ვეაგრე ეკლესიას აშენებენ „ადგილსა მას, სადა უჩუენა უფალმა“ კვამლის სვეტის გადაადგილების მეშვეობით³⁴². „ადგილსა მას ღმრთის მიერ ნიშნულსა“ არსდება ხანძისის მონასტერი (სურ. 102) – მის ჯვრაც აუგებულ ეკლესიას მარტომყოფი ბერი ხუციდისი ხილვაში ხედავს³⁴³. ბოდბე-ბახილი ეკლესიას იქ აგებს, სადაც წმ. გიორგიმ „თუთ აუწყა“³⁴⁴. „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ ნახსენები ღამის ყველა მშენებლობა ხიზმრად თუ

მაიორდაპირე
მხარეს
სურ. 101.
ნიქოსის
მაცხოვრის ტაძარი

სურ. 102.
სანქტოს მონასტერი

ცხადში ნახილვებ ადგილას იწეება. ახრთა სხვადასხვაობისას საბოლოო არწყევანს კვლავ უფალს ანდობენ: როდესაც წმ. სერაპიონი და თიანე ვერ შეთანხმდნენ სად აეშენებინათ ზარზმის ეკლესია, ორ სავარაუდო ადგილას ღამით ანთებული კანდელები დატოვეს. დილით ერთი კანდელი ნამქრალი დახვდათ და, შესაბამისად, უპირატესობა მეორე ადგილს ერგო⁵⁵

სხვათა შორის, ნახსენები უთანხმოება სავსებით პრაქტიკულმა საკითხმა გამოიწვია. წმ. სერაპიონს სურდა ეკლესია მთის წვერზე აეგო, რაზეც თიანემ და სხვა ბერებმა უპასუხეს: ანუ, წმიდაო მამაო, ადგილსა ამას, რამეთუ მაღალ და ცივ არს, და ამანი ესე შიშუელ და გლახაკ⁵⁶. ეს ეპიზოდი კარგად გეისეულებს მოთხოვნებს, რომელთა მიხედვითაც ხდებოდა სამინასტრე ადგილის შერჩევა ადრეულ შუა საუკუნეებში. ერთი მხრივ, ბერები საგანგებოდ ეძებდნენ ასკეტური ეოფის შესაბამის მკაცრ გარემოს, მეორე მხრივ ამ ძიებაში იხინი საღ აზრს არ უნდა გასცდენოდნენ და უნდა ეხრუნათ იმაზეც, რომ ბუნებრივი პირობები გაუახილდისი არ ეოფიდიოყ.

შთაბეჭდავი მდებარეობა იყო კიდევ ერთი ფაქტორი, რომელიც უთუოდ ხშირად თამაშობდა გადაამწვევტ როლს ეკლესიის ადგილის შერჩევისას. ნაგებობის ეფექტური „ნახმა“ გარემოში ქართული არქიტექტურის ორგანული თვისებაა მისი მშენიერება სრულად გარემომცველ ბუნებასთან აკომირში ვლინდება. შუა საუკუნეების უამრავი ნაგებობა თვალნათლივ მოწმობს, რომ მის მშენებლებს ადგილი ესოიტიკური ფაქტორის გათვალისწინებით

შეურნევიან. ამის შესახებ წერენ შუა საუკუნეების ავტორებიც; დაეთ აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, მეფემ გელათის მონასტერი (ხერ. 103) „დამტკიცა... ადგილსა ყოყლად შეენიერსა და ყოყლითურთ უნაკლოს“⁵⁴. გამოთქმებს „შენიერი ადგილი“, „ადგილი შემკელი“ ხშირად ხსარობს ვახუშტი ბატონიშვილი ეკლესია-მონასტრების მდებარეობის დასახასიათებლად⁵⁵, თუმცა გახათვადისწინებულა, რომ ზოგჯერ ეს უფრო კარგ კლიმატურ პირობებს გულისხმობს, ვიდრე ლანდშაფტის სიღამასეხ.

ეკლესია-მონასტრების დაარსებისას მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ბუნებრივ საყრდენებსაც. სეანეთში, მაგალითად, კურადლებს აქცეუდნენ იმას, რომ სამშენებლო ადგილი მკვერსამისი არ ყოფილიყო. თუმცა ისეც ხდებოდა, რომ სხვამხრთე ხელსაყრელი ადგილის ნახვისას საყრდენებს არ ითვალისწინებდნენ და ამას ცუდი შედეგი მოსუქებოდა. ქნისა და ჭურთას შესართაოთან, კონცხსუ აშენებული ღარგვისის მონასტრის ნაგებობები რამდენჯერმე დაანგრია აღიდებულმა მდინარემ⁵⁶

ეკლესიისათვის ადგილის შერჩევის შემდეგ ხდებოდა მისი საყრდენის ხიმბოლური ნაერა და კურთხევა. სამწესაროდ, ჩვენ არ მოგვეუბნება ისეთი თხსულება, როგორც არის მაგალითად, VIII საუკუნის ხომეხი კათალიკოსის ითანე თძუნელის ტრაქტატი, რომელიც დეტალურად აღწერს საძირკვლის დადებისა და კურთხევის რიტუალს⁵⁷. ქართული წყაროების ტუნწი ცნობებით არ ნანს, რომ ჩვენში ასეთი დაკანონებული წესი არსებელიყო. ვითრე მერქულეს მიხედვით, ხანამ ხანძის პირველი ეკლესიის აგებას შეუდგნობდნენ, წმ. გრიგოლმა ბერებს წააკითხა ფრაგმენტები ფხალმურიდან (64, 11-14; 88, 1-2; 89, 16-17; 120, 1; 123, 8), შემდეგ „ერთობით ჯუარი დასწერეს ადგილსა მას და იწეეს საქმელ“⁵⁸. მეორე ეკლესიის მშენებლობის დაწყების წინ წმ. გრიგოლი წარმოთქვამს ვრცელ ლოცვას, რომელშიც არის ხიტუქუბა: „შენ, უფალო აწვა აკურთხე ადგილი ესე წმიდისა შენისა ეკლესიისა...“⁵⁹. ორსაუე შემთხვევაში და სხვა დროსაც (მაგალითად, გუნათლეს დედათა საგნის დაარსებისას) აღინიშნება, რომ მან „ჯუარი დასწერა“ სამშენებლო ადგილს, რაც, ყვიქრობ, კურთხევის გარკვეულ რიტუალს უნდა გულისხმობდეს.

ერთი გვიანდელი (1671 წლის) საბუთი მოგვითხრობს, რომ ნინბისხს ეკლესიის საძირკველი მშენებლობის დაწყების წინ თეთ კათალიკოს დომენტის უკურთხებია⁶⁰. კათალიკოსის მონაწილეობა არაფრით გამოჩნეული რიგითი ეკლესიის საძირკვლის კურთხევაში უცნაური იქნებოდა, რომ ენა ერთი გარემოება – ეკლესია მისი დის საყლაეუსე შენდებოდა.

უშუალოდ მშენებლობის დაწყებას წინ უძღოდა მშენებელი ოსტატებისა და მუშების გუნდის შეკრება. ბუნებრივია, მისი ზომა დამოკიდებული იყო შესასრულებელი სამუშაოს მოცულობასე. მცირე ეკლესია შეიძლება რამდენიმე კაცსაც ავეო, მაშინ, როცა დიდი ტაძრების მშენებლობასე დასაქმებულთა რიცხვი ახს ატარებდა. ოშქის სამხრეთი შესასეულის თაესე აღტანლითა ერცელი ფერწერილი წარწერის მიხედვით, ტაძარს აშენებდა 70 ოსტატი (ხერო, გალატოსი და მკედელი) და 80 „ერი და მოქმედი“, რაც არაკვალიფიცირერ, შაე მუშახელს უნდა გულისხმობდეს⁶¹. ხაინტერესია, რომ მშენებელთა თითქმის ანალოგიურ რაოდენობას ასახელებს ერთი გვიანდელი წყარო ოშქის თანადროულად აგებული ოღონდ მასე ბეერად პატარა – თოტოკოსის ეკლესიისათვის. მოსოხს ლუკასის მონასტერში. ამ ცნობით, მშენებელთა გუნდში 80 დახელოუნებული ოსტატი და ამდენიეე შეგირდი ყოფილა⁶².

სურ. 103.
გულეთის მონასტერი

მშენებლობის მოთავეები ზოგჯერ არტელებს იწვევდნენ, მაგრამ ხშირად, როგორც ნახს, ისინი ოსტატებს ხაითითოდ აგროვებდნენ და დროებით ხამ-შენებლო ორგანიზაციას ქმნიდნენ (ეს სეკულურბოი პრაქტიკა იყო ბიზანტიამიც³⁶⁶). იყო შემთხვევები, როცა რომელიმე პატარა ეკლესია მთლიანად სოფლის ან თემის ძალეებით შენდებოდა, ანუ ეველა მომუშავე ამ სოფლის მკვიდრი იყო, მაგრამ, როგორც წესი, ხურო-გალატოზებს იწვევდნენ – ზოგჯერ მეზობელი სოფლიდან თუ ქალაქიდან, ზოგჯერ საკმაოდ შორიდანაც. მოწვეულ ოსტატთა კვალიფიკაცია დიდწილად იყო დამოკიდებული მშენებლობის თაოსანთა მატერიალურ შესაძლებლობებზე. ანალოგიური სურათი გვაქვს მონასტრებშიც: თუ გარეშე შემწე არ ჰქავდათ, ბერები თუთონ აშენებდნენ, თუ ჰქავდათ – დახელოვნებულ ოსტატებს უხმობდნენ. ეს ორივე ვითარება ცოცხლად არის აღწერილი ზემოთ არაერთგზის დამოწმებულ „სერაპიონ ზარხმელის ცხოვრებასა“ და „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ხანძთის პირველი ეკლესია 780-იან წლებში ახლადდაარსებული მონასტრის მშობამ თავად ააგო, მესამე (ამჟამად მღვართ) ეკლესიის (სურ. 104) შემოქმედნი 910-იან წლებში კი

„სიბრძნით ხრეულად მსმენებელი“ ხეროთმოძღვარი ამისა და როგორც უცვლილად მოაწმობს შენობის არქიტექტურა - ხელობის წინებულად მკონდნე ხერო-გაღატოხები თყენენ“ გიორგი მერხელე არ გუქუნებდა, ხადან მოეიდნენ თხინი, მკერამ ცხადია, რომ ამდენი მადალეკვადიფიკური მსმენებელი ხანისთხ ბერებს შორის ვერ მოიძებნებოდა, მათი მოაწვევა კლარუ, ხელმოწყობა ამოტ კეხისა და გერგუენ ერისთავი-ერისთავის მარდაქერის წყალობით გახდა შესაძლებელი, უკრო ნათელდა სურათი ზარზმასი, მინახტრის პირველი კვლეხია აქც; ადგილობრივი ძალებით მორეხსათვის კო თხტატს „კვლოუნებთა განთქექელხსა კაცხა მოქსმეს სეყსათიან, აქექენისხაგან ბერტენიასა“¹⁵ მას თანამოქვეც; აქედან, ხახელად შქარტკელელი როგორც; ნანს, ზემო აქარის ხოყელ შქარტკელიდან.

ზემოაქარელ მსმენებელ თხტატთა მოდელაწობა მშობლიური კეთის გარეთ სხვა წერილობითი წყაროთც; დახტურდება, ტბულ ატეხერისთხ თხხელედიდან ვიკებო, რომ ახეკე შქარტკელის მკვიდრი, ქეთსურთი ზოდოკ ბახილი „მინახტეწლად“, გ. თ. ხამოვარხედადი თდა ქვემო ქართლში, თბილისთხ მდგამოებში, ხდაც; კვლეხიების მსმენებლობაში მინახტეწლიობდა, თხხელეების მისედეით, როდესც; მას წმ. გიორგი ეცხადება და მშობლიურ მარეში კვლეხიის აგებბს აგადებბს, ბახილი ცდილობბ თავი შქაქელდას წმინდასს და უხხნის, რომ თავისთ თავისა და თჯახის ხარხუნად მისთვის აუცილებელით ხახილიან შორს მუქამობა: „და ესრეთ ვლახაკა სეკეწისთხსიხს; კმლად ნემდა მაქქუნდა უცხოებბას მუქამობბა, რათა მოეირეწო დახარხუნელი ხახლელელთა ნქითა“¹⁶ ბახილის ეს უცხოებბას მუქამობბა“ თნდიფეცადლერი ხაქმიათობა ნანს, თხ ამქრის თუ არტელის წვერი არ არის, სხვათა შორის, მას არც ხაკეთარი ხამუქამო იარლი გაანწია, უნდა წარმოეფდებინოთ, რომ ახეთი თხტატე მიემგწაერებოდა უცხო მხარეში (ზოგჯერ ხაქართველთს ფარველებს გარეთაც), გზად იტებდა ხად იტეკებბა ან მიმდინარეობბს მსმენებლობბ, ხადიოდა ადგილსე და თავის შორისხა და ცოდნას ხოაქსიზობდა მსმენებლობის ხელმოქანელს, თუ მუქამელი ხტორდებობდა, მას ქირაბდნენ, ადევდნენ ხაქირო ინსტრუმენტებბს და ამუქამებდნენ, მსმენებელ თხტატთა ახეთი მოძრათბის მუქამობით ხდებოდა, ხაბაზრო ეკონომიკის უნახე რომ ვიქვათ, მოთხოვნისა და შქოაჯახებბის რეგულირებბა, ხოყელი შქარტკელი შუა ხაუკუნებბში ქეთსურობის ცენტრი ნანს, აქ აღბობ ბვერი კარგი თხტატე თუ და, ბუნებრივთა, ზემო აქარაში ხაქმეს ყველა ვერ თბივიდა, მორთე მხრივ, ქართლში მსმენებლობბ თთაქის ვიკვლოთის ფართოდ თუ გაწლილი და, შესახდოდა, ადგილობრივი ხერო-გაღატოხები

სურ. 104.
ხახეთის მინახტრის
წმ. გიორგის კვლეხია

სოფჯურ საქმეს ვერ აუცილებდნენ. X საუკუნის ბოლოს ატენის ხორის აღსადგენად ოსტატები – თოდოსაკი და მისი თანამოსამკმენი – სულაც ხომეხიოდან მოსიქეუს ტბელ აბუხერისიძის თხზულებაში აღწერილი ამბები XII საუკუნის II ნახევარში ხდება⁶⁰ და შემთხვევით არ არის, რომ ბოლოაქბოსი სწორედ ქვემო ქართლში მიდის – იმხანად ამ მხარეში ინტენსიური მშენებლობა მიმდინარეობს. „მახლობელად თყვიდისიხსა“, ხადაც მან სამეუზაო იშოვა. აღნიშნულ პერიოდში და ცოტა მოგვიანებით აშენდა ბუთანია, ღურჯი მონასტერი, კოჯრის კაბენი...

მშენებელთა მიგრაცია გვიან შუა საუკუნეებშიც ჩანს. იმხანად მთიან მხარეებში, როგორც ჩანს, აღარ დარჩნენ რამდენადმე რთული შერბობის აგების შემდეგ ოსტატები, ამიტომ დიდი გემბათიანი ტაძრების ახაშვნებლად მათ ბარიდან (უმეტესად ქართლიდან) იჭევედნენ. ასე მოხვდა ნახვიდა, „გალატოხი ქართლელი“, ღუნხუშის სოფელ მცხეთაში, ხადაც XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში წმ. გიორგის ეკლესია აგო. ცოტა მოგვიანებით, 1753 წელს, ბარაკონის დმრთისმშობლის ეკლესიის (სურ. 105) მშენებლობასუ როსტომ რაჭის ერისთავმა შულავერელი ოსტატი ავთანდილი მოსიქია.

წერილობით ცნობებთან ერთად, რა თქმა უნდა, ბუერის მოქმედია თუთ არქიტექტურაც. მასზე დაკვირვებით შეიძლება ითქვას, რომ უნდა ყოფილიყო მშენებელ ოსტატთა მიგრაციის შემთხვევითი შედეგებით უფრო მასშტაბური შემთხვევებიც. უკველი მგონია, რომ 980 წლის ახლოს ბანადან ქუთაისში გადასულ ბაგრატიონთა სამეფო კარს თან წაქევა ტაოელ მშენებელთა დიდი გუნდი, რომელიც აქტიურად დაასაქმეს X საუკუნის მოწვეულსა და XI საუკუნის დასაწყისში იმერეთში მიმდინარე მშენებლობებზე. სხვაგვარად ძნელი ახასხუნვლია ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის, კაცხის, ეხეევის და სხვა ეკლესიების მკიდრო კაეშირი ტაოს არქიტექტურასთან.

სეენ თითქმის არაფერი გვაქვს ხელმისაღიდი იმის დახადგენად, თუ რა გასამრჯელოს იღებდნენ მშენებლები. ერთადერთი წყარო, რომელიც შეიცავს ცნობას მათი შრომის ფულადი ანაზღაურების შესახებ, ოქის ტაძრის სამხრეთი შესახეღელის ხეშოსხეებელი წარწერაა. მის მიხედვით, 70 ოსტატისა და 80 მუშის „მისლი“ წლიურად 20 000 დრამს უტოდლებოდა, ანუ საშუალოდ ერთი მუშაკის დღიური გასამრჯელო 0,36-0,37 დრამს შეადგენდა. ცხადია, ეს გამოთვლა პირობითია, თუნდაც იმიტომ, რომ ეკლიფიციური ოსტატისა და შავი მუშის შრომა ერთნაირად ვერ ანაზღაურდებოდა. ამასთან, ზამთარში სიცივის გამო სამეუზათა დიდი ნაწილი წყდებოდა, ისევე როგორც საეკლესიო დღესასწაულების დროს. ყოველივე ამის გათვალისწინებით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მუშის დღიური ჯამაგირი დაახლოებით ¼ დრამი იყო, ხოლო ოსტატისა – ერთ დრამამდე. ამ შემთხვევაში წელსწადში – თუ დავუშვებთ, რომ მუშაობა 250 დღეს მიდიოდა⁶¹ მუშა 60-65 დრამს გამოიმუშავებდა, ოსტატი – 250-მდე.

შეიძლება ეს X საუკუნის ეკლიობასუ კარგ ანაზღაურებად წაითვალის? ძნელი სათქმელია. ე. თაყაიშვილმა სწორად შენიშნა, რომ ოქის წარწერის დრამი არის ხმელთაშუაზღვისპირეთში ფართოდ გავრცელებული ვერცხლის არაბული დირჰამი, მაგრამ სეენ არ ვიცით, როგორ შეესაბამებოდა ბაგრატიონთა სამეფოში მოსხარებული (თუ სულაც აქვე მოჭრილი?)⁶² დრამი/დირჰამი სხვა ქვეყნების დირჰამს. მონაცემები არაბ მშენებელთა შრომის ანაზღაურების თაობასუ უფრო მაღალ რიცხეებს გვიჩვენებს. 910 წლის ახლო ნაგებით დათარიღებული პაპირუსიდან ვიგებთ, რომ ქალაქ ფუსტატში (ახლა ქაიროს

სიპირდაპირე
მხარე;
სურ. 105.
ბარაკონის ეკლესია

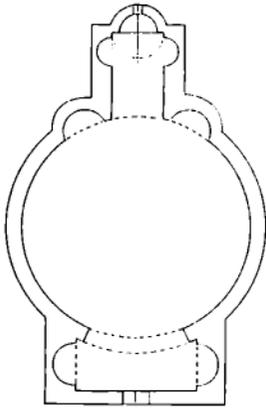

სურ. 106.
კერამიკული
ფილა ოხრიდიდან
ნაროეკსიანი
სამწიფიანი
ბასილიკის გუმბათის
გამოსახულებით

სურ. 107.
კერამიკული
ფილა ოხრიდიდან
ტერაკონქის გუმბათის
გამოსახულებით

ნაწილია) გალატოზ ყადაღს დაეკირაუება ორი მეშა და მათთვის ერთად დღეში 23 $\frac{1}{2}$ დირჰამი გადაუხდია³⁶. უფრო გეიანდელი ცნობებით მშენებელთა ჯამაგირი უფრო მაღალიც ჩანს. ქაიროს სინაგოგის გენიზის დოკუმენტების მიხედვით, XI საუკუნეში მშენებლობის ხელმძღვანელი დღეში 8 $\frac{1}{4}$ დირჰამს იღებდა, უფროსი ოსტატი - 7-ს, სხვადასხვა ხელობის კვალიფიციური ოსტატები - 4-დან 7-მდე, მეშები - 2-დან 4-მდე, შევირდები - 1-დან 2 $\frac{1}{2}$ -მდე. ამათთან შედარებით ოსქის მშენებელთა შრომის ანაზღაურება ერთობ მოკრძალებულად გამოიყურება. ხმელთაშუაზღვისპირეთის კონტექსტში ის მეტისმეტად სუსტი ჩანს მსოფლიო-ლობითი შესაძლებლობების თვალსაზრისითაც. იმავე ქაიროს სინაგოგის გენიზის დოკუმენტებიდან ვიგებთ, რომ XI საუკუნის დასაწყისში მადრიბში 120 ფეთა სელი 32 421 დირჰამი ღირდა³⁶, ანუ ერთი ფეთა დაახლოებით 270 დირჰამი. თუ ამ მონაცემს ზემოთ გამოუვანდოს შეუადარებთ, გამოდის, რომ კვალიფიციურ ტაიელ ოსტატს თავისი მოღიანი წლიური შემოსავლით ერთი ფეთა ხელის ყიდაც არ შეეძლო, რაც სრულიად წარმოუდგენელია. ვფიქრობ ეუბკელია, რომ ოსქის წარწერის დრამი სულ ცოტა ოთხჯერ მაინც უნდა აღემატებოდეს X-XI საუკუნეთა არაბულ დირჰამს.

საფიქრელია, რომ ისევე, როგორც ახალ დროში, შუა საუკუნეებშიც ყოველი მნიშვნელოვანი მშენებლობის წინ დგებოდა ხარჯთაღრიცხვა, რომელიც ითვალისწინებდა მასალისა და მეშახელის ხარჯს. დასაყვეთ ევროპაში მშენებლობის ხარჯთაღრიცხვები მრავლად შემორჩა XIII საუკუნის შემდგომი ხანიდან. საქართველოში ასეთი საბუთი მხოლოდ ერთი გვაქვს და ისიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მიწურულის 1790 წლისაა. ის ეხება ნახიდურის ციხის აშენებაზე გასაწე ხარჯებს და შეიცავს მუხლებად გაწერილ ბიუჯეტს - რა დაჯდება სხვადასხვა საშენი მასალა და რამდენი უნდა გადაუხადონ მშენებლებს. საინტერესოა, რომ შეყვარდება ოსტატებისა და არაკვალიფიციური მეშების ანაზღაურებას შორის აქაც დაახლოებით ისეთივეა, როგორც

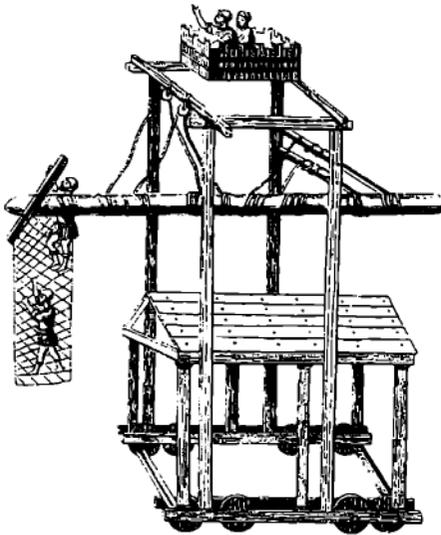

სურ. 108.
მარმარილოს ფილა
ათენის პომპეიუმთან
როტონდის გვერდის
გამოსახულებით

X-XI საუკუნეების არაბულ ხაშკაროში: გალატოხიხთვის განსასწვრელია 14 შაური, ქვისმიდელიხთვის - 12 შაური, მუშისთვის, რომელსაც ქრაიბენ „ხადრეკეელს გახათრულათ“ და ხევა ასეთი საქმეებისთვის - 3 შაური⁵⁶.

შენობის დაგეგმვისა და აგების პროცესში უძველესი დროიდან გამოიყენებოდა არქიტექტურული გრაფიკა. გვერდის, კრილის თუ ორიოგონალური პროექციის ნახაზები დასტურდება ძველ შუამდინარეთში, ეგვიპტეში, ურარტუში, საბერძნეთში, ელისისტურ აღმოსავლეთსა და რომში⁵⁶. ნახაზების მომზადების ანტიკური კვალტურა გადმოვიდა ადრექრისტიანულ ხანაშიც. როელი არქიტექტურული და ურბანული ნახაზებისა და მათ მოხაზვალებლად საქირო განვითარებული სახაზავი ხელსაწყოების არსებობას მოწმობს V-VI საუკუნეების წერილობითი წყაროები⁵⁷ საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს არქეოლოგიური მახალა, რომელმაც არქიტექტურული ნახაზების ადრექრისტიანული ნიმუშები შემოგვინახა. ასეთია ორი კერამიკული ფილა ოხრიდიდან, საგარაუდოდ V საუკუნისა. ფილებზე დატანილია საკელესიო შენობათა გვერდით: ერთზე - ნართექსიანი სამნავიანი ბაზილიკისა (სურ. 106), მეორეზე ტეტრაკონქისა (სურ. 107). დაახლოებით იმავე ხანისაა ათენის პომპეიუმზე ნათენი მარმარილოს ფილა როტონდის გვერდის გამოსახულებით (სურ. 108). გვერდ გვიჩვენებს შენობის ეველა არსებით ელემენტს - ძირითად წრულ სიერცხვ, ორაფხიდან ნართექსს დასავლეთით და ძლიერშევიდ სამაფხიდან ხაქურთხეველს აღმოსავლეთით. როელია დანამდივლებით ითქვას, რა შვიძლება ყოფილიყო ამ ნახაზების დანიშნულება. ისინი საქმარინად სუხტად გადმოსცემს ზოგად არქიტექტურულ იდეას, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია მშენებლობის პროცესში ასეთი ნახაზებით ეხელმძღვანელათ. მათ უფრო სადემონსტრაციო დანიშნულება უნდა აქონოდა - კერამიკულ თუ ქვის ფილაზე დატანილ გვერდს წარუდგენდნენ დამკვეთებს, რათა მათ ენახათ რამდენად შეეხებათმებოდა ხუროთმოძღვრების ნანაფიქრი წაყენებულ მოთხოვნებს.

V-VII საუკუნეებში დეტალური არქიტექტურული გრაფიკის არსებობის დამადასტურებელ ორიბ საბუთად უთუოდ გამოდგება დიდად მსგავსი საკელესიო

სურ. 109.
ხალკო მანქანის
ნახატი
ქერონ ბიზანტიელის
ტრაქტატთან
(რ. ოსტერლოტის
მიხედვით)

ნაწილს ხეკრა, რომ რთული ხაპროექტო ნახაზების მიმზადების მეთოდები ბიზანტიაში ცნობილი იყო VII საუკუნის შემდეგაც⁶⁰ კონსტანტინე როდოსელის მიერ 931-944 წლებს შორის დაწერილ „მოცემულთა ეკლესიის აღწერაზე“ და-
 ურდნობით, გ. დაენი ასკენის, რომ იმხანად ბიზანტიელებს უნდა სცოდნოდათ არქიტექტურული გარეგნის სამი სახე - გეგმა, ჭრილი და პერსპექტივა, თუმცა
 სოგადად ბიზანტიურ სამშენებლო ნახაზებზე მსჯელობისას ის საკმაოდ ყრთხილია⁶¹. ე. პაჯიტრიფონოსი ცვილობს ახსნას, რატომ არ შემორჩა
 სამშენებლო ნახაზები და, გარდა სოგადი მიხედვებისა (თემბი, ხანძრის...), აღ-
 ნიშნავს პრაქტიკულ ასპექტებსაც. ევროსო, იფარაულება, რომ ძეგრ მახალაზე
 - პაპირუსსა და ეტრატზე შესრულებულ ნახაზებს არ ინახავდნენ. მას შემდეგ,
 რაც შენობა აიგებოდა და ნახაზები საჭირო აღარ იყო, მათ უბრალოდ ფხეკდნენ
 და ეტრატს თუ პაპირუსს თავიდან იყენებდნენ. ეს პრაქტიკა მართლაც დას-
 ტურდება დახველთ ევროპაში („რემისის პალიმფესხტი“), მაგრამ ბიზანტიური
 პალიმფესხტი-ნახაზები ცნობილი არ არის. ასეთთუე პითთეურთა მოსაზრება,
 რომ სამუშაო ნახაზები ცვილით დაფარულ დაფებზე დაიტანებოდა⁶² (სურ. 109).
 ამ ფაქტობის გათვალისწინებით რ. ოსტერლოტი ფიქრობს, რომ VIII საუკუნე-
 დან, როგორც წესი, ბიზანტიაში სამშენებლო ნახაზებს არ აკეთებდნენ, თუმცა
 იქუე თავად განიხილავს X საუკუნის აეტორის ქერონ ბიზანტიელის ტრაქტატს
 სამხედრო მანქანების შესახებ „Poliorcetica“-ს, რომლის ილუსტრაციებიც
 ფუნქციურად ახლოსაა არქიტექტურულ ნახაზებთან⁶². ხაინტერეხთა, რომ
 ამ ილუსტრაციებში, რომელთა წყარო რომაელი არქიტექტორი ათლოდო-
 რთა, ანტიკური ორგანოშიმილებიანი ნახაზები სამგანსომილებიან თხრობთ

შენობების არსებობა ადრექრისტიანული სამ-
 ყაროს სხვადასხვა მხარეში⁶⁰. ამის კარგი მაგა-
 დთი საქართველოშიც მოიპოვება - მცხეთის
 ჯვარი და მისი მიმბაძეველი ნაგებობები, უპირ-
 ველეს ყოვლისა კი ატენის სიონი. ორიგინალის
 გამეორების სიზუსტის ისეთი ხარისხის მიღ-
 წევა, როგორსაც ატენში ვხვდეთ, შეუძლებე-
 ლი იქნებოდა განუთარებელი არქიტექტურუ-
 ლი დოკუმენტაციის გარეშე. მხოლოდ გეგმა,
 ცხადია, ამისთვის საკმარისი არ იქნებოდა.

ბიზანტიის იმპერიაში ნახაზების მიმზა-
 დებისა და მოხმარების წესები უუცქელად
 ცოცხალი იყო VII საუკუნემდე, ხანამ ხერთ-
 მოდვართა პროფესიული მომზადება ანტიკურ
 ტრადიციას ფუქნებოდა. რა სლებოდა შემდეგ,
 მთლად ნათელი არ არის. წერილობით წყაროთა
 ცნობები, რომლებიც შეიძლებოდა შეა და
 გვიანბიზანტიურ ხანაში ნახაზების არსებობის
 დამადასტურებლად მოგვეხმო, ცოტაა, თანაც
 მეტწილად ბუნდოვანი. ხაფიქრელია, რომ
 ისინი, როგორც წესი, გულისხმობს გუგმის და,ქ
 ვაღვას ადგილზე და არა მასშტაბურად შეს-
 ცირებული ნახაზების გაკეთებას ეტრატსა თუ
 ქადაღსზე. მოუხედავად ამისა, მკვლევართა

ნახატებად და ქცეული, ამის მიხედვით თაყვანს მიახლოებდა ბიზანტიელი აღნიშნავს – ანტიკური ნახაზები მშენებლობისთვის საჭირო ინფორმაციას სრულად არ იძლეოდა. ეს შეიძლება საყურადღებო მინიშნება იყოს იმასზე, რომ ის, რაც დღეს წყნარ სამშენებლო ნახაზი არ გვეჩვენებს, თავის დროზე საეკლესიო პრაქტიკული დანიშნულების გამოსახულებად განიხილებოდა.

უფრო ცხადი ნაწილი ხერათი რუხეთში, პ. რაპოპორტი გადაკრთი ამბობს, რომ X-XIII საუკუნეებში (და ბევრად გვიანაც) ძველი რუხი ხერათი მოძღვრები ნახაზებს არ ხმარობდნენ¹⁵¹. დასაყრდენად ვერსიასში სამშენებლო ნახაზების გამოყენების კვლევებში განვითარება მხოლოდ ვითარებები არქიტექტურაში დაიწყო, თუმცა არის ერთი გაცხადებით აღვინდევინოთ ნიშნები – ხანკე-გაღვირვის მონასტრის გეგმა, დათარიღებული 830 წლის ახლო ხანებით¹⁵². 1230-40-იან წლებს განეკუთვნება ვილარ დე ანკურის ცნობილი ალბომი, რომელიც შეიცავს ეკლესიების გეგმებს და ფასადა ნახაზებს¹⁵³. XIII და მეტადრე XIV საუკუნეებში გამოიხატა არქიტექტურული პროექტები უკვე საქმიან ბეჭედად¹⁵⁴. წერილობითი ცნობებით, უფრო აღვინდევინოთ ხანიდან – უკვე VIII-IX საუკუნეებშიდან – ნაწილი სამშენებლო ნახაზები (პერგამენტზე ან ეტრატზე დატანილი გეგმები) ისლამურ ქვეყნებში¹⁵⁵ თუმცა ეს ცნობები ვისჯობდება და, როგორც ნაწილი, განსაკუთრებულ შემთხვევებს ეხება. ნახაზების მომზადება-მოსმარების პრაქტიკის ფართო გავრცელება XIII-XIV საუკუნეებშიდან არის ხედავადი, პირველ რიგში ისლამურ სამყაროებში¹⁵⁶.

რა ვითარება გვაქვს ამ მხრივ კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში? იგივე რ. ოსტროვოტი, რომელიც, როგორც ვინახეთ, სექსტიკურად უყურებს VII საუკუნის შემდგომ ბიზანტიაში ნახაზების არსებობას, ა. დასარიანთან ერთად დაწერილ ნარკვევში შენიშნავს: „კავკასიაში განცხადებით მდებარე სომხეთისა და საქართველოს არქიტექტურა ბევრი ნიშნით განსხვავდება ბიზანტიის იმპერიის არქიტექტურისაგან, რომელთაგანაც მათ ნეკელდებოდა აჯგუფებენ ხომღვი, როგორც გეომეტრიამ, არქიტექტურული ნაწარმების გადაცემით ერთი ცენტრიდან მეორეში და თლილი ქვის განვითარებული სურათი მოძღვრებამ შეიძლება გეაფიქრებინოს, რომ ამ რეგიონში უკვე მეტად ხმარობდნენ არქიტექტურულ ნახაზებს, კარგა ხანს მას შემდეგაც, რაც მათი ხმარება შეწყვიტეს ბიზანტიაში. მკიდროდ მორგებული თლილი ქვის შენობებს წინასწარი მომზადების უფრო მაღალი ხარისხი ხტონდებოდა, ვიდრე ბიზანტიისთვის ტიპური ქვისა და აგურის შენობებს, რომლებშიც შეუსაბამობები შეიძლება კარის ხსნარის უხვი ხმარებით შენდებულყოფი¹⁵⁷“.

ფიქრობ, ეს მოსაზრება საკმაოდ საყურადღებოა. რა თქმა უნდა, ყველა ეკლესიის აშენება ნახაზებს არ მოითხოვდა – მარტოვე სტრუქტურის პატარა შენობები ოსტატებს შეიძლება „სეპირად“, თავიანთი პრაქტიკული ცოდნითაც აგვით, მაგრამ ისეთ რთულ, გეომეტრიულად სრულყოფილ, თლილი ქვით მოპირკეთებულ ტაძრებს, როგორცაა მცხეთის ჯვარი, წრომი, სამშვილდე, ეანჩაიანი, ოშკი, კუმურდო და მრავალი სხვა, მოსამზადებელი ნახაზები ნამდვილად დასჭირდებოდა¹⁵⁸.

შუა საუკუნეების საქართველოში არქიტექტურული ნახაზების გამოყენების დადასტურება წერილობით წყაროებშიც მოიპოვება. XI საუკუნის II ნახევრის მწვერლოდ უფრო მცირე ქართლის მოქცევის ამბების გადმოცემისას მოვითხოვს მცხეთაში პირველი ეკლესიის აგების ამბავს და აღნიშნავს, რომ წმ. ნინომ მცხეთა-დვალის ოხრომით „დაუსახა მათ ტაძარ“, შემდეგ კი იგივე გააკეთა

ხერ. 110.
ქორღოს ეკლესია.
რელიეფური ფილა
ქეთორებისა და
ეკლესიის გუგუის
გამოსახულებებით

მშენებლებისთვის: „თუ დაძახვიდა, ხილი თვინი აღმოკეთდეს და აშენებდეს“¹⁸¹ ყურემ მცირე აქ თუთაორტე კვირელის „ეკლესიის ისტორიას“ (დასაწერა 449 წელს) ეყუქმება. მოტანილი ცნობა წმინდანთა მიერ საეკლესიო მშენობების დაგეგმვის ისტორიების მდგრად სქემას მოხდევს, მაგრამ თუნდაც; ეყნლოთ მას. წმ. ნინო კაპადოკიელის განსწავლულობა არქიტექტურული ნახაზის გაკეთების საქმეში რომაულ-ელისისტურ სამქართოში მიღებულ ცოდნაზე მოკვითითებს და IV საუკუნის ქართველ მშენებელთა მეთოდების ხაილესტრაციოდ არ გამოიღება. სამაგიეროდ, ის ღირებულია XI საუკუნის საქართველოს ეთარების გახაგებად. ბუნებრივია, ყურეში „ტაძრის დახაზვაზე“ დაპარაკს ვერ დასაყუბლა, მას რომ არ ხცოდნოდა ასეთი პრაქტიკის არსებობა. მისი ტექსტი გულისხმობს, რომ არსებობს „აღმუნებადი ტაძრის“ სახე, პროექტი, რომელსაც წინასწარ „დახაზვენ“ და შემდეგ „დახაზულის“ მიხედვით აშენებენ¹⁸²

ამას გარდა, წვენ გვაქვს „ნამდვილი“ გეგმაც; ქორღოს X საუკუნის მიწურულის ეკლესიის ცნობილ საქტიტორო გამოსახულებაზე, სადაც ის მომეგბელს ტაძრის სახების მაგიერად უჭირავს¹⁸³ (ხერ. 110). ეს გამოსახულება სრულიად უნიკალურია, მას მიახლოებით პარალელიც არ მოეებნება არც საქართველოში და არც სადმე სხუგან, ამიტომ მასზე საგანგებოდ მუყნვრდები.

რელიეფი გამოკვეთილია ქვის მართკუთხა ბლოკზე, რომელიც თავიდან აღბათ კაპიტელის ფუნქციას ასრულებდა, ამჟამად კი თავდაჯერაა ჩართული უხეიროდ ნაგებ გვიანდელ სამხრეთ მინაშენში. რელიეფი წარმოგვიდგენს სამ ქტიტორს, ამათგან მარცხნიდან მესამეს – ზომით სხვა ორზე დიდს – მარცხენა

ხელით ვერტიკალურად წაგრძელებული დიდი მართკუთხა საგანი უჭირავს. მისი სიმაღლე ქტიტორის სიმაღლის დაახლოებით 3/4-ს შეადგენს. ამ საგნის ზედაპირი წარმოადგენს სწორ სიბრტყეს, რომელზეც ღრმა ღარით დატანილია შენობის გეგმა – საკმაოდ მარტივი, მართკუთხა, ზემოთ (უნდა ვთვლით სხმოთ – აღმოსავლეთით) სამი რკალით დაბოლოებული.

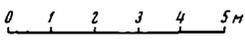
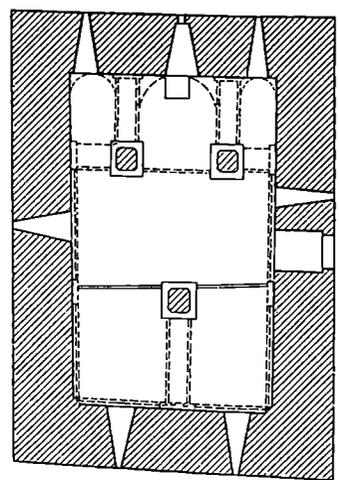
ქორლოს ეკლესია, როგორც ცნობილია, თავისებურადაა აგებული – ორქანობა სახურავით დასრულებული, გარედან იგი ცალნაქიან შენობას აგავს, მაგრამ შიდა სტრუქტურა უწყველად რთულია. ინტერიერში სამი სვეტი დგას, რის შედეგადაც დასავლეთით ორი „ნაი“ წარმოიქმნება, საკურთხეველი კი სამნაწიდიანია. გეგმაში სამივე ნაწილი მართკუთხაა, მაგრამ გადახურულია კონქებით⁸¹. გეგმის ქვაზე ამოკვეთისას გამოქანდაკებულმა არ დაიტანა სვეტები, სამაგიეროდ მორკალეუბით გადმოსცა აღმოსავლეთით სამი ნახეარგუმბათი ის, რაც მას, ეტყობა, უმთავრესად მიანიჭა. ანუ, აქ არსებითად გეოქეს კომბინირებული ნახაზი, რომელშიც შერწყმულია გეგმა და გადახურვის პროექცია. რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია, რომ ეს თაყად სამუშაო გეგმა კი არა, გეგმის ხეკულბტურული რეპრეზენტაციაა, რომლის მიზანსაც დეტალების ჩვენება არ შეადგენს.

ვფიქრობ, ქორლოს რელიეფზე ნახეენები გეგმა ცხადი მოწმობაა X-XI საუკუნეების საქართველოში არქიტექტურული გრაფიკის არსებობისა. მეტიც, ის ადასტურებს, რომ გეგმის ნახაზის იდეა ნაცნობი და გასაგები იყო არა მხოლოდ მშენებელი ოსტატებისთვის, არამედ დამკვეთებისთვისაც და, საფიქრელია, უფრო ფართო წრისთვისაც. წინააღმდეგ შემთხვევაში მის წარმოდგენას ეკლესიის ფასადზე აზრი არ ექნებოდა.

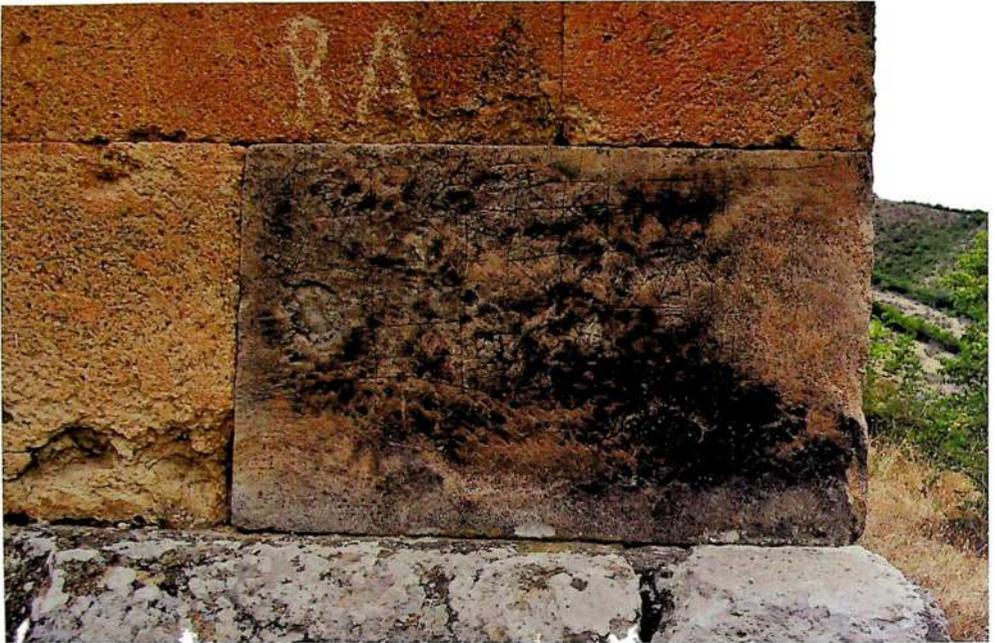
შეიძლება გავიხსენოთ მანხუტის ზედა ეკლესიის (VI-VII საუკუნეები) სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის დიდ ქვაზე ამოკაწრული უცნაური, ერთი შესხედეით ქაოტური ნახაზიც (სურ. 112). გამოთქმულია აზრი, რომ ის წარმოადგენს დაკეაღვლის ესკიზურ სქემას, რომელიც ითვალისწინებს შენობის პროპორციულ დანაწევრებას⁸².

საინტერესოა გავიხსენოთ როგორ განმარტავს სიტყვა „გეგმა“ სელხან-საბა ორბელიანი: „ესე არს რისიადც აღშენება ეწადის პირველ მიზანსოს მსგავსება“. ეს, არსებითად, საპროექტო ესკიზის განმარტებაა.

სამწუხაროდ, „ნამდვილი“ სამშენებლო ნახაზები მხოლოდ XVIII საუკუნეიდან შემოგვრნა, ისიც მხოლოდ ორი და თანაც ორივე სამოქალაქო (არასაეკლესიო) ნაგებობებისა⁸⁶. მათგან უადრესია 1720 წელს შესრულებული გარეჯის წმ. დავითის ღაერის ორი კოშკის პროექტი, რომელიც შეიცავს ასაგები შენობების თითო ფასადის ნახაზს და ვრცელ განმარტებთ ტექსტს (სურ. 113). ნახაზი დაფერულია და ნანს მასაღის (აგურის, ქვის) ფერის ჩვენების ცდა.

სურ. 111.
ქორლოს ეკლესია.
გეგმა
(რ. შვიციანაშვილის
მისხედეით)

ხერ. 112.
მანსუტის უდა
კლესია.
შენიშნის დაკლესიის
სქემა (?) სამხრეთ-
აღმოსავლეთი
კუთხის ქვაზე

შესრულება სუსტია, თუმცა ყველაფერი გასაგებად არის მოცემული⁸⁸ სახაზაგი ხელნაწიკოებში შემსრულებელს აშკარად აკლდა. როგორც ჩანს, მას ფარგალიც არ ჰქონია – გუმბათებისა და ხარკმლის თაღების ნახევარწრეები ხელით არის მოხაზული. მხოლოდ ზოგიერთი ხწარი ხაზია სახაზავით გაკლებული. პროექტი არ განხორციელებულა.

მეორე პროექტი ქოლაგირის ციხისა, თარიღდება XVIII საუკუნის ბოლითი. ის სამ ნახაზს შეიცავს – გეგმის პირველი ვარიანტის შავ ნახაზს (მის მეორე გვერდზე განმარტებითი ბარათია), გეგმის მეორე ვარიანტის შავ ნახაზსა და ამავე ვარიანტის თეთრ ნახაზს. ზოგან ზომებიც არის მითითებული სიტყვიერად. გეგმები სქემატურია, მაგრამ ციხის აგება მეტ დეტალიზაციას აღბათ არც საჭიროებდა.

როგორც სამართლიანად შენიშნავს ე. ბერიძე ამ ნახაზების განხილვისას, „არ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ესაა უმაღლესი დონე, რომელსაც ჩვენში ხუროთმოძღვრული ჩანაფიქრის გრაფიკულმა გამოხატვამ მიადღია“⁸⁸. ეს პროექტები უფრო იმ დაცემის მანყენებელია, რომელიც ქართულ არქიტექტურაში XIV საუკუნიდან დაიწყო და ახალ დრომდე გაგრძელდა. საფიქრელია, რომ ადრინდელი ნახაზები უფრო ხარისხიანად უნდა ყოფილიყო შესრულებული.

საქართველოსთვის უცხო არ ყოფილა მოცულობითი პროექტირებაც – მოდლების დამზადება⁸⁹ მათი არსებობის შესაძლებლობას საკმარისად აჩვენს ეკლესიების ქვის გამოხატულებანი, ხან ტაძრების ყრონტონებსა, ხან

კი საფლავის ძეგლებზე რომაა შემოდგომული. არის კერამიკული მოდელებიც, რომლებიც ქვისასთან შედარებით მეტ დეტალებს გეინვენებს (თემცა, ბენეკარიოვია, არცთუ სუსტად). ასეთია ალავერდის ტაძრის დეკორაციულად მოჭიქული „ხატი“, სავარაუდოდ XVII საუკუნისა (სურ. 114). იმავე ხანებში უნდა იყოს დამსაღებელი სეპტიცხოელის კერამიკული მოდელებიც (სურ. 115, 116). ის, როგორც ჩანს, ცალი მხრიდან სამშურად იყო გამოსხეული და ამ მხარეს ოსტატმა შეუსაბამა ტაძრის სამხრეთი ფასადი, რომელიც მოდელზე სულმოქმედნი დეტალებად არის ნაჩვენები. რაც შეეხება განივ ფასადებს, აქ ოგი ზოგადი და, რაც მთავარია, ორიგინალისაგან უდიდ განსხვავებულ გადაწყვეტით შემოიფარგლა. აღმოსავლეთ ფასადსუ, მაგალითად, ნაჩვენებია ერთი დიდი ნიშა შუაში და სამი საპირშემოვლებული სარკმელი მის ზემოთ.

შუა საუკუნეების საქართველოში მოდელების არსებობის თაობაზე უტყვარი წერილობითი მითითებაც გვაქვს. არსებობს ასეთი მინაწერი – დავით მეფე იტყვადო, იმ ხნის კაცი ვარ, რომ მოვესწარი, „ოდეს არხენი... მარჯუნასა გუერდსა ზედა წვა, ნოსელსა იკითხეიდა და დოდმატიკისსა აწამებდა [ქ. ი. ამოწმებდა] და ცვლისა სოფია წმიდასა იგივე მარტო იქმონდაო“⁹⁰. განურჩევლად იმისა, ვინაა ეს არხენიც (ალბათ, მართლაც იუდათოელი), რას ნიშნავს „სოფია წმიდა“ (მეფეში ასეთი სახელობა თითქოს არ გვაქვს; ბიზანტიური ტაძრის ცვილის მოდელებს „იქმონდა“? რისთვის, რა მისნით?), მისი საქმიანობა დამწერს აშკარად არ ეუცხოვება და არც მკითხველისთვის უცხო იტყვისსხება.

ამ თვალსაზრისით საქართველო გამონაკლისი არ არის. წერილობითი ცნობებით ვიცით, რომ IX საუკუნეში ოქსერის სენ-ჟერმენის მონასტრის ცვილის მოდელები შეუქმნიათ⁹¹. ქვის მოდელების დამსაღების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია არსებობდა სომხეთში⁹².

ნუნ არ ვიცით, რა საზომ ერთეულებს იყენებდნენ ხეროთომოდერები საქართველოში. ბაგინეთზე გათხრილი ნაგებობების შესწავლის საფუძველზე ივარაუდება, რომ ძვ. წ. II-I საუკუნეებში მშენებელთა საზომი ერთეული 52,0-52,5 სმ-ს უდრიდა, რაც ძალიან ახლოსაა ეგვიპტურ სამეფო წერტასა (52,5 სმ) და ე. წ. ურარტულ წერტასთან (51,8 სმ). ბაგინეთზე გამოვლენილი აგური და კრამიტი და ასევე თლილი ქვების უმეტესობა სიგრძით ერთი ასეთი ერთეულის ტოლია⁹³. იმავე ბაგინეთის მასალით, გეიანანტიკურ ხანაში მიღებული ჩანს 16 სმ-ის ტოლი საზომი ერთეული⁹⁴, რომელიც შეიძლება ბერძნული სემი პოლიონის (15,8 სმ, ნახევარი ატიკური ფუტი, რვა აქტილონი) ადგილობრივ ანალოგად მივიჩნიოთ. უფრო გვიან ეს ერთეული ცნობილია სომხეთშიც⁹⁵.

არაბობამდელი ხანის საეკლესიო მშენებლობაში, როგორც ჩანს, საზომ ერთეულად – ზოგჯერ მაინც – გამოიყენებოდა ადრებიზანტიური ფუტი, რომელიც დაახლოებით 31 სმ-ს შეადგენს⁹⁶. მას, მაგალითად, ძალიან კარგად ვერცხა წროლის ტაძრის გემბის ძირითადი (თემცა არა ყველა) სომებო: აღმოსავლეთი ფასადის სიგანე – 1985 სმ (=64 ფუტს), აღმოსავლეთი ფასადის გვერდითი სიბრტყეების სიგანე (კუთხიდან ნიშამდე) – 592 სმ (=19 ფუტს), დასავლეთი ფასადის სიგანე – 2353 სმ (=76 ფუტს), გუმბათქვეშა კვადრატის დიაგონალი – 1025 სმ (=33 ფუტს) და სხვა⁹⁷. ცთომილება არცერთ შემთხვევაში 4-5 სმ-ს არ აღემატება, რაც, ზომის შუა საუკუნოვანი მეთოდების სუსტების ხარისხის გათვალისწინებით, დასაშვებზე ბევრად ნაკლებია⁹⁸. ადრებიზანტიური ფუტი უნდა იყოს გამოყენებული ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეთა ეკლესიებშიც – წორქოლში, ყანჩაეთის კაბენსა და არმაზში⁹⁹.

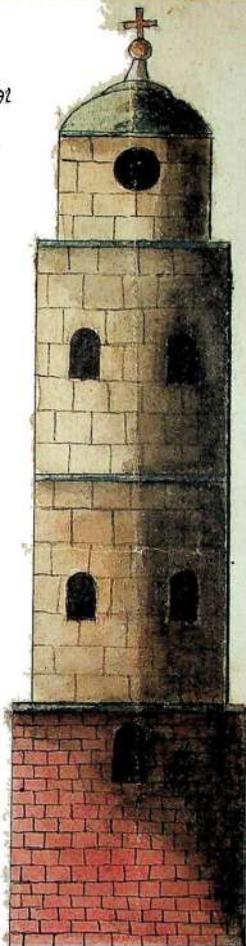
მომდენო
ავტორებზე:
სურ. 113.
დავით კარგაელის
დავრის ორი
კომეს პროექტი

Ըր ԿԿԾ
 Ի ԹՅՈՒՆՈՒՅՑԻ ԲՈՒ
 Է ԿՆՈՒ ԲԻԼԻՑԻ
 ԵՆԻ ԲՆՈՒ ԿՆՈՒ ԲՆԻ
 Ե ԶԻ ԲՈՒ ԳԻ

ԿՈՒՆ ԵՅԳՐԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ՄԻՆ ԿՈՆՅՈՒՅՑԻ ԶԻՅՈՒ
 ԿԿԾ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ

ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ
 ԵՍՐԻ ԿՆԻ ԵՍՐԻ ԿՆԻ

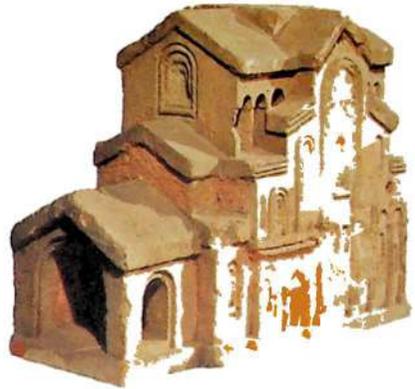

სურ. 114.
აღაფერის ტაძრის
კერამიკული
მიწვევა

მასალის გაღაზიდვის მთავარ საშუალებას შუა საუკუნეებში ხარებშებმული მარხილი წარმოადგენდა. ის ქორილის ერთ-ერთ რელიეფსუც არის გამო-ახსნული. ოსკის ეკლესიის სამხრეთი შესახელელის წარწერა გვაძინებს, რომ მის მშენებლობასუ ქვის ხაზიდა 30 ხარი ჰყოლიათ. ეს, როგორც ჩანს, სწორედ უღლეულ ხართა რაოდენობაა. ცალკეა ნახსენები კიდევ 30 ჯარი და ახაყერი (ი. ჯაჯახიშვილის განმარტებით, საკიდარი და არა საუღლე ხარია¹⁰¹) რომელიც ხონდიკის ქვას ეხიდებოდა გრიგოლწმინდიდან და 60 „სხაა ახაყერი“, რომელსაც რაღაც სხვა სამუშაოსთვის ხავარაუღლ ქვიშისა და კირის ხაზიდა – იყენებდნენ (წარწერა აქ დაწინაგებულია)¹⁰². გამოდის სულ 120 სული საქონელი. მათი ასეთი ხმრავლე საესებით მუყყერება ოსკის ტაძრის მასშტაბებს და მისი პატრონების – ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავისა და დავით მაგისტროსის (მომავალი კურაპალატის) მატერიალურ შესაძლებლობებს. რა თქმა უნდა, მშენებლები ყველგან ასე არ იყენენ უზრუნველყოფილნი და არც სჭირდებოდათ; საშუალო ზომის დარბაზული ეკლესიისათვის საჭირო მასა-ლის მოსახლად ამის მეთაუდიც საკმარისი იქნებოდა. ტბელი აბესერისძის ნაამ-ბობი, რომ ქვითხური ბილიკ-ბახისს შუარტელის ეკლესიის მშენებლობასუ

ბეერი დაწერილა შუა საუკუნეების ქარ-თული ეკლესიების პროპორციული აგების კანონზომიერებებსუ¹⁰³. საუკეთესო ნაგებობათა კარმონიული არქიტექტურული იერსახე ნამ-ღვიდად გვიბიძგებს მათი ხაერთო ზომებისა თუ ცალკეული ნაწილების ერთიერთმუყარ-ღებაში რაიმე ცნობილი პროპორციული სქემა – „ოქროს კვთა“, ვგვიპერე სამკუთხედი, $\frac{1}{3}$ და $\frac{1}{2}$ – ამოკითხით. ცალკეულ შემთხვევებში ეს მართლაც შესაძლებელია, თუმცა ზოგადად ასეთი პროპორციული სისტემების გამოყენი-სას დიდი ხიერთხილვა საჭირო, რათა შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვარს არ მივაწერთ ის, რასუც მას არც უყვიქრია.

მასალის მოპოვებისა და სამშენებლო მი-ედნამდე მიტანის თაობასუ შუა საუკუნეების ავტორები, როგორც წესი, უყვრო ვრცლად წერენ, ვიდრე თეით მშენებლობის შესახებ. ბახილი ზარზმელი, გიორგი მერსულე და ტბელი აბესერისძე ემოციურად ჰყვებიან ამ სამუშაოს ღეტაღებს და ყურადღებას ამახეილებენ მის ხირთულესუ. მათი ნაამბო-ბიდან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მშენებ-ლობის პროცესის ყველასუ მისიე ნაწილი მასალის სამშენებლო მიედნამდე მიხილვა უნდა ყოფილიყო. ეს სამუშაო მთავარი თემაა ქორილის ეკლესიის რელიეფებშიც, რომ-ლებიც მშენებლობის ხხვადახხვა ეპიზოდებს გვიჩვენებს ათი სცენიდან ოთხი მასალის ტრანსპორტირებას ახახეს.

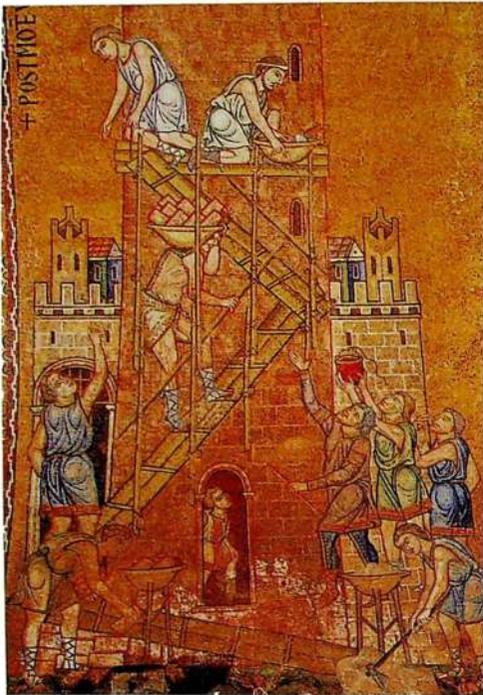
მხოლოდ ერთი „ქარაული“ (ჯარი) და ერთი უღლეული ხარი ქვედა, ალბათ წმ. გიორგის სასაფლაოს კონტექსტში უნდა გავიგოთ (იხევე, როგორც ის, რომ მან უღლეხია მარტო, ვისამე დაუხმარებლად ააგო), მაგრამ შესაძლოა ასეთი შემთხვევები რიგით მშენებლობებზე მართლაც ეყოფილიყო, ხაინტურეთსა, რომ მხიდავი საქონლის ფუნქციები აქაც ისევე განაწილებული, როგორც თშკის წარწერაში: ჯარი ქვიშას ეხილება, უღლეული – ქვებს.

მასხალის ტრანსპორტირების წესი საუკუნეთა მანძილზე არ შეცვლილა. უღლეულს აბამდნენ მარხილში და ზედ ქვებს ეწყოდნენ. მარხილი კარგა ხანს რჩებოდა ხაშინი მასხალის გადატანის ერთადერთ სატრანსპორტო საშუალებად. ბიორბლიანი ტვირთსა ხიდი ურიკები მოგვიანებით გაჩნდა, დასაუღლო ევროპაში იხინი ხმარებაში მხოლოდ XIII საუკუნიდან შემოვიდა⁶⁰¹. საქართველოს მთიან რეგიონებში მარხილებს ურმებთან ერთად ბოლო დრომდე იყენებდნენ ქვის გადასატანად⁶⁰². საბაის განმარტებით, „ქვის სახიდარ მარჯილს“ თურში ეწოდებოდა.

ხარებზემებული მარხილით ხაშინი მასხალის ტრანსპორტირებისას უბედური შემთხვევებიც სდებოდა. ტბელი აბუხერისძე მოგვითხრობს ინციდენტს, რომელიც ბოლოკობახილს შემთხვეა⁶⁰³ – მარხილი ზედ დადებულ უსარმახარ ქვიანად უღლეულს მოსწვდა და დაღმართზე დასრიალდა. იმ ჯერზე თავად ოსტატა და მისი ხარები არ დაშეგებულან, თუმცა ცხადია, რომ ასეთ შემთხვევებს ზოგჯერ მძიმე შედეგიც შუიძლება ქონოდა. ქორილის რელიეფზე ნაჩვენებები უკან მიმოყოლი მუშა შრომის უსაფრთხოების შეუახაუკუნოვანი სტანდარტის სავულისხმო ილუსტრაციაა – ის ქვის მდგომარეობასა და მარხილის მოძრაობას აკონტროლებს და, ამდენად, ინციდენტის რისკს ამცირებს (სურ. 69).

მასხალის გადასახიდად ფართოდ გამოიყენებოდა ადამიანის შრომაც, იმავე ქორილის რელიეფი მოწმობს, რომ თუ მარხილი ძალიან არ იყო დატვირთული, მას თავად მუშები ეწყოდნენ (სურ. 72). სხვა რელიეფი, როგორც ენახეთ, საშენი მასხალის სურვით მზიდავ მუშებსაც გვიჩვენებს (სურ. 77). ის პირდაპირ ეხმიანება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ეპიზოდს, რომელშიც ხანძთის ახალი ეკლესიის მშენებლობა აღწერილი: „ხოლო ქვას და კირი ფრთად შორით

სურ. 115-116.
სვეიცხიელის
ტანის კარსაკლი
მხედლი

სურ. 117.
ვენეციის
სან-მარკოს ტაძარი.
ბაბილონის
გოდოლის აგების
სცენა

ვეელაზე ხშირად, როგორც ჩანს, ხიფათი ხარაწოთბან იყო დაკავშირებული. შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში ხარაწოთა გამოსახულებები არ მოგვეპოვება. არც მათი აღწერა ან თუნდაც ხსენება მოიპოვნება წერილობით წყაროებში. ვიცით, რომ ხარაწოს ფაღანგი ერქვა (ფაღანგი ეწოდების კედელთ სიმაღლისათვის გალატოზთ ფერვის სადგმელსა“ ნაბა). არხეობდა ცალკე სიტყვა ხარაწოს საყრდენი ბოძებისთვისაც ხაწარო (ფაღანგის სვეტნი, რომელსა თურქნი ნიბუეს უწოდენ“ – ნაბა). თუმიცა, რამდენადაც ბიზანტიური და დასავლეთურთოული გამოსახულებებით შეიძლება ვიმსჯელოთ, ბოძებიანი ხარაწო შუა საუკუნეებში იშვიათი უნდა ყოფილიყო. დასავლეთ ევროპაში ის თითქმის მხოლოდ XV საუკუნიდან ჩანს. ბიზანტიური წრის ხელოვნებაში მისი ერთ-ერთი ადრეული გამოსახულება ვენეციის სან-მარკოს ტაძრის მოზაიკებში ვეაქვს, ბაბილონის გოდოლის აგების სცენაში (სურ. 117). მანამდე უფრო გავრცელებულია დაკიდული პლატფორმა, რომელიც იქმნება კედელში ერთ სიმაღლეზე ნატანებულ ორ ან რამდენიმე ძელზე გადაებული ფიცრებით (სურ. 118). ძელს კედლის ამოყენისას ატანდნენ, კირსნარის გაწრობის შემდეგ ის საკმარისად მყარად იჯდა წყობაში ხაიმისოდ, რათა ზედ გადაებულ ფიცარზე ქვითხუროს ემუშავა. მშენებლობის დამთავრების შემდეგ ძელებს კედლიდან იღებდნენ და მათ ბუდეებს აესებდნენ⁴⁰⁶. ასეთი შეესებული ბუდეები კარგად ჩანს ოშკის ტაძრის სამხრეთ ფახადზე (სურ. 119).

მოაქუნდა ძნელთა მათ გ'სათა კაცთა სურგითა⁴⁰⁶. საშენი მახალის სურგით სიდეის მიწუხი შეიძლება ყოფილიყო არა მხოლოდ უგ'სობა, არამედ გამწევი საქონლის სიმკვირეც. უსაფრთხოების სომების დაცვას ამ შემთხვევაშიც ცდილობდნენ – რელიეფზე გამოსახულ ერთ-ერთ მუშას ქვა ქამრით აქვს სურგზე მიმაგრებული, მეორე კი უკან მიაცეკება და ამ ქვას ქვემოდა იკავებს. ეს მეთოდი უფრო მოსახერხებელი იყო, ვიდრე ქვის ხელში დაჭერა და ასე წადება, მაგრამ ამასთან უფრო სასიყაათოც იქნებოდა, ვინაიდან მძიმე ქვა იოლად შეიძლება გამსხვლარეყო ქამრიდან. ამიტომ ტვირთის მზიდავს აყოლებდნენ დამხმარს, რომელიც ქვემოდა აშუქებდა ხელს.

უბედური შემთხვევები მშენებლობის პროცესშიც ხდებოდა. ტბელ აბუხერისძეს, გარდა შემორჩასხენებისა, კიდევ ორი სამშენებლო ინციდენტი აქვს მოთხრობილი, რომელთაგან, მართალია, არცერთს მხსევრპლი არ მოსყლია ერთხელ ბოლოკაბასის ქვა დაეცა და ის „იქცა ყითარცა მკუდარი მყოვარ უამ“; მეორედ იგი თავისსავე გააბიძღ ქვაში გაიკვდა – ეს, თხზულების ავტორის თქმით, წმ. გიორგის ერთგვარი ხუმრობა იყო ქვითხუროს გამოსაცოცხლებლად (ანუ ხარ მოქწინარე მხაზურებისა ნემისა...)“⁴⁰⁷.

შუა საუკუნეების ხარანოს მოაჯირი არ კქონდა. სოგჯერ შეიძლება კედელში ნატანებული ძელი ან მისზე გადაბული ყოცარი აღმოჩენილიყო არასაკმარისად გამძლე, რაც ტრაგიკული შემთხვევის მიზეზი ხდებოდა. 1178 წელს კენტერბერის კათედრალის აღდგენის ხელმძღვანელ ოსტატ ვილიამ სენელს (Guillaume de Sens, William of Sens) ხარანოს ყოცარი ნაუტყდა, 15 მეტრის სიმაღლიდან გადმოვარდა და დასახინდა¹⁰⁰. ბიზანტიურ წყაროებში ცნობილია ხარანოს ნანგრევების ნაცვინილი ხუროებისა თუ მომხატველების ხასწაულებრივი გადარჩენის რამდენიმე ისტორია¹⁰¹. სხვათა შორის, ტბელი აბუსერისხე საგანგებოდ აღნიშნავს ხისათა ეკლესიის მშენებლობისას მომხდარ ხასწაულებს, მაგრამ მათ შორის ხარანოების ნამოქცევა ნახსენები არ არის: „მრავალნი ხასწაულნი აღესრულეს, მრავალთა კაცთა ფათურაკთაგან ჭხინიანი; ქვისა, დახაქვილ განმსაღებულისა, მრავალთა არღარა მოსაწყუეულად გარუქუნქვეანს; და წამოქცეულთა კლდეთაგან მშველობით ხსნანი მრავალთანი“¹⁰².

სამშენებლო ინციდენტის ერთადერთი – ისიც სათუო – გამოსახელება ზემოთ იყო განხილული. ეს არის რელიეფი რუისის ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე, რომელიც, ნემი ახრით, გვიჩვენებს ხარანოდან გადაჯარდნილი მშენებლის გადარჩენის ცდას (ხურ. 93). თუთ ხარანო აქ ნახეუები არ არის.

სოგჯერ უბეჯერი შემთხვევის მსხვერპლი ხდებოდნენ არა მხოლოდ ხეივანი, არამედ ქროტორებიც, რომელთაც მშენებლობის უშუალო ზედამხედველობა სწავდათ. 1000 წლის ახლო ხანებში ათონზე თავის დაარსებულ ლაურის მშენებლობაზე დაილება წმ. ათანასე დიდი¹⁰³. შესაძლოა, ცნობილ გადმოცემასაც (ის აუშანდაძეთა 1475 წლის ნატყუარი სოგელიდან მომდინარეობს) გელათის მონასტრის მშენებარე გადაენიდან დაეთ აღმაშენებლის გადმოვარდის შესახებ რეალური ამბავი – ხარანოს ნანგრევა – ელის საფუძველად.

წარწერებსა და ნარატიულ წყაროებში მოთხოვრა რამდენიმე ცნობა ეკლესიათა მშენებლობის ხანგრძლივობის შესახებ. მათგან უძველესია ბოლნისის სიონის ჩრდილოეთი შესასვლელის სტუდარზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც გვამცნობს, რომ ეკლესია თხუთმეტ წელსწადში აუგიათ¹⁰⁴. გუმბათიანი ეკლესიები, როგორც ნანს, უფრო დიდხანს შენდებოდა. მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძარი, რომელსაც საფუძველი 586 თუ 587 წელს ჩაყარა, ორმოცო წლის შემდეგ, იმპერატორ პერაკლეს ქართლში მეორედ შემოსევის დროს, კვლავ დაუსრულებელი იყო, ის კარგა ხნის შემდეგ დაამთავრა სტეფანოს II-მ, ტაძრის აგების ინიციატორის შვილიშვილმა¹⁰⁵. მშენებლობის დროში ასეთი გაწვდის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო წესი, რომელიც საქართველოში აქა-იქ XIX საუკუნემდე შემორჩა – გუმბათს ეკლესიას მხოლოდ მას შემდეგ ადგამდნენ, რაც ქვედა კორპუსი სრულად შემტკიცდებოდა, ამას კი წლები ხტირდებოდა¹⁰⁶.

მშენებლობებში სწორი იყო წყვეტილება – არა მხოლოდ ომების, არეულობების, ეპიდემიების თუ სტიქიური უბედურებების გამო, არამედ დამკვეთთა

ხურ. 118.
აუგუსტინელის
მონასტრის
სულაწარი
ბულანი-სოერ-მერის
ბიბლიოთეკიდან.
მინიატურა
მშენებლობის
სქემათ
(სქეუს გ. ბინდვიკის
მისედეთი)

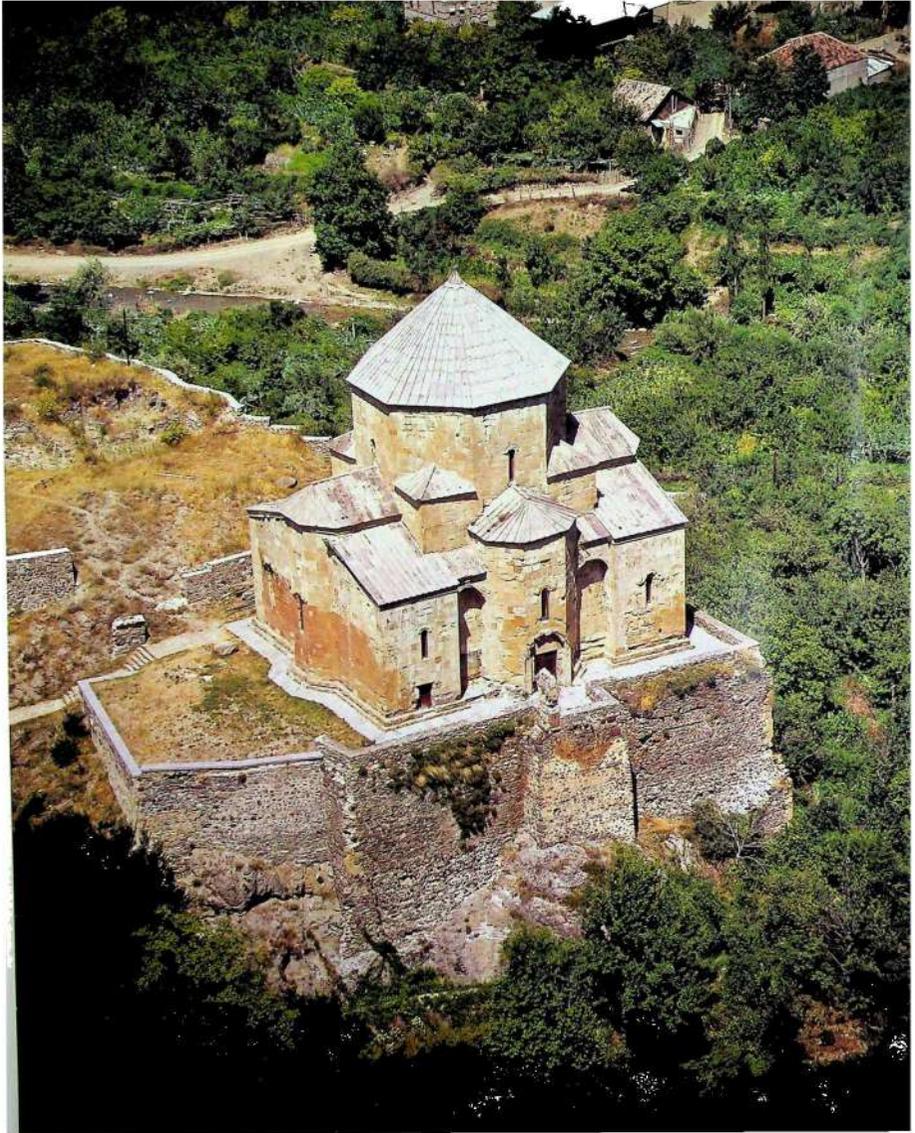
სურ. 119.
 ოშკის ცაიხი.
 სარაჩის
 კონსოლების
 ამოხსენილი და
 ამოუკლებელი
 ფიგურები სამხრეთ
 ფასადზე

ეკონომიკური მდგომარეობის შეცვლის მიზეზითაც, სამშენებლო ხეიმის ძლიერ ფრაგმენტირებული წარწერიდან ჩანს, რომ ეკლესიის მშენებლობა ორჯერ შემწვდარა და შემდეგ კვლავ განახლებულა. სულ მშენებლობას 18 წელიწადი დასჭირდა 761-დან 779 წლამდე¹⁶ რიგითი დარბაზული შენობის აგება, ბუნებრივია, ბევრად ნაკლებ დროს მოითხოვდა. ბახილი ზარსმელის ცნობით, ზარსმის პირველი ეკლესია სამ წელში დაუქრულებიათ. თემცა, არახელსაქრულ პირობებში პატარა ეკლესიის მშენებლობაც შეიძლება გაწელიდეთ. ზესით მოტანილი იყო ფრაგმენტი დიროთიურ ს კათალიკოსის ანდერძიდან, რომლიდანაც ვიგებთ, რა ტანჯვით აფეიათ იტრიის ეკლესია. მისი მშენებლობის პერიოდში ქართლმა გადაიტანა შამ თამაზის ოთხი შემოსევა და შეესჯა დაჯალა-ფაშის დაშქრობა. მშენებლობა რამდენჯერმე დიდი ხნით შეწყდა, 1540-იან წლებში

გალატოხეში სპარსელთა თარეშის პირობებში მუშაობდნენ („მოგუიკდებოდეს თარეშნი აგარიანთა და ავკურედეს წაკარტებსა გალატოხეში და ტეშში ნავ(კვი)დებოდით ქველანი“), 1578 წელს მშენებარე კელესია თურქებმა დაწვეს. გასაკვირო არ არის, რომ საბოლოო ჯამში მშენებლობა 1540 წლიდან 1580-იან წლებამდე, ე. ი. ორმოც წელსე მეტხანს გაგრძელდა¹⁷.

X-XI საუკუნეებში დიდი გემბათიანი ტაძრების მშენებლობის ხანგრძლივობა საქართველოში 10-20 წელს შორის მერყეობს. ოშკის ეკლესია ათ წელიწადში აშენდა¹⁸. მოქვის ტაძრის ამგებად „მატიანე ქართლისა“ ახახელეს აფხაზთა მეფე ლეონ III-ს, რომელმაც ხელ ათი წელი იმეფა (957-967), ამასთან ხაზ-გასმულია, რომ მან შენობა „აკურთხა და განასრულა ყოფლითა განგებითა“ და აქ საეპისკოპოსო საყდარიც დააარსა¹⁹. ბაგრატის ტაძარს საფუძველი 978 წლის შემდეგ დაედა (აღბათ 980-იან წლებში), როცა მისი მამუნეველი ქართველთა კურაპალატი აფხაზთა მეფედ ეკურთხა და ტაიდან ქუთაისში გადავიდა, 1003 წელს კი მშენებლობა უკვე დასასრულს უახლოვდებოდა. ხვერციხოველი, როგორც ეს დანამდევილებით არის დადგენილი, ხელახლა აიგო 1010-1029 წლებს შორის²⁰, ანუ მთლიანად მის მშენებლობას ოც წელსე მეტი არ დასჭირვებია.

აღმოსავლეთქრისტიანული სამყაროს სხვა მხარეებში X-XII საუკუნეებში მშენებლობის საშუალო ვადა უფრო მოკლეა, ვიდრე ჩვენში. მაგალითად, ერთ-ერთი უდიდესი შუაბიზანტიური ნაგებობა – პანტოკრატორის ეკლესია კონსტანტინოპოლში (სეირექ ჯამი) ხელ ექვს წელიწადში აშენდა. კოეპის რუსეთში დიდი ტაძრის აგებას ოთხ-ხუთ, იშვიათად ექვს წელს ანდომებდნენ²¹. რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია, რომ ქვეთ მშენებლობა გაცილებით მეტ დროს მოითხოვდა, ვიდრე აგურით – მით უმეტეს მაშინ, როცა თლილი ქვის პერანგიც კეთდებოდა და უხვი კვითილი შემკულობაც.

თავი V

სამშენებლო ხერხები და მეთოდები

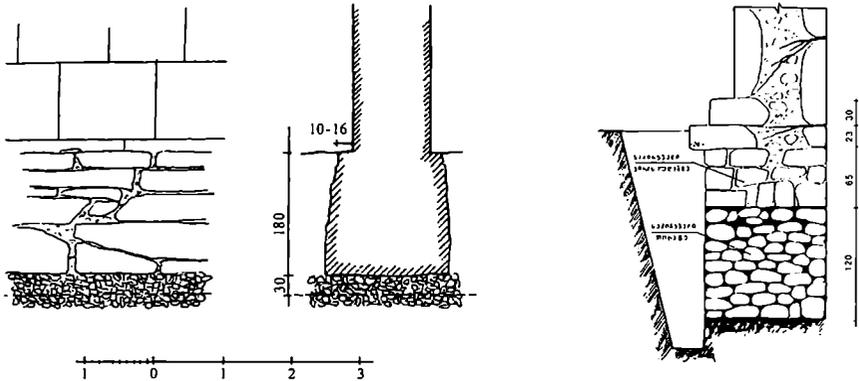
1. საძირკველი

ნებისმიერი სახის ნაგებობის მშენებლობა საძირკველის ამოყვანით იწყებოდა. მას შემდეგ, რაც შენობის ასაგებად ადგილი შეირჩეოდა, ხდებოდა ნიადაგის მომზადება საძირკველის ნახაერელად. სწორ ადგილზე აგებული ეკლესიების საძირკველები მიწაშია გათხრილი. მათი სიღრმე დამოკიდებული იყო როგორც გეოლოგიურ პირობებზე, ისე შენობის სიმაღლე და, შესაბამისად, დატვირთვის სიდიდეზე. შუა საუკუნეებში საძირკველის მომზადების ცოდნა დროთა განმავლობაში დაგროვილ ემპირიულ გამოცდილებას (მათ შორის წინამორბედთა შეცდომების გათვალისწინებასაც) ემყარებოდა. ბუნებრივად, საძირკველს განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა, ვინაიდან მის სწორად გამართვაზე დიდად იყო დამოკიდებული შენობის მდგრადობა. საფიქრელია, რომ ყველა თუ არა, დიდი ეკლესიების აგებას მაინც წინ უძღოდა სამშენებლო ტერიტორიის წინასწარი გაცნობა საძირკველის სიღრმისა და სტრუქტურის განსახასადურად.

ტბელი აბუხერისძე მოგვითხრობს, რომ წმ. გიორგიმ ეკლესიის ასაშენებლად ბოლოკუბასილის მიუთითა „ადგილსა ზედა მწყურნებსა და მიწასა ზედა ლბილსა“ დატვირთული („მწყურნები“) ნიადაგის გამო, ეკლავ მომუშავე ოსტატს ღრმა საძირკველის ამოთხრა მოუწია და „მათ სიღრმეთათგან იყო შენებად და ესრეთ განახრულა ტაძარი“⁴²². ავტორს არც იმის თქმა ავიწყდება, რომ ხურო წმინდანის მიერ შერჩეული ადგილით დიდად ემაყოფილი არ ყოფილა და „მწყურნებით შეჰყრობილი“ თხრიდა. საერთოდ, საძირკველის თხრა იყო ყველაზე დაბალანახდაურებადი შავი სამუშაო, რომელზეც არაკვალიფიციურ მუშახელს ასაქმებდნენ. ნახილურის ციხის მშენებლობის შემთხვევაში ხარჯთაღრიცხვის მიხედვით, საძირკველის მოხრელ მუშებს გალატონისა და ქვისმთლელონ შედარებით ოთხ-ხუთჯერ ნაკლებს უხდიდნენ.

საძირკველსათვის გამოიყენებოდა ნატეხი და რიყის ქვა, აგური (იშვითად) კირი და თიხა. პატარა შენობის ფუნდამენტი, როგორც წესი, მცირე სიღრმეზე იტრებოდა. სამთავროს მცირე გუმბათიანი ეკლესიის (V საუკუნე) საძირკველი

საძირკველი
მხარეს:
სურ. 120.
ატენის სიონი

სურ. 121.
ანისხატის კელესია.
ფუნდამენტის სქემა
(რ. გვერდწითელის
მიხედვით)

სურ. 122.
წრომის ტაძარი.
ფუნდამენტის სქემა
(ლ. სიმუიაშვილის
მიხედვით)

ამოყვანილია ორი რიგი რიყის ქვის წყობით. შემაკავშირებულ მასალად გამოყენებულია კირის დუღაბი²¹. დიდ ეკლესიებს დრმა, განვითარებული ფუნდამენტები აქონდა.

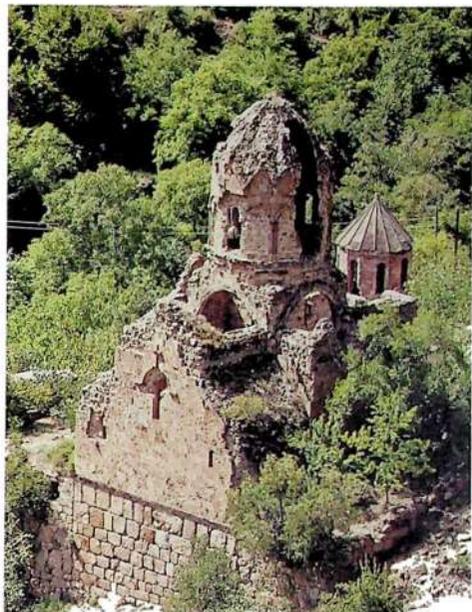
VI-VII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ მადალ სამშენებლო კულტურას მოწმობს თბილისის ანისხატისა და წრომის ეკლესიების საძირკვლები. ანისხატის ტაძრის კედლები უფრონება მათზე ორსაე მხარეს 10-15 სმ-ით განიერ საძირკვლებს (სურ. 121), რომლებიც აგებულია დიდი ფილებით კირის ხსნარზე და 1,8 მეტრზე ნადის. მათ ქვეშ დეკს მსხვილი რიყის ქვის სქელი ფენა. 1958 წელს, როცა ანისხატზე კვლევითი სამუშაოები დაიწყო და შურეფები გაკეთდა, დადასტურდა, რომ „საძირკვლების მდგომარეობა საუკეთესოა“²².

წრომში საძირკველი (სურ. 122) მილიანად 185 სმ ხიდრმისაა, 65 სმ ხიდრმე-მდე ნაგებია ნატეხი ქვით კირის დუღაბზე, ხოლო უფრო ქვემოთ, დარწმინდი 120 სმ ამოყვანილია რიყის ქვით თიხის ხსნარზე. ივარაუდება, რომ თიხის გამოყენება ფუნდამენტის ქვედა ნაწილში ემსახურებოდა კედლების დაცვას გრუნტის წყლებისაგან²³. უთუოდ ასეთი კარგად გაასრებული ტექნიკის შედეგია, რომ ფუნდამენტს თოთხმეტი საუკუნის მანძილზე დეფორმაცია არ განუცდია, ის არ დაზიანებულია 1920 და 1940 წლების ძლიერი მიწისძვრების დროსაც.

ალავერდის კათედრალის (XI საუკუნის I მესამედი) საძირკვლის მოწოდების, როგორც ნანს, უსრუნეთათ იმაზე, რომ მას გრუნტის წყლებთან შეხება არ აქონოდა. საძირკველი მიწაში 1,6-1,7 მ-მდეა ჩაღრმავებული, ხოლო გრუნტის წყლები მისი ფუძის ქვემოთაა²⁴.

საქართველო მთავორიანი ქვეყანაა, ამის გამო ეკლესიათა მშენებლობა უმეტესად არაერთგვაროვან რელიეფზე უწევდათ. ასეთ დროს ხდებოდა არა მხოლოდ ნიადაგის გათხრა, არამედ მისი ხელოვნურად ამოყვანაც სამშენებლო მოედნის დასაეკვლად. ამოშენებულ ბაქნებზე ღვას მრავალი ქართული ეკლესია, რომელთა ნამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. ყველაზე მნიშვნელოვან ადრეულ მაგალითებს შორის შეიძლება დავასახელოთ მცხეთის ჯვარი, რომლის დასაეკვლითი კედლის ქვეშაც ცოცხალი ფერდობი საგანგებოდ არის ამოშენებული. ატენის სიონის ასაგებად მოედნის მიმსაღებამ მოითხოვა პატარა

კონცხის გარშემო უზარმაზარი სუბსტრუქციის ამოყვანა – ხამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეს მისი კედლის სიმაღლე სოფან 15 მეტრს აღწევს (სურ. 120). სამხრეთიდან სუბსტრუქციას შუაში შეყრილი აქვს, რომელიც ტაძრის აწ დაზღვეულ ხამხრეთ კარიბჭეს შეეხება ამოხსნა. უფრო გვიანდელ ეკლესიათაგან დიდი სუბსტრუქცია აქვს ზედა ეარძიას, საფარის წმ. საბას, გრემის მთავარანგელოზის (ხამხრეთ აღმოსავლეთ მხარეს), თბილისის ბეთლემის ეკლესიას (სრულიყო მხარეს).

სურ. 123.
ხანძის ეკლესია

ასეთი სუბსტრუქციების ამოყვანა ხანგრძლივი შრომატევადი სამუშაო იყო. გაორავი მერნულე საგანგებოდ აღნიშნავს ხანძის ახალი ეკლესიის (910-20-იანი წლები) საძირკვლის მოშადების ხორთუღეებს. მისი თქმით, ეკლესია ააგეს „ყოცხელსა მას კლდეთა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქუთაქრითა მუართთა მრავალთა ეამთა დაავაკეს და ესრეთ შეპრაცხეს შემსაღებას ადგილისა მის, ვითარ-მცა სრულიად აღუქნა“²⁷ ხანცთა ამ მხრეთ განმონაკლისი არ არის კლარჯეთის მონასტრების უმეტესობა დამრეც ფერდობებზეა განლაგებული და ბევრი საძინახტრო ეკლესია (ოპისა, ჯმერტი, პარეხი, ნუკა-ხაყდარი) ხელფერად ამოყვანილ მღაღ ბაქნებზე დაგას. წყაროსთავის მონასტრის სატრაპესო ეფექსება მღაღ სუბსტრუქციას (მისი წინა კედლის სიმაღლე 9 მეტრს აჭარბებს), რომელშიც მოეწყვიათ დამხმარე სათავსები ორ იარუსად. არტანუჯის ეკლესიის სუბსტრუქციაში გაკეთებული კრიბრა ნაწილობრივ კლდეში იყო ნაკეთი ან, შესაძლოა, მოცკადა ბუნებრივ მღვიმეს²⁸. ხანძის ეკლესიისა და სატრაპესოს სუბსტრუქციებში სამი განმეორთავი კამაროვანი სათავისა გაკეთებული. მათი მოწყობა ათაღებდა სამშენებლო მოედნის მოსწორების მისიე სამუშაოს და ამცირებდა ათაღობის გალაენის კედლებზე. ამავე დროს, ეს სათავსები გამოთენებოდა საკუქნაოზად, მარნებად ან სხვა რაიმე პრაქტიკული მიზნით²⁹.

სათავსებიანი სუბსტრუქციები საქართველოში უკვე ადრეული ხანიდან არის ცნობილი. ერთ-ერთი უადრესი მაგალითი მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარში (VI საუკუნის II ნახევარი) გვაქვს, სადაც ძირითადი ხიერცისა და პორტიკების ქვეშ ოთხი პატარა სამარხი ოთახისა გაკეთებული³⁰ კიდევ უფრო ადრინდელი ნეკრუხის მცირე საძლოცკვლო, რომელიც ახვეუ შეიცავს საძაღვს სუბსტრუქციაში.

სუბსტრუქციებში სხვადასხვა დანიშნულების სათავსების მოწყობის პრაქტიკა ფართოდ იყო გაერცელებული ბიზანტიაშიც. კონსტანტინოპოლში ეკლესიებისა და სახახლეების ფუნდამენტებში ხშირად აკეთებდნენ ცისტერნებს (პანტეპოპტესი, გვიანდელი ესქი იმარეთ ჯამი – 1080-იანი წლები, პამაკარისტოსი, გვიანდელი ფეთიე ჯამი – XII საუკუნე. ქორას მონასტრის საძლოცკვლო – XIV საუკუნე). ამჟამად გოულ ჯამის სახელით ცნობილი XII საუკუნის ეკლესიის სუბსტრუქცია შეიცავს რამდენიმე პატარა ოთახსა და დრეფიანს. სამარხი

სურ. 124.
აქერის ციხის
საკურთხელოს
აფხის კედელი

მთავრადპირი
მხარეს;
სურ. 125.
აკუნების ეკლესია.
კედლის წიობა
საკურთხეულში

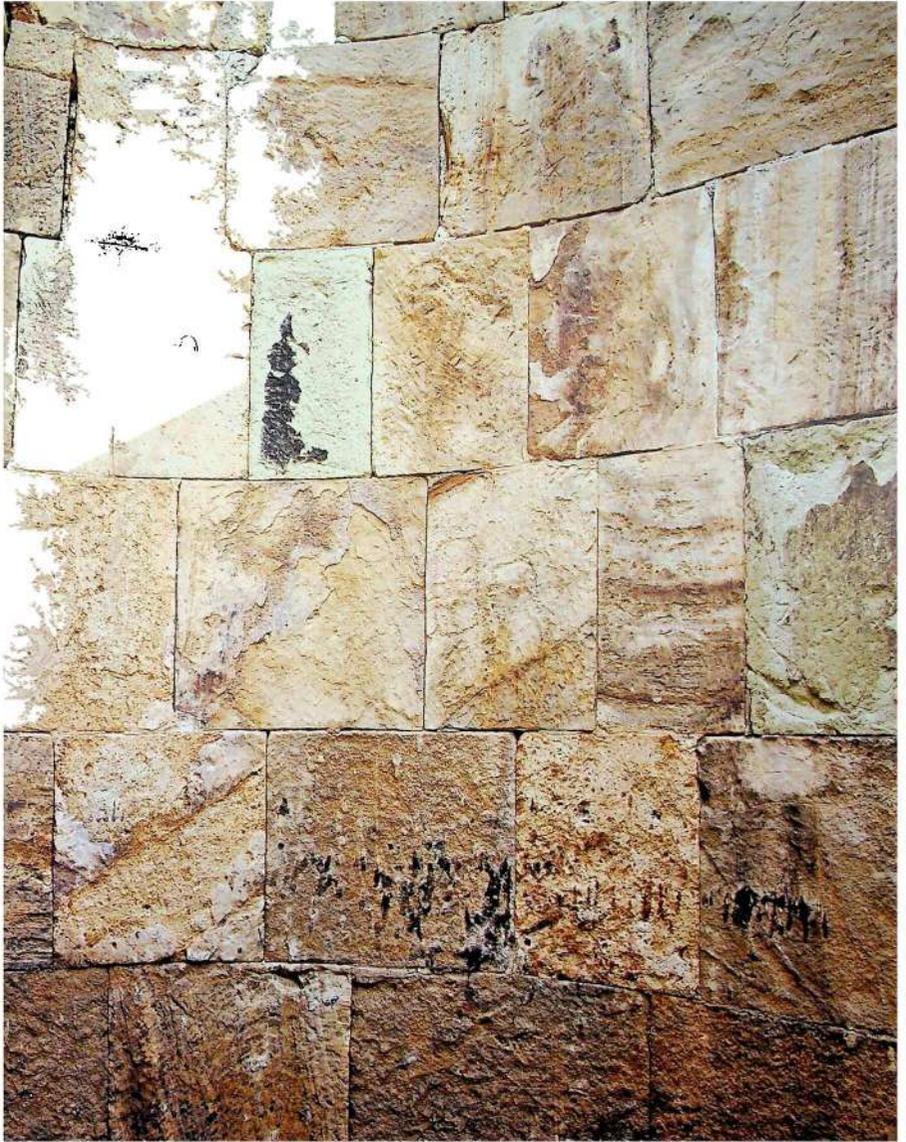
კრიპტები ბიზანტიანთა შედარებით იშვიათია (მოხიოს დუკასის კათოლიკონი 1010-იანი წლები)³⁴ განვითარებული კრიპტის კარგი ნიმუში შემონახა ბუღარეთში. ბასილიკოს (პეტრიწონის) მონასტრის მასლობლად, დამრეც ფერდობზე აგებული დარბაზული ეკლესიის მაღალ სუბსტრუქციაში მოწყობილია საძვალე, რომელშიც დაკრძალულია არიან გრიგოლ ბაკურთაინს-ი და მისი ძმა³⁵.

სადირკელის ამოყვანის შემდეგ მის ზედაპირს კარგად მოასწორებდნენ და შემდეგ მასზე უშუალოდ ნაგებობის კედლებს აგებდნენ. ნასტაკისის სამნაივან ბაზილიკაში, რომელიც ადრექრისტიანული ხანით თარიღდება, ქვიშაქვის დიდი ღორების ერთი რიგით გამოარაული სადირკელის ზედაპირი გულმოდგინედ არის მოსწორებული და მასზე აღიხის აგურით კედლებია ამოყვანილი³⁶ საკუთდაგულოდ არის მოშინდაკებული სადირკელის ზედაპირი აზმანას (VIII საუკუნე) ეკლესიაშიც, სადაც ეს განსაკუთრებით კარგად ნახს, რადგან ეკლესია დახალული მხრიდან ხრედიად ღია იყო³⁷.

თუ მეარი გრუნტი ამის საშუალებას იძლეოდა, ეკლესია სადირკელის გარეშეც შეიძლება აეშენებინათ. ასეთია სამწკერისისა (VII საუკუნე) და თელიანის (IX საუკუნე) ეკლესიები, რომლებიც უშუალოდ მიწის ზედაპირზეა აგებული³⁸ ორივე შედარებით მოცრო გუმბათიანი შენობაა, აღბათ უბრალი დამთხვევა უნდა იყოს, მაგრამ მაინც აღნიშნაუთ, რომ ორივე წმ. ჯერის („ჯვარპატოისის“) სახელობისაა. გურგუტის სამების სამრეკლო (XIV საუკუნე) დგას ფიქალის ვერტიკალურ ძირღუზე, რომელიც ნიადაგიდან დაახლოებით 1,5 მეტრზეა ამოხრდილი. ცხადია, შენობას ფუნდამენტის თხრა არ დასჭირდებოდა - ამ ბუნებრივ სადირკელს სწორი ფორმა მისცეს და ზედ დაამყნეს სამრეკლო³⁹.

2. კედლები და თაღ-კამარები

შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიის კედლის სისქე, წვეულებრივ, 0,9-1,1 მეტრის ფარგლებში მერყეობს. ციხეებსა და გალავნებში ის შეიძლება 2 მეტრსაც აღარბედდეს. კედლის ამოყვანის ტექნიკა საქართველოში საუკუნეთა მანძილზე არსებითად არ შეცვლილა, ძირითადი და ყველაზე ფართოდ მოხმარებადი საშენი მასალა იყო ქვა. კედლის პირი შიგნითაც და გარეთაც ამოწყავდათ ქვის წიობით, ხოლო გულის აგებდნენ ნატეხი ქვითა და ღორღით კირის დუკაბზე. ამგვარად, ქვის ორმხრივი წიობა მშენებლობის პროცესში ერთგვარად კოფრაციის (ხის კალაპოტის, „შუფიცრის“) ფუნქციას ასრულებდა. ის არა მხოლოდ მთავრკეთობაა, არამედ კედლის სტრუქტურის არსებითი ნაწილიც - პირითი წიობის ქვედა,

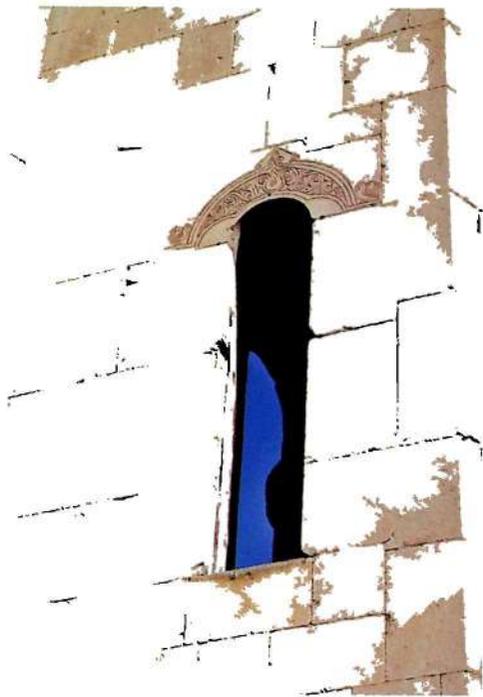

როგორც წესი, დრმად ზის კედელში, ხშირად მათზე მოდის კედლის საერთო სიხის 3/4 ან მეტიც კი. არის შემთხვევები, როცა შიდა და გარე წიბების დიდარი ქვები დაკრძმავებული ზურგებით თითქმის ესება ერთმანეთს, ქვების გათხელება და, შესაბამისად, დედაბის გულის წილის არსებითი ზრდა აღინიშნება მხოლოდ X საუკუნის შეახანებიდან. აქურის კათედრალს თლილი ქვის პერანგი დიდძალად შემოსარცვლილი აქვს, მაგრამ კედლების ნაწილი მაინც დგას. კედლის გული საკმარისად მტკიცე აღმოჩნდა საიმისოდ, რომ უპერანგოდ არ დანგრეულიყო (სურ. 124).

ქვის დამუშავების წესი დიდად სხვაობს არა მხოლოდ პერიოდებისა და რეგიონების მიხედვით. მასზე გაეღენას ახდენდა საშენი მასალის თვისებები, მშენებელთა კვალიფიკაცია და დამკვეთის მატერიალური შესაძლებლობები. სეფთად თლილი ქვის ორმხრივი წიბა დამსახრობებულია V-VII საუკუნეებისა და X საუკუნის II ნახევრისა და XI საუკუნის დასაწყისის დიდი ნაგებობებისათვის (სურ. 125, 128). ადრეულ ხანაში ზოგჯერ კვადრებს პირთა წიბოებს ირთვდა უთლიდნენ, რაც წიბის ნახატს განსაკუთრებულ გამომხატველობას ანიჭებდა (ქვემო ბოლნისში, მცხეთის მცირე ჯვარში, წრამში, სამწყურისში¹⁾). დაახლოებით 1030-იანი წლების შემდეგ თლილი კვადრები მხოლოდ ფასადებზე იხმარება, კედლის შიდა წიბისათვის მათი გამოყენება იშვიათია. პრაქტიკულად მიუღიო შუა საუკუნეების მანძილზე რიგით მშენებლობებზე გამოიყენება მეტ-ნაკლებად უხეზად დამუშავებული ქვა - ზოგჯერ მოსწორებული პირთი, მაგრამ გამოუყვანელი წიბოებით (სურ. 126, 127), ზოგჯერ ზოგადად დაკეთხილი, ზოგჯერაც სრულიად შემოსხვივითი მოყვანილობისა, სახელდახელოდ დატეხილი. VIII-IX საუკუნეებში ეს ძირითადი საშენი მასალაა. კახეთში (ზოგჯერ სხვა მხარეებშიც) ფართოდ მოიხმარდნენ რიყის ქვასაც. იმ შემთხვევებშიც, როცა კედლისა ნატეხი ან რიყის ქვით იკებოდა, თაღების, პილასტრების, წითოსულებისა და კოთხების გამოსაკვანად, ხეუდლებრივ, უფრო წესიერად დამუშავებულ ქვებს იყენებდნენ.

სხვადასხვაგვარია ქვის ზომაც. ზოგჯერ კედლების ძირში დიდი ღილვება ნართული, ხელი უფრო ზემოთ წიბა საშუალო ან პატარა ქვებისგან შედგება (არტანუჯი - ქალაქის ეკლესია, ეგრისის „შვი ხყადარი“). გოგანტური ქვები თლილი ქვის პერანგშიც შეიძლება შეგვიხვეს - გელათის მონასტრის დმრთის-მშობლის ტაძრის სამხრეთი ეკვტრის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედლებში ნაღმგულთა ორი დაახლოებით 3,0x1,6 მეტრის ზომის ქვა, რომელთა დაღებაც; გადმოცემა თითო დეით აღმაშენებელს მიაწერს (სურ. 129). გამორჩეულად დიდი ქვები გამოიყენებოდა კარის არქიტრავებზე. მაგალითად, ფოკას ეკლესიის სამხრეთი შესახელების ბაღავარი 378x127 სმ ზომისაა.

სურ. 128.
ოშის ციხარი,
ნაფხავლი წიბა

მომონღაძორე
მარცხ
სურ. 126.
ქუმის (თლითის)
ეკლესია, კედლის
წიბა ირცერიერში

სურ. 127.
დიკანის მონასტრის
ეკლესია, კედლის
წიბა ირცერიერში

სურ. 129.
გელათის მონასტრის
დნობისმშობლის
კედლის
სამხრეთი კუთხრის
კედლის წყობა

ანტიკური ხაზიდან საქართველოში ცნობილი იყო აგურიც. შუა საუკუნეებში ის უფრო ხშირად ქვასთან ერთად იხმარებოდა. დასავლეთ საქართველოს ადრეულ საფორტიფიკაციო ნაგებობებში (შირაპანი, სკანდუ ვარციხე, ვაშნარი, ტოღები და სხვა) გაერკვლებულია ბიზანტიური opus mixtum-ის მსგავსი ტექნიკა, რომელიც ქვისა და აგურის რიგების მონაკვეთობას გულისხმობს¹⁸. ამ შენობებში აგურის გამოყენება უხეშად დამუშავებული ქვის რიგების მოსწორების აუცილებლობით არის ნაკარნახევი. ქართულ საეკლესიო არქიტექტურაში შერეული სამშენებლო ტექნიკა, როგორც წესი, განსხვავდება ბიზანტიური opus mixtum-ისგან. ზეენში აგურითა და ქვით შენობის სხვადასხვა ნაწილები იკება, ამასთან, აგური უმეტესად (თუმცა არა ყოველთვის) იხმარება იქ, სადაც შესრულების მეტი ხისუსტევა ხატირო.

საეკლესიო მშენებლობაში V-VII საუკუნეებში აგურს ქვასთან ერთად იყენებენ შაქისღვისხორეთში (ბიჭვინტის ორნავიანი ეკლესია, ვაშნარი), ხოლო VIII საუკუნიდან – კახეთშიც. გურჯაანის ეკლესიაში¹⁹ აგურისაა კედლები შიგნიდან, ბურჯები, თაღები, კამარები, მთელი შუა ნაწი, გუმბათქვეშა კონსტრუქციები და გუმბათები (სურ. 130), კანაძიანის ეკლესიაში²⁰ – ზოგი თაღი და კამარა, ტრომპები (დამხმარე ხათავსებში) და გუმბათი (სურ. 131), ზედასნის ბაზილიკაში²¹ თაღები (აქა-იქ ჩართულია კედლებშიც), აღვანის ნათლისმცემელში – ბურჯები და თაღები, აგურის მამალაეთში – საფასადო დეკორის და ინტერიერის ცალკეული ელემენტები, ცხვარიჭამიაში – კედლის თაღები, მთლიანად აგურით აგებული ეკლესიის იშვიათი ადრეული მაგალითებია ოზაანის ამბლღობა (სურ. 133) და საგურამოს აგურის საყდარი²²

ცალკე უნდა ვახსენოთ ხანაგორის ღმრთისმშობლის ეკლესია (XI საუკუნის დასაწყისი), რომლის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლების ზემოთ და ქვემოთ, ძირისონტაქტური რიგის ყოველ ქვას ევრტიკალურად დადგმული ხაზი აგური მოქექება (სურ. 132). შედგება, თითოეული ქვა თიხვე მხრიდან აგური არის „მინარნიებელი“ ეს ხეყნსი უმუყათუხი მჟაგათით ბიხანტაში გაერტყლეუ ბული cloisonné („ტახრული“) წყობისა“¹⁹

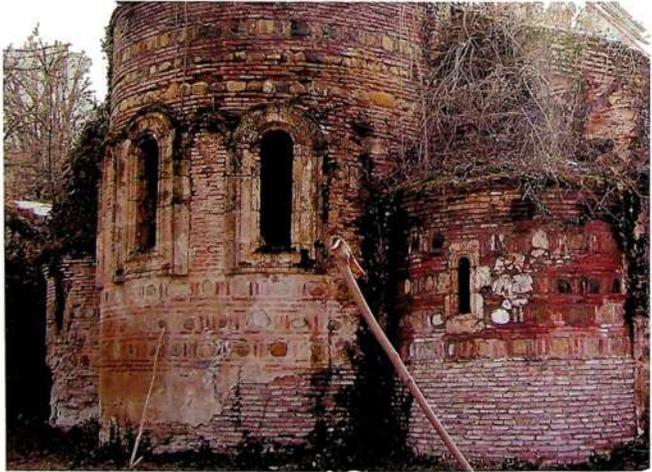
X საუკუნეში აგური აქა-იქ დამხსრე მხალად ჩანს ტაო-კლარჯოში. უნუეულო შემთხვევა ესბეკის ბაზილიკა, რომელშიც აგური მხოლოდ აფხიდა აშენებული. დილისიანაში აგური ნაგების პასტოფორეუმბისა და ევტრების კამარები. თქში აგური უმხროთ სრდილოეთი გაღერეიდან გუმბათზე ასხეული კიბის ამხაყეჩანად. თიხის ეკლესიის მინახტრის კრიპტანი დარბა-ზელი ხამლოცელოს ეკლესია აგურისა და ქვის რიგების მინაცელოთით არის ამოეჩანილი (სურ. 134). ეს ტექნიკა, რომელსაც opus listatum ეწოდება, ფართოდ იყო გაერტყლეებული ბიხანტაში. თეცა ბიხანტურ ეკლესიებთან შედარებით, თიხის ეკლესიის ხამლოცელოში შეტო ორეგულარელობა აგურის წყობის რიგების რაღენობა ერთიდან ექხსამდე მერეეობს. იმავე მინახტრის დიდ ტაძარში მხაეხი წყობა გეხელება მხოლოდ შიგნით, ხა-კერთხეელის აფხიდხა და გაერტათ ნაეებში. ფასადები მიღლახად თღლი ქვისა. მხაეხი სურათის კახეთის X-XIII საუკუნეების ზოგერთ ეკლესიაშიც (მგაგლითად, კარდანახის ხდაწმინდაში – XIII საუკუნე).

სურ. 130.
აგურის
ქვედაწმინდა

სურ. 131.
უახსანიის
ქუდა-სწინა,
სენა გუბანი

სურ. 132.
ხანაიერის ქუდასია,
აღმოსავლეთი
ფსაი

საეკრავლეობა, რომ ბიზანტიური შერეული წიობა შეხედვლად გაერთიანდა აფხაზეთშიც, ხალაქ ქველასუ ძლიერი იყო ბიზანტიური არქიტექტურის სოგადი გავლენა. ადრეული ეკლესიებიდან ის საქსოდ თავისებური სახით გვხვდება დრანდაში. აქ ძირითადი მასალა აგურია, მაგრამ აგურის წიობაში აქა-იქ უხისტე-მოდ ჩართულია რიგის სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ქვების რიგები (სურ. 135). VI-X საუკუნეთა ეკლესიების უმეტესობა (ძველი გურია, აბაანთა, ცანდრიფში, მოქსურა, შხიფი, ანაკოფია, ლისნე, მოქცი) ქვით არის ნაგები. Opus listatum სამშენებლო ტექნიკა წარმოდგენილია ბიქსინტის გუმბათთან ეკლესიაში (საქარაუდოდ X-XI საუკუნეთა მოხა, სურ. 136). მის ფასადებზე თანაბარსომიერი ქვების რიგები მონაცვლეობს აგურის ოთხ ან სუთ რიგთან (სოგან შეიძლება იყოს შუტი ან ნაკლებიც). გუმბათი, კამარები და თაღები აგურისაა.

დასაქვლი საქართველოს სხვა მხარეებში აგური გვიან შუა საუკუნეებამდე იშეითად იხმარება. აგურის სურთომოდერების ეკლასუ თვალსახინო ნიშუში აქ არის გვეეთის სახახლე, რომელმაც დღევანდელი სახე შუფე გიორგი III-ს დროს (1156-1184) მიიღო.

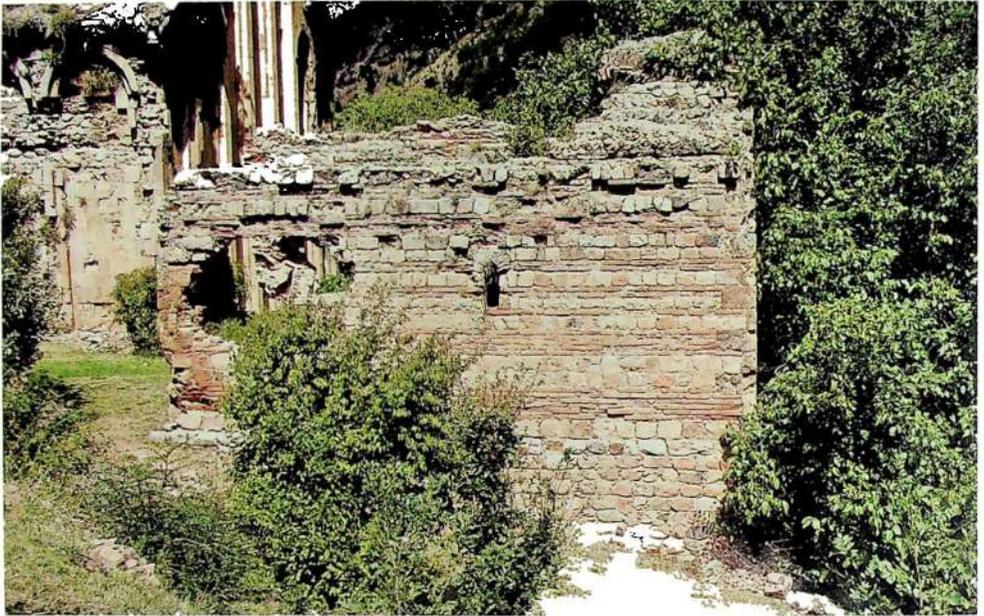
აგური ფართოდ გამოიყენება დავით აღმაშენებლისა და მისი შემკიდრეების მიერ ქართლში აგებულ ეკლესიებში. შერეული ტექნიკის თავისებური ნიშუშია არმასის მონასტრის მთავარი ეკლესია. აღაგავლავ მისი წიობა opus listatum-ს წააგავს, მაგრამ მეტწილად უფორმო ქვები აგურის რიგებში უხისტესოდ არის ჩართული. მილიანად აგურითაა ნაგები შიომღვიმის მონასტრის დმრთისმშობლის ტაბარი და მონასტრის მახლობლად მდებარე აძაღვების პატარა ეკლესია. თაღის ეკლესიაში, რომელიც ქვით არის ნაშენი, აგურისაა პატრონიკეს კამარა.

XII-XIII საუკუნეთა მოხაზე მილიანად აგურით აშენდა ყინციუისხა და ტიმოთესუბნის ტაბრები, XIII საუკუნის II ნახევარში შერეული ტექნიკით თბილისის დედაციხის ეკლესია და მეტეხი (ინტერიერის კვლეუბი ქვანარევი აგურისაა, ფასადები - თლილი ქვის). XVI საუკუნიდან აგურის გამოყენება შეკუთრად იხრდება. გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიების, სამრეკლოების, სასახლეებისა და საფორტიფიკაციო ნაგებობების მნიშენლო-უანი ნაწილი მილიანად ან ნაწილობრივ აგურით არის ნაშენი. აგურს ფართოდ მოიხმარდნენ ქვის ძველი, დანგრეული ნაგებობების აღდგენის დროსაც (ბოლნისის ხიონი, ურბნისი, ანისხატი, ნინოწმინდა...).

შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა კამაროუანი არქიტექტურაა. ქვითა და აგურით ნაშენი ეკლესიების ხით ვადახურუა მიღებული არ იყო, მთა ახეუ ქვის ან აგურის კამარებით სურაუდნენ (გამონაკლისია სოგვიერთი ადრეკრისტიანული

სურ. 133. ოხანის ახლდება

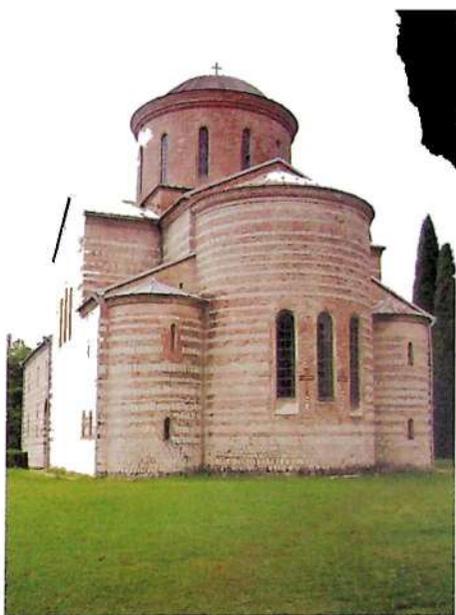
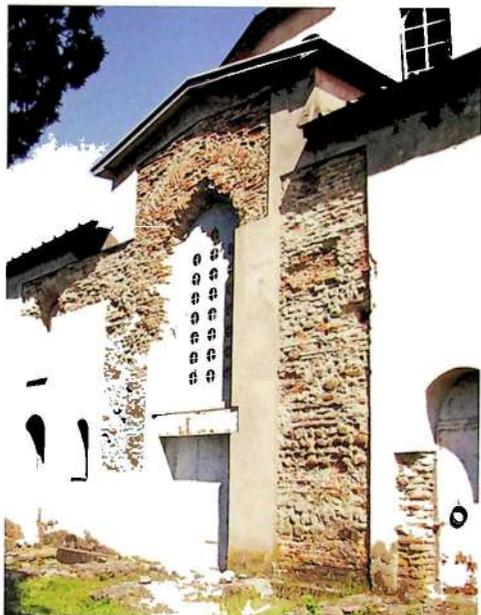
სურ. 134.
ოთხთა ეკლესიის
მინასტრის
კონსტრუქციის
სასლოდო ელემენტი

ბაზილიკა 'მავსელისხორეთში' – ბიქინტის I, II და III ეკლესიები, ნიქალაქის I ეკლესია¹⁰). თაღები და კამარები ამოკეფდათ ხის ქარგივლებზე (ხოვან მათი კეფლიც 'შემორხა).

თაღები და კამარები მოხაზულობის მხრივ შრეაღსკვეთიანია, მიიღეს 'შეა საუკუნეების მანძილზე გვხვდება სახეობარწოელი თაღები. IX საუკუნემდე (ხოვან მავალითად, ჯაფახეთში X-მდე) აკეთებენ ნაღისებურ თაღებს. IX საუკუნიდან შემოდის ისრული და კვერცხისებრი ფორმა¹¹ ადრეულ ხანაში თაღის კონსტრუქციაში 'ზოგჯერ იყენებდნენ კბილანებთან ქვებს, რაც აძლიერებდა მის ხიმტკიცებს (სურ. 137).

გუმბათქვეშა კვადრატის გუმბათის წრესე გადახსკვლეულად V-IX საუკუნეებში იხმარება ტრომპები. IX საუკუნიდან თანდათან შემოდის აფრები. X-XI საუკუნეებში სამხრეთ საქართველოში (და ეპიზოდურად სხვაგანაც) გამოიყენება კომბინირებული ფორმა – აფრა-ტრომპები (სურ. 138). ის ხელახლა ბრუნდება გვიანა 'შეა საუკუნეების არქიტექტურაში კახეთში და აქა-იქ ქართლში¹².

საქართველო სეისმური აქტივობის 'ონაში მდებარეობს. 'შეა საუკუნეთა მანძილზე აქ რამდენიმე ძლიერი მიწისძვრა მოხდა 1088 წელს სამცხე-ჯაფახეთში, 1283 და 1325 წლებში ქართლში, 1350 წელს დუხსუქში, 1668 და 1742 წლებში კახეთში, 1785 წელს გურიაში. საერთაშორისოდ საქართველომდე უნდა მოედწა დენის 893 წლისა და განჯის 1139 წლის დამანგრეველი მიწისძვრების ბიძგებსაც. ამ კატასტროფების შედეგად დაიქცა ან დაზიანდა არაერთი 'შენიბა, მათ შორის აწკურის ტაძარი, თმოგვის ციხე, ვანის ქვბები (სურ. 139), მკვითის ხეტიცხოველი და სამთაერო, ალავერდის ტაძარი...

ბუნებრივია, მშენებლებს აფიქრებდათ ეს პრობლემა და ცდილობდნენ თავიანთი ნაგებობებისათვის მეტი სესისმიმდევლობა მიენიჭებინათ. სიციერთ ნაგებობაზე დასტურდება საგანგებო საშუალებების გამოყენება გამქიმავი ძელებისა და პირი ხინტაღური დარტყმების გასინეიტრალებლად. წრომის ტაძარში შემორჩა კედლებში ნატანებული ხის ძელების ბუდეები, დაახლოებით 30 სმ დამეცრისა. ძელები ჩადებული იყო კედლების ზედა ნაწილებში მთავარი კამარების ქუსლების პარალელურად. დედაბის ზედაპირი ამ ბუდეებში უხვრამაწვროა, რაც მოწმობს, რომ ძელებს არ თლიდნენ და საგანგებოდ ხორკლიან ზედაპირს უტოლებდნენ, რათა მათ ქვის წყობა-ხიან მეტი ხსხენი-ქმინოდათ და, შესაბამისად, უკეთესად ემუქმებოთ გაქიმავაზე. ასეთი საშუალებით ხდებოდა კედლის დაცვა დაბზარვისაგან, რაც შეიძლებოდა გამოეწვია არა მხოლოდ მიწისძვრის, არამედ საძირკვლის არათანაბარ ჯდენასაც¹¹, ხის ძელების ბუდეები რამდენიმე ადგილას ნანს ასევე ეახნაეთის კაბენისა და კაღეთის ეკლესიებში¹². მათი საშუალებით იყო არმირებული კედლები იშვის ეკლესიაშიც – მისი დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთი კედლის მთელი შუა ნაწილის გაუცლებასე კარნისის ქვეშ ნაატანეს 24 სმ დიამეტრის ფიჭვის (Pinus Sylvestrus ან Pinus Nigra) მორი¹³. იშვიათი ხერხია გამოყენებული ხსხელის ტაძარში სამსრუთი მკლავის დასავლეთ კედელზე დიდრთი თლილი ქვების წყობა ქმნის ერთგვარ ჯაჭვურ ხარტყელს, რომელსაც მიწისძვრის შემთხვევაში კედელი გახეიქვისგან უნდა დაეცვა. როგორც ნანს, არსებითად იმავე მიზანს ემსახურებოდა ქვის ხილდლის ცვლააც ერთი რიგის ფარგლებში ერთი ხილდლიდან მეორეზე გადასვლა. ქმინოდა კბილანს, რომელიც ამცირებდა კედლის გაბზარვის შესაძლებლობას

სურ. 135.
ღრანის ციხარი

სურ. 136.
პეტრის ციხარი

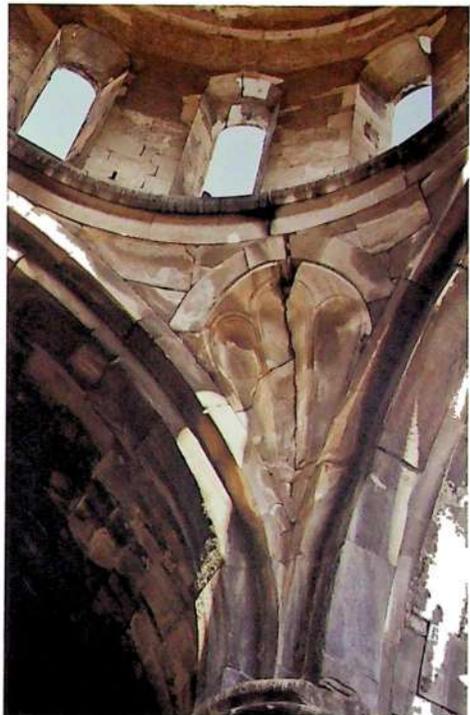
სურ. 137
 მანსუქის ქუჩა
 ეკლესია.
 კარის თავის
 კბილანებთან ქვები
 ხაზსრული უცხადსე

ქორთოსინტალური ბიძგების შემოსევაში. ეს ხერხი გვხვდება ტაოს X ხაუკუნის დიდ ტაძრებში (ხახული, ოშკი, ოთხთა ეკლესია). ის ცნობილია ხომსეთშიც¹⁵⁷.
 ეკლდის გახამაგრებლად სხვა მეთოდებიც გამოიყენებოდა. გუდრუჩის ეკლესიის განათხარ მასალაში გამოიყენებოდა შირიმის კვადრი, რომელშიც ღვთისთნის კაუქი იყო ჩარტობილი. ასეთი ღვთისთნის კაუქი შენობაზე კიდევ რამდენიმე აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, ეკლესიის მშენებლები ქვების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად ღვთისთნის ხამაგრებს იყენებდნენ¹⁵⁸. ეკლდის ხიმტკიცის გახამადიერებლად ხმარობდნენ ქვის გათლილ ხიდლებსაც. ისინი ნაპოვნია პატარა ონის ეკლესიაში¹⁵⁹.

მიწისქერის გარდა, ეკლესიის დანგრევის მიზეზი სხვა ხახის ხტიქური უბეჯერებაც შეიძლება გამხდარიყო. სემთი უკვე ვახხენთ დარგვისის მონასტერი, რომლის ნაგებობებიც რამდენჯერმე შეეწირა ადიდებულ მდინარეს. 1660-იან წლებში თბილისის მეტეხის ეკლესია მეხის დაქეჩისაგან დაზიანდა¹⁶⁰.
 შენობები ინგრეოდა ადამიანთა ხელითაც. რელიგიური ფანატიზმით ანთებული უცხო რჯულის დამპყრობლები ხშირად ანადგურებდნენ ეკლესიებს. 1226 წელს სეარაზმელთა შაჰმა ჯაღად უდ-დინმა ნაშთანგრია თბილისის სიონის გუმბათი. აღდგენილი ტაძარი 1522 წელს ხელახლა დააქცია ირანის შაჰმა ისმაილ II-მ. 1400 წელს ხაქართუელოში მეექვსედ შემოსულმა თემურ-ლენგმა დაანგრევინა მცხეთის ხეყტიცხოველი, რუისის ტაძარი და რკინის მონასტერი¹⁶¹. 1691 წელს ქუთაისის კათედრალი („ბაგრაგის ტაძარი“) თურქებმა ააფეთქეს. კიდევ უფრო მეტია ცნობები ქალაქებისა და ციხეების დაქეცვის შესახებ. ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი კველაზე მძიმე უნდა ეთყოს არაბთა

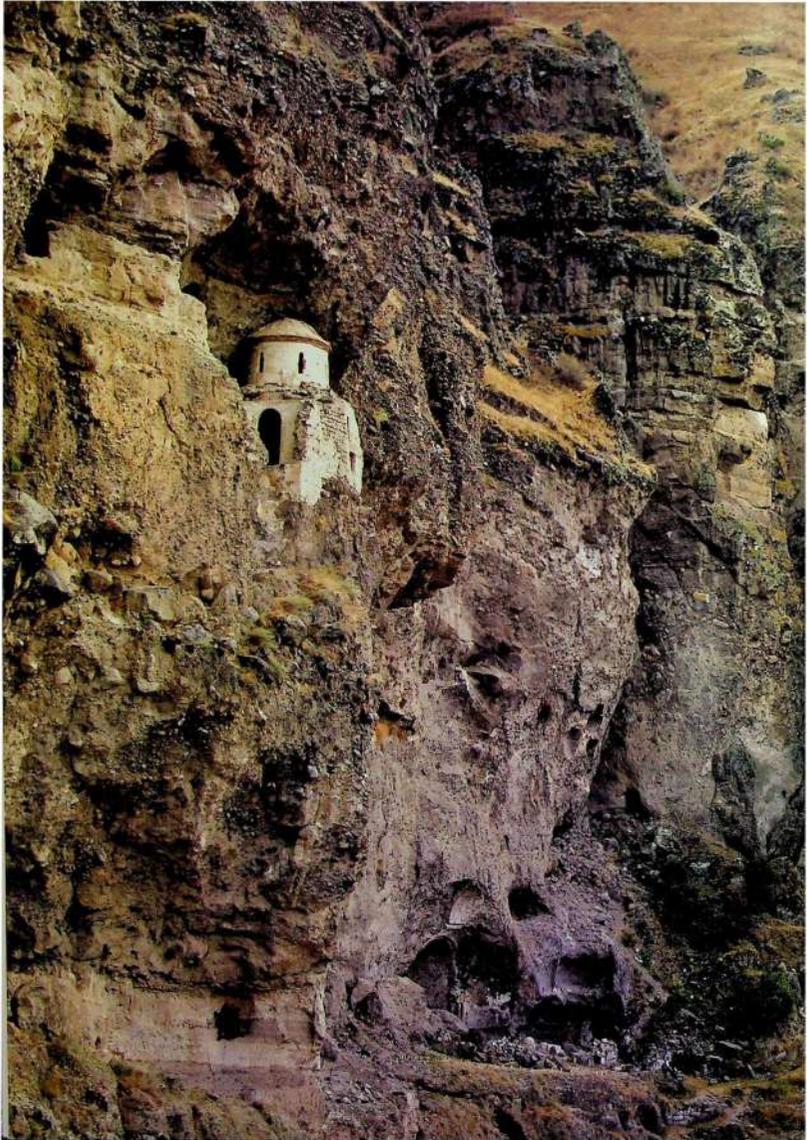
735-737 წლებს შუამოსხვა მურვან ერუს მეთაურობით, რომელმაც „შუმესრია ყოველნი ქალაქი და უმრავლესნი ციხენი“ ქართლსა და ეგრისში, მათ შორის ციხე-გოჯი (გვიანდელი ნიქლაძეები) და ცხემო¹⁵¹ ციხეებს სოფ. ჯერ თავად ქართველებიც ანგრევდნენ. ექვლაზე ცნობილი მაგალითია შაი აბას II-ის მიერ კახეთში აშენებული ბასტრიონის ციხე, რომელიც 1659 წლის დიდ ბრძოლაში განარჯვების შემდეგ დაანგრიეს აჯანყებულმა კახელებმა.

ბუნებრივია, მოელი შუა საუკუნეების მანძილზე, როცა კი ამის შესაძლებლობა ჰქონდათ, ქართველები ცდილობდნენ აღედგინათ დაანგრეული კულახია-მონასტრები, ციხეები თუ სასახლეები. „მეორედ მაშენებელი“ საერო და სახელმწიფო პირები ხშირად გეგმებიან წერილობით ცნობებში. სვეტიცხოვლისა და რუისის ტაძრის აღსადგენად, როგორც ცნობილია, მეფე ალექსანდრე I-მა საგანგებო გადასახადიც კი დააწესა: ბერი ეგნატეშვილის ცნობით, მან „მოითხოვა დიდი უხევითარი და დახდვა იმურთა და ამურთა, ზემო ქართლსა და კახთა, კომლხედ ექუხი შუერი, ყოველსა წულიწადსა ამა მადს გამოართმევდა და ამით იწყო შენებად მცხეთისა და რუის დმრთაებისა ხაყდრისა“¹⁵².

სურ. 138.
ოშკის ცაბანი,
ნრვილი-
აღმოსავლეთი
აგურა-კრამი

გვიან შუა საუკუნეებში მიმდინარე ადგილობრივი სამუშაოების სახისათვის წარმოსადგენად უაღრესად ხაინტყველი დოკუმენტია ნინოწმინდელი მიტროპოლიტის საბა ტუჩისშვილის ანდრძი, რომელშიც მოთხრობილია ნინოწმინდის ტაძრის გუმბათის განახლების ამბავი¹⁵³. 1740-იან წლებში, როცა საბა ნინოწმინდაში მოღვაწეობდა „შეუღდა, ტაძრის ძველი გუმბათი ისეთ მისიმე მღვთმარობაში ყოყლია, რომ მღვდლებს უმწინდათ თავსე არ დაქცეოდათ (ანიადაგ შოშა შინა ვიქცხითი დაქცეისათვის)“. საბამ გუმბათი დააშლევინა და ახლის ამოყენას შეუდგა, ამასთან, როგორც იგი გაამცნობს, დანგრევა აგებაზე არანაკლებ ძნელი ყოფილა („დაქცევახა ამას ხედა ჭირნი არა უმცირეს აღშენებთხა თეუნეს“). ასევე დიდი შრომა დასჭირდა „ყაღანგის“, ე. ხარაჩოების აგებას („მრავლითა ჭირ-ღებთა ყაღანგი შემოყველ სამუშაკოს“). მაგრამ მთავარი პრობლემები წინ იყო. ნინოწმინდა ადრეული შუა საუკუნეების ერთ-ერთი უდიდესი ეკლესიაა, მისი თავდაპირველი გუმბათის დიამეტრი დაახლოებით 10-11 მეტრი უნდა ყოფილიყო. საბა ნინოწმინდელის ეპოქაში ამხელა გუმბათებს ეკლარ აკეთებდნენ – XVIII საუკუნის შუახანების ექვლაზე დიდ ქართულ ეკლესიებშიც; კი (თბილისის ქვეყნითი, ლარეჯისის წმ. თეოდორე ბარაკისის დმრთისმშობელი) გუმბათის დიამეტრი 4-5 მეტრს არ აღემატება. თავის ანდერძში საბა, თითქოს თავს იმართლებოხი, აღნიშნავს, რომ გუმბათის ძველი ეკლესიის შიგნით ახლის ამოყენა,

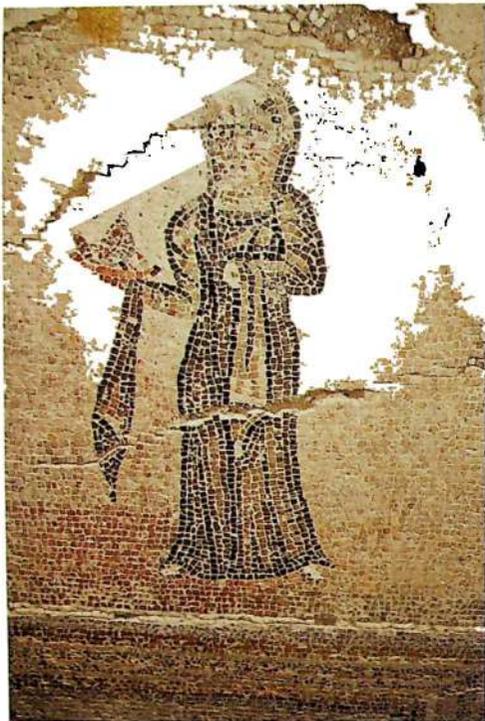

ანუ, არსებითად, გუმბათის დასმურის შესქობება შეუძლებელი იყო (ასისუნდა ნიშნულეს ხიციკები: „[ვ]ა მის ძუნდისავე ექვლის მხიდველი განსქურცეთ მისხა ფარგალსა შიგან ვერ შენებულესას“). ძველი ეკლი არ მოხვრთეს, დატოვეს და რაციონლც ძალიან აამსდღეს, მასზე დიდი წყაღებით აკურთ ამოიქვანეს გუმბათის ნახევარსფერო, მაგრამ მას „წყალი არ შეისვრა“ ამიტომ დაშლდეს და თავიდან ააშენეს. ხაზბლით გუმბათი უხიმიდ დიდი გამოიდა - იმდენად დიდი, რომ მისი მღვრადობა იმოაუთვე კესი აწვედა, გადმოქმით, 1771 წელს ერეკლე II-ს უნახავს განახლებული ტაძარი და მტრობლიტის-იუის უთქვამს: „მერწმუნე, მღვდელმთავარო, რომ ეკლესია შენ დაგინტრეკია და არ აგიშენებია, ხაზბლზე დიდი დავიფვამს, ვეხები გამოციკლდა“-ო“. მეუფის პირქეში პროანოხი მღვე ახდა - 1824 წლის მიწისხერისხს გუმბათი მილიანად ჩამოიქვა.

ს. ბარნაველმა ეწრადლება მიაქცია იმ უცნაურ ფაქტს, რომ საბა ჩინო-წმინდელის მონათხრობში ტაძრის განახლების შესახებ არხად ჩანს ხეროთ-მოდვარო⁵⁵ იქმნება შობაბეკლილება, რომ ეველაზე პასუხსაგებ ტემიკერ გადაწვევტილებებს იღებს თავად საბა, რომელიც დიდად ვერ ერკვევა მშენებლობის ხაკითხებში, მილიანად, დიკემენტი კარგად ეკისეუებს რა პრობლემებს აწვდებიდნენ ადრინდელი ეკლესიების აღმღგენელები გვიან შუა ხაკეუეეებში.

ს.ვრ. 140,
 ახკელის ტაძარი,
 ასკიციხისკერი
 წყობა ს.მტრობ
 მღვდელმთავრად
 ადღვლეს

მომინდამორე
 მარეს
 ს.ვრ. 139,
 ენის ქვაბების
 მონახიკერი

სურ. 141.
ძალის.
ტრიკლინიუმის
მოზაიკური იატაკი

არქეოლოგიური მასალითა და უშუალოდ ძეგლებზე დაცული ნიმუშებით დახტურდება იატაკის მოგების სხვადასხვა ტექნიკა. საქართველოში გამოვლენილია გეომანტიკური და ადრექრისტიანული ხანის რამდენიმე მოზაიკური იატაკიანი ნაგებობა. ძალისაში (III საუკუნე) მოზაიკა ამკობდა სასახლის ტრიკლინიუმს, აბანოსა და ღია ეზოს¹⁴¹ (სურ. 141), შუხეთში (IV საუკუნის II ნახევარი) – აბანოს აპოდიტერიუმს¹⁴² უადრესი საეკლესიო შენობა მოზაიკური იატაკით ბიკინტის ბაზილიკაა. V საუკუნეში შესრულებული მოზაიკა ძირითადად საქართვეულსა და ნართექსში შემოინახა, მაგრამ ფრაგმენტები მოწმობს, რომ ის მოვლ იატაკს ფარავდა. შესრულების მანერის მიხედვით ვარაუდობენ, რომ აქ ადგილობრივი მოზაიკური ხაზელისხო არსებობდა¹⁴³.

ადრექრისტიანული ხანიდანვე მიღებული იყო იატაკის აგებით მოკირწყლევა. მას თანაბრად ფართოდ მიმართავენ რეგორც საეკლესიო, ისე საერო არქიტექტურაში. ერთ-ერთი უადრესი მაგალითი ქუთაისის სამეფო სასახლის იატაკია (IV-V საუკუნეები), რომლისთვისაც მოგძმო 31×17×5 სმ აგური გამოყენებით¹⁴⁴. უფრო გვიან ნაგებობებში იატაკი, რეგორც წესი, კვადრატული აგურით

არის მოგებული (თბილისის დედაციხის ეკლესია – XIII საუკუნის II ნახევარი¹⁴⁵, კარდნახის საბაწმინდა – XIV საუკუნე და სხვა).

ახვეუ ადრეული ხანიდან გამოიყენებოდა იატაკის მოზაიკირწყლად კირის ხსნარით, რომელიც კარგი გამძლეობით გამოირჩევა¹⁴⁶. ე. ვაიდენბაუმის 1879 წლის ცნობით, ბნახს ეკლესიის იატაკი „მინახაით გლეუე“ იყო, რაც შეიძლება სწორედ პიდრავლიკური კირხსნარით მოღესილ ზედაპირს გულისხმობდეს¹⁴⁷, სეკტიცხოელის მელქისედეკისეულ ტაძარში იატაკი პიდრავლიკური კირხსნარისგან დამზადებული 26×26×8 სმ ზომის ფილებით მოაგეს¹⁴⁸. ამავე მასალით მოღესილი იატაკი გამოვლინდა ტაძრისის წმ. ვიორგის (X საუკუნის ბოლო)¹⁴⁹ და გუდრუხის¹⁵⁰ ეკლესიებში, ახვეუ ენიეალის ნაქალაქარის სამხავე ეკლესიაში (XI-XIII საუკუნეები)¹⁵¹.

კირხსნარში ხშირად დანაეილ აგურს ურევენენ, რაც, ერთი მხრივ, მეტ სიმტეიცივს ანიჭებდა მას და, მეორე მხრივ, აძლიერებდა მზატერულ ეფექტს, რადგან იატაკის ზედაპირი ხახამოენო ღია მოფარდისფრო შეფერილობას იღებდა. ასეთი შემადგენლობის პიდრავლიკურ ხსნარს სიგნინი (opus signinum) ეწოდება. ღია ვარდისფერი სიგნინით მოღესილი იატაკი ქტონდა ქუთაისში, დღეეანდელი ბაგრატის ტაძრის ადგილას მდებარე IV საუკუნის ბაზილიკის ძირითად სიერვეხა და სანთღაეს. VII საუკუნეში მას ნაენაცვლა უფრო დიდი

სურ. 142.
ქუთაისის ტაძარი.
იატაკი
საკურთხევლის წინ

ტაძარი, რომლის იატაკი „კირხსნარისა და სხვადასხვა ფერის სრეშისაგან შედგენილ მოზაიკას წარმოადგენს – პრიალა ზედაპირით“⁶⁶ მოწითალო-აგურისფერი პილარულიკური ხსნარით იყო დაფარული სეკციციხელის კორგასლი-სეული ბაზილიკისა და კანდრიფშის ტაძრის (VI-VII საუკუნეები) იატაკები⁶⁷. ბილბის ეკლესიაში (IX საუკუნე), ღია ვარდისფერი ნაღებია აგურით მოკირწყლულ იატაკს ფარავდა⁶⁸. აგურის ფხენილნარევი 2-3 სმ სისქის მტკიცე ხსნარია დასხმული ნაჯახოვოს გუმბათიანი ეკლესიის (X საუკუნე) იატაკზე⁶⁹.

წყენამდე მოღწეულ კირხსნარის იატაკთაგან ყველაზე შთამბეჭდავი ბაგრატ III-ის მიერ აგებული ქუთაისის კათედრალისაა (სურ. 142). შენობის ჩრდილოეთ კედელზე ამოკვეთილი წარწერის წყალობით – „ოდეს განმტკიცნა იატაკი ქორონიკონი იყო 223“ – ჩვენ ვიცით მისი მოგების ზუსტი დრო – 1003 წელი. ტაძრის ძირითად სივრცეში იატაკი მოღებილია ვარდისფერი პილარულიკური ხსნარით, ხილი საკურთხეველის წინ სხვადასხვაფერი მინარეკებით, ვ. წ. „ინკრუსტაციის“ წესით გამოყვანილია დეკორატიული მოტივი⁷⁰, რომელიც სამი უზარმაზარი, თექვსმეტფოთლიანი ვარდელისაგან შედგება. ვარდისფერი და თისფერი ფოთლების მონაცვლეობით გამოყვანილი ვარდულები თეთრი წრიული კონტურით არის შემოხაზლურელი და ჩახმულია დიდი და მცირე რგოლების რიგით შედგენილ ერთიან მართკუთხა ჩარჩოში.

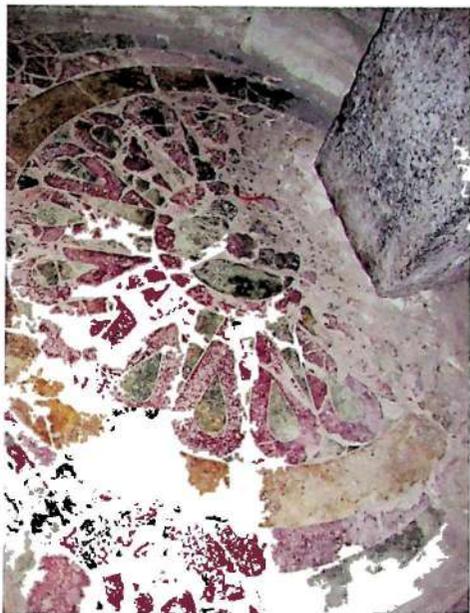
Լեռն. 143.
Կանգնության
մեջընկած,
սպիտակ պնդակերտ

Լեռն.
Քրիստոսի Գլխի
Տաճար

ყველაზე ხშირად იატაკის მოსაგებად ქვის ფილებს ხმარობდნენ. ადრეულ ეკლესიათაგან ქვის დიდი ფილების იატაკის ნაშთი ნაპოვნია თბილისის ანჩისხატში⁷². იატაკისთვის სოფ. ჯერ მუქი ფერის მოწითალო ან მომწვანო ქვას იყენებდნენ – როგორც ჩანს, შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად. ვარდისუბნის როტონდაში (V-VI საუკუნეები) ძირს კარგად გათლილი ღუი-ნისფერი ფილები ეგო (სურ. 143). სამხრეთის მცირე აფსიდის წინ იატაკზე ამოკვეთილია დიდი სომის (65x80 სმ) ჯვარი⁷³. მარტვილის დიდი ტაძრის თავდაპირველი იატაკის შემორჩენილი ფრაგმენტებით (ის ბევრგან განახლებულია, "სოგანაც გვიანდელი საყვლაგის ქვებით აჩაქრილი") კარგად აკოხება მისი სტრუქტურა: თბილი ყვითელი ფერის ქვის ფილები რადიალურად არის დალაგებული შენობის ცენტრში გამოყოფილი დიდი წრის ირგვლივ⁷⁴ (სურ. 144).

სურ. 145.
რუისის ტაძარი.
წრილოვანი ევკერის
საკურთხევლის
იატაკი

იატაკის ქვაყენილისათვის მეტწილად ქვიშაქვასა და კირქვას იყენებდნენ, სოფ. ჯერ შირიმსაც (მაგალითად, თიანეთის სიონის მთავარი ეკლესიის აღმოსავლეთით მდებარე აკლდამაში⁷⁵). წერილმარცვლოვანი ქვიშაქვის თლილი ქვებით არის მოგებული იატაკები ტაოს X საუკუნის ორ უდიდეს გუმბათიან ეკლესიაში – ოშკხა და ხახულში. ოშკში მხოლოდ რამდენიმე ფილა (15 სმ სისქისა) შემორჩა საკურთხეველში, ხახულში კი ძველი იატაკი თითქმის დაუზიანებელია⁷⁶.

ძველი ქვის იატაკი მეტწილად კარგად შემორჩა განვითარებული შუა საუკუნეების ბევრ ეკლესიაში – მაგალითად, სულდაში, ხანცაში, წინწყაროში (ყველა X ს.), ქორეთში (1000 წელი), სიხაში, ქვემო წელელეთში (ორივე XIII ს.), ხოსიოში (XIV ს.)⁷⁷ და სხვა. ზემო კიხში (X ს.) კარგად გათლილი კვადრებით მოგებული იატაკის ცენტრში, ერთ ფილაზე დაბალი რელიეფით გამოკვეთილია წრეში ნახშილი ექესფორცლიანი ყვავილი. გამოთქმულია აზრი, რომ ხანცისა და წინწყაროს ეკლესიებში იატაკის ქვაყენილის არარეგულარული წიობა ეამისწირვის სპეციფიკურ წესს შეიძლება ასახავდეს⁷⁸.

იშვიათი ფერადოვნებით გამოირჩევა რუისის ტაძრის წრილოვანი ევკერის საკურთხევლის იატაკი, რომელიც XI საუკუნის I ნახევრით, უფრო კი 1030-იანი წლებით (მარიამ დედოფლის კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში დაბრუნების ხანით) თარიღდება⁷⁹ და თავისი ეპოქის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს (სურ. 145). ის სამი ფერის – მუქი მწვანე, ღვინისფერი და ქვიშისფერი ქვებით არის მოგებული. ქუთაისის კათედრალის მსგავსად, აქაც გამოსახულია დიდი ვარდული, რომელსაც თითქმის მთელი აფსიდი უკავია. ვარდულის ცენტრში პატარა მრგვალი ღვინისფერი ქვაა ნახმული, მას ჯერ შედარებით ფართო მწვანე, ხოლო შემდეგ ასევე ღვინისფერი ვიწრო წრე ევლება. წრიდან რადიალურად გამოიზრდება 18 ფურცელი. ისინი ღვინისფერი ხარტყლებითაა მოხაზული, ხოლო გულელებად მწვანე ქვებია ნახმული. ამავე ფერით არის

სურ. 146.
მღვიმეის ეკლესია.
იატაკი

შეესებელი ფერცლები¹⁰⁴ არეებიც, ეარდულს ფართო წრიული ქვიშხფერი ხარტყელი შემოსხსღერავს. აფხიდის კუთხეებში დარჩენილი არეები მწვანე და ღვინისფერი ქვებით გამოყვანილი პატარა ეარდულებით არის შეესებული.

განსხეაებელი მახალის მიუხედავად, რეისის ტაძრის იატაკი ქუთახისხს მოგვაგონებს. დეკორის სტრუქტურა და შემადგენელი მოტივები თითქმის ერთნაირია, რაც გვაფიქრებინებს რომ ეპოქისათვის დამახასიათებელ ტენდენციასთან უნდა გვქონდეს საქმე.

უფრო გვიანდელ შემობათიდან მხგაეხი პრინციპით აგებული ქვის იატაკი აქვს მღვიმეის XIII ხაუკუნის II ნახეერის ეკლესიას (სურ. 146). სეფთად გათლილი თბილი ქვიშხფერი ქვებით მახსუე თახაბარი ზომის ორი დიდი წრეა გამოყვანილი. თითოეული მათგანი შედგება მომცრო წრიული ქვით მიჩინული ცენტრისაგან და მის გარშემო რადიალურად დალაგებული ტრაპეციული ფილების ხამი რევისაგან ისე, რომ თქმნება ოთხი კონცენტრული წრე. მღვიმეის იატაკი, როგორც ხანს, ადრეული ნიმუშით არის მოაგონებული¹⁰⁵ თავისი სტრუქტურით ის, პირველ რიგში მარტედიხას აგავს, თემაცა აშკარაა კომპოზიციური ნათეხაობა ქუთახისხსა და რეისის ტაძრების იატაკებთანაც.

ქართული არქიტექტურის ისტორიაში ჯერჯერობით უნახლოვო ნიმუშად გვევლინება ოხაანის ამადლების ეკლესიის ხაკერთხეელის კერამიკული

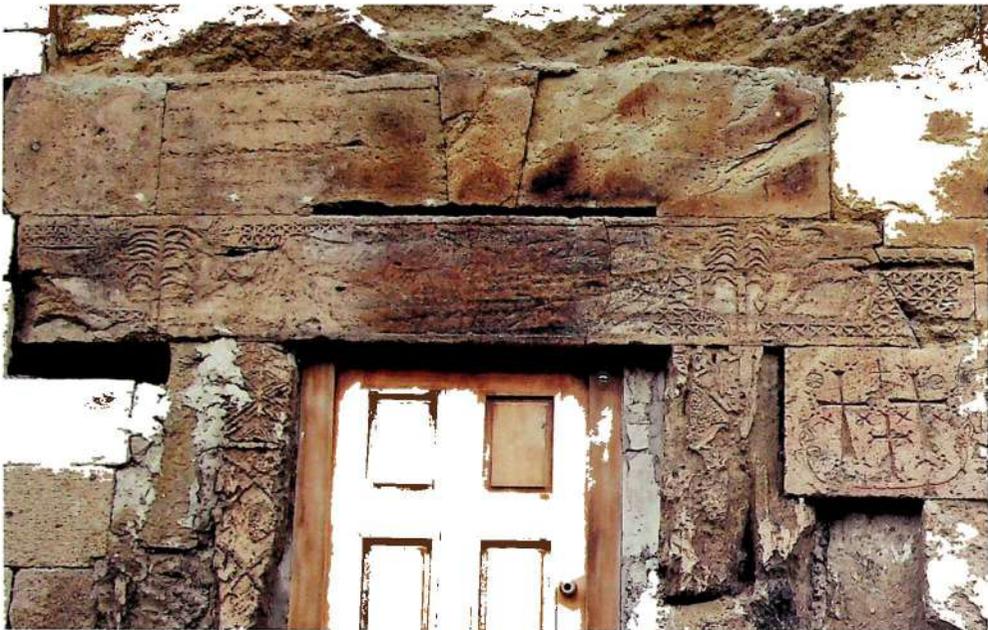

ფილებით მოგებული იატაკი, რომელიც, ქუთაისისა და რუისის ტაძრების გვერდით, შუა საუკუნეების დეკორაციული ხელოვნების საკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. თეთ შენიბა IX-X საუკუნეთა მოჯნას განეკუთუნება, ხოლო იატაკი XII საუკუნისაა. საკურთხევის 16,28 კვ. მ ფართობის იატაკს მთლიანად ფარავდა კერამიკული ფილები, რომელთა თავდაპირველი ოდენობა 750 (კალს აკარბებდა⁸¹) (სურ. 147). სამწუხაროდ, დღეს ისინი მთლიანად აურთლია და მხოლოდ მიწატკეპნილი საფუძველია დარჩენილი.

ოხანის იატაკის ნახაზს გეომეტრიული სახე ჰქონდა. მის შესაქმნელად სამი ფორმის ფილები იყო გამოყენებული: 1) ტოლგვერდა ექვსკუთხედი 27 სმ დიამეტრით, 2) რომბისებური 14 სმ სიგრძის გვერდით და 22 სმ საერთო სიგრძით, 3) ტოლგვერდა სამკუთხედი 14 სმ სიგრძის გვერდით. ოხტატმა ისინი ისე განაღობა, რომ ყოველი ექვსკუთხედი ფილის ყოველ გვერდს სამკუთხა ფილის გვერდი ეკუროდა და, მთლიანად, ექვსკუთხიანი ვარსკელაეი იქმნებოდა⁸².

ს. მათხურადის დაკვირვებით, იატაკის ფილები გაკეთებულია არა მკერამიტე ოხტატის, არამედ მუჭურგლის მიერ⁸³. მათი მასალა კარგად განდუქსილი, კერამიკული ჭურჭლისათვის განკუთვნილი წმინდამარცვლოეანი თიხაა. რომელიც დაფარულია წაბლისფერი, ფორუზისფერი, მწვანე და ღვინისფერი სქელი ჰიტურით. ერთფეროეანის გარდა, გეხედება მოხატული ფილებაც - ისინი,

სურ. 147.
ოხანის ასდღება,
იატაკის
კერამიკული ფილები
(ს. მათხურადის
ნახაჯის მსდღეით)

სურ. 148.
აკურთის ეკლესია,
ხამსრეთი კარის
არქიტრაფი

როგორც ჩანს, საკურთხეველის იატაკის კიდევუ, კედლებთან ახლოს იყო განლაგებული. მათი მოხატვის ტექნიკაც მეჭურჭლის ხელს ამკლავებს ფილებზე თეთრი ანგობის თხელი ფენა გადაუკლდათ, მისი შემოღობის შემდეგ წვეტიანი ხელსაწყოთი ორნამენტული სახეები ამოუკაწრათ და ნაირფერი ჭიქებით დაუფარათ.

ოსაანის ეკლესიის ძირითად სივრცეში ძირს წვეულებრივი კვადრატული აგურები აგია. ასეთი სურათია, როგორც ენახეთ, ქუთაისის ტაძარსა და რუისის ეგვტერშიც – იქაც გამოჩნეულად მდიდრული იატაკით გამოყოფილია საკურთხეველი და ბემა, ხოლო დანარჩენი იატაკი ერთი ფერისაა. სამსავე შემთხვევაში იატაკის ფერადოვნება ეკლესიის მთავარი ნაწილის მხატვრულ აქცენტირებას ემსახურება.

იშვიათ შემთხვევებში იატაკის მოსაგებად სხვა მასალებიც გამოიყენებოდა. ნატკაისის მეორე სამშენებლო ფენის სამეკლესიანი ბაზილიკის (VI-VII საუკუნეები) შუა და წრდილოეთი „ნაგები“ ბრტყელი გვერდებაკეცილი კრამიტით იყო მოგებული. ბევრ მათგანს აკეცილი გვერდები ჩამოთლილი აქვს⁴⁶. ნატკორას ბაზილიკას (VI საუკუნე) თიხატკეპნილი იატაკი აქონდა⁴⁵ ზოგ ეკლესიაში ძირს ხის ფიცრებსაც აგებდნენ. შესაძლოა თავდაპირველი იყოს ხის იატაკი აენგვის (XIV-XV საუკუნეები) ეკლესიის საკურთხეველში⁴⁶.

სხვადასხვანაირად აგებდნენ იატაკს ხაერო ნაგებობებშიც: ქვის იატაკი აქონდა საცხოვრებელ სახლს ნადარბაზევის სასახლის (XII საუკუნე) გვერდით⁴⁷ და ღლიშის ეკლესიის დასავლეთით მდებარე სათავსოს (XVI საუკუნე),

რომელიც წარწერაში „მარნად“ არის წოდებული¹⁴⁹. კვიანი შუა საუკუნეების ერთ-ერთ საეკლესიო ნიმუშს რისტომ მეფის თბილისის ხახხლის აბანოს (1640-50-იანი წლები) ხაბაზაო გახეოფილების იატაკი წარმოადგენდა. ის შიპირ-კეთებელი ყოფილა ნახევრადგამკვირვალე, თბილი შივარდისფრო-მიყვიითა-ლო შეყვრილობის არაგონების ფილებით¹⁵⁰.

სურ. 149.
წუნის ეკლესია,
კარის ზღვარის
ლოჯი

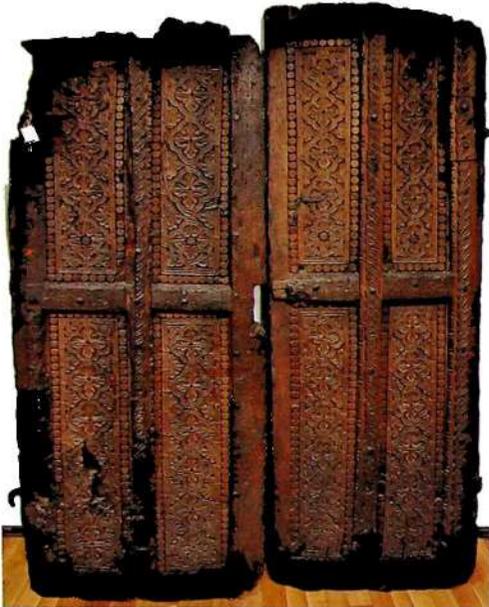
4. კარის ღა სარკმლის დიობები

შუა საუკუნეების ქართულ ეკლესიებში შესახველელები, როგორც წესი, კეთდებოდა სამხრეთიდან და/ან დასავლეთიდან, უფრო იშვიათად – ჩრდილოეთიდან და უიშვიათესად – აღმოსავლეთიდან (ცნობილია სულ ხაში მაგალითი, ხამივე ადრეული ხანისა – ძველი გაჯა'ხი, თბილისის ანისისხატი და უანწაძიანის მონასტრის სამეკლესიოანი ბა'ხილიკა¹⁵¹). კარის ზომა, პირველ რიგში, დამოკიდებული იყო თეით ეკლესიის ზომასზე. რიგით დარბაზულ ეკლესიებში შესახველელის ხივანე ხშირად ერთ მეტრს არ აღემატება. გელა-თის ღმრთისმშობლის ტაძრის ჩართექსიდან ძირითად ხიერცეში შესახველელი კარისა კი ორმეტრნახევარს აჭარბებს.

სურ. 150.
წუნის ეკლესია,
ურდელის
ვახალები დრმული

მთავარი შესახველელის დიობს, წყეულებრივ, ეკლდის ხიქის ნახევარზე არქიტრავი ხერავდა. მეორე ნახევარზე – თალი. პატარა კარი შეიძლება მოღი-ანად არქიტრაველი ან მოღიანად თაღოვანიც ყოფილიყო. ადრეულ ხანაში ზოგჯერ აკეთებდნენ გამკოლ ღუნეტებს. ამავე დროისთვისაა დამახასიათებელი განმეტეორთავი დრუ არქიტრავის თაგზე. შუაში, რაც მისი ნატეხის საშიშ-როებას ამცირებს (სურ. 148).

კარის ჩარნი და ფრთები ხივან ან – იშვიათად – ქვისგან მზადდებოდა. ერთიანი ქვისგან გაბოთილი კარი აქვს ბაიების (XII-XIII საუკუნეები) არქიტექტურული კომპლექსის გაღაეანს. ის ხაგანგებო ბუღეშია ნადგმული და სათეადთეალო ხერელიც აქვს გაკეთებული¹⁵². კარის შესახვილი კონსტრუქციაა დარჩენილია ყორანთაში (XIII-XIV საუკუნეები). აქ შესახველელის დიობის თაღის ქუსლის დონეზე, მარჯვენა მხარეს, ნადგმულია მართკუთხა ქვა.

სურ. 151.
სის კარი მღვდელმთავრის
მკვლევითად

მომხრდასიორ
მხარეს
სურ. 152.
აკაურთის ეკლესიის.
საკურთხეულის
სარკმელი

სურ. 153.
წარმოსაყის
მინასტრის
საბრახეხო.
მცირე სარკმელი

რომელშიც ამოტრიალია ნახევარწრიული ღარი. ამ ღარიანი ქვის ღერძზე, იატაკზე ყოფილა მოთავსებული ფოსამოდებული ქვა (ის გალაქათან იქნა ნაპოვნი), რომელიც კარის შესაბამელ კონსტრუქციას წარმოადგენდა. კარის წირთხლებში სხვადასხვა ხიმამღვლე ურდულისათვის სპეციალური ბუდეებია გაკეთებული. კარის შესაკიდი კონსტრუქციის ნაშთები ბევრ ქართულ ეკლესიაში შემოგვრჩა. მაგალითად კეხის ჯვარში (IX საუკუნე) ფოსამოდებული ქვა¹², წუნდაში – ხელღარის ძირზე გაყოლებული დიდი და წირთხლში ურდულის გახადები ღრმული (სურ. 149, 150).

ბუნებრივია, უფრო სწორად კარს ხის ფროებს აბამდნენ. ისინი კეთილდობით თუ ხელმე გაფორმებული. ასოდე წლის წინ ბევრი ასეთი კარის ნახვა ჯერ კიდევ შეიძლება აღვივლზე, ასეა უმეტესობა მესხეთშია გადატანილი (ხუკელი, ჯახუნდური, ოცინდაღუ, ეკავრი სურ. 151, მღვიმევი და სხვა¹³). კვლავ აღვივლება რამდენიმე ეკლესიის ძველი კარი ხეანეთში, მათ შორის X-XI საუკუნეთა შესანიშნავი ნიმუშები მდელი ოსტატობით შესრულებული კვეთილი

დგკორით ფსორტერში, მაცხვარიშხა და ფარის ხეფში. თითო-ორილა შემორჩა სხვა რეგიონებშიც. ხის ძველი კარი ხისავე საკეტი დღესაც კიდა სარის ეკლესიის (ჯავახეთში) დახველეთ შესახელდ¹⁴ში¹⁵.

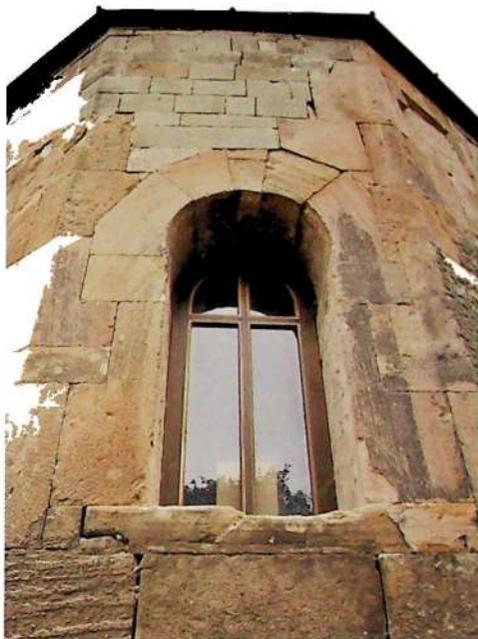
საკვლევით შემნობათა სარკმლები ადრეულ შუა საუკუნეებში განიერთა და შიგნიოკენ მცირედ ფართოვდება. სოგჯერ მათი წირთხლები ერთიერთ-პარადელურიც არის (აკაურთა – სურ. 152, ეკანგორი). VIII-IX საუკუნეებიდან სარკმელი ფახადზე ეწროვლება და განსხვავება შიდა და გარე სივანეს შორის თვალსაჩინო ხდება. ამ დროიდან უფრო დამრეცია რაფაც. სოგჯერ მას ასაფხურებენ (ეკელაზე დამახასიათებელი მაგალითი – წირქოლი). სარკმლები თითქმის ყოველთვის თაღოვანია, ამხთან, VIII საუკუნის შემდეგ (სოგჯერ მინამდეც) სარკმლის თაღი ფახადზე, როგორც წესი, ერთ მილიან ქვაშია გამოკვეთილი. ეპისოდურად გვხვდება შიგნიდან მართკუთხა, არქიტრავიანი სარკმლებიც (მაგალითად, სუგანის ეკელაწმინდაში). ადრეული სანიდან ცნობილია ასევე მრგვალი სარკმლები (მაგალითად, წრმის ეკლესიაში). იშვიათად შეიძლება შეგვხვდეს სხვა ფორმებიც. წარმოსაყის მინასტრის სატრაპეხოს (X საუკუნე) ერთ-ერთი პატარა სარკმელი, რომელიც ერთ ქვაშია გამოკვანილი, გვირგვინებრი მიუკვანილობისა. ხაღამოს ცბის დიდი ეკლესიის სამხრეთი ეგპტრის (X საუკუნის ბოლო) აღმოსავლეთი სარკმელი ორნაწილიანია: ზედა დიობი მიგრძოთა, ორსავე მხარეს მომრგვალებული დაბოლოებებით, ქვედა – წრიული, ხელ პაწია. დიობები წართულია ერთიან მინარხოვებულ კომპოზიციაში, რომელიც მოიცავს ოინახა და ექმაბის ორ სარკისებურად სიმეტრულ გამოსახელებასაც.

VIII-IX და. განსაკუთრებით, X საუკუნისგან სწორედ აკოუმბენ შუაუკიდლებელ ხარკმლებს, რომელთაც; თხელი კვლელი კუთვს სოღმე-საქართველოში უცნობია ბასწარტური ტიპის შერეულებული ხარკმელი შუაში ხეყით. შესაძლოა ამ მოციეის შორეული გამოსახლი ვაქსონდის ხახუნისა (სურ. 154) და ომისი ტაძრების, ხადაც ხეყეები შუაუკედისიებზე წინა-დან არის მიდგმული.

არქეოლოგიური მსახლები მოწმობს, რომ საქართველოში გუბანანტიკური ხანისგან არსებობდა სხვადასხვა დანიშნულების საკუბობთა ხარკმლების შემსხვის ცრავიცია. ოსხანად სახარკმლე მინის ძირითადად ამპორტარებზენ აღბათ ხირიდან და რომის ომქროის სხვა აღმოსახლეუ პროექციებთან¹⁷ ადგილობრივი წარმოების ვეკლასზე ადრეულ ხიმუ შად ურბნისში ნაპოენი III საუკუნის ხარკმლის მინის ნატეისა მინხეული¹⁸

ადრექრსტიანული ხანის სახარკმლე მინა დღეი რაღენობით არის აღმოსახელი ბატენ-ტაში. ეს არის გამქვირვადე, საკმოდ მდალი ხარისხის მინა, რომელსაც; დაა შუანე-ცისეურო, მოყვითადო ან შაბთამხისეური შეყვრილობა აქვს¹⁹. ასეუ პერიოდის მიეკუთენება ბობიუ ვათის საშხეიანი ბახილიცისა და ნიქლადქევის აბანის ვაისრებისას გამოსეღნილი დაა შუანე და მოყვითადო ვერის სახარკმლე მინის ნატეხები²⁰ (სურ. 155). ოხინ დაბალი ხარისხისაა არაერთგვარეუანი ხისეისა, და ხახული, შუანე ნატეხები ერთიანად დაბეჭეულია, შემსხნევა ვაემდეალი ნაწილაკებიც.

ხარკმლის მინის დამხაღების ტექნოლოგია სხვადასხვაგვარი იყო. ნაპოენია როგორც; ნამოსხელი, ასეუ ბერეით დამხაღებული ხიმუ შები. შხა მინის ფირფიტის მოყვანლობა დამოსეღებელი იყო ხარკმლის ხარისზე, რომელიც; ქვის, ხის, თაბაშირის, თხის ან ლითონისგან მხადღებოდა. სწორად ვეხელება მრგვალი ფირფიტები, რომელთა დამეჭრი 12-დან 25 სმ-მდე მერეეობს. გამოსეენებოდა მართეუისა და - შედარებით ნაკლებად - ხამკეისა ფირფიტებიც. წრომის კვლეხისი აღმოსახლეუ კვლელოან აღმოსხნდა რვაფერცლიანი ვარდელის ფორმის აღებახტრის ხარნოს ნაწილი შიუ ხარნხილი შუანე მინის ნატეხით, ხავარაუდოდ, ეს ავლათა

სურ. 154.
სახელების ტაძარი,
სამხრეთი მკლავის
შესვლიდან
სარკმელი

ვარდულის, მხის, ქექეხიმიანი კარსკვლავის რელიეფური გამოსახულებებით⁵⁰¹. მრავალრიცხოვანი ნიმუშები აღმოჩენილია რუსთავეის ციხესიმაგრეში, ნადარბაზევში, გუდარესში, დმანისის აბანოსა და თბილისში (ეველა XII-XIV საუკუნეა ყარგალებში)⁵⁰². ეს ნიმუშები ადგილობრივ ნაწარმად არის მისივე, რადგან სხვა ქვეყნებში მას ანალოგი არ ეძებნება⁵⁰³

რუსთავეის ნაციხვარის აბანოსა და სასახლის გათხრებისას გამოვლინდა როგორც გამჭვირვალე ღია მწკანე, ასე სრულიად გაუმჭვირვალე მუქი ნატეხები (სურ. 157-159). ორივე უმაღლესი ხარისხისა და ერთი სახელოსნოს ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს. მუქი მინის ზედაპირზე კარდულია ამოტყვიყოფილი. გუხედება უფრო სადა გამჭვირვალე ნიმუშიც, ცუნტრში მსუბუქად ამბობურცული კიბით. აქვე ნაციხვარსე აღმოჩნდა მოუეთაღო-მოვარდისფრო თაბაშირის ალათის ნატეხიც შიგ ჩასმულ მინასთან ერთად⁵⁰⁴, რაც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ მოუღო ხარნოს სტრუქტურა (სურ. 160, 161). ჩარჩოში გამჭვირვალე კრიალა მწკანე მინის სამი წრიული ფირფიტა იყო ჩასმული. მინა დამზადებულია ორნამენტულ ეალიბში ჩაბერვით და მსუბუქად შესხვეტილი ფორმა აქვს. ამოებურცული „მუცელი“ ზემოთნახსენების მსგავსი ვარდულით არის შექმული.

პეტარ-პეტარა ნახევრეტებით დაცხრილული ძველი კერამიკული ალათები ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი აღნიშნული ეპოქის რამდენიმე ეკლესიაში – ეიხეისში, ტიმოთეუბანში, საფარაში, სარხაში⁵⁰⁵ ერთაწმინდაში კერამიკული ალათები დღემდე შემოინახა ჩრდილოეთი მკლავის დიდმა სარკმლებმა. მათში მონაცვლეობით წრიული და ოთხკუთხედიანი სერულეები გაკეთებული, თითოში

ეკლესიის ერთ-ერთ მრგვალ სარკმელში უნდა ყოფილიყო ჩასმული⁵⁰⁶

არქეოლოგიური მასალით დასტურდება სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის სასარკმლე მინის გამოყენება შემდგომ ხანებშიც. ხუფას ეკლესიის (VIII-IX საუკუნეები, აფხაზეთი) სარკმლებს დურჯი მინა უნდა ქიონოდა⁵⁰⁷, ნაჯახოვას (X საუკუნე) მოთისფრო, სუხტი გამჭვირვალისა⁵⁰⁸ თაბაშირის ალათის ფრაგმენტს გასული საუკუნის დასაწყისამდე იყო შემორჩენილი ოშკის ტაძრის გუმბათის ერთ-ერთ სარკმელში⁵⁰⁹.

VIII-IX საუკუნეებში ორბეთში არსებობდა მინის ნაწარმი, რომელშიც ჭკურტლის, სამკაულისა და მოზაიკის კენტების გარდა, მაღალი ხარისხის ფერად სასარკმლე მინასაც ამზადებდნენ. ამ ნაწარმიდან ცნობილია მაღალი ხარისხის ფირუხისფერი და ყვითელი სასარკმლე მინის ნიმუშები (სურ. 15).

XII საუკუნიდან ხმარებაში შემოდის ორნამენტანი ეალიბში დამზადებული სასარკმლე მინა. ის მრავალფეროვანია როგორც ტონალობით (მწკანე, ციხფერი, დინისფერი, უფერი), ისე მოყვანილობით. ფირფიტებს ამკობდნენ

სურ. 155.
ნოქალაქქუი,
სახარკმლე მინა

სურ. 156.
სახარკმლე მინა
ორბუის ხაჭაძელის

(ცხრა უკეთ შემორჩა მარჯვენა ხარკმელზე სურ. 163). კარგი ნიმუშია XIV საუკუნით დათარიღებული გამოშვარი წითელი თიხის ალათა ცაშიდან (სურ. 162). მის ცენტრში ამოჭრილია პატარა ზომის წრე, რომლის გარშემო წვიმის წვეთის მსგავსი ხერხელები რადიალურად არის განლაგებული – ისე, რომ იქმნება რეაფერცლიანი ყვავილის მსგავსი კომპოზიცია. საფარის წმ. საბას ეკლესიაში გვაქვს კერამიკული ალათების ერთგვარი იმიტაცია. გუმბათის ყელისა და დასავლეთი პორტიკის ცრუ ხარკმლებში დიობების აღგილას ქვაში წრეებია გამოჭრილი – ვ. ბერიძის გამოთქმით, „თიხის ალათების „სურათის“ რელიეფურად გამოყვანილი“⁵⁰⁸ (სურ. 164).

გვიანი საუკუნეების კერამიკული ალათები შემოინახა გელათის მონასტრის წმ. გიორგისა და კორცხელის ღმრთისმშობლის ეკლესიების გუმბათების

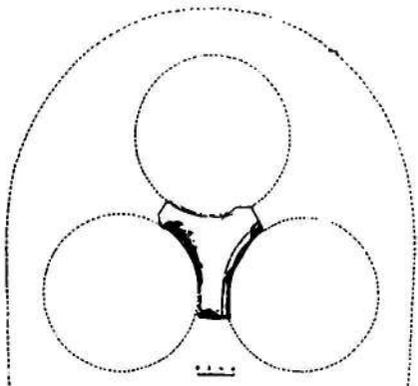
სურ. 157-159.
რუხსაფის ნაკვარსი.
სახარკმლე მინა

მოტივი აქვს – ბორჯღაღი, სწორ-ხეივებიანი „მხე“, პაწია სამკეთისა ღრმელების მწკრეუები და სხვა⁵⁰⁰

გელათისა და კორცხელის კელეხების აღათებს გამოხარული დეკორატიული ხახათი აქვს და შენობათა გაფორმების არსებითი ელემენტია. მათი ნახატი ხემანტიკითაც და შესრულების ხახათითაც ხეხე კვეთილობის ნიმუშებს უახლოვდება. ორხავე კელეხიაში აღათები გამკოლი იყო, მათში მინის ხახმა არ იგულისხმებოდა.

გვიან შუა ხაუკუნეებში ხარკმლის მინის გამოყენების შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული ისტორიულ საბუთებში. მანუჩარ თეჰმანიშვილს XVIII ხაუკუნის ბოლოს ციხის ხაჯრის გუმბათის ხარკმლების გასაწკობად დაფუარდისფერი მინა შეუქმნია⁵⁰¹ მიტროპოლიტ საბა ტუხისშვილის უხმო-დამოწმებული ანდერძიდან ვიგებთ, რომ ნინოწმინდის ტაძრის ხარკმლებში ძველი ხის აღათების ნაცვლად სპელენძისა გაუკეთებიათ და მინაც ნაუხუჯამო: „ამას გუმბათსა, გინა ყულსა, და ძირს კელეხისაზა რაცა კანკელი (რომელ

ხარკმლებში. გელათში სრულად უქმონხა სამხრეთ-აღმოსავლეთი ხარკმლის აღათა, რომელიც შედგება ერთმანეთთან კირის სხნართი დაკავშირებული შვიდი მართკუთხა კერამიკული ფილისაგან (სურ. 165). ფილებს ჭკირელი ორნამენტი აქვთ. ექვს ფილაზე მოტივი მეცნაკლებდ ერთნაირია და წარმოადგენს ხილარულ ნიშანს შვიდი ან რვა სხვიით. შუა ფილას უფრო რთული ნახატი აქვს. აქ ცენტრალურ შეიფხსივიან „მხეს“ ემატება სამ-სამი ვერტიკალური და მორიზონტალური ხახათა და ნახევარმთავარეებით შექმნილი ელემენტები. კორცხელში (1624-1639 წლები) ჭკირული აღათები აწკობილია სამ-სამი კერამიკული პანელით, რომელთაგან თითოეულს ხაკუთარი

არს ფანჯარა) აქუნდა, ხისა იყო, და ივიცა დაძველებულ. მე ახლად ქმნილნი ხილენისის მართულითა ფანჯარანი განვაწვენ რიცხით ათეკესმეტი, და გარდა ამისა მართულისა ფანჯარასა მას, წეიმისა და ქართა შემოუსვლეულობისათვის, მინა განვაწვე და რვა ფანჯარა კერძობსუდ ესრეთ შეუქმე⁵¹¹.

საკულტო ნაგებობებთან ერთად მინა ფართოდ გამოიყენებოდა საერთო შენობებშიც. XVI-XVIII საუკუნეების ხარკმლის მიწის ნატეხები გამოვლენილია გრემის ნაკლავარში, თბილისში (ნარიალაზე და ერეკლე II-ს მიუდანხე), მცხეთაში (სვეტიცხოვლის მიმდებარე სასახლეში)⁵¹². რუსულ წყაროებში არის ცნობები მოსკოველი „მეფის მესარკმლის“ (royalporcelainmanufactory) ნიკოფორ გრიგორიუვის შესახებ, რომელიც 1637 წელს ხატმწერებთან ერთად ჩამოაყვია ელდონსკისა და ხეატოვის ელნიობას კახეთში⁵¹³. მან ჩამოიტანა შესაბამისი ხელსაწყოები და მახალაც, მათ შორის სამი ფუთი ქარსი, სურინჯი (ნარნიოების შესაღებად), ნახევარი ფუთი მავთული და 5000 ლურსმანი. მითხოვნა მის ხელობაზე, როგორც ჩანს, დიდი იყო – 1642 წელს, როცა მომდევნო რუსულმა ელნიობამ გრიგორიუვი მოიკითხა, თეიმურაზ I შეეცადა ოსტატი თაყისთან დაეტოვებინა. მიშეცკი ახსენებს მოსკოველი მესარკმლის ნახელად ქარსის ხარკმლებს თეიმურაზ I-ის ორ სახლში გრემთან, მაგრამ საფიქრელია, რომ მას ბევრად მეტი ნაშუშევარი უნდა აქონიდა.

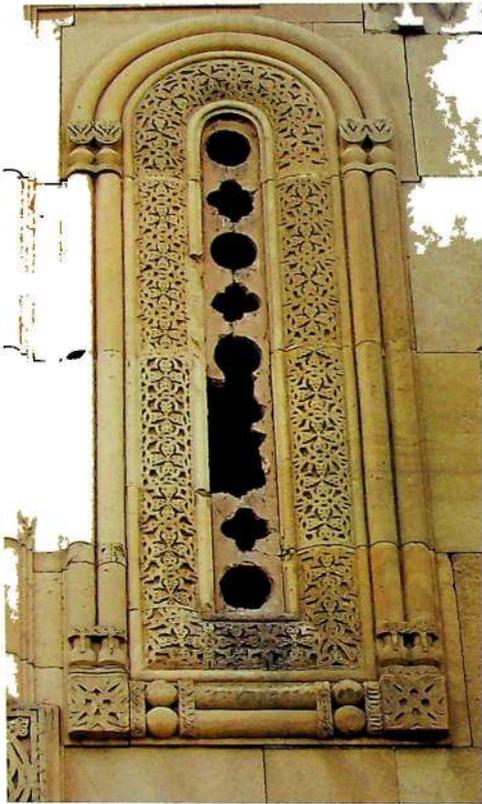
გვიანი შუა საუკუნეების სასახლეებში, როგორც ჩანს, წესად იყო სხვადასხვა ფერის მინებიანი ფანჯრების გაკეთება. ესზეჟ პიტონ დე ტურენფორი, რომელმაც თბილისი 1701 წელს მინახელა, ქალაქის ციხის ძირში მდებარე

სურ. 160.
რუსთაის ნაკისვარი,
ალაღის ფრაგმენტი

სურ. 161,
რუსთაის ნაკისვარი,
ალაღის ხქმს

სურ. 162.
ციხის ტაძარი,
ხარკმლის ალაღა

სურ. 163.
ერიაწმინდის
კულუხა.
სრულიყოთი მკლავის
ხარკმლის ალათობი

ზემოთ (გვ. 37) მოტანილი იყო ურბნისის სიონის X საუკუნის წარწერა, რომელშიც თვედორე ეპისკოპოსი გვაძეგნობს, რა მდგომარეობაში დახვდა მას ტაძარი და რა გააკეთა თავად. სხვა დაზიანებათა შორის, იგი აღნიშნავს „სუეტნი ქარტოცისანი დამჰად იყუნეს“-ო. „სუეტნი ქარტოცისანი“ ალბათ უნდა გულისხმობდეს კამარებს ზემოთ მოწყობილ ხის კონსტრუქციას, რომელსაც ეფუძნებოდა სახურავი⁵¹⁷.

ლორფინით – თლილი ქვის ფილებით შენობების გადახურვა საქართველოში, როგორც ჩანს, VII საუკუნიდან დაიწყო. ამავე დროიდან არის საუარაუდლებელი ჩათი გამოყენება სომხეთშიც, თუმცა ფართო გავრცელება ორსავე ქვეყანაში ლორფინმა მხოლოდ X საუკუნიდან პოვა⁵¹⁸. გამოთქმულია აზრი, რომ სამხრეთკავკასიური ეკლესიების გუმბათის გარე ფორმის შეცვლა მომრგვალებულიდან პირამიდურისკენ ან კონუსურისკენ სწორედ ლორფინის მიერ კრამიტის გამოდევნას უნდა უკავშირდებოდეს⁵¹⁹ ქვის ფილების გადახურვა მიღებული იყო ბისანტიის იმ მხარეებშიც, სადაც კრამიტის წარმოების ტრადიცია არ არსებობდა ან სათანადო მასალა არ მოიპოვებოდა (ანატოლიის შიდა რეგიონები, ათონი)⁵²⁰.

მეფის სასახლის შესახებ წერს: „ჩვენ შეგვიყვანეს ახალ დარბაზში, რომელიც, მიუხედავად იმისა, რომ ხისა იყო, საკმაოდ სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენდა. ეოველი მხრიდან მას ლურჯი, ყვითელი, ნაცრისფერი და კიდევ სხვა ფერის მინებიანი დიდი და დახურული ფანჯრები აქონდა“⁵¹⁴.

5. სახურავი

შუა საუკუნეების საქართველოში შენობის დასაბურავად იყენებდნენ კრამიტს ან ლორფინს, უფრო იშვიათად – ხის თხელ ფიცრებს (ყავარს), კიდევ უფრო იშვიათად და თანაც მხოლოდ გუმბათისათვის – წყულდებრივ აგურს. საგანგებო ყურადღება ეთმობოდა სახურავის გამძლეობას, რათა მას ნაგებობა ნალექის შემოქმედებისაგან დაეცვა. მშენებლობის დასრულების შემდეგ აგურის ან ქვის კამარა იფარებოდა კირის სხნარის ფენით, რომელზეც დასაბურვი მასალა ლაგდებოდა⁵¹⁵. შემაკავშირებელ მასალად ხმარობდნენ კირსხნარს იმ შემთხვევაშიც კი, თუ სახურავის მოსაწყობად ხე იყო გამოყენებული. მაგალითად, ფიტარეთის ეკლესიის გუმბათის ლორფინის საბურველი, რომელსაც ყაყლან ორბელიანის მიერ XVII საუკუნეში მონასტრის განახლებას უკავშირებენ, კირსხნარის შემაკავშირებელი ფენით არის დამაგრებული ხის კონსტრუქციით გაკეთებულ სახურავზე⁵¹⁶.

საქართველოში შენობების დასაბურად ხმარობდნენ როგორც დიდივან, ისე უდიდესი ღორყინის, დიდივი (როგორც წესი, 8-10 მმ დიამეტრისა) ქვის ფილას ეკეთებოდა შეუქუდ კიდეზე ნაშევრის სახით. ის მუხობედ ფილას ედებოდა და უზრუნველყოფდა წყალგაუმტარობას ღორყინებს შორის, უდიდესი ღორყინებისათვის დიდეკები (ვალკე თილებოდა და ხაქციალური კბილით) მიგრებოდა ხსნარში თრ ვლეუ ფილას შორის (ახეთი კონსტრუქცია ნაკლებად გამძლეა, დიდეკები დროთა განმავლობაში შეიძლება ამოვარდეს სურ. 166). უდიდესი ღორყინის კიდევ ერთი ვარიანტი გულისხმობს სქელი და თხელი ფიდეების მონაკველიობას პორიზირებულ რიგში ისე, რომ სქელი ფიდეების „კბიდეები“ თხელს ზედ ედება (სურ. 167). კერტიკალური ზოდის მუხობედ ფიდეებს შორის ეკეთებოდა განივი კლიტეები ხაქციისა ბუდეების სახით. გუმბათის დასაბურად, მისი კონუსური ფორმის შესაბამისად, საგანგებოდ მზადდებოდა ტრაპეციული ფორმის ღორყინები (სურ. 168). (ვალკე თილებოდა კუხის ქვედა ორი ქანობის შეერთების ადგილის დასაბურად⁵²¹ თუ გადახურვა გამოცდილი თხტატის მიერ გამძლე მასალით, კველა წესი

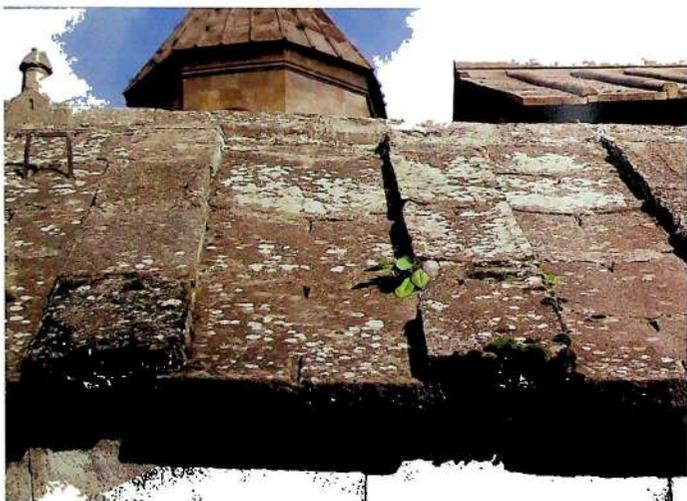
სურ. 164.
საფარის მონასტრის
წმ. სპას კუდეკია.
დასავლეთი კარბკის
ტრკ ხარკიხლა

სურ. 165.
გულაოს მონასტრის
წმ. გიორგის
კუდეკია.
გუმბათის ხარკის
აღსას

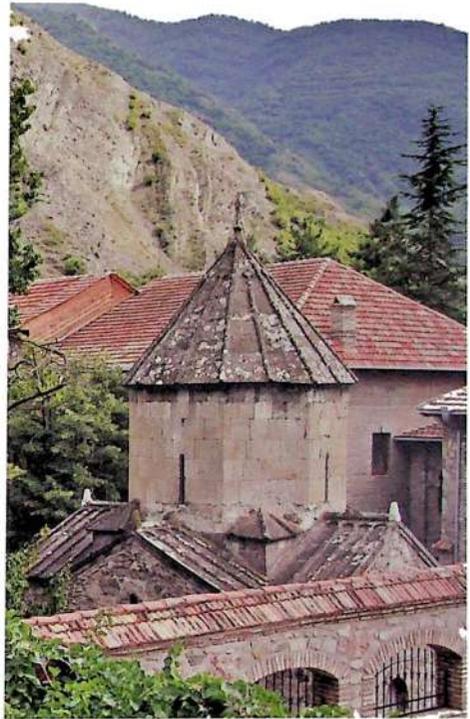
სურ. 166.
მინჯანის ეკლესია,
ღორების
საბურველი

სურ. 167
საქარის მინახების
V ს. კოთხეის ეკლესია,
ღორების
საბურველი

დაცვით იყო შესრულებული, ის ასწლებულების განმავლობაში უზრუნველყოფდა ნაგებობის დაცულობას. ქვის საბურველი ერთ-ერთი ყველაზე გამძლე და საიმედოა.

შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში არაერთხელ არის ნახსენები ხევადასხვა დანიშნულების ნაგებობების ქვის ფილებით დაბურვა. სომხეთში მდებარე ქობაირის მონასტრის მთავარი ეკლესიის სრდილიყო კედელზე ამოკვეთილ 1292 წლის ქართულ წარწერაში, რომელიც აღდგენით სამუშაოებს ეხება, კეთიხულობთ: „ქორინიკონსა [ს]ქუჲ ქრისტე მოწყალებითა ღმრთისათა და მეოხებითა ყოვლად-წმიდისა შაშინასა ღმრთის-მშობლისათა, მე, შანშას მანდატურთუხუცესისა ძემან, ბერმან გიორგი, შეწვევისა ამის ყოვლად-წმიდისა, დიდსა იწროებასა შინა ჟამთასა დაეფიქლე ეკლესიას ესე ქუჲშეთ კარისბჭითურთ...“ იმავე ეკლესიის მეორე წარწერაში კეთიხულობთ „ქრისტე, ქორინიკონსა [ს]ქუჲ მოწყალებითა ღმრთისათა და მეოხებითა ყოვლად-წმიდისა შაშინასა ღმრთის-მშობლისათა, უღირსება კეთილის მე, შანშე მანდატურთუხუცესისა ძე ბერი გიორგი, ღირს ვიქმენ დიდსა იწროებასა შინა ჟამთა და ნაკლულო ეანებასა საკმართასა და დაეფიქლე ეკლესიას ესე ყოვლით კარისბჭითურთ...“⁵²². „დაეფიქლე“ აქ ქვის ფილებით გადახურვას ნიშნავს.

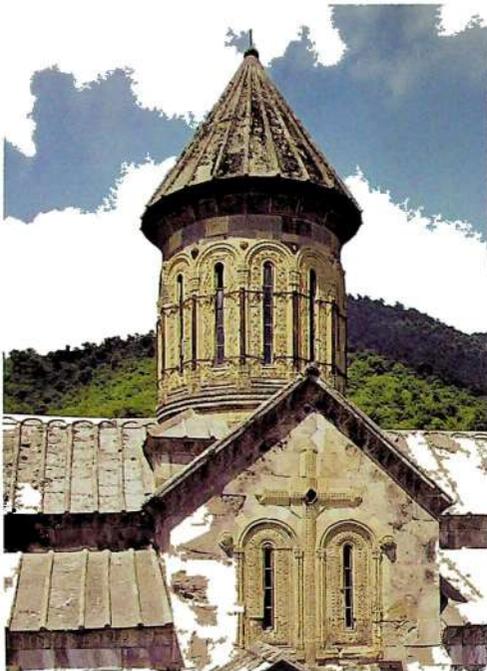

სურ. 168.
აიქნის
მცირე ჰელეოპოლი,
ლორეინის
საბურველი

ქვით დაუბურავს ღარგვისის მონასტრის ნაგებობები დაახლოებით 200 წლის შემდეგ შემონახუნებულ გრივლ შინდას ძე ავაგაროსისშვილის „...შანს უღირსმან შევიმოსე ხახე მონასონისა და საყვალესა ნემსა ზედა აღვაშენე კარის ბჳე და დაეხატე ხელით ნემითა... ავაგე მარანი და ნაყდგი ოცი ჭური, ავაგე ზედა სამყოფი ხახე, ბეღელი, საწოლი, დურეუანი, სამიკელი და ბოსელი და დაებურე ყოველი სიბითა“⁵²³ (ანუ გათლილი ქვით).

კიდევ უფრო გვიანია (1710 წლისა) ცნობა თბილისის სიონის გადახურვის შეკვლისა და სადრენაჟო სისტემის მოწყობის შესახებ. აქ გვხვდება ტერმინი „ლორეინიც“: „ქ. მადიდებელი სამებისა, დავითანს, მძისწული სახელთაგანისა მეყისა გიორგისა და ძე დიდად პატოისნისა ლეუანისა, გამტეპული ქართლისა, ბატონიშვილი ვახტანგ, განმნახლებული გუმბათით, ლორეინ-საკვართ მონასტრისა ამის, სულისა მეფის ბიძის და მამისათა, დედისათეს და სულთა ნემთა და მეუღლისა, მისა და ახელთა აღსაზრდელად. ქრისტეს აქეთ წი, ქს ტჳ“⁵²⁴. სიონის ლორეინებს განედლებულჯერბიანი ღილეები დაუკვეთიდა, რასაც დამატებით დეკორაციული აქცენტი შეჰქონდა ტაძრის საერთო მხატვრულ სახეში⁵²⁵.

ლორეინს განსაკუთრებით ინტენსიურად თლიდნენ საქართველოს იმ პროვინციებში, სადაც საამისოდ ვარგისი ქვის კარიერები ქონდათ. სამცხე-ჯავახეთის ეკლესიების დიდი ნაწილი ბაზალტის ან ანდეზიტის ლორეინით იყო დაბურული.

სურ. 169.
ფიჭვანის ეკლესია

როგორც წესი, საბურველის დათარიღება როული საქმეა. ის შენობის სხვა ნაწილებზე ხშირად საჭიროებდა შეკეთებას ან სულაც მოღიანად გამოკვლას, ამიტომ თავდაპირველი საბურველი ცოტა ნაგებობამ თუ შემოინახა. ძველი (რაც არ ნიშნავს მაინცვლადამინც თავდაპირველს) ლორფინი სრულად ან ფრაგმენტულად ახალ დრომდე შემორჩა აგენის მცირე გუმბათიან ეკლესიას, თორის საკვირთეკს (რამდენიმე ფილა), ხვეის ხოინს, ნიქოსის შთაფარანგელოსს (გუმბათოზე), იკორთას, ბაიების ორსავე ეკლესიას²⁶. განსაკუთრებით მრავლად გვაქვს (მეტწილად სამცხე-ჯავახეთში) ლორფინით დაბურული XIII-XIV საუკუნების ნაგებობები: ფიჭვანო (სურ. 169), საფარის წმ. საბა, წმ. გიორგი და სამრეკლო, ზარზმის დიდი ეკლესია და სამრეკლო, ჭელე-სამცხის ბიუთი, დაბის წმ. გიორგი, გავეთი, განძანის წმ. ნიკოლოზი, სადამოს მესამე ეკლესია, ზემო ხოხობი, თორის ეკლესიის ჩრდილოეთი უკბურთი და სამრეკლო, მირტაშენი, ხოვლე²⁷ და სხვა. ნამოთვლილ შენობათაგან უმეტესობას თანადროული სახურავი უნდა ქონდეს. ამავე ხანებში გაუკეთდა ლორფინის სახურავი საფარის მისივნებისა და წმ. სტეფანეს X საუკუნის ეკლესიებზეც²⁸ (სურ. 170).

რამდენადაც ქვის გათლილი ფილების სახურავის მოწოდება დიდ შრომასთან და ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, XVI საუკუნიდან მოყოლებული, ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესების კვალდაკვალ, ის იშვიათობა ხდება. გვიან შუა საუკუნეებში ლორფინს ეპიზოდურად იყენებენ (დავით საგარეჯო, ხანძისის სამრეკლო, თბილისის ხოინი). მასთან შედარებით უპირატესობა ენიჭება უფრო იაფ, სერიულად დამზადებულ კრამიტს, ან – დახვეწილ საქართველოს რაგით მშენებლობაში – ევარს. ქვეითდება შესრულების ხარისხიც. XX საუკუნის დასაწყისისათვის მელორფინეს ხელობა თითქმის სრულიად გაქრა. 1910 წელს ე. თავაიშვილი იკორთის ახალი გადახურვის მოწოდების შესყუერებს სთავაზობდა ხვილენძის ან თუნუქის საბურველი გაკეთებით, რადგან იმდროინდელ ოსტატებს, მიხი ახრით, ლორფინის ხარისხიანად დამზადება თუ დაგება აღარ შეეძლოთ²⁹.

ლორფინით გადახურვის ხისტემასთან არის დაკავშირებული ქვის აკროტერიონი ეკლესიის მიდელი, რომლებიც საეკლესიო შენობის სახურავის კეხის კიდეზე იდგმებოდა. ის ხშირად გადაბმულია კეხის ქვასე და, ამდენად, სახურავის ორგანული ნაწილია. აკროტერიონი, როგორც წესი, ცენტრალურ-გუმბათოვანი შენობის ფორმებს იმეორებს – შიუხედავად იმისა, რომ ხშირად თავად ეკლესია, რომელსეც მას დგამენ, დარბაზულია. მიხი ნიმუშები ბევრგან შემორჩა. ერთ-ერთი დამახასიათებელი მაგალითი გვაქვს საფარის წმ. გიორგის ეკლესიაში (სურ. 171). აკროტერიონი კეხის განაპირა ქვასთან ერთად არის

გამოთლილი. ეკლესიის მოდელის დასაყვამით მხარეს მართულებს კარი და ერთი სარკმელია ნაჩვენები, თითო სარკმელია დატანილი ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეს. მოდელს აკვირვებენ სოკოს მსგავსი გუმბათი მაღალი ყელითა და სახურავის ფართო კონქსით.

ქვის თლილ ფილებთან შედარებით ნაკლებხარისხიანია, მაგრამ უფრო თვალად მოსაპოვებელი და დასამუშავებელი ფიქლის ფირფიტები, რომლებიც გამოიყენებოდა საქართველოს მთიან რეგიონებში კოშკების (თქვათადა, ასევე ეკლესიების) დასაბურავად.

მდიდარი არქეოლოგიური მასალით დასტურდება კრამიტის ფართო გამოყენება ანტიკური ხანის საქართველოში. არსებითად, ამ პერიოდში შექმნილებულ კრამიტის წარმოების ტრადიციას მისდევდნენ შუა საუკუნეებშიც⁵⁵.

საქართველოში ძირითადად გავრცელებული იყო ბრტყელი (სოლენი) და ღარიანი (კალიბტერი) კრამიტი. სოლენი წარმოადგენს ოთხკუთხა ფილას შემადგენლებით კიდევებით. მისი ქვედა ბოლო შეიწროებულია. საბურველის დაწვობისას ზედა კრამიტი ქვედას ედება და მისი ვწრო ბოლო ქვედა კრამიტის ბორტებს შორის შედის, რაც უზრუნველყოფს წვიმის წყლის ნაკადის გაღასკვლას ერთიდან მეორეზე. გრძივ ნაკერებს ბრტყელი კრამიტების კიდვებს შორის ფარავენ კალიბტერებით, რომლებიც ასევე შედის კრამიანოში. გამოწკლისის სახით გუხვდება ორმაგი, ნაირპროფილიანი კრამიტიც, რომელიც ბრტყელი და ღარიანი კრამიტის შერწყმით არის მიღებული. მისი მაგალითი სულ რამდენიმეა (მცხეთის ანტიოქია, ნეკრესის სამეკლესიანო ბაზილიკა, ალავერდის ტაძარი, არმაზის მონასტერი). ასეთმა კრამიტმა საქართველოში ფართო გავრცელება ვერ პოვა, თუმცა არსებობს ასრი, რომ ის შესაძლოა ლორფინის პროტარტიპი იყოს.

ცნობილია კრამიტის დასამზადებლად სხვა დანიშნულების სამშენებლო კერამიკის მეორადი გამოყენების შემთხვევები. ვეჯინის „დეთაბის საყდარზე“ (XIV-XV საუკუნეები) აღმოჩნდა წყალსადენი მილის შუაზე გაკეთებული ღარიანი კრამიტი. მის შიდა პირს ნარხის კვალი ეტოლბა⁵¹.

IV-VII საუკუნეების კრამიტი ფორმით დიდად არ განსხვავდება გვიანანტიკურისაგან, თუმცა ხარისხით, როგორც წესი, ჩამოუყვარდება მას და ზომითაც შედარებით პატარაა. ფართობორტიანი სოლენის სიგრძე იყულებორიე 40-45 სმ-ია. კალიბტერს აქვს მაღალი, გაშლილი კალთები და ზურგზე შეერილი ქიმი (კრამიტები ქუთაისის ნაქალაქართიდან, ბექინტიდან, ნოქალაქევიდან – სურ. 173, ძალბასადან – სურ. 172, ურბნისიდან, ვარდისუბნიდან...⁵²). ადრეული ხანიდან გუხვდება დაფერილი კრამიტი. წითელი ანკობით დაფარული ნიმუში აღმოჩენილია სამთაეროს მცირე ეკლესიის (IV-V საუკუნეები) გათხრისას⁵³. წერნაქით შეღებული დიდრონი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტებით იყო გადასურული ჭერემის დარბაზი (V საუკუნე)⁵⁴.

VIII-X საუკუნეების კრამიტი საგრძნობლად შემცირებულია ზომით (ყოხილდერესი, ქუთაისის ტაძარი⁵⁵), რაც შეიძლება აიხსნას კონსტრუქციის შემსუბუქებისა და წარმოების რაციონალიზაციის მოთხოვნით⁵⁶. ღარიანი კრამიტის ზურგზე აღარ გუხვდება შეერილი ქიმი თუ კოპი, მათ ნაცვლად კალიბტერს საშიღარი დაუყუება ან მისი ზურგი სრულიად სადაა.

ამავე ხანებში წნდება ფერადი მოჭიქული კრამიტი (ქუთაისის „შიდა ქალაქის“ ტერიტორიაზე გამოუღყენილი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები – სურ. 174), მაგრამ განსაკუთრებით ფართოდ ის X საუკუნის II ნახევრიდან ურცვლდება.

Խցր. 170.
Խաչաբանի մոխակերան
ՎՍ. Խաչաբանի վանքից,
Վրացիանի
Խաչաբանի

Խցր. 171.
Խաչաբանի մոխակերան
ՎՍ. Խաչաբանի վանքից,
Վրացիանի

მოტიქელი კრამიტის სახურავი ფერადოვნებითა და ცხოველხატელობით გამოირჩევა და განსაკუთრებით მდიდრულ იურს ანიჭებს შენობას. მისი საეკლესიო ნიმუშები ტაოს დიდი ტაძრების – სახელისა და იშხნის გუმბათებმა (სურ. 176) შემოგვიჩინა⁵⁷. ორივე სახურავი ტაძრების მშენებლობის დასრულების თანადროულია (სახელი – 960-70-იანი, იშხანი – 1030-იანი წლებისა). საბურველი ორივეგან ერთი პრინციპითაა დაგებული: გუმბათის სახურავის კონუსი დაყოფილია ოთხ სექტორებად, რომლებიც მონაცვლეობით დაბურულია ლეინისფერი და მორიხო-მღვლეურჯო კრამიტით, როგორც ბრტყელ, ისე ღარიან კრამიტს აქვს საგანგებო კოპი შუაში სახურავით ღურსმნისათვის. დუღაბის ფენაში ჩარჭობილი ღურსმნები საიმედოდ ამაგრებდა კრამიტებს სახურავის დამრეც კალთებზე. მოლიანად, სახელისა და იშხნის სახურავები ტაოულ ოსტატთა მაღალი სამშენებლო კულტურის საგელისხმო საბუთია.

მოტიქელი კრამიტი გამოიყენებოდა საქართველოს სხვა რეგიონებშიც. თავდაპირველი ცისფერი კრამიტი ბოლო დრომდე ბურავდა კვერკის ეკლესიას (X საუკუნის ბოლო – სურ. 175). აქვეა აღმოჩენილი მწვანე და სოხანისფერად მოტიქელი კრამიტები, რომლითაც არქიტექტურული ანსამბლის სხვა შენობები უნდა ყოფილიყო გადახურული⁵⁸. მწვანედ და წაბლისფერად მოტიქელი კრამიტები უხედა გამოვლინდა, ქუთაისის „ბაგრატის ტაძრის“ ინტერიერში და მიმდებარე ტერიტორიაზე, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ის ამ ორი ფერის კრამიტით უნდა ყოფილიყო გადახურული⁵⁹. წაბლისფერ ღარიან კრამიტს თავის გადაბმის ადგილზე აქვს ქვით, რომელიანაც ხალურსმნე სახურავია დატოვებული⁶⁰ (სურ. 178).

განსაკუთრებით ფართო მოხმარება ჰქონია კრამიტებს XII-XIII საუკუნეებში ქონდა. ძალიან მაღალი ხარისხის ცისფერად მოტიქელი ღარიანი კრამიტის ფარგმენტია გადარჩენილი საორბისის გადახურვიდან (1152 წელი – სურ. 180). ის დამზადებულია წითელი, კარგად გამომწვარი თიხისაგან და შემოდან სქელი დავეარდისფერი ჰქონი აქვს გადაელებული. ოსხანის ეკლესიის საბურველის (ის საფარავლოდ იატაკის თანადროული, XII საუკუნისა უნდა იყოს) ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები დამზადებულია კარგად განლაქილი თიხისგან და მწვანე ჰქონით არის დაფარული (სურ. 177). ბრტყელი კრამიტები

სურ. 172.
ღარიანი და
ბრტყელი კრამიტები
ძალისხანს

სურ. 173.
ღარიანი და
ბრტყელი კრამიტები
სოქალაქიდან

სურ. 174.
მოტიქული ღარიანი
და ბრტყილი
კრამიტები ქუთაისის
„შიდა ქალაქიდან“

მცირე ზომისაა, დაბალი ბორცითა და ირიბად დაშვებული კედლებით. ქვდიანი ზურგის მქონე ღარიანი კრამიტი სუსტად ერგება იმავე ფერის ჭიქურით დაფარულ კონკრეტურ ფორმის ანტეფიქსს. ფორუზისფერი ჭიქური ამშვენებდა ტიმოთესუბნის ეკლესიის სახურავს (სურ. 179); XIII საუკუნეს მიეკუთვნება ცისფრად მოტიქული კრამიტები გელათის სემინარიის შენობიდან. უფრო გვიანი ხანის ეკლესიებიდან აღსანიშნავია საქადაგაიანოს წმ. დიმიტრი (1498 წელი) მწკანე ჭიქურით დაფარული კრამიტის საბურველით და გელათის წმ. გიორგი (XVI-XVII საუკუნეები), რომელიც ასევე მწკანედ და ღურჯად მოტიქული კრამიტით იყო დაბურული.

ადრეული ხანიდან ბრტყელ კრამიტებზე გვხვდება ჯერის რელიეფური გამოხასხეულებები. ასეთი კრამიტები გამოყენებული იყო გურჯაანის ყველაწმინდის, ეწინაიანის ყველაწმინდის, აკურას მამადავითის, ერწოს სიონის⁵⁴, თიღის, ფიჭარეთის, თბილისის სიონის (XIV საუკუნის ფენა სურ. 181) ეკლესიების სახურავებზე. ადრეული შუა საუკუნეების ჯვრიანი კრამიტის ფრაგმენტი გამოიღინდა ქუთაისის ციხეზე. გამოთქმულია აზრი, რომ ჯვრიანი კრამიტებს მონასტრებთან არსებულ კერამიკულ სახელდონოებში ამსაღებდნენ⁵², თუმცა შესაძლოა, ისინი სვეტლებზე სახელდონოებშიც გაეკეთებინათ და ჯვრებით საგანგებოდ აღენიშნათ, როგორც საკულტო ნაგებობების დასაბურავ განკუთვნილი.

ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა ბრტყელი კრამიტები, რომელთა ზედაპირზე, ფართო ბოლოში, ელიბის მეშვეობით ჰერალდიკური შროშანის (fleur-de-lis) მსგავსი სამურა ყვევლია გამოყვანილი. მათი ნაწილი მოტიქულიც იყო⁵⁵. საფიქრელია, რომ ისინი მხოლოდ სახურავის გამოსაჩენ ნაწილში უნდა ყოფილიყო დაწყობილი. შროშანიანი კრამიტები დიდი რაოდენობით არის

მოხირდაპირე
მხარეს;
სურ. 175.
კუბურის ეკლესია

სურ. 176.
ოშნის ეკლესია,
გუმბათი მქაობული
კრამიტის
საბურველი

აღმონენილი XII-XIII საუკუნეთა ძეგლებზე ნაღარბაზევის ხასხლეში, ვაკისა და დაღვის ეკლესიებში, სამღერეთის „მონასტრის“ ეკლესიასა და ხატრაქუსოში⁵⁴, რუსთავის ნაქალაქარის ხასხლეში (სურ. 182). ამავე ხანების შროშანიანი კრამიტები უხედა გამოეღინდა თბილისის გათხრებისას. ციცოშვიდი ამ ხასის კრამიტებს სამეყო კართან არსებულ ან მეფეს დაქვემდებარებულ სახელისნოებში წარმობულ პროლექციად მოსინეეს⁵⁵ თუ ეს კარაქი სწორია, საფიქრელია, რომ კერალდიკური შროშანი ხაქარეულში ჯკაროსხებთან კონტაქტის შედეგად უნდა გაჩენილიყო⁵⁶.

აქვე უნდა ვახსენოთ ასომთავრულ და ნუსხურწარწერაიანი კრამიტები. წარწერები ნედლ თისაზე, კრამიტი გამოწვამდე შესრულებული. გუხელება როგორც ამობურცვით, ასევე – უფრო იშვიათად – ხასხეკვით შესრულებული წარწერები. თხინი, როგორც წესი, საეღრებელი ხასიათისა და შეიცავს მამგებლების ან მეკრამიტე ოხტატების ხასხელებს. მაგალითად: კრამიტი ფოსორაულების (თელავთან) სამეკლესიიანი ბასილიკიდან „ქრისტე, შეიწკაღე ეკოლ“; ხაქარეულდოს

ეროვნული მექეუქმის შ. ამირანაშვილის ხას. ხელოვნების მექეუქმის სეროთ-მოდერების ფონში დაღული კრამიტი (ხასიფ. №901) – „ქრისტე, შეიწკაღე აღნა“; კრამიტი ახაშნის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიიდან – „სელო ცხორებისაო, აცხოუნე საგინა“ (სურ. 183); თეალოს მონასტრის ტერიტორიაზე აღმონენილი კრამიტი⁵⁷ – „ქრისტე, შეიწკაღე თევედრე მნათე“ ეს უკანასკნელი შესხადლია მიგვანიშნებდეს მონასტერთან სამშენებლო კერამიკული სახელისნოს არსებობასა და იქაერი სახელდიერო პირების სამშენებლო საქმიანობაში მონაწილეობასზე.

კრამიტის ხასხრავის ნაწილია ანტეფიქსები – მომცრო ფილები, რომლებიც უშუალოდ კარნიზის თავეზე ეწკობა და ხელ ქვედა რივის დარბიანი კრამიტების ბოლოებს ფარავს. სოგჯერ ანტეფიქსი შერწმულია დარბიან კრამიტთან (კრამიტი ქუთაისის კათედრალიდან – სურ. 184), მაგრამ უფრო ხშირად მათ ცალკე ამზადებდენ. მათ ნეველებრიე ხეთკუთხა (ქვემოთა ნაწილში მართკუთხა და სედაში სამკუთხა), ხამკუთხა ან ხასეგარწოელი ფორმა ქიხნდა. ანტეფიქსები კარგად ჩანდა, ამიტომ მათ გაფორმებას საგანგებო ყურადღება ექცეოდა. სოგ შენობაში თხინი შენობის საფეხადლო დეკორის არსებით ეღმერტს წარმოადგენდა.

ადრეული შუა საუკუნეების ანტეფიქსებზე გუხედება რელიეფური ტვიფრით გამოეყანილი ცხოველთა ფიგურები. შავშუთის ბოსლეთიდან ჩალოტანილ ანტეფიქსზე ერთმანეთის პირისპირ გამოხასხულია ორი გრემლნისკარტა წერო. მათ ახლავს დაქარაგმებული წარწერა „ქრისტე შეიწკაღე მამასხდლით“ ქვედა სტრიქონის ასოები შ და ზ იმაღდროულად ერთგვარი ქანდარებია,

სურ. 177.
შიკაქელი დარანი
ბრწყელი
კრამიკი ქუთაისის
ეკლესიის
კვლესიდან

სურ. 178. შიკაქელი დარანი
კრამიკი ქუთაისის
ეკლესიის კვლესიდან

სურ. 179.
შიკაქელი
ბრწყელი კრამიკი
ციხისოფლების
კვლესიდან

სურ. 180.
შიკაქელი დარანი
კრამიკი სიონის
ეკლესიიდან

რომლებსედაც შემომსხდარან ფრინველები (სურ. 185). ანტეციქსი ადიანი-
დან ცხერის ფიგურებს გვიჩვენებს⁵¹⁸. მომრგვალებულ ანტეციქსზე ურბნისის
ქვაცხელადან წარმოდგენილია სამი ირემი თუ ჯიხვი – ერთი დიდი შუაში
და ორი პატარა მის ზემოთ-ქვემოთ⁵¹⁹ (სურ. 186). ადრეული შუა საუკუნეების
კიდევ ერთ ანტეციქსზე⁵²⁰ გამოსახულია განტოტვილრქებიანი ხარიერეი და
მის წინ, მარჯვენა კუთხეში გაფართოებულბოლოებიანი განკვდლებული
ჯვარი (სურ. 187). იკონოგრაფიითა და შესრულების მხარით ეს გამოსახუ-
ლებები უახლოვდება VI-VII საუკუნეების ქვის რელიეფებს. ადრეული შუა
საუკუნეების თემატიკას აგრძელებს ფოთილოეთის ეკლესიის ანტეციქსი
(IX-X საუკუნეები)⁵²¹. მისი შუა არე მსებუქად ნაზნექილია და მასში ერთმა-
ნეთის პირისპირ მდგომი ორი ირემია გამოსახული.

ადრეული ხანიდან გაქვს ასევე ნიმუშები წმ. გიორგის გამოსახულებით –
მაგალითად, ანტეციქსი ბროწეულადან (სოფელ ზუღა მესხეთთან, ქუთაისის
ახლოს). მისი ზედა ნაწილი მიმტერეულია, მაგრამ გადარჩა წმ. გიორგის ფიგუ-
რა, ცხენი და სქემატურად ნაწვენები გველეშაპი, რომელსაც წმინდანი შუბით
განგმირავს. არც თუ კარგად განლექილი თიხა წითლად არის გამოშწვარი.

ყველაზე ხშირად ანტეფიქსებზე ჯვარი გამოისახება. უადრესი (IV-VI საუკუნეების) ჯერიანი ნიმუშები ნოქალაქევიდანაა, ამასთან, რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა, ისინი საერო ნაგებობაში – მეფის სასახლეში აღმოჩნდა⁵⁵². ხუთკუთხედის ფორმის ანტეფიქსებს შემოწერს ერთი ან ორი წერილი ძლიერ გამოყვანილი ჩარჩო, რომლის შუაში სხვადასხვა კონფიგურაციის ჯერები გამოყვანილი (სურ. 189, 190). დაახლოებით ამ პერიოდის ჯერიანი ანტეფიქსები ნაპოვნია ქუთაისის კათედრალის ეზოშიც. ცოტა გვიანდელი უნდა იყოს წითლად გამომწვარი თიხის სამკუთხა ანტეფიქსი ბოქვადან (სურ. 191). მეტი დახვეწილობით გამოირჩევა ადრეული შუა საუკუნეების ორი ანტეფიქსი განედლებული ჯერების გამოსახულებებით. ორივე ნახევარწრიულია, წითლად გამომწვარი თიხისა. ერთ მათგანზე ტეფირით ნაკვეთილია ერთი ჯვარი, მეორეზე – ორი, ერთმანეთისკენ გადახრილი⁵⁵³ (სურ. 188). ჯერები დადგმულია ბუნებზე, რომელთა ორთავე მხარეს ყლორტები ფრთებივით იშლება.

ზოგ ანტეფიქსზე ჯვარს ახლავს სავედრებელი წარწერა. მათში – ისევე, როგორც

ბრტყელი კრამიტების წარწერებში, - მიმგებ-
 ლები ან მეკრამიტე ოსტატები არიან ხელმე
 მოხსენიებულინი („ქრისტე, შეიწყაღე ზებუღე“,
 „ქრისტე, შეიწყაღე მამართი“⁵⁵, IX-X საუკუნე-
 თა ანტეფიქსზე გუდაუთის რაიონის სოფელ
 მხიხუადანი: „ქრისტე შეიწყაღე მიქაელ“⁵⁶).
 ქუთაისის ტაძრის ერთი ანტეფიქსის წარწერა-
 ში მვეც იხსენიება: „ქრისტე ადიღე ვიორგი
 მეფე“⁵⁷. ხაქაროველოში აღმოჩენილია ასევე
 ანტეფიქსები უცხოენოვანი წარწერებით. ნიქა-
 ლაქვეში ნაპოუნ აღრექრისტანელი ხანის
 ანტეფიქსზე ბერძნული წარწერა ჯერის მკლა-
 ვებს შორის არის განაწილებული (ხერ. 194).
 კუფურწარწერიანი ანტეფიქსი რუსთაიდან
 XII-XIII საუკუნეებით თარიღდება (ხერ. 195).

ხერ. 184.
 ანტეფიქსიანი
 კრამიტე ქუთაისის
 ტაძრის
 ციხიდან

განეთარებულ შუა საუკუნეებში მოქიქელ კრამიტებთან ერთად გავრცელ-
 და მოკიქული ანტეფიქსებიც. გელათის აკადემიის გათხრებისას გამოვლინდა
 XII-XIII საუკუნეების ოთხი ნიმუში, ყველა ჯერის გამოსახულებით⁵⁸ (ხერ. 196).
 მწვანე და ცისფერი ჭიქურით დაფარული ანტეფიქსების მოყვანილობა ცელ-
 ვავერდა სამკეთხვლს უახლოვდება. რუიხის ტაძრის კედელში მოგვანიანობა ჩას-
 მული ჯერისანი ანტეფიქსი ჭიქურის ინტენსიური ღერჯი ფერით გამოირჩევა.

ცალკე უნდა ვახსენოთ დიდი კერამიკული ფილები, რომლებიც კრამიტის
 ფუნქციით იყო გამოყენებული ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეების ორ ეკლესია-
 ში - წორქოლში, ხადაც ისინი ბოლო დრომდე აღვთლსე შემორჩა, და კაბანში,
 ხადაც ფილები გვიან შუა საუკუნეებში ხელმოუძრედ მოიხმარეს ერთ-ერთ
 თაღში, როგორც უბრალო საშენი მასალა⁵⁹.

წორქოლის ეკლესიის კერამიკული ფილები (მოიძებნა ხელ ოთხი ცალი,
 ამოთგან მთელი - მხოლოდ ერთი) სვეულებრთე კრამიტზე შესამჩნევად დიდია
 - 76,5 x 38,5 სმ. ყველა ფილა ერთი ყალიბიდანაა ამოწნეხილი. მათზე 25 სმ
 დიამეტრის მრგვალ ჩარჩოში დატანილია წმინდანთა მკერდსხეუთა გამო-
 სახულებები. ერთნაირი ფიგურების ერთგვარად გასამრავალფეროვნებლად
 ოსტატებს ისინი გამოშრობის შემდეგ წვეტიანი ხელსაწყოთი დაუჭმუშავებია:
 ერთ წმინდანს ომა და წვერი აქვს დამტრისხული, მეორეს - ომა და ხაშოსი,
 სხვადასხვაგვარადაა გამოყენილი თვალბებიც. კაბენის ეკლესიის ფილები
 (ხუთი ცალი, ყველა ფრამენტული) უფრო პატარაა - 66 x 33 სმ⁶⁰. ისინი ხაში
 ყალიბიდანაა ამოწნეხილი და, შესაბამისად, ხამ სხვადასხვა გამოსახულებას
 წარმოგვიდგენდა: ორ ფილაზე ნაწყენები იყო დანიული ლომების ხაროში, სხვა
 ორზე - დავითისა და გოლიათის ბრძოლა, კიდევ ერთზე - წმინდანის ფიგურა
 წრიულ ჩარჩოში (ხოვადად წორქოლის ფიგურების მსგავსი, თუმცა უფრო
 პატარა და დეტალებით განსხვავებული).

მოსირდასრე
 მხარე
 ხერ. 181.
 ჯერისანი ბრტყელი
 კრამიტე თბილისის
 ხორდან

რელიეფიანი კერამიკული ფილების გამოყენება ეკლესიების გადასახურად
 ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეების არქიტექტურის უნიკალური თავისებურებაა.
 ფილებს კრამიტისათვის დამახასიათებელი ელემენტები არა აქვს და, ამდენად,
 წვერ არ ვიციოთ როგორ იყო უსრუველყოფილი მათი მეშვეობით შენობის დაცვა
 ნაღვექისაგან. არც ის ვიციოთ, მიუღი ეკლესია იბურებოდა ახუთი ფილებით,
 თუ მათ მხოლოდ გამოსახენ ადგილას აღვებდნენ. ნებისმიერ შემთხვევაში,

ხერ. 182.
 შროშინანი
 ბრტყელი კრამიტე
 რუსთაის
 სასახლიდან

ხერ. 183.
 წარწერიანი
 ბრტყელი კრამიტე
 ახაშის ეკლესიიდან

სურ. 185.
ანტიკუიქსი წეროების
გამოსახულებით
ბოსნიის
ეკლესიიდან

სურ. 186.
ანტიკუიქსი ირმების
გამოსახულებით
ქვაკახულიდან

რელიეფებით შემკული, დიდრონი წითელი ფილების სახურავი შენობას უჩვეულო იერს შესქსნდა.

XVI საუკუნის კახეთში ერთხანს გავრცელდა ეკლესიის გუმბათის სველურბრივი აგურით დაბურვის წესი. აგურით ბურავდნენ არა მხოლოდ ახლადაშენებულ ეკლესიებს, არამედ ძველებსაც, რომელთაც სახურავის განახლება ესაჭიროებოდა. ასეთი საბურველი გაუკეთდა ძველი შუამთის ორსავე გუმბათიან ეკლესიას (დიდისა ახლა გამოცვლილია), ხორხის სტეფანწმინდას, გრემის მთავარანგელოზს (ახლა გამოცვლილია), მატანის წმ. ნიკოლოზს⁵⁶⁰. ამავე ხანის ერთი მაგალითი გვაქვს თბილისშიც – ჯვარის მამა. ეკლესიის სხვა ნაწილების აგურით დაბურვა მიღებული არ იყო.

ღორფინთან და კრამიტთან შედარებით იაფ და ადვილად დასამსადებელ გადასახურავ მასალას ხის თხელი ფიცრები – ყაყარი წარმოადგენდა. ის საკულტო ნაგებობათა დასაბურავ ინტენსიურად XVII-XIX საუკუნეებში შემოვიდა ხმარებაში. გვაქვს იმის მაგალითიც, რომ შენობის ნაწილი ქვით, ნაწილი კი ხით ყოფილა გადახურული. ალავერდის წმ. გიორგის ხატის 1724 წლის წარწერაში ეკითხულობთ: „ღორფინითა დაბურრეთ წინა სამხრო ქვითა და დაბადი სამხრონი ურთხლის ფიცრთა“⁵⁶¹. ეს აღბათ ის შემთხვევაა, როცა საკმარისი თანხა ან სამშენებლო მასალა არ ჰქონდათ, რომ ეკლესია მთლიანად ღორფინით გადაეხურათ.

XX საუკუნის დასაწყისში რაჭის ბერ ეკლესიას ყაყარი ხურავდა (ლაბეჭინის მთავარანგელოზი, დადიშის წმ. გიორგი, სვანჭკარის „გოლგოთა“, კლდისუბნის ღმრთისმშობელი, კეირიკეწმინდა, ჯოისუბნის წმ. გიორგი, წკადისის წმ. გიორგი, ფარახეთის მთავარანგელოზი, ბუგეული და სხვა)⁵⁶². უმეტეს შემთხვევაში, ხის სახურავები XVIII-XIX საუკუნეებში იყო გაკეთებული. მაგალითად, ბუგეულის XVI საუკუნის ეკლესია 1838 წელს განაახლეს და მაშინ გამოუცვლეს სახურავიც⁵⁶³. გვიანდელი ხის გადახურვა ჰქონდა მაცხვარაშის XI-XII საუკუნეების ეკლესიასაც⁵⁶⁴. ყაყარი გადახურვის გეგმათის წმ. გიორგის ეკლესია და სამონასტრო ანსამბლის სოფიერთი ნაგებობა 1840 წელს⁵⁶⁵.

სურ. 187.
ახტევექსი ირისი განთავსებულია ქაჯისელოვანი ან ახიხვის

სურ. 188.
ჯერბოანი ახტევექსი ქაჯისელოვანი ან ახიხვის

სურ. 189-190. ჯერბოანი ახტევექსი იტბეჩინტევი ივანეს ქაჯისელოვანი

სურ. 191.
ჯერბოანი ახტევექსი ბორჯომის

სურ. 192.
ჯერბოანი ახტევექსი ჯავახეთის

სურ. 193.
ჯერბოანი ახტევექსი ჯავახეთის

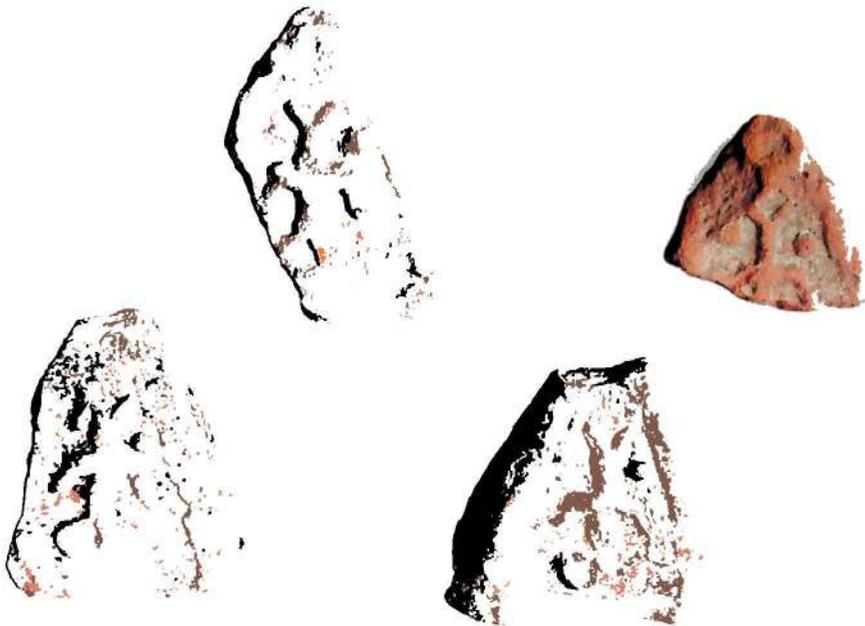

სურ. 194.
ანტეფიქსი
ბერძნული წარწერით
ნოქალაქივიდან

სურ. 195.
ანტეფიქსი
კუფური წარწერით
რუსთავის
ნაციხვარიდან

ყავარის დასამზადებლად გამოიყენებოდა სოკი, ნაძვი, ფიჭვი, ურთხელი და სხვა ჯიშის ხეები. ფიცრებს ზამთარში ჰრიდნენ, რომ ხეს გამოშრობა მოესწრო და ჩრხილს არ შეეჭამა. კრამიტსა და, მით უმეტეს, ლორყინთან შედარებით, ტყით მდიდარ მხარეებში ფიცრები ეკონომიურ გამოსაყალს წარმოადგენდა, რაც განსაკუთრებით აქტუალური გახდა გვიან შუა საუკუნეებში, უკიდურესი გაბირებების დროს. თუმცა გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ რაჭასა და სვანეთში ყავრით ეკლესიებს გაცილებით ადრეც ხურავდნენ. პატარა ონის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის (XI საუკუნე) გაწმენდის დროს არ გამოვლენილა არც ქვის და არც კრამიტის სახურავის ფრაგმენტები, რაც მკვლევართ მართებულად აფიქრებინებს, რომ ეკლესიას თავიდანვე ხის გადახურვა უნდა ჰქონოდა³⁶⁶. იგივეს ვარაუდობენ ზემო კრიხის (X-XI საუკუნეთა მიჯნა) შემთხვევაშიც³⁶⁷. როგორც ჩანს, რაჭაში ეკლესიების ხით დაბურვის უწყვეტი რეგიონალური ტრადიცია არსებობდა.

სპილენძით ან სხვა ლითონით შენობის გადახურვა გვიან შუა საუკუნეებამდე საქართველოში მიღებული არ ჩანს. ცალკეული ცნობები ლითონის ფურცლების საბურველის შესახებ მხოლოდ XVII საუკუნიდან ჩნდება. 1650-1652 წლებში იმერეთში მყოფი რუსი ულნები ალექსეი იეულიევი და ნიკიფორე ტოლოხანოვი ქუთაისის ტაძრის აღწერისას აღნიშნავენ: „ქუთაისის დიდ ციხე-გალავანში ქვის საკრებულო ტაძარია, ერთგუმბათიანი, საუცხოოდ აგებული. გუმბათი გადახურულია სპილენძით, თექსმეფე წახნაგად“³⁶⁸. ეს სახურავი აშკარად გვიანდელი (XVII საუკუნეშივე?) გამოცვლილია, რადგან, როგორც არქეოლოგიური მასალით დასტურდება, ტაძარი თავდაპირველად მოკიქული კრამიტით იყო გადახურული. ლითონის დასაბური ფურცლები იმპორტირებულ მასალას წარმოადგენდა, საქართველოში მათ არ ამზადებდნენ. ქუთაისის ტაძრის გადასახური სპილენძის ფურცლები ალბათ რუსეთიდან უნდა ჩამოტრანათ. ცნობილია, რომ იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა 1770-1780-იან წლებში დიდი ადღგენითი სამუშაოები ჩაატარა გელათის მონასტერში და, სხვა დანარჩენთან ერთად, მთავარი ტაძარი რუსეთიდან სავანგებოდ ჩამოტანილი თუნუქით გადაბურა („საკუთრითა მონაგებითა თვისითა დახურა ახლად სრულიადი იგი ეკლესია რკინის ყავრულითა“)³⁶⁹. საინტერესოა, რომ 1846 წელს,

სურ. 196.
მოკლე
ანიკეფოსები
გელათის მონასტრის
აკადემიიდან

კვლავ გელათში, მონასტრის შენობების თუნუქით გადასახურად ორღოვის გუბერნიის ქალაქ ლივინიდან მოუწვევიათ ოსტატი ივან კრასოვი, რადგან მთელ ქუთაისის გუბერნიაში მეთუნეუქე ოსტატი ვერ უშოენიათ⁹⁰ (როგორც ჩანს, მთელ საქართველოშიც, თორემ რაღა საჭირო იქნებოდა კრასოვის ამხიშორიდან ჩამოყვანა).

საქართველოსგან განსხვავებით, ლითონის (ყველაზე ხშირად ტყვიის) ფურცლებს სახურაისთვის ფართოდ იყენებდნენ ბიზანტიის იმპერიაში. ტყვიის ფურცლების სახურაეი კიონდა თავიდან ნუა მონის ეკლესიას კ. ქიოსზე, კონსტანტინოპოლის პამაკარისტოსსა და ქორას მონასტერს (გამოცვალეს 1870-იან წლებში)⁹¹. ნეუნთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ისტორია მოთხრობილი ვიორგი მცირის მიერ „ვიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში“: ათონის იეირონის მონასტრის ეკლესიაში წყალი ჩადიოდა და ფრესკებს აფუკებდა. ამასთან, თხზულების მიხედვით, სახურაის უვარვისობის მიზეზი ის ყოფილა, რომ მის „ხედა ტყევი არა იყო“ მონასტრის წინამძღვარი ვიორგი მთაწმიდელი კონსტანტინოპოლში წავიდა და იმპერატორ კონსტანტინე IX მონომაქოსს (1042-1055 წლები) საჭირო რაოდენობის ტყვია გამოთხოვა სამიმპერატორო მარაგიდან. ამ მახალთო დაბურეს იეირონის ეკლესია⁹².

რუსეთში უკვე XI საუკუნიდან ეკლესიებს ტყვიის ან კალის ფურცლებით ბურავდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მახალუები ადგილობრივ არ

სურ. 197.
საფარის მონახტრის
წმ. საბას ეკლესია,
საწვიმარი ღარი

სურ. 198.
ახტალის ეკლესია,
საწვიმარი ღარი

მოიპოვებოდა – ისინი შუა ევროპიდან და ბიზანტიიდან შემოსქონდათ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ეკლესიების დასაბურავ მოთქროვილი სპილენძის ფირფიტებიც გამოიყენებოდა (კიევის წმ. მიხეილის მონახტრის ეკლესია, ოვრუნის წმ. ეახილი, ელადიმირის წმ. დიმიტრი და სხვა)⁵⁷¹ ეს ტრადიცია უფრო გვიანაც გაგრძელდა. XVII-XVIII საუკუნეების საქართველოში გადასახურ მასალად ლითონის გამოყენება სწორედ რუსეთთან და, შესაძლოა, ათონთან გაცხოველებული ერთიერთობის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ.

დასასრულს, უნდა ვახსენოთ ნაღუქის გადასაყვანი ქვისა და კერამიკული მიღები. ისინი, როგორც წესი, მოთავსებულია ორ ერთმანეთისკენ დაფერდებულ ქანობს შორის, რადგან ასეთ დროს მეტია წყლის დიდი რაოდენობით დაგროვებისა და, შესაბამისად, მისი ეკლელში გაუიონვის საშიშროება. ასეთი ღარები დღემდე შემორჩენილი სამცხეში XIII-XIV საუკუნეების რამდენიმე ნაგებობაზე. აბასთუმნის სიახლოვეს მდებარე რუსუდანის მონახტრის მთავარ ტაძარში ქვის გრძელი საწვიმარი ღარი ცალნავიანი ეკლესიისა და მისი სამხრეთი მინაშენის ორქანობა გადახურეებს შორის არის ჩადგმული, ჯაბეთის ეკლესიაში ეკლესიისა და მისი ჩრდილოეთი მინაშენის გადახურეებს შორის⁵⁷², საფარაში – წმ. საბას ტაძრის დასავლეთ კარიბჭესა და მიძინების ეკლესიას შორის (სურ. 197). საწვიმარი ღარების გარე, ფასადიდან გამოშვერილი ნაწილები, როგორც წესი, სადაა. გამოჩაკლვისა ახტალის ეკლესიის ღარი, რომელიც მასიურ, უხედა მონუქურთმებულ „ნარჩოშია“ ნახმული⁵⁷³ (სურ. 198). კერამიკული სანიაღვრე ღარის ფრაგმენტი დარჩენილია ტიმოთესუბნის ეკლესიაში. ეს არის ღია ფერის კარვად გამოამწვარი სქელკედლიანი მილი ბოლოში მსხვილი მომრგვალებული ბორტი. ის ეკლესიის ძველი ხაღრუნაუო სისტემიდან უნდა იყოს გადარჩენილი.

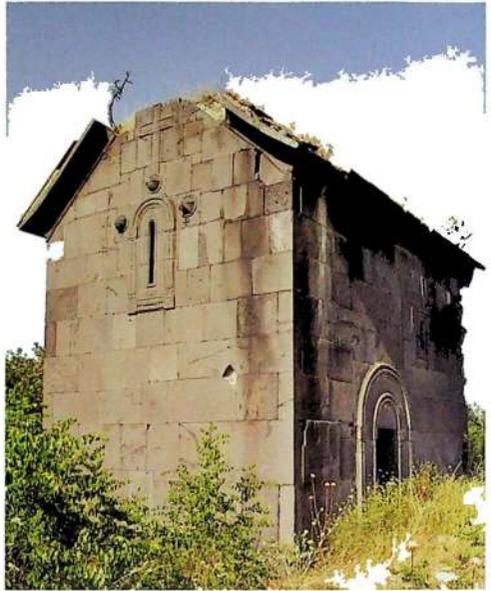
თავი VI

სამშენებლო მასალები

1. ძვა

საქართველოში არქიტექტურის განვითარების ყველა საფეხურზე ქვა წამყვან საშენ მასალას წარმოადგენდა. ის გამოიყენებოდა ფასადების მოსაპირკეთებლად, ინტერიერის კედლებისა და კამარების ამოაყენებად და ხშირად დასაბურღადც. ქვის საბადოები ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონებში იყო გაბნეული და მშენებელი ოსტატები, როგორც წესი, სამშენებლო მოედანთან ახლოს მდებარე კარიერებით სარგებლობდნენ. ზემოთ განხილული იყო ქორღის ეკლესიის კარნიზის სკელპტურული გამოსახულებები და წერილობითი მონაცემები (ბასილი ზარზმელის, გიორგი მერსულეს, ტბულ აბუსერისძის თხზულებები, ოშკის წარწერა), რომლებიც ცოცხლად გვისურათებს სამუნი მასალის – პირველ რიგში, სწორედ ქვის – ტრანსპორტირების სირთულეებს. ამავე წყაროებიდან ვიცვებით, რომ ზოგჯერ მშენებლებს ქვის მოტანა საკმაოდ შორიდან უწყევდათ. ზარზმის პირველი ეკლესიის მშენებლობაზე ქვებს მდინარის პირიდან ეხიდებოდნენ, რადგან აღვილზე საჯირო მასალა არ მოიპოვებოდა („...ქვანი მათ აღვილთანი ტყუთაგან დაფარულ იყვნეს. ეინაიცა წკლისაგან რაჲსმე დონიერობდეს და უშეერსა რაჲმე ქვასა მუნით გამოიღებდეს“)⁵⁶. თითო ნაგებობებიც ადასტურებს, რომ ქვა ზოგჯერ შორიდან მოქონდათ. კუმურდოს ტაძრის პერანგის ქვები 40 კმ-ით დაშორებული აბულის კარიერდან არის წამოდებული⁵⁷. 1656 წელს მცხეთის სეგტიცხოვლის აღდგენილი გუმბათი თემის კარიერის ტუფით მოაპირკეთეს.

საქართველო ქვის ჯიშების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ერთ-ერთი უპართოდ მოხმარებადი ქვა შუა საუკუნეების მშენებლობაში იყო ბასალტი – მუქი ფერის ვულკანური ქანი, რომელიც ყველაზე უხვად სამხრეთ საქართველოში მოიპოვება. ბასალტის გამოყენება უკვე ბრინჯაოს ხანაში დაიწყო. შუა საუკუნეებში ის აქტიურად მოიხმარებოდა ქვემო ქართლში, თრიალეთსა და ჯავახეთში. რუხი, ზოგჯერ მომწვანო, მოწითალო ან მოყვითალო ელფერის ბასალტით არის ნაგები ვარდისუბნის, შინდლარის, ეძანის (სურ. 199), ტნუხის, თეთრიწყაროს „დედა ღვთისას“, ყიზილ-დერესის, თრიალეთის ახალქალაქის,

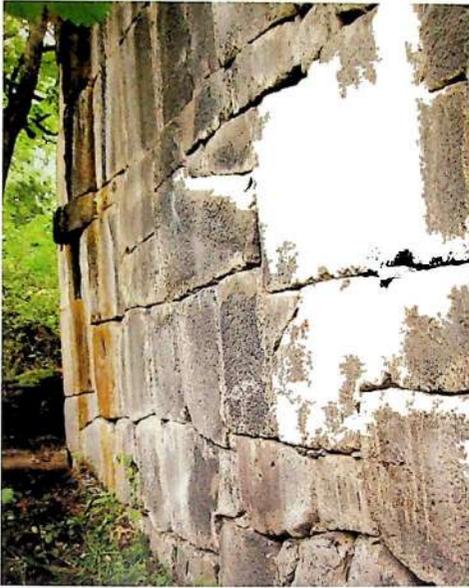
სურ. 199.
უანის კლესია.
ბაზალტის ფილების
წყობა

სურ. 200.
მირტაშნის კლესია.
ბაზალტის ფილების
წყობა

აღანძის, დემეილას, დანკალის, კუმერდოს, ფიას, ტონთოს, ფოკას, ზედა თმოგვის, წუნდის დაღეთის, ორთაშუას, მირტაშნის (სურ. 200) ეკლესიები, ნადარბაზევის სასახლე, ხერთვისის ციხე და სხვა⁵⁷⁶. ბაზალტი მოიპოვება შიდა ქართლშიც, ტბეთის შორიახლოს მდებარე ქვახათლის კარბურში. აქ მას, სვეულებრივ, ხევა მახალბთან ერთად იყენებდნენ (რუისის ტაძარი, ნიქოსის მთაჯარანგლოზი, თირის მონასტრის ეკლესია, სამრეკლო და სატრაპეხო). ქვახათლის ბაზალტი რუხია, ფახალებზე აღმოსებრული ზემოქმედებით სოვან ეანგისფერი ან იახანისფერი გადაკრავს⁵⁷⁹

ქართველი მშენებლები მოიხმარდნენ ანდესიტხაც – მუქი რუხი ან მოწითალო ტონის უელკანურ ქანს. მისი ძველი სამტეხლო გამოვლინდა თირის ნადარბაზევიდან ორთოდე კმ-ზე. ბუნებრივია, თავად ნადარბაზევიცა და მახლობლად მდებარე ეკლესიაც (სურ. 201) აქ მოპოვებული ანდესიტით არის აშენებული⁵⁸⁰ საბაღოები არის ასევე თრიალეთში, სამცხეში, ჯავახეთში, შიდა ქართლში (დიდი ღიახეისა და ღოფანისწყლის აუზებში და სოფელ დოდოთთან – ე. წ. „დოდოთის ქვა“). მაღალი ხარისხით გამოირჩევა ხევის (ყაზბეგის) ანდესიტი, რომელიც ხევის ხოინის, გურგეტის სამების ეკლესიისა და სამრეკლოს საშენი მასალაა⁵⁸¹. უველაზე ფართოდ კი მას სამცხეში იყენებდნენ – ანდესიტით არის ნაგები ხაფარისა და ზარზმის სამონასტრო შენობები (სურ. 202), ეაღეს, გაუეთის, ქარზამეთის, საყუნეთის, უღეს ეკლესიები და სხვა⁵⁸².

ბაზალტი და ანდესიტი კარგი მასალაა არა მხოლოდ კედლების ახაშენებლად, არამედ ნაგებობის დასაბურავადც. ამ მასალებით დამზადებული ღორფინი ძალიან გამძლე და საიმედოა. ხშირად სახურავისთვის იმავე ქვას თღიდნენ, რომლითაც თვით ეკლესია იყო აგებული. მაგალითად, ზედა თმოგვის

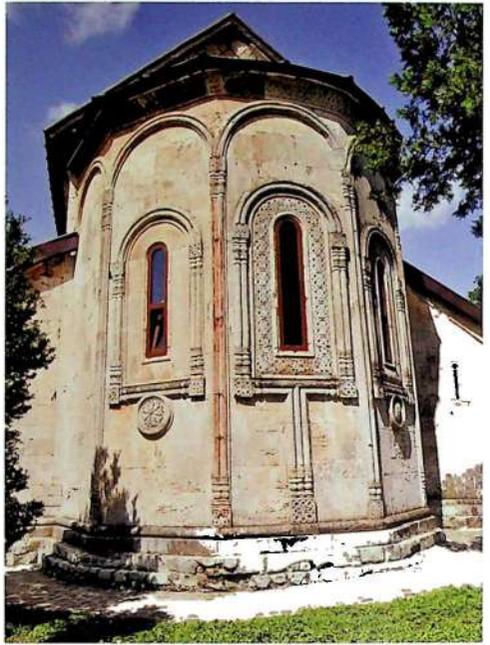
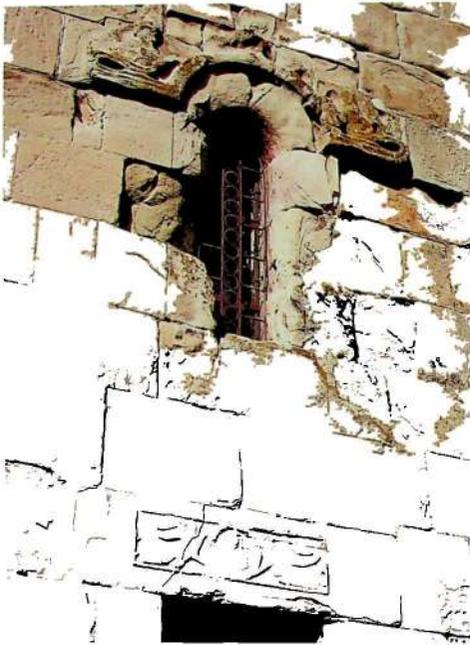
ეკლესია მონაცრისფრო-მოწითალო ბაზალტით არის ნაშენი (და დაბურჟულცი, ბედიანის „მონასტერი“ – რუხი ბაზალტით („ალგუისი ქვით“).

დიდი გამოყენება ჰქონდა შუა საუკუნეების მშენებლობაში ქვიშაქვას დანალექ ქანს, რომელიც შედგება მიწერალური ნივთიერებით შეკავშირებული ქვიშის მარცვლებისაგან. საქართველოში მოიპოვება თბილი ყვითელი, ღვინისფერი და ნაცრისფერი შეფერილობის ქვიშაქვა. მისი საბადოები ბევრია მცხეთის მიდამოებში (ქვევთან, მტკერისა და არაგვის შესართავთან) და შემთხვევითი არ არის, რომ აქ ქვიშაქვის მისხმარება მშენებლობაში ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში დაიწქეს (არმაზციხე, მცხეთის აკლდამა). ქვიშაქვით არის ნაშენი ბევრი ეკლესია შიდა ქართლსა და თბილისში – მცხეთის ჯვარი (სურ. 203), ატენის ხორი, წრომი, სამწერისი, ბზიანი, ხცისი, სვეტიცხოველი (XI და XV საუკუნეების ფენები), სამთავისი, თიღუა, წინარუხი, თბილისის ღურჯი მონასტერი და მკტეხი, ღარგუისი და სხვა; ტაო-კლარჯუთში – არტანუჯის ციხის ეკლესია, ნუკა-საყდარი, ოპისა, ანჩა, ხანცთა (გუმბათი), დოღისყანა, ენი-რაბათი, ტბეთი (უადრესი ფენა), პარხალი, იშხნის კათედრალი და გურგენ მეფის სამლოცველო; სამეგრელო-აფხაზეთში – ძველი გავრა, მიქვი, ბედაი, ილორი, წაღუნჯისა და სხვა⁸⁸. ქვიშაქვას სხვა ჯიშის ქვებთან ერთად იყენებდნენ საფორტიფიკაციო მშენებლობაშიც (სხვილოს და სურამის ციხეები, ძალინას კოშკები...). ის კარგი მასალაა ორნამენტის საკეთად, ამიტომ უფრო უხარისხო ქვის ნაკვობებში ნუქურთმა „ზოგჯერ საგანგებოდ ჩართულ ქვიშაქვაზე გამოყვანილი (მაგალითად, რიყის ქვითა და შირიმით ნაგებ ვარდისუბნის „ოთრი ვიორგის“ ეკლესიაში)⁸⁹.

კირქვის კალკატისა და არაგონტის კრისტალუმსაგან შედგენილი დანალექი ქანის გამოყენების ძირითადი არეალი იმერეთია. აქ, სოფელ

სურ. 201.
თორის ეკლესია.
ანდუხიციის ფილემის
წკობა

სურ. 202.
ზარხნის მონასტრის
ეკლესია.
ანდუხიციის ფილემის
წკობა

სურ. 203.
მცხეთის უკარი,
ქვისაქვის ფიდელების
წიობა

სურ. 204.
სიბის ეკლესია,
კირქვის ფიდელების
წიობა

კონსტანტინე, ქუთაისის მახლობლად, მდებარეობს ეკლარის ცნობილი საბადო, რომლითაც აქტიურად ხარგებლობდნენ განვითარებულ შუა საუკუნეებში. ეკლარის ქვით არის ნაგები ქუთაისის კათედრალი („ბაგრატის ტაძარი“), კაცხი, ზენობანი, ხაგანუ, გელათის მონასტრის სამივე ეკლესია და სამრეკლო. კირქვის ადრეული ხანიდან იყენებდნენ სამეგრელოსა და აფხაზეთშიც, რასაც მოწმობს ნოქალაქევის ეკლესიები და სხვა შენობები. კირქვით არის აშენებული ასევე მარტვილის მონასტერი (სხვა მასალებთან ერთად), სიბი (სურ. 204), ცაში, სუჯუნა, შიხი, ანაკოფია, ლიხნე და სხვა. ქართლში, კავთურის ხეობაში მოიპოვება ნიკაროვანი კირქვა, რომელიც ქვათახევის ეკლესიის ძირითადი მასალაა. კირქვით არის ასევე მოპირკეთებული ოშკის ტაძრის კედლები⁵⁵

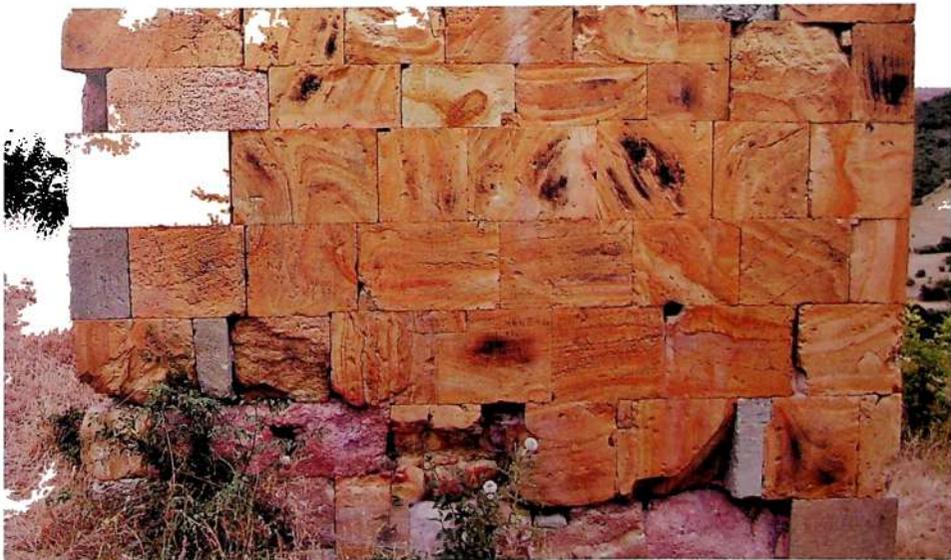
განსაკუთრებული ფერადოვნებით და გამომსახველობით ხასიათდება ეუკლკანური ტუფი⁵⁶ ის უხეი რაოდენობით გვხვდება ქართლში. ბოლნისის მდამოებში მოიპოვება კვარცპორფირული შეღწეწილობის მიეკითალო-ქვიშისფერი ან მომწვანო (სოფჯერ მომწვანო-მოცისფრო) ლავის ტუფი, რომლითაც არის ნაგები ქვემო ქართლის ბევრი ეკლესია, მათ შორის ბოლნისის სიონი, ქვემო ბოლნისი, მანხუტის ორი ეკლესია (სურ. 205) და სხვა. ამ მასალით მოპირკეთეს 1710 წელს თბილისის სიონის განახლებული გუმბათი და ეკლესიის ნაწილი. უფრო წაბლისფერი დაძვრავს სამშვილდის სიონსა და სათხეში მოხმარებულ ტუფს. სკრის მდამოების მოთისფრო ტუფისგან იყო დაშლადებული ატენის სიონის ღორფინები. შიდა ქართლში, ცხინვალის მდამოებში მოიპოვება მუქი მოწითალო-ლუწინისფერი ტუფიც, რომლითაც არის ნაშენი დიდი და პატარა

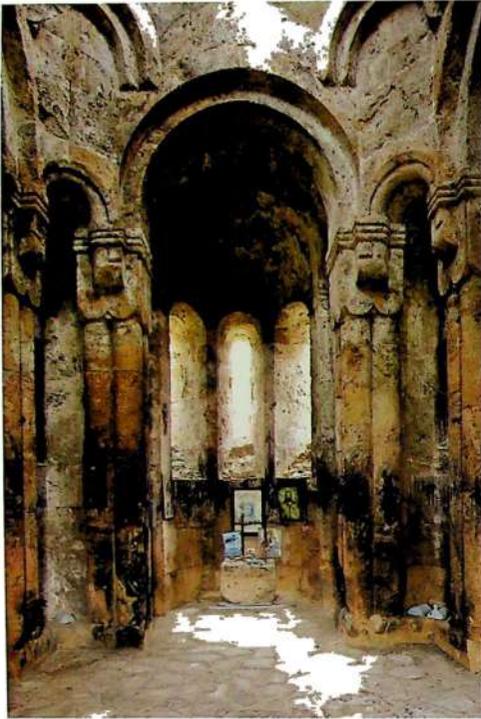
ლიახეის ხეობების ბევრი ეკლესია (ერეკლის წმ. ვაითრი და აბერის საყდარი“, კარბის სამება, კულბითი და სხვა). მოეყიდალო ეულკანური (ფელსიტური) ტუფის სამტეხლო არსებობდა თბილისის ახლოსაც, დაბახანასთან. ამ ქვით ააგეს ანისხატის ეკლესია⁵⁸

თემის ხეობაში არის ღამაში მომწკანო ტონის ფერფლის ტუფის საბადოეზი. მისი გამოყენების ეულაზე (ცნობილი მაგალითი ხეტიცხიელის გუმბათია. თემის ტუფის კვადრები ბევრგან ჩანს ტაძრის ძირითად კორპუსზეც განსაკუთრებით აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზე. ამ მხალით არის შემოსილი ატენის მცირე ეკლესიის გუმბათიც; თემის ტუფს, როგორც წესი, შენობის ცალკეული ნაწილებსათვის ხმარობდნენ. მისი კვადრებითაა მოპირკეთებული, მაგალითად, კასპის მეტეხისა და ფაენისის ეკლესიის ფასადების ნაწილი. მისი ცალკეული ბლოკები ვახელება რკონის მონასტერსა და ჩანუბეთშიც. XI საუკუნის I მეხამედში თემის ტუფისგან კეთდნენ მდიდრულად შემკულ კანკელებს არა მხოლოდ ქართლის, არამედ კახეთისა და სამცხის ეკლესიებისთვისაც (სეუტიციველი, შიომღვიმე, ხოლგ, წერეთანი, ურთხვი, ალავერდი, საფარა)⁵⁹.

ქორქვის ტუფი (ტრავერტინი) მცირე ხიმკერების ფოროვანი ქანია, რომელიც წარმოიქმნება მტკნარი წყლის წყაროებისგან კარბონატული მინერალების დაღქვის შედეგად. კახეთში ის ცნობილია შირიმის სახელით. ქართულ წერილობით წყაროებში ვახელება ქორქვის ტუფის ძველი, ბერძნულიდან მომდინარე დასახელებაც – სონდიო ან სონდიკო. ოშკის ტაძრის შემოთ არაერთგის დამოწმებული ფერწერული წარწერა გაამცნობს, რომ მშენებლობაზე აქოლიათ 30 ჯარი და ახავერი, რომელ გრავოვლ-წმოდით ხონდიკსა კრებდა⁶⁰, სამწუხაროდ, ტაძრინიზი გრავოვლწმინდა დაკარგულია და ნენ არ ვეცით, ოშკოდან რა მანსიდზე მღებარეობდა ტრავერტინის სამტეხლო. მცხეთის ერთ გვიანდულ

ხურ. 205.
მანსიუის ქველა
აღქვისა,
ტუფის ფილებს
წუბა

სურ. 206.
ქვირვარას ეკლესია.
ტრაპეზუნტიის
(შირიშის) ფილების
წლებია

გუჯარში დაცულია ცნობა ხევეტიცხოველზე 1392 წელს წატარებული სამეშაოს შესახებ: „ჩუხნ... ამით ამირამან სუნელის ძემან ლომ- მან, და ჩემმა ძმისწულმან ლანინამან... კელ- ვეჟე და შემოვაქლე ხაყდარხა სპონდიო“⁵⁹⁰

ტრაპეზუნტი (შირიში) რიყის ქვასთან ერთად საეკუენეთა მანძილზე ძირითადი მასალა იყო კახეთში, სადაც სხვა სამშენებლო ქვები მწე- ლად იძლეოდნენ. V-X საეკუენებში შირიმის ფი- ლებით გამოყენდნენ რიყის ქვით ნაგები შენო- ბების შიდა და გარე კუთხეები, დიხები და იმოსტები. „სოგჯერ პილასტრები და თაღებიც (ძველი შუამთის სამივე ეკლესია, სუგაიანის ეკ- ლაწმინდა, ნატკორა, ახმეტის დედათაბა, კანასი- ანის ეკლავწმინდა, იყალთოს ფერისცვალება, ბარცანა, ჟალეთი, თიანეთის ხიონი“⁵⁹¹ და სხვა). „სოგჯერ რიყის ქვა იხმარებოდა უშირიშიდაც, აგურთან ერთად (აღუიანის ნათლისმცემელი, აკურის მამადავით...“⁵⁹²). აგრეულ ხანაში არის მოღიანად რიყის ქვით აგებული ეკლესიებიც (კონდოლის ნათლისმცემელი, კარდანიანის წმ. ნიკოლოზი – სურ. 208, კისხხევის კონდამიანი, საბუეს წმ. შიო, დედიანის წმ. თევდორე...“⁵⁹³).

X საეკუენის ბოლოდან კახეთში იწყებენ საეკლესიო შენობების ეკლესიების მოღიანად შირიმის კვადრებით მოპირკეთებას (კეპტერა სურ. 206, ალავერდი⁵⁹⁴). XIII-XIV საეკუენე- ბის ეკლესიებში შირიმით მხოლოდ ფასადებს

ამირკეთებენ (კარდანიანის საბაწმინდა, სახინი ზემო ხოლაწმინთან⁵⁹⁵). ამ შენო- ბებისათვის დამახასიათებელია ორნამენტაციის არარსებობა, ვინაიდან შირიმით ფორთვანების გამო ჩუქურთმის საკეთილად უვარგისია.

ტრაპეზუნტის საბადოები არის ქართლში (ტაბარუკის მონასტერში), იმერეთ- სა და რაჭა-ლეჩხუმიც. შესაბამისად, აქა-იქ ამ მხარეებშიც გვხვდება მოღიანად ან ნაწილობრივ ტრაპეზუნტით ნაგები ეკლესიები (ტაბარუკი, უბისა – სურ. 207, დეკანოზის წმ. გიორგი, ზემო კრისი, რაკეთის წმ. ნიკოლოზი⁵⁹⁶ და სხვა).

ცალკე არის აღსანიშნავი ფიქალი – მეტამორფული ქანი, რომლის საბადოები მოიპოვება კახეთში, ქართლში (ქსნის, დიდი და პატარა ლიახეების აუზებში), ხეში, აფხაზეთში, დუნეხუში, სვანეთში, რაჭაში. ბასალტის, ანდეზიტისა და სხვა მტკიცე მასალებიდან განსხვავებით, ფიქალი კი არ ითვლება, არამედ იბოზა. შესაბამისად, ფიქლის ფილებისათვის ერთნაირი 'შომისა და რუგულა- რული ფორმის მიცემა შეუძლებელია, მათ შემთხვევითი მიუკვანილობა აქვთ. ფიქლით იყო გადახურული სვანეთის, რაჭის, ხევისურეთის, თუშეთის კოშკები და საცხოვრებელი სახლები⁵⁹⁷ გამოწკარვების ხაზით, ის მთიანი რეგიონების საეკლესიო არქიტექტურაშიც გვხვდება – მაგალითად, ფიქლის საბურკულია ნაგარაღლეო გუდრუხის დეიონსშობლის ეკლესიაში⁵⁹⁸. დასაბურად ვარგისი ფიქალი მოიპოვებოდა თორშიც⁵⁹⁹

ქართული ეკლესიების მნიშვნელოვანი ნაწილი შერყეული მახადით არის აგებული. ეს ხდებოდა მაშინ, როცა ერთი ჯიშის ქვა მშენებლებს ხაკარისხად არ აქონდათ, ან ტექნიკური მოსაზრებით ერთნაირი სხედასხვა ადგილებზე სხვადასხვა ქვა ეხმარათ (მაგალითად, როგორც ეს ოშკის ტაძარშია – ნექერეთის საკვეთად ეარგისი მღალახორისხიანი კირქვა ფახალებზე და მსებუქის „სპონდიო“ კამარებზე), ანაც სურდათ სხედასხვა ფერისა თუ ფაქტურის ქვის შესაბამის მსატრეული ეფექტისათვის მიეღვათ (მაგალითად, ხისხისფერი წითელი ქვით გამოყვანილი საპირე მიყვითადლო ქვიშაქვის წყობის ფონზე სვეტიცხოვლის აღმოსავლეთი ფახალებზე). ზოგიერთ ეკლესიაში საში-ოთხი სხედასხვა ქვა გამოყენებული: ბახალტი, ანღუხიტი და კირქვა სირგოში⁽⁶²⁾; ქვიშაქვა, შირიმი და მუქი ღვინისფერი პორფირიტი კოშკების დმოთხშიშობლის ეკლესიაში⁽⁶³⁾; ბახალტი, ტუფქვიშაქვა და ტუფბრქვია კასრეთში; ქვიშაქვა, შირიმი, ნატეხი და რიყის ქვა წყლულოში და სხვა.

მშენებლობისათვის საჭირო რაოდენობის ქვის მოხაპოებლად, გახაილეულად და ნექურთმის საკვეთად შესაბამისი იარაღები არხეობდა. მათ შესახებ ინფორმაციის ძვირფასი – თუმცა კი მეტად მწირი – წყაროა მშენებელთა ზემოთ-განხილული რელიეფური გამოსახულებები და თითო-ორიღა წერტილითი ცნობა. რამდენაღაც საშუალო იარაღად საეკენეთა მანძილზე არხებითად არ შეეცდიღა. შუა საუკუნეებში ქვის მოპოვებისა და დამუშავების სურათის წარმოსადგენად შეიძლება მოვიშველიოთ გვიანი უინოგრაფიული მახალებიც.

სამშენებლოდ ეარგის ქვას შუა საუკუნეებში დია წესით ჭრინენ. კარიერების უმრავლესობა მიუბის კლდოვან კალთებზე იყო („ქვასა, რომელსაცა მიწით აღმოიღებდენ, ანუ კლდისხაგან აღმოიკაფდენ...“ – ეუწვა წმ. ვასრისაგან ქვითხურთ ბოლოკ-ბახისლ⁽⁶⁴⁾). კლდის გასაპობად ფართოდ იყო გავრცელებული ხის ხოლები. ოსტატი კლდის ქანში რკინის იარაღით ჯერ ხოლების ნახამაგრებულ ხერტლებს აკეთებდა, შემდეგ მათში ხის გამხმარ ხოლებს დებდა და ზედ წყალს ახხამდა. წყლით გაულენილი ხე კლდეს აპობდა. ქვის მოსატეხად ასევე ხყოღნათ კირის გამოყენება. ხახოლუში ჯერ კირს ნაყრინენ, შემდეგ ხოლებს ნახამაგრებდენ და წყალს ახხამდენ. წყალი კირს აღულებდა და ქვას ტეხდა⁽⁶⁵⁾.

სურ.
ქვისს-კლდისა.
კარკერის
(ძირისის) ეოლებს
წყობა

სურ. 208.
კარდ-ნახის
წმ. ნიკოლოხის
ეკლესია.
რიყის ქვის წყობა

გარდა ხისა, ცნობილი იყო რკინის სოლებიც. იმის მიხედვით, კლდე ყიცხი იყო თუ რბილი, იყენებდნენ სხედასხვა პირიან სოლებს. მაგარი ქანის მოსამტერევეად პატარა, ბასპირიანი სოლი იხმარებოდა, უფრო რბილი ჯიისის ქვის მოსატეხად – ბლაგვიპირიანი და დიდი⁶⁰⁴. ამ უკანასკნელთან ერთად იყენებდნენ სოლის მოყვანილობის შესაბამის „სამწვეკვეებს“. სოლებით კლდის გასატრეკლად აუცილებელი იყო რამდენიმე სახის ხის ან რკინის „საცემი“ უროს მოხმარება.

გამორეცხის შემდეგ ქვას ადგილზე წვარაქვითა და წალკაბით სახეულდახელოდ ამუშავებდნენ, რათა მისთვის ზედმეტე წონა მოეცილებინათ. ეს აუცილებელი საბუქო იყო. ვინაიდან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, საშენი ქვის ტრანსპორტირება მშენებლობის პროცესის ერთ-ერთ ეტელაზე მძიმე ნაწილს წარმოადგენდა (მასალის გადაზიდვის ხერხებისა და მეთოდების შესახებ იხ. მეოთხე თავში).

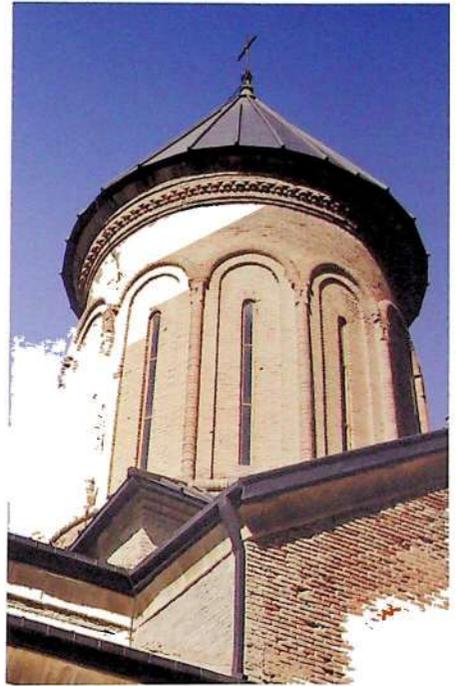
ქვის საბოლოო დამუშავება უკვე სამშენებლო მოედანზე მიმდინარეობდა. სამტესლოდან მოტანილი დიდი ბლოკი აქ შეიძლება ორ ან მეტ ნაწილად დანაწევრებინათ უფრო იოლად მოსახმარად (ქვის გაბობა ნაჩვენებია ქორლოს ეკლესიის კარნისხის ერთ-ერთ რელიეფზე). სახურეული ფორმისა და ზომის ქვის მისაღები მშენებელს შრომის პროცესში სხედასხვა იარაღის გამოყენება უწევდა. შიმშა, სამართი, ფარგალი, გონიო, ქეშაო, თარგები, თარაზო, შვეული და ტყეისი ფანქარი ქვის სამართ-საზომი იარაღების რიცხვს მიეკუთვნება. ხოლო წალკაბი, წვარაქვი, საკოდელი, ქლიბი, ქასურები, სატეხი, კბილიანი და პირიანი კალმები – ზედაპირის მოსასწორებელსა და წყქურთმის ამოსაღებად⁶⁰⁵. ამ ინსტრუმენტთაგან შუა საუკუნეების მშენებელთა გამოსახელებებში ხშირად გვხვდება გონიო, წვარაქვი და წალკაბი, ეპისოდურად – შვეული და სატეხი. შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში ქვის დასამუშავებელი იარაღები სულ ერთი-ორგან იხსენიება. სერაპიონ ზარზმელი ქვის ჯურის გამოსაკვეთად რკინის ორთახს (მოკლევარტიან ორმხრე ბასპირიან წვარაქვს) ხმარობს: „...ხოლო წმიდამან მან აღიღო ჴელითა თვისითა ორთოვი რკინისა და გამოაქანდაკნა ჯუარნი ლოდთა რათმე დიდ-დიდთა...“⁶⁰⁶. წმ. გიორგი ბოდბე-ბახილს უბრძანებს ოპისულ ბურს გამოართვას რკინა ქვის სათლელი იარაღის დასამზადებლად: „და შექმენ მის რკინისა ჴურჭელნი ქვისსათლელნი ჴელითავე შენითა“⁶⁰⁷.

ქვის მოპოვება და დამუშავება რთული, შრომატევადი პროცესი იყო. მას, ჩვეულებრივ, გამოცდილი ოსტატი ხელმძღვანელობდა. ქართველმა ქვითხურეობმა ამ საქმეში მალალ ტექნიკურ დონეს მიაღწიეს, რასაც თვალნათლივ მოწმობს შუა საუკუნეების ხეოთმოძღვრება.

2. საშენებლო კერამიკა

კერამიკული პროდუქცია ფართოდ გამოიყენებოდა მშენებლობაში მიუღი შუა საუკუნეების მანძილზე. ის მოიცავდა სხედასხვა ზომისა და ფორმის აგურებს, შორენკეკებს, ბრტყელ და ღარიან კრამიტებს, ანტიფეიქსებს, იატაკის ფილებს, სარკმლის ალათებს, წელის მიღებს და სხვა.

აგური საქართველოში ცნობილი იყო ანტიკური ხანიდან (დასტურდება მისი ფართო გამოყენება ახ. წ. I-III საუკუნეების მცხეთაში). შუა საუკუნეებში ის ხშირად იხმარებოდა ქვასთან ერთად, წყობის როგების მოსასწორებლად ან კონსტრუქციულად მნიშვნელოვანი ადგილები გამოისაყვანდა. არის მოლიანად აგურით ნაშენი ნაგებობებიც (ვრცელად ამის შესახებ იხ. მეხუთე თავის მეორე ქვეთავში).

IV-V საუკუნეების აგურის წარმოების დონისა და მასშტაბების თაობაზე წარმოდგენას გვიქმნის ნოქალაქეუხა და ბიჭვინტაში გამოვლენილი სამშენებლო კვრამიკა. აქ გამოყენებული იყო სხვადასხვა ფორმის აგური: კვადრატული, მთვრდი, გრძელი (ე. სივრძე-სიგანის შეფარდებით 2:1 ან მეტი), წრიული (კალორიფერებისათვის) და სამკუთხა(კ⁶⁰⁸). ადრეკრისტიანული ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში აგურის გამოყენება შედარებით იშვიათია (რუსთავეის ციხის აბანო, ურბნისის ნაქალაქარის ერთ-ერთი ნაგებობა), მაგრამ შემდეგ პერიოდში სურათი იცვლება. VIII-IX საუკუნეებიდან აგური – როგორც მთვრდი, ისე კვადრატული – ფართოდ შევიდრდება საეკლესიო მშენებლობაში. მისი ყველაზე აქტიური მომხმარებელი კახეთი იყო, სადაც კოლდინის თვისებების მქონე მაღალხარისხიანი ნედლეული მოიპოვებოდა. როგორც ადრეულ პერიოდში, ისე VIII-X საუკუნეებშიც აგურის ერთიანი დაკანონებული სიმა არ არსებობს ის ყველა შენობაზე სხვადასხვაა. მეტიც, ხშირად სხვადასხვანაირი აგური ერთ შენობაში გვეხვება. აგურის მამდალეითის ეკლესიის სხვადასხვა ნაწილებზე ხეთი სხვადასხვა ზომის აგურია ნახმარი. მათგან ყველაზე დიდები სივრძით 40, ხოლო სიხტით 10 სმ-ს აღწევს. შესაძლოა, ეს აგურები სხვადასხვა სახელწოდნის ნაწარმს წარმოადგენდა⁶⁰⁹ სოგადად ამ პერიოდში, როგორც წეხი, აგური უფრო სქელია, ეიდრე წინა და მომდევნო ხანებში.

სურ. 209.
სინოქსონის
სამრკელი

სურ. 210.
ენე ელის
მინასტროს
წმ. ნიკოლოზის
მძღუესია.
ფიგურული აგურით
კანოფიანილი
კარნიზი გუქობაზე

სურ. 211.
ფოფურული
აგური რუსთავეის
სახსხილდან

XII-XIV საუკუნეებში უპირატესობა ენიჭება კვადრატულ აგურს. შეიმჩნევა ტენდენცია მისი ზომის შემცირებისა (ეს საერთო მოვლენა ჩანს ადმოსაელეთქრისტიანულ სამყაროში⁶⁰) და გარკვეული სტანდარტიზაციისაკენ – აგურის გვერდის სიგრძე 21-25 სმ-ის ფარგლებში მერყეობს, სიხვე 4-დან 6 სმ-მდეა. ყინციკისა და ტიმოთესუბნის ეკლესიები მთლიანად ერთი ზომის აგურით არის ნაშენი. გვიან შუა საუკუნეებში, როცა აგურის მოხმარება მკვეთრად იზრდება, ძირითადად კვლავ ამ ზომის აგური მზადდება. აგურის მასიური წარმოება უთუოდ ხელს უწყობდა მისი მეტ-ნაკლებად ერთნაირი ზომის დადგენას. მეტიც, სავარაუდოა, რომ ნინოწმინდის სამრეკლოზე აგურის ზომა (იმ დროისათვის სტანდარტული) მთელი შენობისა და მისი დეკორის პროპორციული აგების განმსაზღვრელი ერთეულია (სურ. 209)⁶¹.

ადრეული ხანიდან მაკობი ელემენტებისათვის გამოიყენებოდა ფიგურული აგური. გურჯაანში, აკურაში, ოხაანში, ყინწისსა და ტიმოთესუბანში დეკორატიული თაღები და ნახევარსვეტები ლეკავური აგურით არის გამოყვანილი. ყინციკისში ის ნახშირია გუმბათის კარნიზზეც (ორი სხეადასხვა ზომისა – სურ. 210). კახეთსა და ქართლში ლეკავური აგური ფართოდ იხმარება გვიან შუა საუკუნეებშიც (ახალი შუამთა, გრემის მთაყარანგელოზი, შიხიანის ავდგომა, ჰიკაანის წმ. თომა, ნინოწმინდის სამრეკლო⁶², ანანურის ღვთაება, თბილისის ჯვარის მამა და მრავალი სხვა). ზეგანის ყველაწმინდის კანკელის სვეტები აგებულია 29 სმ დიამეტრის ნახევარწრიული აგურებით, რომელთაც შუაში დერძისათვის ღრმული აქვს დაყოლებული⁶³.

საერო ხუროთმოძღვრებაში ფიგურული აგურის ფორმები, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო მრავალფეროვანი იყო. რუსთავეის სახსხლეში (XII-XIII საუკუნეები) ნაპოვნია დიდი რაოდენობით ტრაპეციული აგური, რომელსაც მორკალულ წინა მხარეს, სამფურცლოვანი ყვავილის მსგავსად, სამი ნახევარწრიული შევრილი აქვს (სურ. 211). ეს აგურები მრგვალი სვეტების მოსამირკვებლად იყო განკუთვნილი. მათი ერთმანეთზე დაწყობით მიიღებოდა სამ-სამი ლილევი.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მოშველიებით შეიძლება მიახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ როგორ ამზადებდნენ აგურს შუა საუკუნეების საქართველოში. წარმოების პროცესი შესაფერისი, სუფთა და უკუჩხო თიხის მოთხრით იწყებოდა. სხეადასხვა ადგილას მოპოვებული თიხა სხვაობდა როგორც ხარისხით, ისე ფერით: „ჩვენი მიწა წითელია და წითელი აგური გამოდის, ცისისხევის მიწა თეთრია და ქალაღის ფერი გამოდის. ყველაზე კარგი იყალთოს მიწაა“ (ნაწერილია კახეთში 1935 წელს)⁶⁴.

მოთხრილ თიხას ერთხანს კალოზე ტოვებდნენ დასაღებობად და შემდეგ შელდნენ – ჯერ ნიშბით და მერე ფეხით. დაზელებისას ამატებდნენ ქვიშას. როდესაც თიხა მზად იყო, მას ხის ყალიბში დებდნენ და აშრობდნენ. როგორც არქეოლოგიური, ისე ეთნოგრაფიული მასალა მოწმობს, რომ საქართველოში

სურ. 212.
აგური ხელის
ანაბეკლით რუსთაყის
ნაკისვარიდან

სურ. 213.
აგური ხლიქების
ანაბეკლით

ხმარობდნენ უძირო ყალიბს, რომელიც, როგორც წეხი, მაგარი ჯიშის ხისგან მზადდებოდა. თბილისის მოღნიხის ეკლესიის 1804 წლის ხარკმონტო სამუშაოთა ხარჯთაღრიცხვაში ნახსენებია „აგურის ყალიბისათვის ნიგჰსის დარაბა“⁶⁵ – ე. ი. კაკლის ხის ფიცარი. ყალიბს „სოგჯერ ძირსუ ქვიშას უყრიდნენ (ეს ტექნიკა დასტურდება ჯერ კიდევ ადრექრისტიანულ ბიჭვინტაში – იქ ნაპოვნ აგურს ცალი მხარე უფრო უხეში აქვს, რადგან მასსუ ყალიბის ძირსუ დაყრილი ქვიშაა აღბეჭდილი⁶⁶). შემდეგ დაგუნდაეუბულ თიხას ყალიბში დებდნენ და ასწორებდნენ ისე, რომ ყალიბი მოღიანად შეეყუო. რუსთაყის ნაქაღაქარის XII-XIII საუკუნეების სახახლეში (სხაგანაც) ნაპოვნი ნატეხი აგურისა, რომელსეც მეაგურეს თაყისი ხელი აღებუქდაეს (სურ. 212).

ფორმამიცემულ აგურს რამდენიმე დღეს კალსუ ტოეუბდნენ გახაშრობად. ტერიტორია, რომელსეც ხეელი აგური ეწუო, მოფარგლეული არ იყო. V-დან XVIII საუკუნემდე დამზადებულ ბევრ აგურსუ ჩანს სედ გადარბენილი შინაყრი ცხოველის ნლიქების (სურ. 213), ძაღლის თათების ან ბაეშეის შიშეული ფეხის კვადო⁶⁷.

მსესე გამშრალი აგურის გამოწვა სპეციალურ ქურაში ხდებოდა. საგანგებოდ არჩეუდნენ შუშასაც. ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედუით, კარგი აგურის გამოსაყევანად ყველაზე შეხაფერის ხედ ითვლებოდა ნეკერხალი, შემდეგ რცხილა, იფანი და წიფელი⁶⁸. სემოთ არაყრთუგის დამოწმებულ, 1774-1777 წლებით დათარიღებულ საბუთში ნინოწმინდის ტაძრის აღმდგენი მიტროპოლიტი საბა ტუხისშეილი ამბობს, რომ მეაგურეს მისთვის მაინცვა-მაინც იერის ნაპირსუ გამორიყული შუშა მოუთხოყია: „და შეცხობილისა აღიზისა მტყულოენემან ესე მოგვითხრა: აღიზი არ შეიცხობა თუ არა რიყის ხითა. და ესე გეშორეიდა დიდად, რომელ იორისა მდინარიდამ უნდა გეუსიდა... და ჩვენ... მრავლითა ასითა ურმითა ვიწყეთ მოტანად იორით ნარიყისა მის შეშისა, და აღიზ-აგური ესრეთ შეემზადეთ“⁶⁹.

აგურის გამოსაწვაეი ქურები საქართველოში მრგვალი იყო და ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. ქვედა, საცეცხლე ნაწილი („ადაბლა ქურა“), როგორც

სურ. 214.
კერამიკული ფილა
შიომღვიმის
მონასტრიდან

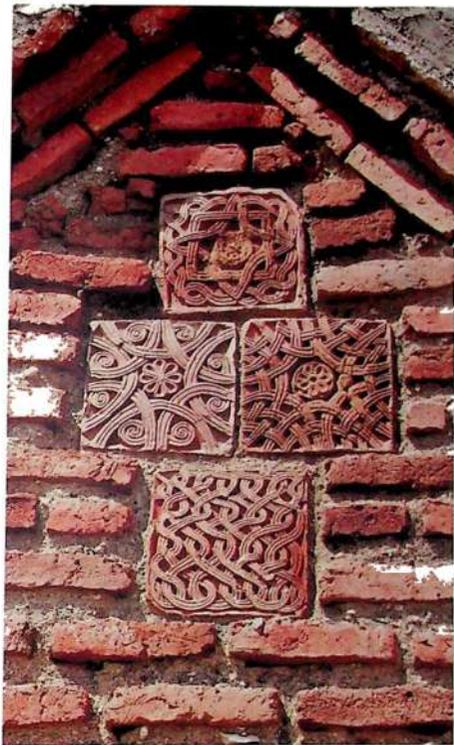
სურ. 215.
კერამიკული ფილა
ხიდარაშენის
ეკლესიიდან

წეხი, მოღიანად ან ნაწილობრივ მიწაში იყო ჩაგრილი და მყარ გრუნტზე იდგა. მას ქქინდა შეშის შესაკეთებელი გვირაბივებრივი ყელი, რომელიც კართი იხურებოდა. სულა ნაწილი გამოსაწევი აგურის დასაწეობად იყო განკუთვნილი. აგურებს ქურის იატაკიდან ამოყვანილ თაღებზე ალაგებდნენ. გამოწვის პროცესი რამდენიმე უტაბს მოიცავდა. თავიდან ერთი, ორი ან სამი დღის განმავლობაში (დრო ქურის სომასზე დამოკიდებული) ხდებოდა აგურის თანდათანობით გამოშრობა დაბალ ცეცხლზე, ბოლში. ამისთვის იყენებდნენ კენძებსა და ფურქურო შეშას. შემდეგ ხმელ შეშას უმატებდნენ და ცეცხლს აძლიერებდნენ. გამოწვის დასრულების შემდეგ ქურა რამდენიმე დღე ცივდებოდა⁶²⁰.

ტექნოლოგიურად მსგავსი წეხით მსადღებოდა კრამიტიც, მაგრამ სოგადად, მეკრამიტეობა უფრო რთულ ხელობად ითვლებოდა, ვიდრე მეაგურეობა⁶²¹. საკრამიტე მიწა იმავე ადგილას იჭრებოდა, ხდაც აგურის, თუქცა იყო განსხვავებაც – კრამიტის მიწა და აგურის მიწა ერთ ალაგს არის. სეკიდან აგურის მიწა, ფხვიერია, ქვეშ კრამიტისა, გოხია⁶²². კრამიტის ყალიბში, როგორც ჩანს, სოგჯერ ქსოვილს აფენდნენ (მისი ანაბეჭდი ცხადად ჩანს XV-XVI საუკუნეებით დათარიღებულ კალიბტერზე ბოლნისიდან)⁶²³. კრამიტის გამოსაწევი ქურა ისეთივე იყო, როგორც აგურისა. IX-X საუკუნეებით დათარიღებული სამი ასეთი ქურა გამოვლინდა რუსთავის ნაქალაქარსე⁶²⁴. მათ დანიშნულებას მიწმოხსნივე აღმონივნილი სამეურნეო ორმოები, რომლებიც გადაურთილი კრამიტის ნამტვრევებითაა სავსე. სამსავე ქურას ერთი სამუშაო მიყვანილი აერთიანებდა და, შესაბამისად, სამივე ერთი სახელონო უბნის ნაწილად არის მიჩნეული. სამივე

თხინი განსხვავებულის - 2,2×1,4 მ, 2,20×2,60 მ და 2,30×2,60 მ, მაგრამ კონსტრუქციული თვალსაზრისით ერთმანეთის მსგავსია. ხაზი მხრიდან მოწაში ნახშივლი, თახკეთხა გეგმის ქერის ქვედა ხართული ხავეციხურს წარმოადგენს. ზედა - გამოსაწაკე კამერას, რომლის იატაკში ასოქრულია დაახლოებით 20×8 სმ ზომის, არაწლირი ფორმის ხახვლები. კედლები შიგნიდან აგურითაა მოპირკეთებული და ხელაღ არის შეღებილი.

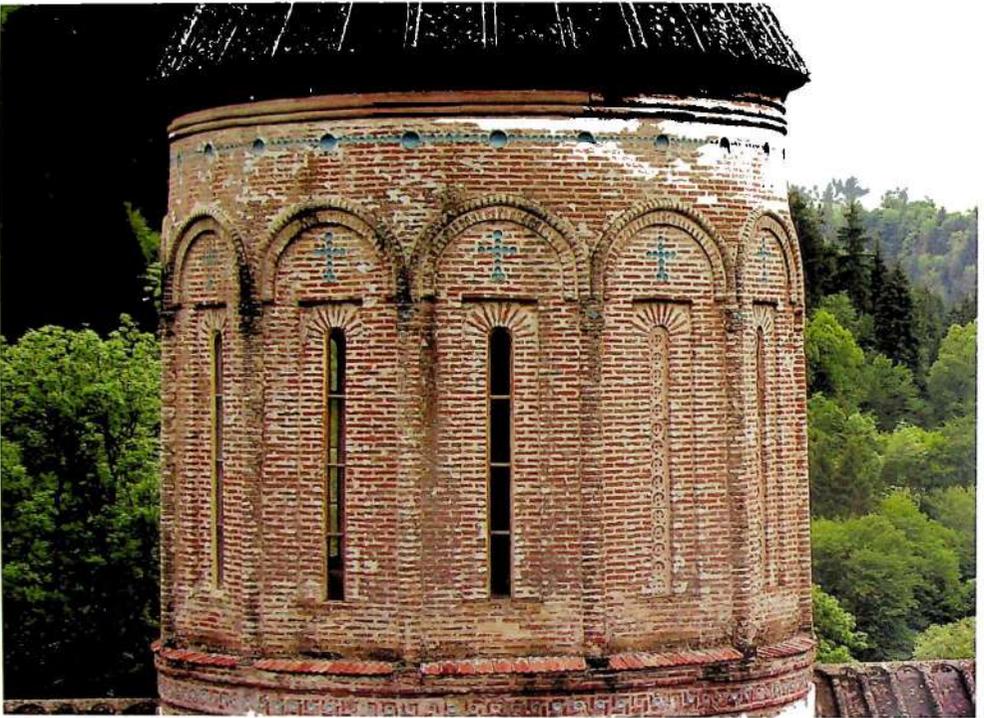
სამშენებლო კერამიკის თავისებურ ხახვობად შეიძლება ნაითვალის თხის რელიეფურ-გამოსახულებიანი ფილები (შორეკეცები). თხინი მხადლებოდა საგანგებო ეპიბით, რომელზეც გამოსახულება ნაღრმავებულად, ხარკისებრ შებრუნებულად იყო დატანილი, და შემდეგ გამოიწვებოდა. ასეთ ფილებს ათავსებდნენ შენობის ხახვრავზე ან ფახადებზე. ხახვრავის რელიეფური კერამიკული ფილების ექვდაზე მნიშვნელოვანი ნიმუშები, რომლებიც; წირქილისა და ეანჩაუთის კაბეის ეკლესიებიდან მომდინარეობს და VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება, დიდი ზომებით - 76,5×38,5 და 66,0×33,0 სმ - გამოირჩევა. მათ უმეტესობაზე წარმოადგენილია წმინდანთა მკერდსხეშითა გამოსახულებები წრიულ ნარჩიში, რამდენიმეზე ძველი ადოქმის ხეუკეები (დანელი ღომების ხაროში, დაეთისა და გოლიათის ბრძოლა - თხ. სქმით, გვ. 197).

კედლების მოსაპირკეთებლო შორეკეცები უფრო პატარაა, მათი უაღრესი ნიმუშები ასევე VIII-IX საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. შორეკეცზე შიომღვიმის მონასტრიდან გამოსახულია აბრაამის მსხვერპლშეწირვა (სურ. 214). მსხვილი კეტილი შეიარაღებული აბრაამისა და დანიელის სახეები ფიგურები პირაით „დაძმია“ მოქცეული. წითლად გამოიწვარი შორეკეცეი ნაღრამეხიდან (თეთრი წყაროს რაიონი, სურ. 215) გემიენებს მორბუნად ირმებსა და მტაცებელ ცხოველებს. ფიგურებს ფილის ზედა და შუა ნაწილი უკავიათ, ქვედა ნაწილი შეუვსებელია. კედლებზე ფილას კომპიხსაგან შედგენილი ხარხი შემოუყვება.

გვიანი შუა საუკუნეების რელიეფიანი შორეკეცების მრავალრიცხოვანი ნიმუშები შემოგვიჩინა საშუალო საუკუნისის ეკლესიიდან 15-ოდე მეტრით სამხრეთით მდებარე დარბაზულმა საშლოეკლემო, რომელიც აგებულია მერბი ფანასკერტელ-ციციშვილის საძეაღედ მისი მემკვიდრეების მიერ 1580-90-თან წლებში²². აგურით ნაგები პაწია შენობის თხხსავე ფახაღზე და ინტერიერში ნაღმულია კვადრატული კერამიკული ფილები (თავიდან იყო 38 ეალი, დარწენილია 28). საფასალო შორეკეცებს წეჭურთმა ამკობს (სურ. 216); შიგნით, საკერთხეულში ხატებიით ხართულ შორეკეცებზე გამოსახულია წმინდანთა ფიგურები, რომლებიც დაწინაგების გამო კარგად არ განირჩევა. ექვლა ფილა განსხვავებულია,

სურ. 216. საწკერისის დარბაზული საშილი ეკლე. კერამიკული ფილები აგმოსახელები ფახაღზე

სურ. 217.
ტიმოთეუბნის
კედლები.
მოტიკელი ფილები
გუმბათზე

რაც მოწმობს, რომ თითოეული მათგანი ცალკე დაემსაღებოთ. ზ. მასიურაძის მიხედვით, გამოსახულებები ყალიბით არ არის ამოწნეხილი, იხინი ხატრისითაა დარჩანილი უკვე შემავარგებულ გამოწვევად ფილებზე და შემდეგ არის გამოწვეარი ქერაში⁶²⁶ მასალა წვეულებრივი სააგურე-საკერამიკე თიხაა. მაგრამ მასში დაუმარტებიათ ბზე, რომელმაც გამოწვევის შემდეგ გაზარდა კერამიკელი პროდუქტის ფიროვნობა⁶²⁷

IX-X საუკუნეებიდან საქართველოში წნდება მოტიკელი სამშენებლო კერამიკა, რომელიც განსაკუთრებით ფართოდ იკიდებს ფეხს მომდევნო ასწლეულებში⁶²⁸. საგულდაგულიდ შერჩეული თიხისგან დამზადებული და კარგად გამოწვეარი, სხვადასხვა ფერის ჰიქურით დაფარული კერამიკელი ულემებრები განსაკუთრებულ დეკორატიულობასა და ფერადონების სხენდა ნაგებობას. ზემოთ უკვე იყო განხილული მოტიკელი კრამიკები, ანტეფიქსები და იატაკის ფილები. XII-XIII საუკუნეებში გვხვდება ასევე კედლის საფასადო წებობაში ნართული სხვადასხვა ფორმისა და ზომის მოტიკელი ფილები. ტიმოთეუბნის კედლების გუმბათის კედლის დეკორატიულ თაღებში ნაწერილია 9-10 სმ დიამეტრის ფორუხისფრად მოტიკელი დისკოებით გამოიქვანილი ჯერები. კარნისის ქვეშ გუმბათს გაუქვება ასეთივე დისკოების მწკრივი, რომელსაც თანაბარ მონაკვეთებზე ეოფს თაღების კლიტეებისა და ქუხლების დერებზე

ჩასმული იმავე ფერის, ოღონდ 2.5-ჯერ უფრო დიდი დიამეტრის, ლამბაკისებრ ნაღრმავებული მრგვალი ფილები (სურ. 217). ფირუსისფერი, ლურჯი, მწვანე ან წაბლისფერი ჭიქურით დაფარული შორენკეცები და აგურები დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი დმანისში, თბილისსა და რუხთაყში (სურ. 218, 219).

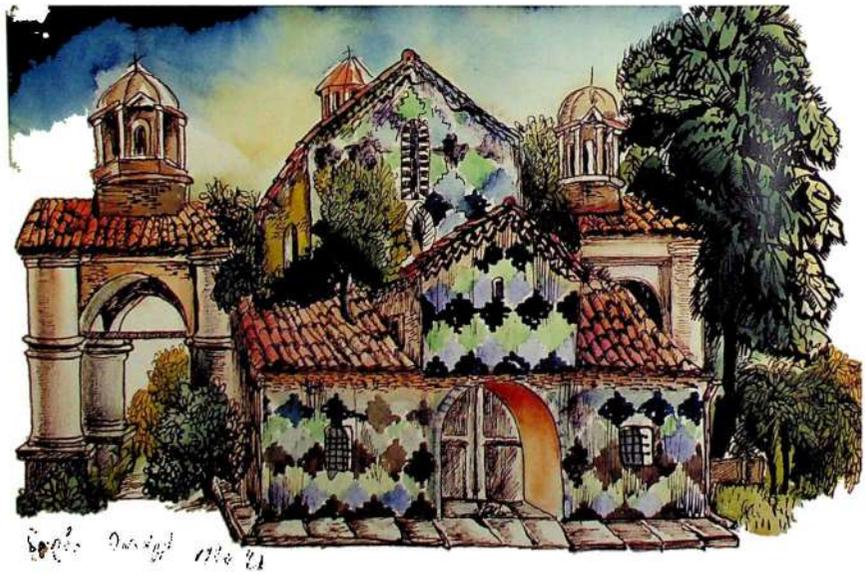
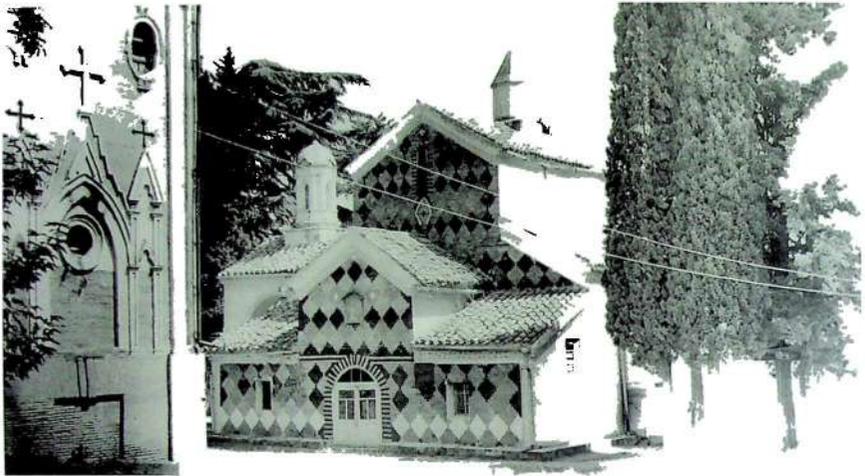
სურ. 218.
მოტიქული
ქვისწინაა ფილა

XIII-XVII საუკუნეებს შორის ნაქარბული ერთ-ერთი განასლების დროს მთლიანად მოტიქული აგურით ამოყვანეს ბოდბის მონასტრის ეკლესიის დასაფლეთი ფახადი (სურ. 220, 221). მისი უწყველოდ ფერადლოვანი დეკორი, რომელიც მთლიანად ჩამოთაღეს 1980-იან წლებში⁶², აგებული იყო მოწავე ლურჯი, მწვანე და ცისფერი ჭიქურით გამოყვანილი რომბების ბადის მოტიქსე. გადარჩენილი ნიმუშები მოწავეს, რომ აქ მოგრძო აგურთან ერთად, გამოყენებული იყო კვადრატულიპირიანიც, ბოლოსკენ დურხმანიით დავიწროებული (სურ. 222). არცერთ სხვა ქართულ ეკლესიაში ფერადი ჭიქურით დაფარული აგური ასეთი მასშტაბით არ ყოფილა გამოყენებული. საინტერესოა, რომ გათხრებისას ბოდბის მონასტრის ეზოში აღმოჩნდა კერამიკული ჭურჭული და გამოსაწვავი ქურა⁶³. შესაძლოა, მოტიქული აგურიც აქვე მზადდებოდა.

სურ. 219.
მოტიქული
აგური რუხთაყის
სახსილიდან

გვიან შუა საუკუნეებში მოტიქული აგურები და შორენკეცები შედარებით იშვიათია. მას ძირითადად იყენებდნენ – უთუოდ ირანული არქიტექტურის გავლენით – სასახლეების ინტერიერის გაფორმებაში. როსტომ მეფის თბილისის სასახლის აბანოს დიდი და მცირე დარბაზების ეკლესიები მოპირკეთებული ყოფილა მუქი და ბაცი მწვანე, ლურჯი, ღია ცისფერი და თაფლისფერი მოტიქული შორენკეცებით⁶⁴.

სამშენებლო კერამიკის სხვა სახეობათაგან აღენიშნავენ ხარკმლის ალათებს, რომლებიც ზემოთ (გვ. 180-182) უკვე იყო განხილული. ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში ცნობილი იყო კერამიკული ხარკოფაგები⁶⁵. გვიან შუა საუკუნეებში არის მთლიანი კონსტრუქციული ელემენტების თიხისაგან დაზადების ერთეული შემთხვევებიც. პართენოს ხარკაშნული ეპისკოპოსის მიერ ფინიხიანის მახლობლად 1713 წელს აგებულ ეკლესიაში კრიბტის სამლოცველოს ადგას ორი მეტრის დიამეტრის, კვრცხისებრი მოყვანილობის კერამიკული გუმბათი, რომელიც „შუაწელზე გადაჭრილი ქვეერის ზედა ნაწილს მოგვაფანებს“⁶⁶. გუმბათი საგანგებოდ არის გამოყვანილი და გამომოწარი.

მას აქვს ერდო, შიდა ზედაპირზე კი რელიეფური ჯერები და ხაღა დეკორი დაეყუება.

აქვე უნდა ითქვას მუნიციპალიტეტში ჩატანებული თიხის ჭურჭლის შესახებაც. ეს ხერხი, რომელიც არა მხოლოდ კონსტრუქციის შემსუბუქებას, არამედ ხმის გაძლიერებასაც ემსახურება, რომიდან მიდის⁶⁴ და მიღებული იყო ბიზანტიაშიც. აკუსტიკის გასაუმჯობესებლად ხაყელეხი შენობის ზედა ნაწილებში სოგჯერ თიხის ჭურჭლის ატანდნენ. ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოში ეს ხერხი ამ ეკლესიებში გვხვდება, რომლებიც მჭიდროდ არის დაკავშირებული ბიზანტიურ არქიტექტურასთან. დრანდის ტაძრის გუმბათის ეკლესიის ძირსა და გუმბათის შიშის ჩატანებულია 30-მდე ამფორა, შიდა სხეულს სხვა ტიპის⁶⁵ მოგვიანებით, ხმის რეზონატორებად ჭურჭლის ნაყოლებს წესი მიუღ საქართველოში ვერცხვდება⁶⁶. მაგალითად, XI საუკუნიდან მიყოლებული იხიი დასტურდება რაჭის თითქმის ყველა ეკლესიაში⁶⁷ ჭურჭლებს, როგორც წესი, აფხილის კონქში, ბუძის კამარაში ან აფრებში ატანდნენ. სოგჯერ სხვა ადგილებშიც (დიდი ზომის ცაფურა ხელაღები ეურტიკალურ მდგომარეობაში სამწებელი იყო გუდრუხის ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის თაღების კეხებში⁶⁸). მათი ზომა და რაოდენობა ეკლესიის ზომებზე იყო დამოკიდებული. ჯაიხუბანში, პატარა ონხა⁶⁹ და წუნდაში სულ ორ-ორი ჭურია ნაღმელი, რაც საეხეთი საქმარისი იქნებოდა მომცრო დარბაზული შენობებისათვის, დიდ გუმბათიან ეკლესიას ბევრად მეტი რეზონატორი ესაჭიროებოდა. ბარაკონის (1753 წელი) ტაძარში ჭურჭლები თითხავე აფრანა ნახსული, კიდევ ოთხი განთავსებულია დასაქალეთი მკლავის კამარაში და სამ-სამი წრდილო-დასაქალეთი და სამხრეთ-დასაქალეთი კუთხის კამარებში⁷⁰.

შუა საუკუნეების საქართველოში წყალმომარაგების სისტემის აუცილებელი ელემენტს წარმოადგენდა კერამიკული მილები. მათ მოიხმარდნენ მიღსადენების ახაგებად, აბანოებში ცივი და ცხელი წყლის გასაშუებად, საეურტიკო ციოდ, კალიორიფერის საურდენებად და სხვა. კალიორიფერის ფაჯრანი ხეუტების უადრეხი ნიმუშები გამოვლენილია ურბნისისა და შუხუთის აბანოებში⁷¹ (III-IV საუკუნეები). მილებს აქვს მართკუთხა ფორმის მოგრძო გამჭოლი დიობები, რომლებიც სვეტების შიგნით და გარეთ თანაბარი რემპრატურის დაცვას უსრუნველყოფდა (სურ. 223). ადრეესტიტიანიული ხანის ცივი და ცხელი წყლის მილები ნაბუნია ნოქალაქეხსა და გულაგაში (სურ. 225). შუხუთის აბანოში აღმოჩნდა საგანგებო წერტილი დიობებით დასურტული მილები, რომლებიც გამოიყენებოდა ნახმარი წყლის გადასადგურებად (სურ. 224).

წყალხადენების მშენებლობა განსაკუთრებით ფართოდ გაიშალა XII-XIII საუკუნეებში და მიუღი საქართველო მთიციუ. შესაბამისად უნდა განვიხილო არქიტექტურული კერამიკული მილების წარმოებაც. გელათის წყალხადენი, ხოვარაუღად, მონასტრის მშენებლობის დროსვე, XII საუკუნის პირველ ათწლეულებში გაკეთდა. მისი სთავე ნაგებობა წარმოადგენს ქვით გამოყვანილ

სურ. 222.
მოტიკული აფრე
ბოღბის ეკლესიაში

მთიანეთში
მთარეს
სურ. 220.
ბოღბის ეკლესია,
1970-იანი წლების
ფოტოსურათი

სურ. 221.
ბოღბის ეკლესია,
ე. ხეულდინის
აქორელი,
1920-1921 წლები

ხურ. 223.
კალდორიფერები
შესხუთის აბანოდან

ხურ. 224.
წელის მიღები
შესხუთის აბანოდან

მიწისქვეშა დარბაზს, რომელშიც გროვდება კლდის ქანებიდან გამოძეული წყაროს წყალი. აქედან ის 180 მ სიგრძის ვიწრო გვირგვინის იატაკში ჩაწყობილი კერამიკული მიღებით მიედინებოდა მონასტრისაკენ (1903 წელს წყალსადენი შეაკეთეს და ძველი მიღები გამოცვალეს).

სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მშენებლობის ამბავი გადმოცემულია თამარ მეფის 1195 თუ 1196 წლის ე. წ. „სხალტბურ“ ხიგელში⁴². მშენებლობის თაოსანი იყო თამარ მეფის მწიგნობართუხუცეები ანტონი ჭყონდიდელი, წყალსადენი, რომელიც სამ წელიწადში აიგო, ორი სხვადასხვა ტრასით ამარაგებდა წყლით შიომღვიმის მონასტერსა და სოფელ სხალტბას. მისი საერთო სიგრძე 7 კმ-ს შეადგენდა. გათხრებისას გამოვლინდა წითელი ფერის კარგად გამოშვარი თიხისაგან დამზადებული სამი სხვადასხვა ზომის მიღები. მონასტრის წყალსადენის მიღები მსხვილი ყალიბით არის გაკეთებული. მათი სიგრძეა 55 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 19 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 16 სმ⁴³. ასევე მონასტრის მილსადენისაა შედარებით მცირე ზომის მიღები: სიგრძე – 43 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 16 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 10 სმ. ისინი გვიან შუა საუკუნეებში წყალსადენის შეკეთების დროინდელი უნდა იყოს. მიღების შიდა კედლებზე ხრახნის მსგავსი, სპირალის ფორმის წრეებია გამოხატული. მონასტრის ტრასაზე მიღები დუღაბის გარეშე იყო ჩაწყობილი და ერთმანეთს შემაკავშირებელი ხსნარის გარეშე ებმოდა⁴⁴. კიდევ უფრო მცირე ზომის მიღები (სიგრძე – 47 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 11 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 10 სმ) სოფელ სხალტბისკენ მიმავალი წყალსადენისაა. ამ ტრასის ნახევარზე მიღები დადავლებული იყო, დანარჩენ მონაკვეთზე უღელბაოდ ებმოდა ერთმანეთს.

იქ, სადაც მიღები ძალიან ყუხიერ ნიადაგზე უღელბაოდ იყო ჩაწყობილი, ნიადაგის გახამაგრებლად საგანგებო ზომებს მიმართავდნენ. მიღების ორსავე მხარეს 20 სმ-ის დაშორებით ჩაწყობილი ხის ფიცრები აღმოჩნდა მონასტრის წყალსადენზე, ხალო სოფლის მილსადენი ქვისა და აგურის კედლებით იყო გამაგრებული⁴⁵.

მილსადენის მკვეთრი მობრუნების ადგილებში იყენებდნენ მოღუნულ მკლავეს, რომელიც ორ ჩვეულებრივ მილს შორის თავსდებოდა. სისტემის მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენდა ერთმანეთისაგან გარკვეული დაშორებით

სურ. 225.
წელის მილი
გულაიდან

სურ. 226.
წელის
გამსაწლებელი
თანვირი

ნაწყობილი კერამიკული თანვირები – საკონტროლო ჭები (სურ. 226). თანვირას, რომელიც მოყვანილობით ჭურს წააგავს, გვერდებზე მკლავები აქვს. მილი მის ერთ განიერ მკლავს უკავშირდებოდა, ხოლო მეორე ვიწრო მკლავით თავად თანვირა იყო ჩასმული მილში. სახურავად მას რიყის ქვას ან ხის ფირფიტას აფარებდნენ. სოფელ ხსალტბის ტრასასე მანძილი საკონტროლო ჭების შორის სათავესთან 80 მეტრს, ხოლო ბილოში 30 მეტრს შეადგენდა. მონასტრის წყალსადენზე მხოლოდ ერთი თანვირა აღმოჩნდა. თანვირების მეშვეობით მილსადენის მეთვალყურეები აკონტროლებდნენ მის გამართულად მუშაობას და დანიშნულების ადგილამდე წელის შეუფერხებლად მიწოდებას⁶⁶.

ტექნიკურად ურთულეს ნაგებობას წარმოადგენდა 1156-1184 წლებში მოწყობილი ვარძიის წყალსადენი⁶⁷. ის სათავეს ზედა ვარძიის ხეში იღებდა. კერამიკული მილებისაგან შედგენილი 3,4 კმ სიგრძის წყალსადენი მიწისქვეშა გვირაბით იყო გაყვანილი. ოსტატები ჯერ გვირაბს კეთდნენ კლდეში, შემდეგ გვირაბის ძირს აღრმავედნენ და მასში თიხის მილებს აწყობდნენ. ისინი სუფთა კირის ხსნარით იყო ერთმანეთსე გადაბმული და შემდეგ სქელ, ქვიშარავე ხსნარში ჩამაგრებული. ვარძიის წყალსადენის მილების სიგრძე საშუალოდ 45 სმ-ს, ხოლო შიდა დიამეტრი 11-12 სმ-ს აღწევდა. განიერი გვირაბი წყალსადენის მეთვალყურეებს საშუალებას აძლევდა თავისუფლად ემოსრავათ და შეემოწმებინათ წყალსადენის მუშაობა, ამიტომ აქ თანვირები არ გამოუყენებიათ. 1283 წელს სამცხეში მომხდარი ძლიერი მიწისძვრის შედეგად ვარძიის კლდე ჩამოქცა, მასთან ერთად დაინგრა წყალსადენიც. მოგვიანებით ის ადგილ-ადგილ შეაკეთეს – კლდე ირიბად ჩაჭრეს და მასში კირის დუღაბით მილები ჩამაგრეს (სურ. 227).

ნადარბაზუვის წყალსადენის სათავე სასახლიდან 6 კმ-ით დაშორებულ მთაზე მდებარეობდა. წყალსადენის გაყვანის მთავარი სირთულე ის იყო, რომ სასახლესთან მიახლოებისას მას აღმართი უნდა დაეძლია, შესაბამისად ის

ხურ. 227
ქარბოს მონასტერი.
წელის მიღი

ჭაელის პრინციპზე ააგეს⁶⁴⁸. წყალსადენი, წეხისამებრ, შედგება კარგად გამოშ-
წვარი სქელკედლიანი (2,5-3 სმ) კერამიკული მიღებისაგან, რომლებსაც შიგნით
ხრახნილის მსგავსი ხაზები დაჰყვება - მათში გატარებული ხარხის კეფლი.
მიღების სიგრძე 45 სმ-ია, რაც ასევე ტიპურია ამ პერიოდისათვის. თანადროული
ნიმუშებისაგან მათ განასხვავებს მხოლოდ საგრძნობლად წაგრძელებული
(6-8 სმ) ქიმი და დიდი სხვაობა განიერ და ვიწრო ბოლოებს შორის⁶⁴⁹

ჭაელის პრინციპზე იყო აგებული შხევის ციხის წყალსადენიც. მისი სათავე
ციხიდან 2 კმ-ით იყო დაშორებული და მათ შორის დონეთა სხვაობა 25-30 მეტრს
აღწევდა. წყალსადენის 45-50 სმ სიგრძის კერამიკული მიღები ერთმანეთზე
კირის ხსნარით იყო გადაბმული. იმ მონაკვეთზე, სადაც წყალი აღმართზე წნევით
უნდა ასულიყო, უფრო გრძელი (70 სმ-მდე) და ვიწრო მიღები ჩააწყვეს⁶⁵⁰.

XII საუკუნით დათარიღებული წყალსადენი გამოვლენილია თბილისშიც.
მისი კერამიკული მიღებისაგან შედგენილი ტრასა მთაწმინდის კალთაზე გა-
დიოდა. ადგილზე აღმოჩნდა სულ ოთხი მიღი (ვიწრო თავის დიამეტრია - 7,5 სმ,
განიერი ბოლოსი - 10 სმ, ხოლო სრული სიგრძე - 50-52 სმ⁶⁵¹).

გონიოს ციხის სასმელი წყლით მოსამარაგებლად XIV-XV და XVI საუკუნე-
ნებში ერთმანეთის გვერდგვერდ ორი მილსადენი გაიყენეს⁶⁵². მათი კერამი-
კული მიღების ფორმა უნეულოა. XIV-XV საუკუნეების მიღები „წელისა

გამოყვანილი“. მათი სიგრძეა 43 სმ, შუა ნაწილის შიდა დიამეტრი – 14,3 სმ, ხოლო თავისა და ბოლოს შიდა დიამეტრი – 16,5 სმ. თეთრი ყურის თიხისგან დამზადებული მიღები ერთმანეთში ღრმად ჯდება და მათი გადაბმის ადგილები კირის ნაცვლად თიხით იყო შევსებული. XVI საუკუნის მიღები, პირიქით, თავსა და ბოლოში ვიწროვდება, შუა ნაწილი კი გამობურცული აქვს (ზომები: სიგრძე – 50 სმ, შიდა დიამეტრი შუა ნაწილში – 16,2 სმ, თავისა და ბოლოს შიდა დიამეტრი – 11,8 სმ).

გვიანი შუა საუკუნეების წყალმომარაგების ნაგებობათაგან აღსანიშნავია წაქისის ხევის წყალსადენი⁶¹. მისი მიღები (სიგრძე – 46 სმ, განიერი ბოლოს დიამეტრი – 12,4 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 8,4 სმ) აგურის წყობაში იყო ჩაყოლებული. ამ წყალსადენს, თანგირების ნაცვლად, აგურის სამეთვალყურეო ჭებით აკონტროლებდნენ. თბილისის სხვადასხვა ნაწილში აღმოჩენილია ამავე პერიოდის რამდენიმე წყალსადენი⁶², რაც მოწმობს, რომ ქალაქი წყლით უხედა მარაგდებოდა.

3. კირი, ბაჭი და თაბაშირი

კირი მიიღება კირქვის (CaCO_3) დაწით დაახლოებით 1000 გრადუს ტემპურატურაზე. დაწვისას კირქვიდან გამოიყოფა ნახშირბადის დიოქსიდი (CO_2) და რჩება დაუშლელი ანუ „ჩაუმკრალი“ კირი (CaO). შემდეგ მას წყალს ასხავენ, რის შედეგადაც კირი იშლება (ამ დროს დიდ სითბოს გამოიყოფის⁶³) და იქცევა მაწვნისებრ მასად. დაშლილ კირს ინერტულ მასალებს ამატებენ და იღებენ დუღაბს – სამშენებლო ხსნარს, რომელიც შუა საუკუნეებში გამოიყენებოდა ქვის ბლოკების თუ აგურების ერთმანეთთან შესაკავშირებლად.

ლეონტი მროველი ქვეთკირის ტექნიკის ქართლში შემოტანას არდამ ერისთავს (ძვ. წ. V საუკუნის ბოლო) მიაწერს: „მანვე მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვთკირითა. და აქამომდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვთკირისა. და ამის გამო დაისწავლეს ქვთკირი“⁶⁴. ძნელია ითქვას, რას ეფუძნება ეს გადმოცემა, მაგრამ ის სულ ცოტა ოთხი საუკუნით „აქელებს“ საქართველოში კირის დუღაბის გაერცვლებას.

შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოს როგორც საეკლესიო, ისე საერო არქიტექტურაში კირი ძირითადი მასალაა დუღაბის დასამზადებლად. უკვე ელია, მშენებლებს კარგად ესმოდათ, რომ შენობის მდგრადობა დიდწილად სწორედ კირის ხსნარის ხარისხზე იყო დამოკიდებული. ეს ჩანს თხზულებებშიც, რომლებშიც ამა თუ იმ მშენებლობის ამბავია გადმოცემული. ადგილი ხანძარის მონასტრის ახალი ეკლესიისათვის, გიორგი მერნულეს თქმით, „ქვეთკირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დააეაქეს“. აქვე ვიგებთ, რომ კირს მშენებლები წონით ყიდულობდნენ და „ფრიად შორით“ მოჰქონდათ⁶⁵. ხანძარის ეკლესიისთვის რომ განსაკუთრებით ძლიერი შემაკავშირებელი ხსნარი უხმარათ, ამას მისი დღევანდელი მდგომარეობა მოწმობს – შენობის გუმბათქვეშა კონსტრუქცია ერთიან მტკიცე მასად არის შეკრული. ის კელაე დგას, მიუხედავად იმისა, რომ ორი საყრდენი ბურჯი ფაქტობრივად გამოცლილი აქვს. მაღალხარისხიანი ძლიერი დუღაბის გამოყენება ზოგადად დამახასიათებელია X–XI საუკუნეების ქართული არქიტექტურისათვის. ამის დადასტურება სხვა რეგიონებშიც მოიხსენება – ბზიფში, მაგალითად, კირის დუღაბი ისეა გამაგრებული, რომ ქვებზე უფრო მტკიცეა⁶⁶.

თბილისის „კლურჯი მონასტრის“ კედლებამ აწვეწა, რომ შენობის სხვადასხვა ნაწილებისათვის სხვადასხვა სიძლიერის დუღაბი იხმარებოდა. მისიდაე კონსტრუქციებში (გუმბათის ყელში, გუმბათქვეშა თაღებში) იყენებდნენ განსაკუთრებით მაღალი სიმტკიცის კირხსნარს, კედლების ცალკეულ ნაწილებში – უფრო სუსტს⁶⁰.

სამშენებლო კირის დამზადების შუახაუკუნოვანი წესი მეტნაკლებად შეიძლება წარმოედგინოთ გვიანი ეთნოგრაფიული მასალის მოშველიებით. კირს იღებდნენ კირქვის (ზოგჯერ რიყის ქვისაც ახმარდნენ) დაწითი სავანგებო ნაგებობაში – საკირეო⁶¹. ეთნოგრაფიული მონაცემებით ცნობილი გვიანდელი საკირე ერთჯერადი კონსტრუქციაა და მოლიანად დასაწვავად გამოიხსნული ქვებით არის აშენებული⁶². მისთვის წინასწარ ითხრებოდა წრიული ორმო დაფერდებულ ადგილზე. ფერდობის მხრიდან ამ ორმოსკენ ჭრიდნენ დაახლოებით ერთი მეტრის სიგანის დერეფანს შუშის შესაქეთებლად. საკირე იგებოდა კირქვის მცირე ზომის ნატეხების მშრალი წყობით. მათ ნაწილობრივ აიშუშაებდნენ, რათა მიედროდ მოეგოთ ერთმანეთსე და მდგრადი კონსტრუქცია მიეღოთ. დიდ ქვებს საკირეში არ ხმარობდნენ, რადგან მათ ცვეხლი ვერ ეყოფა და დაუწვავს ტოვებდა. საკირეს ამოყვანის პროცესში ქვის ყოველ მომდევნო რიგს წინასთან შედარებით ოდნავ წინ წუედნენ და ცვეხლის ადგილს თანდათან კონუსისებურად ავიწროებდნენ. შესაბამისად, იზრდებოდა სივრცე ორმოს კედელსა და საკირეს შიდა წყობას შორის. ამ ადგილს მოლიანად ქვით აესებდნენ. საკირეს აგება რთული ხელობა იყო, რომელიც ცოდნასა და გამოცდილებას მოითხოვდა. დიდ საკირეს, სეველებრივ, სამი დღე აშენებდნენ⁶³.

საკირის ამოყვანას მოჰყვებოდა მისი დაწვის ხანგრძლივი პროცესი. ჯერ ანთებდნენ მხრისოლაჲ, ძნელად საწვავ კუნძებს, შემდეგ კი უკეთებდნენ ხმელ შუშას და კირს ძლიერ, გაუწელებელ ცვეხლზე წვაებდნენ. დაწვის დასრულების შემდეგ საკირის გაცილებას ერთი კვირა სჭირდებოდა. ამის მერე დაუშლელ კირს ამოიღებდნენ, სავანგებო ორმოში იაყრიდნენ, ცოტა წყალს ასხამდნენ და აცლიდნენ, სანამ კირი მოლიანად დაიშლებოდა. წყალდასხმული კირი სამ წლამდე ინახება, მაგრამ მშენებლობაში გამოსაყენებლად განსაკუთრებით კარგია ახალდამწვარი კირი⁶⁴.

ხარისხიანი სამშენებლო ხსნარის მისაღებად დამზდილ კირს ინერტულ მასალებს უმატებენ. შუა საუკუნეების საქართველოში ყველაზე გავრცელებული დანამატები იყო ქვიშა და ხრეში (ღორღი). ტბად დაუსერისძეს, რომელსაც გარკვეული გამოცდილება აქონდა სამშენებლო საქმეში, თავის თხზულებაში ნახსენები აქვს „ღორღისა და კირისა შთახსმა“ და „ზეულა ქვშისა კირსავე თანა“⁶⁵. დუღაბის გადარევის პროცესი ნაიენებია ქოროღოს ეკლესიის კარნიშის ერთ-ერთ რელიეფზე (სურ. 70).

ინერტული მასალის შემადგენლობა და დუღაბის კონსისტენცია დამოკიდებული იყო მის დანიშნულებაზე. კედლის გულისათვის გამოსაყენებელი დუღაბი უფრო თხელი უნდა ყოფილიყო, რათა ჩახსმისას ყველგან შეედწია. მასში, გარდა ქვიშისა, უხვად უმატებდნენ ღორღსა და კენჭებს. ნაპრალების ამოსაღესად ხმარობდნენ უფრო სქელ, პასტისებრ ხსნარს, რომელიც კენჭებს არ შეიცავდა. განსაკუთრებულად მზადდებოდა კირის ხსნარი კედლების შენადესი ბათქაშისათვის. მასში მხოლოდ სუფთად გაცრილ ქვიშას ურევდნენ. ამასთან, კირისა და ქვიშის წილი სხვადასხვა დროს ძლიერ განსხვავებული შეიძლება ყოფილიყო. საყარის წმ. საბას ეკლესიის ინტერიერის შელესილობის

სხვადასხვა ადგილებში ფარდობა კირსა და ქვიშას შორის არის 1:1, 4:1, 5:1, 10:1, 15:1, რაც ბათქაშის მრავალგზის განახლებას მოწოდებს⁶⁵.

ატენის სიონის გუმბათის გახსნიას გაირკვა, რომ ის სხვადასხვა ეპოქის სხვადასხვაგვარი დუღაბის სამ ფენას შეიცავს. თავდაპირველ (VII საუკუნის?) სამშენებლო ხსნარში ინერტულ მასალად წმინდა ქვიშა ნახმარი, რის გამოც ის თეთრი შეფერილობისა და წვრილმარცვლოვანი სტრუქტურა აქვს. XI საუკუნის რემონტისდროინდელი დუღაბი შეიცავს პატარა შავ კენჭებსა და დიდი რაოდენობით მსხვილ შავ ქვიშას, რაც მას მუქ ფერს ანიჭებს. გვიან შუა საუკუნეებში გუმბათის შეკეთებისას გამოუყენებიათ მოყვითალო კირხსნარი, რომელშიც შერეულია მსხვილი მოგრძო (15-18 მმ) კენჭები, კრამიტის ნამკერეეები და ქვის წვრილი ნატეხები⁶⁶.

კირში შესარევი ქვიშა, როგორც წესი, მახლობელი მდინარიდან მოაქვინდათ. ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის წინამორბედი, VII საუკუნის ეკლესიის კირხსნარში შერეული იყო რიონის ქვიშა, რის გამოც დუღაბს ტყეითფერი დაკრავდა⁶⁷. შიდა ქართლისა და თბილისის ბევრ ეკლესიაში – მაგალითად, ანისისხატში, სამწვერისში, „ღურჯ მონასტერში“ – დუღაბს, ქვიშის გარდა, მტკვრის წვრილი ხრეშიც ურევია⁶⁸.

ქვიშის სხვადასხვაგვარი შემადგენლობა განაპირობებს ვარიაციებს დუღაბის სტრუქტურაში. ყველაზე ხშირად ის შეიცავს კალციტსა და კვარცს, მაგრამ მცირე რაოდენობით შეიძლება იყოს სხვა მინერალებიც (იხ. ტაბულა 1).

	კალციტი	თაბაშირი	იქსიტი	იმიტი	კლასიფილიტი	მუსკოლიტი	სიცილიტი	აიტი
ნინოწმინდა	+		+++	+		+	+	+
მცხეთის ჯვარი	++	+	+++		+	+		+
ძველი შუამთა (დიდი გუმბათიანი)	+		+++		+	+		+
გურჯაანი	+++	+	+++	+	+	+		+
თელოვანი	+++		+					+
კვებერა	+++		+++	+	+			+
აღავერდი	+++		+++	+	+	+		+

ტაბ. 1. დუღაბის ნიმუშების რენტგენოსტრუქტურული ანალიზის შედეგები⁶⁹
(+++ აღნიშნავს დიდ რაოდენობას, ++ საშუალოს, + მცირეს).

კირის ხსნარში შესარევედ გამოიყენებოდა დაფხენილი კვრამიკაც – აგური, კრამიტი, ჭურჭელი თუ სხვა. ეს ძველი რომაული მეთოდი⁶⁹, რომელიც ფართოდ იყო მიღებული ბიზანტიის იმპერიასა და კიევის რუსეთში⁷¹. ითვლება, რომ კვრამიკის ფხენილი სრდის დუღაბის უინვამედგობასა და ჰაერმედუგობას. კირის ხსნარს ის სპეციფიკურ მოვარდისფრო ტონს აძლევს. საქართველოში ეს ხერხი გავრცელებული ჩანს ანტიკურ ხანაში (მცხეთის აკლდამა, ძალიან აუს⁷²), მაგრამ შუა საუკუნეებში კვრამიკის ფხენილს კირის დუღაბში

სურ. 228.
გაჯ სუ
შესრულებული
მოსკულობის
ფრაგმენტი
რუსთავის
სახსლდანი

სურ. 229.
გაჯ იო ნაძერწი
დეკორის ფრაგმენტი
რუსთავის
სახსლდანი

იშვითად ურეკდნენ და ისიც მცირე რაოდენობით (ქუთაისის შიდა ქალაქის ეკლესია – VI საუკუნე⁶²).

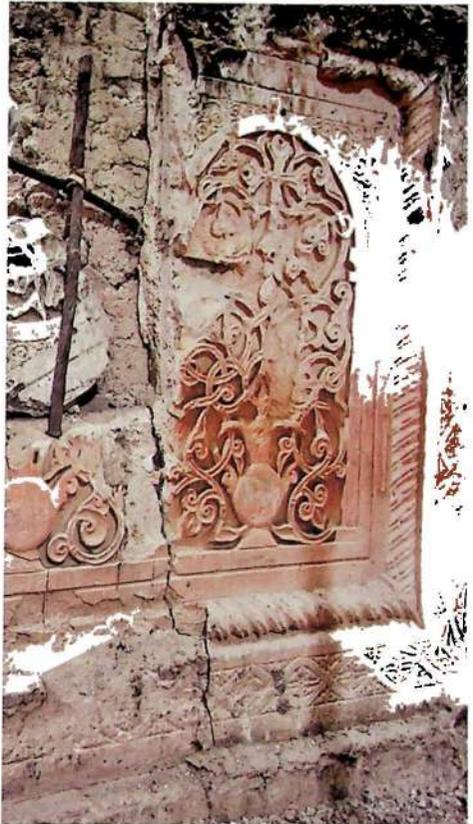
სოგჯერ კირის დუღაბში ურეკდნენ ბზეს (დადასტურებულია, მაგალითად, თიანეთის ხიონში⁶³). თუ შესაძლებლობა აქონდათ, დუღაბს მეტი სიმტკიცის მისანიჭებლად ამატებდნენ დიდი რაოდენობით მცენარეული ან ცხოველური ცილის შემცველ ორგანულ ნივთიერებებს: ქერის ფქვილს, კვერცხის ცილას, რძეს, ხაჭოს, ხარის ხისხლს და სხვა⁶⁵, ეს წესი ფოლკლორშიც არის ახასხული.

საქართველოში ადრეული ხანიდან ცნობილია გაჯი – თიხისა და თაბა-შირის შემცველი ქვისებრი ქანის გამოწვით მიღებული ნივთიერება, რომელსაც ფქვავენ და წყალში ურევენ. მიღებული მასა კარგი მასალაა კედლების შესა-ღებლად და დეკორატიული ელემენტების გამოსაყვანად, მაგრამ გაჯი იოლად ისრუტავს ტენს, ამიტომ მისი მოხმარების სფერო შესწუდებულია – მას, როგორც წესი, მხოლოდ შენობის შიგნით იყენებენ. ნახტაკის ველზე გათხრილი ადრექრისტიანული სამნავიანი ბაზილიკის კედლები 8-10 მმ სისქესე გაჯით იყო შედგენილი⁶⁶. XII-XIII საუკუნეებში გაჯი ფართოდ გამოიყენებოდა საერო არქიტექტურაში ინტერიერის შესაღებლად და მორთულობის გამოსაყვანად. რუსთავის სახსლს მელთხე ოთახის ჭერს აქონდა გაჯით ნაძერწი კარნიზი და დეკორატიული დეტალები – ვარდულები, წნულები, ვარსკვლავები, რომლებიც შავად, ცისფრად, წითლად და ყვითლად იყო დაფერილი⁶⁷ (სურ. 228, 229).

სამშენებლო ხსნარის ფუნქციით გაჯი გვიან შუა საუკუნეებამდე თითქმის არ გამოიყენება. როგორც გამოჩანისი, შეიძლება დაეხასხელოთ რუსთავის ციხის შიდა სტუდის (IX-X საუკუნეები) კოშკები, რომლებიც ამოყვანილია ალიზით გაჯსე⁶⁸. XVII-XVIII საუკუნეებში გაჯს სოგჯერ კირის დუღაბის მაგიერად იყენებენ საფორტიფიკაციო ნაგებობებისა და საცხოვრებელ სახ-ლების მშენებლობაში. სოგადად, ამ პერიოდში გაჯის მოხმარება მკვეთრად იზრდება. ბევრი სამშენებლო საბუთის ხარჯთა ნუსხაში მოიპოვება ცნობა გაჯის შექმნის შესახებ⁶⁹.

XVII საუკუნის ბოლოდან აღმოსავლეთ საქართველოში დაიწვეს გაჯის გამოყენება კანკელების გასაფორმებლად. აგურით ან ნატეხი ქვით ნაგებ

კანკელებს სქლად ღუხაჯინენ გაჯით და ზედ ორნამენტული შემკულება გამოაქვდაო. ასეთი კანკელის ექვლაზე შთამბეჭდავი ნიმუში თბილისის ხონის ტაძარში დაიდგა აღა მამკად ხანის შემოსევის შემდეგ. 1795-1800 წლებს შორის. მისი ოსტატი იყო ათონელი ბერი სოსიმე, რომელიც საპარავლოდ მანამღე დაეთვარეჯის მონასტრებისთვის მუშაობდა. თანამედროვეთა მოწმობით, კანკელი არა მხოლოდ მდიდრულად მოსკეტრთმებული, არამედ მოსკრთვილიც იყო (აიღეს 1850 წელს)⁶⁰⁴. უფრო ადრე გაჯის კანკელები გაქეოდა პართენოს ხარკანხელის აგებულ ეკლესიაში ფონსოვანთან (1713 წელი), დიდოსრქის მონასტერში (1751-1761 წლები), გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერში (1760-იანი წლები), გარეჯის ღაერის მკრე ეკლესიაში (1782 წლის ახლოს), თხინვალის წმ. გიორგის ეკლესიაში (XVIII სოკუენის II ნახევარი) და სხვა⁶⁰⁵.

სურ. 230.
ოხანის ასდღება,
თაბაშირის კანკელი

გაცივლებით უფრო ადრეულ ხანას – XI სოკუენეს მიიკუთვნება ჯგუჯი კანკელებისა, რომლებშიც ქვის საფუძეულზე თაბაშირის სქელი ფენა დაიდებული. ამ ფენაზე იკუთებოდა მდიდრული ორნამენტაცია და, ზოგჯერ, როგორც ნანს, ფიგურული რელიეფებიც. თაბაშირის კანკელის გაერცულების ძირითადი არგალი დასავლეთ საქართველა. ცნობილია მისი სრულად ან ფრაგმენტულად შემორჩენილი ნიმუშები სპეთის „სედა მაცხოვრის“, საეანეს წმ. გიორგის, ჯრუქის მონასტრის, ღიხნეს, პატარა ონის, ქედისუბნის მთავარანგელოზის (რაჭაში), მუნფის (ქვემო სვანეთში) ეკლესიებში.

ქართლსა და კახეთში ასეთი კანკელები შედარებით იშვიათია (იკვი, იქელი შუაშთის გუმბათიანი ეკლესია, ოხანის ამდღება – სურ. 230)⁶⁰⁶.

ზოგჯერ თაბაშირს ურეკდნენ ინტერიერის შესაღეს ბათქაშში⁶⁰⁷, მაგრამ ზოგადად მისი გამოყენება შუა სოკუენების მშენებლობაში შესულველი იყო.

4. სპოლია

სპოლიის ადრინდელი სამშენებლო მახალისა და ცადკული არქიტექტურული დეტალების მეორადი მოხმარება მიდებული იყო უკვე ანტიკურ პერიოდში. ეს მოვლენა ადრეული დროიდან დასტურდება საქართველოშიც. ვანის ელინისტური ხანის შენობებში დამატებით საშენ მახალად V-IV სოკუენეთა დანგრეული ნაგებობებიდან აღებული თეთრი კირქვის ბლოკები გამოყენებული⁶⁰⁸.

სურ. 231.
სურთაჲს ეკლესია
(ხაბერსეთი).
ანტიკური სვეტების
ქეების მეორადი
გამოყენება კედლის
წიობაში

განსაკუთრებით ფართოდ იყენებდნენ სპო-ლიას ადრექრისტიანულ ხანაში, როცა ფუნ-ქციადაკარგული წარმართული ტაძრები და ანტიკური სასოკადოვბრივი ნაგებობები ეკლესიების მშენებელთათვის ხარისხიანი მზა საშენი მასალის ამოუწურავ წყაროდ იქცა⁶⁵⁵ ამ შენობებიდან წამოდებული სვეტებით, კაპიტულებით, კარნიშებით თუ უბრალოდ თლილი ბლოკებით იგებოდა უამრავი ადრექრისტიანული ეკლესია მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთში (ეყელასე ცნობილი მაგალითები ხანტა კოსტანცა, ლატერანის ბაზილიკა და ბაპტიკეროუმი რომში). 458 წელს სპოლიის გამოყენება სავანებო კანონით იქნა დუკალიზებული⁶⁵⁶, თუმცა ის ადრეც – უკვე კონსტანტინეს ხანიდან – არ იზღუდებოდა.

არსებობს ყრიად ხაინტერესი – თემცა კი არასანდო – ცნობები საქართველოში ანტიკური სპოლიის გამოყენების შესახებ საეკლესიო მშენებლობის პირველხავე ეტაპზე კოპტების არაბული სენიქსარი (XII საუკუნე?) მიკვითხრობს, რომ წმ. ქალწულმა თეოფანოსტამ (ასე იწოდება იბერიის განმანათლებელი) ლიცვის ძლით ხასწაულგობრვად გადმოიტანა სვეტები მცხეთის მშენებარე ეკლესიაში რაღაც სხვა ნაგებობიდან⁶⁵⁷ უფრო ადრინდელი კოპტური პაპირუსი გვატყობინებს, რომ შენობა, რომლიდანაც გადაინაცვლა მარმარილოს ორმა სვეტმა ეკლესიაში, ახოლინის ტაძარს წარმოადგენდა⁶⁵⁸ არც ქართულ და არც ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში, რომლებიც მცხეთის ეკლესიის მშენებლობის შესახებ მოკვითხრობენ, არაყურია ნათქვამი სხვა შენობიდან მოტანილი მარმარილოს სვეტების შესახებ. ამდენად, ხაფიქრელია, რომ კოპტურ ტექსტებში მოთხრობილი ამბის საყუქველი ცხოველი სვეტის ოსტოიის თავისუფალი ინტერპრეტაციაა, რომელშიც აისახა წარმართული ტაძრების დესპოლიაციის საყოველთაო პრაქტიკა. თემცა ვერც იმას გამოერიცხაო, რომ კოპტური ტექსტები ასე თუ ისე ყუყუნებოდეს რომელიმე დაკარგულ ადრეულ ბერძნულ წყაროს, განსხვავებულს გელასის, რუფინუსის, თეოდორატე კეირელის, სოკრატე სქოლასტიკოსისა და ერმია სოზომენეს წყაროებისაგან.

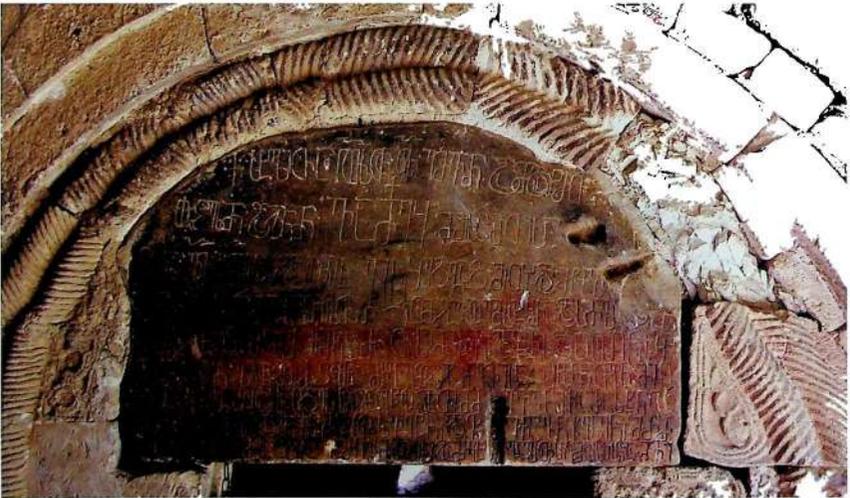
ანტიკური სპოლიის ფართო გამოყენება შუა საუკუნეებშიც გაგრძელდა. ბიზანტიაში ადრინდელი შენობებიდან მოკონდათ არა მხოლოდ მარმარილო-სა და ქვის ფილები, არამედ აგურებიც. პანტოკრატორის მონასტერი კონსტანტინოპოლში (1118-1124 წლები) დიდწილად გვიანანტიკური აგურებით აშენდა⁶⁵⁹ ძველ არქიტექტურულ დეტალებს ხშირად მოიხმარდნენ მხოლოდ-დახოლოდ როგორც მზა საშენ მასალას, ყოველგვარი წესრიგისა და მხატვრული გააზრების გარეშე. მაგალითად, სკრიპუს პანაგოას (870-იანი წლები) დახვედული კედლის ზედა ნაწილი შედგება ძველი სვეტების ცილინდრული ქეების ორი რიგისაგან⁶⁶⁰, რაც ფასადს არცთუ მაინცდამაინც მიმსდევლ იერს ანიჭებს (სურ. 231). სხვა შემთხვევაში, შრომისა თუ სახსრების დაზოგვის სურვილითან ერთად, შეიძლება დავიხახოთ ძველ ოსტატთა ხელობის დაყვანებაც. ათენის პანაგია გორგოპისკოოსის (XII საუკუნე) ფასადები შეიცავს ანტიკური და ადრეობიანტიკური ხანების უამრავ სპოლიას, მათ შორის ყიგურულ

რელიეფებსა და არქიტექტურული დეკორის დეტალებს. ა. გრამბარი აღნიშნავს, რომ მიუხედავად სტილისტური სიჭრელისა, ისინი გარკვეული ესთეტიკური კონცეპციის გამოხატულებაა, რაც შეიძლება უკავშირდებოდეს იმხანად გაძლიერებულ ინტერესს კლასიკური მემკვიდრეობისადმი⁶⁹¹. სპოლიის, როგორც მზა მასალის გამოყენების მოხერხებულობა და იმადროულად მისი ესთეტიკური ღირებულების აღიარება უნდა ყოფილიყო მიზეზები იმისა, რომ V-დან XII საუკუნემდე კარაგას მარმარილოს განთქმულ საბადოებს არაფერი ამუშავებდა – თუ მშენებლებს მარმარილოს დეტალები უნდოდათ, მათ მზამზარეულს იღებდნენ ანტიკური ნაგებობებიდან⁶⁹².

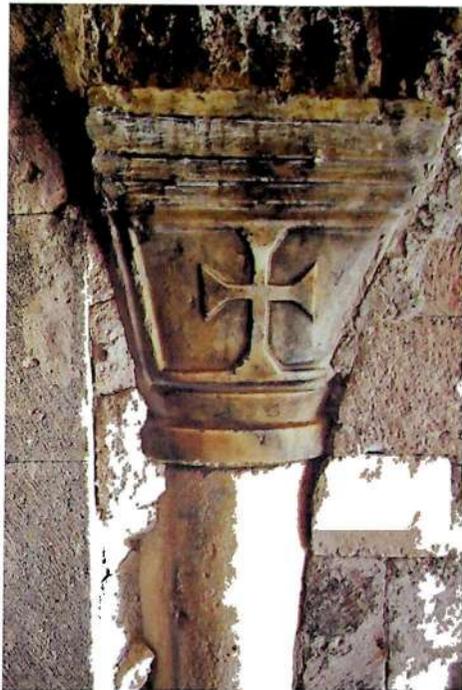
რა თქმა უნდა, ზოგჯერ სპოლიას გამოყენებაში განსაკუთრებულ ახრსაც ვხვდებით. ოტონ I-ის (იმპერატორი 962-973 წლებში) ბრძანებით რავენის შენობებიდან მარმარილოსა და გრანიტის სვეტების მოხსნა მაგლეპურგის მშენებარე კათედრალისათვის, პირველ რიგში, პოლიტიკური აქტი იყო, რომელიც იტალიის გერმანიისადმი დაქვემდებარებას გამოხატავდა. კათედრალი 1207 წელს დაიწვა, მაგრამ გადარჩენილი სვეტები კვლავ ჩართეს ამის შემდგომ აგებული გოთიკური კათედრალის აფსიდში⁶⁹³. ნურ აღ-დინის მენეთში პაშაში (სირია, XIV საუკუნის დასაწყისი) მიმარაბს ჯვაროსნების მიერ აშენებული ეკლესიიდან მოტანილი ორი რომანული სვეტი ფლანკირებს, ამასთან ისინი თავდაყირა (კაპიტელით ქვემოთ) არის ჩადგმული, რაც „ურჯულ“ მტრის დამარცხების აშკარა ვიზუალურ გამოხატულებას წარმოადგენს⁶⁹⁴.

მაგრამ ბიზანტიაშიც და ისლამურ სამყაროშიც როგორც მშენებლობაში სპოლიის გამოყენებისას უმთავრესი პრაქტიკული მოტივაცია იყო გამოწვევისი არც შუა საუკუნეების საქართველო ყოფილა. სპოლიის გამოყენებით ხდებოდა დამკვეთთა სახსრების სიმცირის, სათანადო საშენი მასალის დეფიციტის ან ხუროების გაუწვავებობისა თუ გამოუცდებლობის კომპენსირება. როგორც მოგითხრობს ბასილი ზარზმელი, ზარზმის პირველი ეკლესია მდინარეიდან მოტანილი რიყის ქვით ააგეს, ხოლო კუთხეებისა და თაღების ამოსაყვანად საჭირო თლილი ქვები წამოიღეს 12 მილიონით (ე. ი. 12 000 ნაბიჯით) დაშორებული „უკმრად მდებარე“ ეკლესიიდან, რომელიც მიწისძვრას დაენგრია⁶⁹⁵. მიზეზი მარტივი იყო – ახლომახლო ხარისხიანი საშენი ქვა არ მოიპოვებოდა, შორიდან მასალის ზიდვა და მერე მისი დამუშავება კი ბევრად ძნელი იქნებოდა, ვიდრე მზა მასალის ხელახლა გამოყენება – მითუმეტეს, რომ პროფესიონალი ხუროგადატორები მშენებლობაზე დასაქმებული არ ყოფილან (ყოველ შემთხვევაში, ბასილი ზარზმელი მათ არ ახსენებს. ასეთები რომ ჰყოლილან, „ხუროთმოძღვარ და ზედამდგომელ საქმისა“ ალბათ არ იქნებოდნენ გარბანელი და ორი ძმა, რომლებიც ჩვეულებრივი გლეხები ჩანან). ხელმეორედ გამოყენებული ქვები, ეტყობა, მკვეთრად განირჩეოდა დანარჩენი წყობისაგან – „იცნობებიან ქვანი იგი ზოგს-რამემ კუთხითა მიერ და კამარათა“-ო, წერს პაგიოვრაფი⁶⁹⁶.

საქართველოში სპოლიის გამოყენების ერთ-ერთი უადრესი არქეოლოგიური მოწმობა მცხეთაში გვაქვს. ანტიოქიის ეკლესიის კარის ზღვრებში ჩატანებული იყო ქვიშაქვის დიდი ფილა IV-V საუკუნეთა ბერძნული წარწერით, რომელშიც იხსენიებიან მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი აერელიოს აქოლისი და ხურო (ან ხუროთა უფროსი) აქილევსი⁶⁹⁷. წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, თავიდან ფილა რომელიღაც ზღუდის თუ გალაენის კედელში უნდა ყოფილიყო ჩადგმული. თავად ანტიოქიის ეკლესია V-(VI) საუკუნეებით თარიღდება. როგორც ჩანს, წარწერიან ფილას თავის ადგილზე ყოფნა დიდხანს არ მოუწია.

უფრო მოწიწებით ეპყრობოდნენ სვენსი მარმარილოს ხოლიას, ის საკმაოდ იშვიათია, მაგრამ რაც არის, მოწმობს, რომ გვიანანტიკურ-ადრექრისტიანული მარმარილოს არქიტექტურული დეტალები შუა საუკუნეების ქართველებზე შთაბეჭდილებას ახდენდა – აღბათ არა მხოლოდ იშვიათი ძვირფასი მასალით, არამედ შესრულების უწყველობითაც. შესაბამისად, მათ უკიდვოდნენ როგორც რამ უცხოის, რასაც შენობისათვის დამატებითი ღირსება უნდა მიენიჭებინა. ახეთ დეტალებს კვლევის ქველასუ თვალსაზრისით ადგილებში იქნებდნენ. მცხეთის წმ. აკურის ტაძარში (586-607 წლები) შემოინახა V საუკუნის ფილა, რომელზეც შუაში გამოკვეთილია მუდღალისი ქრისტიანი, ხოლო მის აქვთ-იქით – აკურები. საგარეოდ, ის უნდა ყოფილიყო ერთი იმ ფილათაგანი, რომლებიც ტაძრის ცენტრში აღმართული აკურის შიდახრში ან კანკელში იყო ჩადგმული⁶⁰. მასალა პროკონესის მარმარილოა და, შესაბამისად, ხელდა კონსტანტინეპოლიური უნდა იყოს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მარმარილოს ფილები მცხეთის რომელიღაც მნიშვნელოვანი ნაკვეთისთვის უნდა ჩამოეტანათ. ასევეა ითქვას, რატომ მოხდნენ ისინი მცირე ხნის შემდეგ აკურის ტაძარში. X საუკუნეში, როცა ტაძარი არაბებმა გადაწვეს, სხვა ფილები განადგურდა, ხოლო ერთადერთი გადარჩენილი ფილის ნატეხები ტაძრის აღდგენისას საკუროხვევლის იატაკში ჩართეს, კვლავ საპატიო ადგილას – აღსაულის კარხა და ტრაპეზის შორის.

სურ. 231.
სიბის ეკლესია.
ადრექრისტიანული
აკურისი კანკელი

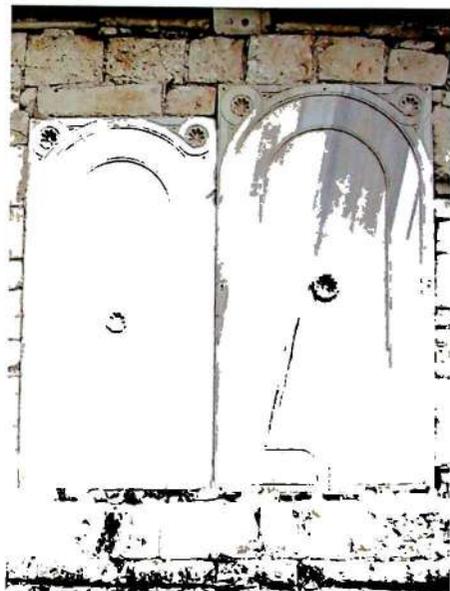
ატენის სიონში გვიან შუა საუკუნეებში ნატეხი ქვითა და აკურით კანკელი ააგეს. მისი ხეით თადი ეყრდნობოდა მარმარილოს ოთხ სვეტს, რომლებიც საგარეოდ სიონის ადგილას V საუკუნეში მღვარი ბაზილიკის ფრაგმენტებს უნდა წარმოადგენდეს. მარმარილოს ფრაგმენტები ჩართული იყო აწ აღარ-არსებულ სამხრეთ კარიბჭეშიც⁶¹.

ქართულ არქიტექტურაში მარმარილოს ხოლისი სიუხვით სიბის ეკლესია გამოირჩევა, ამასთან, კვლევის სამხრეთი ეგვტრის შესახველის თაყზე მითაყიებული კრცელი წარწერის (სურ. 233) წყალობით სვენ ვიცით ამ ხოლისი წარმომავლობაც და მოსოყების ისტორიაც⁶². წარწერა ვაგაჩირობს, რომ სამეგრელოს მთავარმა ვამეყ დადიანმა (მთავრობდა 1384-1396 წლებში) ჯიქეთში ილაშქრა, რათა დაესაჯა იქაურები „ურწმუნოებისა და ორგულობისათვის“ დადიანმა ჯიქეთი სასტიკად დაარბია, სიმაგრეები მოშალა და მიუყლებიც წამოასხა. უეჭველია, იგი დიდ ალაფსაც წამოიყებდა, მაგრამ წარწერაში ნახსენებია მხოლოდ ამ ალაფის ყველასუ მნიშვნელოვანი ნაწილი – „მიიღო სვეტნი და ფიქვანი ტყენი მარმარილოსანი“ „მოყლებული სვეტნი და ფიქვანი“ იმავე სიბის ტაძარშია ჩართული, მეტწილად სამხრეთ ეგვტრისა და

სიბისეკლესია
სურ. 232.
სიბის ეკლესია,
სამხრეთი ეგვტერი

სურ. 233.
სიბის ეკლესია,
ვამეყ დადიანის
წარწერა

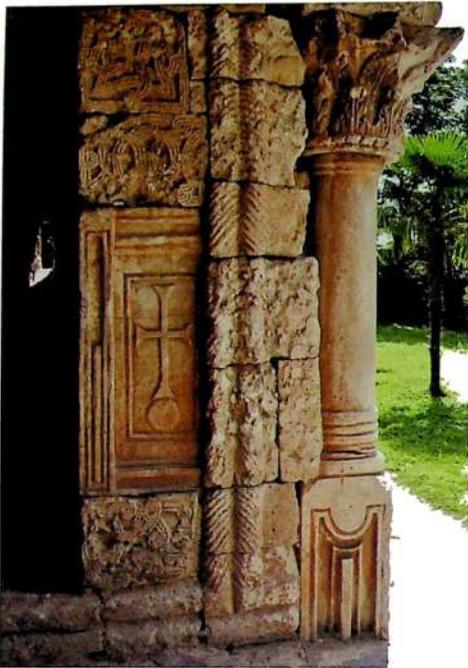
გალერეაში (სურ. 232). ეს არის უნიკალური შემთხვევა, როცა წარწერა სიონის მოტანის შესახებ და თავად სიონია გვერდიგვერდ შეიძლება ინახოს.

დადიანის „არქიტექტურული“ ალაფი საკმაოდ შთამბეჭდავია. ხობის ტაძარში მოხმარებული სიონია მოიცავს ამბიონის, კანკელის, კობორიუმის (?) და კედლების მოპირკეთების ფრაგმენტებს¹⁰¹. მათ შორის არის სამი ტრაპეციული ფილა, რომლებიც ამბიონზე ორი მხრიდან ამავალი კბეების გვერდით ბარიერებს წარმოადგენდა (ყართო პროფილირებული ჩარხის შუა მოქცეულ არქზე ორ ფილაზე გამოსახულია ჯვარი, ერთზე ფარშეჟანგი, სურ. 239); ორი მომცრო მართკუთხა ფილა, საგარაუდოდ ამბიონის აივნის მოაჯირისა (მათზე დატანილია მრგვალ დისკოსე აღმართული ჯვრები, სურ. 241); ხუთი დიდი კაპიტელი (ერთი კლასიკური კომპოზიტიური, ორი თეოდოსიანური და ორიც გამარტივებული თეოდოსიანური, სურ. 235-238); ერთი კაპიტელი გადმობრუნებული წაკეთილი პირამიდის ფორმისა, დიდად განსხვავებული დანარჩენი ხუთისაგან (მის ხილულ წახნაგზე ჯვარია გამოკვეთილი, სურ. 234); ოთხი სვეტის ტანი, უკანელიურები, პროფილირებული ბაზისებით; ოთხი შედარებით პატარა სვეტი მდელი მართკუთხა კვარცხლბეკებით, თავიდან შესაძლოა კობორიუმისა ან კანკელისა; დიდი მართკუთხა პანელები, რომელთა თავდაპირველი დანიშნულება ინტერიერის კედლების ქვედა ნაწილების მოპირკეთება უნდა ყოფილიყო (ორი ჩართულია სამხრეთი გალერეის სამხრეთ ფასადში, სურ. 240, ორი – ხევადასხვანარი – ახლა ეზოში დეკს, სურ. 242, კიდევ ერთი – გადაჭრილი – დასავლეთი გალერეის იატაკშია ჩადგმული); უამრავი სხვადასხვა ზომისა და კონფიგურაციის სადა ფილა, რომლებშიაც ბოლო დრომდე ეკლესიის საკურთხეველის იატაკი იყო მოცებული (ახლა ეზოში ყრია).

სურ. 239.
ხობის ეკლესია.
აღრეპროსტიანული
ამბიონის ფილა

სურ. 240.
ხობის ეკლესია.
აღრეპროსტიანული
მოსაპირკეთებელი
ფილები

სიონიდანპირე
მხარეს:
სურ. 235-238.
ხობის ეკლესია.
აღრეპროსტიანული
კომპოზიტიური და
თეოდოსიანური
კაპიტელები

სეენ არ ვიცით, ჯიქეთის რომელი კელესი-
 იდან წამოიღო სამეგრელოს მთავარმა თავისი
 ალაფი. როგორც ჩანს, შენობა იმხანად მიტო-
 ვებული და ეკვბი დანგრეულიც იყო²⁰² – „ურწმუ-
 ნითა“ დახსჯულად წახული დადიანი მოქმედ
 კელესიას არ გაბატონავდა. დადაგნილია, რომ
 ნაალაფარი არქიტექტურული ღებულები (მათი
 უმეტესობა პროკონესის მარმარილოსგან არის
 დამზადებული) შექმნილია კონსტანტინოპოლ-
 ში VI საუკუნეში²⁰³. თავისთავად საეკლესიო
 ფაქტია, რომ ადრეობისანტიკურ ხანაში იმპერიის
 დელაქაღაქის ხაზელისნიები აღმოსავლეთ
 შაიხლესიპირეთის მხა არქიტექტურული ნა-
 კეთობებით ამარაგებდნენ, მაგრამ ამჯერად
 სვენეთის უფრო ხანტერეხია, რომ ამ ნაკე-
 თობებმა რეაახი წლის შემდეგ სამეგრელოს
 მთავარი მოხიბლა იმდენად, რომ გრძელ
 გზაზე მათ წადებას არ დაერედა. როგორც
 ჩანს, ამ გადაწყვეტილების მიღებისას გადამ-
 წვევტი იჯახური გრძობები იყო. დადიანი
 აპირებდა სობის ელესიასთან მოეწყო საგო-
 რეულო საძეაღე, რომელშიც სურდა გე-
 ერთიანებისა მანამდე ვალ-ვალეკე დაკრძა-
 ღული მშობლებისა და დის საფლავები (მო-
 ვეიანებით იგი თეითინაც; და მისი მეუღლეც;
 ამ საძეაღეში დაკრძალეს). ამკარაა, რომ მას

უნდოდა ეს ხაძეაღე გამორჩეული არქიტექტურული ხასის ყოფილიყო – ისეთი, როგორც სხვაგან არხად უნახა. განსაკუთრებულობის მიღწევა მან ხბოლიის გამოყენებით სცადა და, უნდა ითქვას, რომ შეძლო კდეც: ეპოქაში, როცა ძვირფასი მასალა და „უცხო“ ხელობა ყველაზე მეტად ფასობდა, მარმარილოს მაღალხარისხიანად ნაკეთი დეტალების ასეთი სიზვევე კელეხის კედლებზე უთუოდ მნახველთა საყოველთაო გაკვირებებს და აღფრთოვანებას გამოიწვევდა. აღბათ მწელად თუ ვინმე დაფიქრებოდა, რომ დადიანის ნააღაფარი თავისთავად მშვენიერი არქიტექტურული დეტალები ყველა თვალსაზრისით – ფერთი, ფაქტურით, მოტივებით თუ შესრულების ხასიათით – სრულიად შეუსაბამო იყო კელეხიასთან და პირველ რიგში, თვით ვაჟაერის დანარჩენ ნაწილებთან, რომლებიც ადგილობრივმა ოსტატებმა, თავიანთი ცოდნის შესაბამისად, XIV საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ნუქურთმებით მორთეს.

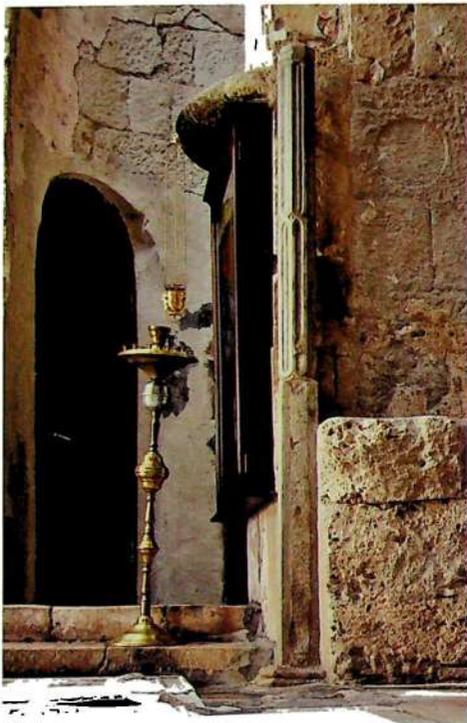
ვამეუ დადიანის ჩამორჩენილი უნდა იყოს ცაიშის კელეხიაში შემონახული ოთხი მღაღი სვეტი და ამდენივე კაპიტულიც (ორი კორინთული და ორი თუოდოსიანური), რომლებიც ასევე VI საუკუნით თარიღდება და უმკაველად პროკონესის ხსკელოხნოშია დამზადებული კონსტანტინოპოლში¹⁰⁰ (ხურ. 243). ჯიქეთოდან უკან სამეგრელოში მომავალ მთავარს ხობში ჩახვლამდე გზად

ხურ. 243.
ცაიშის კელეხია,
ადრეკრისტიანული
სვეტი და
კაპიტული

ხურ. 244.
კელეხის დნობის-
მშობლის კელეხია,
ადრეკრისტიანული
ზიდი

მთიორდასორე
მარუხ;
ხურ. 241.
ხობის კელეხია,
სვეტი და ამბოისის
მოაჯირის (?) ფილა

ხურ. 242.
ხობი, ფილა
კელეხის ეზოში

სურ. 245.
მარტილის ტაძარი,
ადრეკრისტიანული
სვეტი

სურ. 246.
მარტილის ტაძარი,
ადრეკრისტიანული
სვეტის დეტალი

ცაიში უნდა გაეგელო და, როგორც სანს, ალაყის ნაწილი მან იქაერ ეკლესიას უწყალობა. აქ უგეტრის მოწყობას არ აპირებდნენ, ამიტომ მარმარილოს სვეტები ყველაზე გამოხაენ ადგილას – საკურთხეველის წინ დადგეს (რამდენიმე წლის წინ, ახალი კანკელის მოწყობისას, სვეტები კაპიტელებითურთ აიღეს და ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დააწყვეს).

გასაკვირი არ არის, რომ ადრეკრისტიანული და ადრეზინანტიური არქიტექტურული დეტალების ხელახლა მოხმარების შემთხვევები დასავლეთ საქართველოში ბუერად ხშირია, ვიდრე აღმოსავლეთში. ისინი გეხედება შავი ზღვის სანაპიროდან საკმაოდ მოშორებითაც. მარტილის მონასტრის მთავარ ეკლესიაში მარმარილოს ორ მეტრამდე სიმაღლის მსუბუქი სვეტი დგას საკურთხეველის მარჯვენა კუთხეში, ხოლო მეორე ასეთივე სვეტი მის გვერდით სამხრეთი აფსიდის მხარეშია ჩაშენებული (სურ. 245, 246). სვეტების სედა ნაწილი რვაწახნაგაა, ქვედა – ოთხწახნაგა. ორსავე ნაწილს დეკორაციული დარები აქვთ. მარმარილოს ორი პატარა პროფილირებული ბოძი გულათის მონასტრის მთავარ ტაძარშიც მოხდა (სურ. 244). ისინი სიმეტრიულად არის წართული ეპისკოპოსის დასაჯდომ ბაღდახინიან ტახტში, რომელიც 1760 წელს მიტროპოლიტ (შემდგომში კათალიკოს) იოსების ბრძანებით მიაშენეს ჩრდილოეთი გუმბათქვეშა ბურჯის აღმოსავლეთ წახნაგზე. ეს დეტალები V-VI საუკუნეებში თარიღდება.

ბისანტიური მარმარილოს ხისლია გამოყენებული იყო აფხაზეთის კვლე სიუბშიც: ხეუტები დრანდაში (დაკარგულია)⁶⁵, ორი კაპიტელი მოქქეში (აღბათ კანკელისა, ახლა დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში)⁶⁶, ხეუტები, კაპიტელები, ორნამენტირებული ფილები და სხვა ფრაგმენტები ბიჭვინტაში (გვიან შუა საუკუნეებში მათგან კანკელი ააწვეს სახელდახლოდ, ახლა უმეტესობა დაკარგულია)⁶⁷ და სხვა. მარმარილოს დეტალების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს ასიუბეაში მდებარე პატარა დარბაზული ეკლესიის სახელწოდება მარმალ-აბაა (აფხაზურად „მარმარილოს ხახლი“), მაგრამ იხინი ადრევე დაიკარგა⁶⁸.

როგორც ცნობილია, ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში საქართველოში მრავლად იდგებოდა ქვაჯვარები მემორიალური სტელები, რომლებიც შედგებოდა კეარცხლბეკისაგან, წახნაგოქანი ხეუტისა და სვედ აღმართული ჯვრისაგან. მათზე ხეუტეებრივ გამოკეთილი იყო ფოჯურული რელიეფები და წუქურთმები, იშვიათად – წარწერები. ქვაჯვარებს გარკვეული მოვლენების შემახსენებლად დგამდნენ, თუმცა შეხადლია მათთვის უფრო ფართო ფუნქციაც: მიენიჭებიანთ, ზოგ შემთხვევაში – ეკლესიისაც კი⁶⁹ VIII-IX საუკუნეებიდან (ზოგ რევიონში მთავალითად ჯაეახეთში XI საუკუნიდან) ქვაჯვარების აღმართვის ტრადიცია დავიწყებას ეძლევა და იმავე ხანებიდან იწყება მათი

სურ. 247.
ფილდაურის
ეკლესია,
აღმოსავლეთ
სარკელში
ჩადგმული სივლა

სურ. 248.
ქვეშის ეკლესია,
პილასკრად
გამოიხრებელი
სივლა

სურ. 249.
კიანეთის ეკლესია.
კუკულში
ჩადგმული სტელა

მეორადი გამოყენება ეკლესიების საშენ მასალად. სოგჯერ კვარცხლბუქები და ქვასვეტები მშენებელთათვის, პირველ რიგში, შსა გათლილი ქვებია, მაგრამ უფრო ხშირად მათ მიმართ გარკვეული მოკმაძღვება იგრძნობა, რაც ადრინდელი „თაყვანისცემის ანარეკლი“⁷⁰ უნდა იყოს. საფიქრელია, რომ ფუნქციონალ-კარგული სტელების ჩაშენება საკრალური გამოსახულებების შენახვასაც ემსახურებოდა. დავათის ეკლესიაში (VIII-IX საუკუნეები) ნაგების გამოყოფი ბურჯი შეიცავდა VI საუკუნის რამდენიმე ქვასვეტის ფრაგმენტებს⁷¹, მათ შორის სტელას წვილელი ღმრთისმშობლის გამოსახულებით, რომელიც ეკლესიის ინტერიერში ხატვით ადიქმებოდა. სტელის მოპირდაპირე წახნაგზე გამოკვეთილი ამალღების ხეცა ორი ანგულოზით, ბუნებრივია, კედელში იყო ჩამალული და გამოსნდა მხოლოდ 1986 წელს, როცა ის ბურჯიდან გამოიღეს⁷². მშენებლობებზე ქვასვეტების გამოყენებისას გამოსახულების ასეთი „დანაკარგები“ გარდაუვალი იყო – კედელში ჩაშენებული სტელა მხოლოდ ერთი პირთ ჩანდა (საკირეს ქიხიდ ქელისა, აბუღბუელი, შინღლარი⁷³). ამიტომ ხშირად ქვასვეტებს კოიხეებში სეამდნენ, რათა ორი წახნაგით მაინც გამოეჩინათ. ორსაყდრებში სტელების ბაზისებს ადგილი ეკლესიის შენობის გარე კუთხეებში მიუჩინეს⁷⁴. დავითგარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარ ეკლესიაში VI-VII საუკუნეთა სტელა კარის წირთხლის როლს ასრულებდა. ეკლესიაში მიმსულელს ის ხედებოდა მთავარი წახნაგით, რომელსაც წმ. ევსტათეს ნაფირობაა გამოსახული⁷⁵. ფოლადაურის ეკლესიის საკურთხეულის სარკმლის წირთხლში პირიქით, სტელა ისეა ჩადგმული, რომ ფასადზე გლეგი წახნაგი გამოდის, ხოლო სახიანი (მამაკაცის რელიეფური ფიგურა) პირი სარკმლის დიობში იყურება (სურ. 247). კველაზე მოიგებანი ქვასვეტის პილასტრად გამოყენება იყო – ამ შემთხვევაში სრულად მხოლოდ ერთი წახნაგი იმაღლებოდა. ქვეშის წმ. ნინოს ეკლესიაში (ციხის პირში) წრდილოეთი კედლის ორივე პილასტრის ქვედა ნაწილებს დიდი სტელები შეადგენს, ერთი 2,2 მ და მეორე 1,5 მ სიმაღლისა

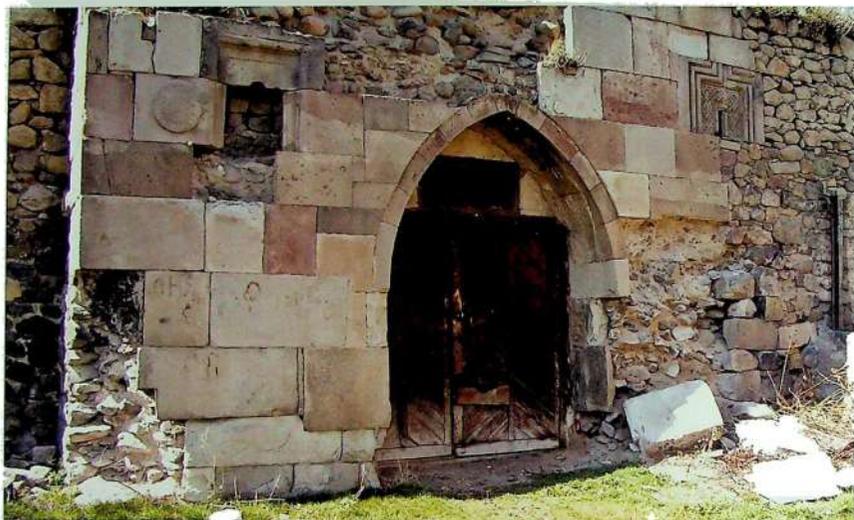

(სურ. 248). მათი გაყვარება ხუცტად ერთხანთა, რაც კ. მსიაბდის სამართლიანი შენიშნით, მოწმობს, რომ ეს ერთი უსარმს'ხარო ქვახეუტის ორი ნატეხია⁷⁶.

როგორც ხეშითომობანიო მგაღლითუბიდანაც ჩანს, განსაკუთრებით ფართოდ გაყრცელდა სტელების მშენებლობაში გამოყენების პრაქტიკა ქვემო ქართლში. დამატებით აღენიშნავ ხოლორნის ეკლესიას, რომლის ინტერიერშიც X საუკუნეში, თავდაპირველი მშენებლობის დროს, სხვადასხვა ადგილას ნაუდგამო VI-VIII საუკუნეების თურთმეტი ქვახეუტის მეტნაკლებად მოხრდილი ნაწილები⁷⁷ სტელებთან ერთად, ქვემო ქართლში აქტიურად მოხმარდნენ ძველი ეკლესიების რეკონსტრუქციის და ფიგურულრელიეფთან ქველსაც, ერთ-ერთ ეველასე დამახასიათებელ მგაღლის წარმოადგენს კიანეთის X საუკუნის II ნახეურის ეკლესია, რომლის ამოთავარი მორთულობა ამ ძველხათის უცხო ფრეგმენტები, აქ-იქ ნაღბმული აღმოსაუღეთის და სამსრუთის ეკლესიაში⁷⁸ ეს აუცხო ფრეგმენტები⁷⁹ მოიცავს ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ნატეხსა და კვარცხლბეკს და კანკელის ფილებს (სურ. 249, 250). არანაკლებ მრეკადფეროვანია ხოლია ხათხის ეკლესიაში, მის წრდილოეთ ნაწილში აფხიდის მხრები მოლიანად სტელებითაა გამოყვანილი (სურ. 251), მათი ფრეგმენტები ნართულია ფახაღბშიც, როგორც ჩანს, ეს გვიანდელი – შესახლოა 1662 წლის – აღდაგების შედეგი უნდა იყოს⁸⁰ სხვა შესახეუტებში კვიან შუა საუკუნეებში ხოლით გამოყენებას უფრო უხისტეში ხათხათი აქვს. ბაღიჭის

სურ. 250.
კიანეთის ეკლესია,
კარის წრდილში
ხატეხული ფილა

სურ. 251.
ხათხის ეკლესია,
აფხიდის მხრში
ხატეხული სტელი

„სომხის ეკლესიაში“ ძველი ქვები მხოლოდ ხაშენი მხარეა, VI-VII საუკუნეების ქვასეპტეზხა და მათ ბაზისებთან ერთად აქ XVIII საუკუნის ხოვლავის ქვაც არის მოხმარებული – ის არქიტრავედ უდევს სამხრეთ კარს”²⁰

სხვა ქვეყნების მსგავსად, საქართველოშიც იყო შემთხვევები, როცა ერთი აღმსარებლობის ხალოცაიდან წამოღებულ ქვებს სხვა აღმსარებლობის თემი იყენებდა. დმანისში, შუა საუკუნეების საქართველოს ერთ-ერთ ეკლესიებში მრავალეთნიკურ და მრავალკონფესიურ ქალაქში, ხოანის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდგარ წმ. მარინეს ეკლესიის (1702 წელი) ეკლესიაში ჩართულია ქაფურწარწერებიანი ქვები – ალბათ რომელიმე დანგრეული მუხლიძეური ნაგებობიდან²¹ (სურ. 254). ახალციხეში გაბატონებულმა ოსმალებმა XVIII საუკუნეში დიდწილად ქართული ეკლესიების ქვებით ააგეს რაბათის აბანი და ციხეაღლის შესახეღელი (სურ. 252). იულიტას კათოლიკური ეკლესიის (1782 წელი) მშენებლობისას გამოყენებითა არა მხოლოდ ადრინდელი ეკლესიების ნუქურთმიანი და წარწერიანი ფრაგმენტები, არამედ საოვლავის ქვაც, რომლის წარწერაშიც (თარიღი 1766 წელია) გარდაცვლილი მოხსენიებულია, როგორც „მართლმადიდებელი“ (თუმცა ასე საკუთარ თავს შეიძლება კათოლიკემაც უწოდოს).

ცალკე უნდა ვახსენოთ ეკლესიებში პრეისტორიული ძეგლების გამოყენების ფაქტები. ამ შემთხვევაში გამოყენება გულისხმობს არა კვდლის წიბოში ჩართვას, არამედ აღმართვას ინტერიერში. სხელებად ან ჯკრებად გადაკეთებულ მენიურებს ეხედებით მეგალითური ძეგლებით მდიდარ მხარეებში (ჯავახეთი, თრიალეთი, ქვემო ქართლი)²². გვიანი შუა საუკუნეების მომცრო, უხეიროდ ნაგებ დარბაზულ ეკლესიაში თუჯისში (თრიალეთი) საკურთხეღლის წინ, ჩრდილოეთ მხარეს, ბრინჯაოს ხანის უსარმაზარი მენიური დგას (სურ. 255). მის პირთა მხარეს, მოღლ ხიმღლეზე, ჩაკეთილი კონტურით გამოყვანილია კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი, რისი წყალობითაც მენიური არსებითად ქვაჯვარად იქცევა. სამშვიდის ღმრთისმშობლის მიძინების ხომხურ ეკლესიაში

სურ. 254.
დმანისის
წმ. მარინეს ეკლესია.
ქაფურწარწერა
ქვედა ეკლესიის წიბოში

სურ. 255.
თუჯისის ეკლესია.
მენიური
საკურთხეღლის წინ

მომრდაობზე
მხარეს
სურ. 252.
ახალციხის
რაბათის აბანის
ეკლესიების ქვების
მუორანი გამოყენება
კვდლის წიბოში

სურ. 253.
აჭურის ტაძარი,
ნუქურთმიანი ქვების
ახაღკვები კვდლის
გულზე

დახლოებით იმავე ადგილას მდგარი მენიორი შედარებით პატარაა. 1621 წელს მასზე განედლებული ჯვრის სქემატურ გამოსახულებასთან ერთად დიდი წარწერაც დატანილია²².

აქ ვრცლად აღარ შევჩებოვები დანგრეული ეკლესიების თავიანთივე ქვებით აღდგენის ურიცხვ შემთხვევას. ბუნებრივია, საშენი მასალის შეორაფი გამოყენება ასეთ დროს განსაკუთრებით აქტიურად ხდებოდა. როგორც წესი, აღმდგენლები ცდილობდნენ რაც შეიძლება სრულად მოეხმარათ ჩამოცვენილი ქვები. ამისი ყველაზე თვალსაშინო მაგალითი თემურლენგის მიერ დაქცეული სვეტიცხოვლის ტაძრის აღდგენის დროს ხდება. დასაგლეთი ფასადი XV საუკუნეში თითქმის მთლიანად თავიდან უნდა იყოს აწყობილი ძველი ელემენტების გამოყენებით და, ალბათ, დიდწილად მათი ძველი განლაგებით. თუმცა, როგორც ჩანს, ზოგიერთი რელიეფი თავის თავდაპირველ ადგილზე არ მოხვდა²³. წილკნის ტაძრის ინტერიერის მოპირკეთებაში (განსაკუთრებით გუმბათქვეშა პურჯუბზე) გამოყენებულია ადრინდელი საფასადო შემკულობის ნუქურთმიანი ფრაგმენტები. ზოგჯერ ძველ მასალას უფრო უდიერადაც ექცოდნენ. აწყურის კათედრალის გვიანდელი აღდგენისას უამრავი თავდაპირველი ქვა წყობაში შეუღმა – ნუქურთმიანი პირით კედლის გულისკენ – ჩასვეს. ახლა, როცა წყობა აღდგენილ კედლებზეც ჩამოცვენილია, დუღაბზე ბევრგან ჩანს ნუქურთმის არაბუქვები (ხურ. 253).

საოლიის მოხმარება გრძელდებოდა XIX და XX საუკუნეებშიც. ერთი დამახასიათებელი გვიანდელი მაგალითი ზემოთ იყო ნახსენები – სხვათა შორის სამების ეკლესიის მშენებლებმა X-XI საუკუნეთა მიჯნის რელიეფიანი ფილა უბრალო ქვად გამოიყენეს და კედელში სახიანი პირით დუღაბისაკენ ჩასვეს. რელიეფი მხოლოდ 1991 წელს გამოჩნდა, როცა ეკლესია მიწისქვეშა დაანგრიდა. ქვემო ქართლის სოფელ ორომაშენში (გვიანდელი გერმანული კოლონია ვალდამიში, საბჭოთა ხანის კიროვისი) 1929 წელს პურის ბეღლის შენობის შესასვლელში ჩადგეს ეკლესიის კარის ზღუდარის ორად გაჭრილი ქვა იოანე კათალიკოსის (1033-1048 წლები) წარწერით²⁴. ანალოგიური ვითარებაა სხვა ქვეყნებშიც. საბერძნეთში ანტიკურ საოლიას ეკლესიებსა და საცხოვრებელ სახლებში XX საუკუნემდე იყენებდნენ²⁵. ტაო-კლარჯეთის სოფლების მუსლიმმა მოსახლეობამ უკანასკნელი ორასი წლის მანძილზე ქართული ეკლესიების ქვებით ააგო უამრავი შენობა – მეთეთებით დაწყებული და ბოსლებითა თუ საბძელებით დამთავრებული.

დანართი

შუა საუკუნეების მშენებელ ოსტატთა ანოტირებული ნუსხა

წინმდებარე ნუსხაში შეყიდა შეძლებისდაგვარად სრული ინფორმაცია დღესდღეობით ცნობილი ყველა ხუროთმოძღვრის, მშენებელი ოსტატის და მშენებლობის სუბსტრუქტურის შესახებ, რომლებიც მოღვაწეობდნენ საქართველოში IV საუკუნიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. ნუსხა მომზადდა სხვადასხვა სახის წერილობით წყაროთა (მატიანეები, პაგიოგრაფიული თხზულებები, შენობათა წარწერები) ცნობებისა და არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის დამუშავების საფუძველზე.

შუა საუკუნეების ქართველი ხუროთმოძღვრებისა და მშენებლები ოსტატების შესახებ არსებული ცნობების თავმოყრის პირველი და აქამდე ერთადერთი ცდა ვახტანგ ბერიძის ეკუთვნის. მის ნაშრომში ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები (თბ., 1956), ხუროთმოძღვართა სახელები ანბანურ რიგზეა დალაგებული და ყოველ მათგანს ეთმობა ცალკე პატარა ნარკვევი, რომელშიც მოტანილია წერილობითი ცნობები და მოკლედ დახასიათებულია მათ მიერ აგებული შენობები. მოგვიანებით ეს ნარკვევები სრულად შევიდა ვახტანგ ბერიძის მეორე წიგნში ძველი ქართველი ოსტატები (თბ., 1967).

ამ წიგნის პუბლიკაციის შემდეგ გასული ორმოცზე მეტი წლის მანძილზე არაერთი მანამდე უცნობი მშენებლისა თუ არქიტექტორის სახელი გახდა ცნობილი, რამაც განაპირობა ახალი მონაცემების შეგროვება-შეჯამების საჭიროება.

სიის შედგენისას გათვალისწინებულია, რომ წარწერებში მითითებული „აღაშენა“ თუ „აღვაშენე“ შეიძლება გულისხმობდეს როგორც მშენებელ ოსტატს, ასე ქტიტორ-მომცემელს. შესაბამისად, ნუსხაში შევიდნენ მხოლოდ ის პირები, რომელთა სახელებს თან ახლავს მათი ხელობისა თუ საქმიანობის მიმანიშნებელი სიტყვები (ხუროთმოძღვარი, ხუროთმოძღვართყუცვისი, გალატოზი, ხურო, მუშათა სუდამდგომი და ა. შ.). უტყუარი ცნობების არქონის ან არაზუსტი განსაზღვრის გამო ნუსხაში არ შევიდა ადრე მშენებელ ოსტატებად მიჩნეული ზოგი პირი (მაგალითად, ბეშთაშნის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული გურგენისძენი, შუაიკის წარწერის ქველი, ფთახა და ვარგვანის ეკლესიების ფახადებზე გაბრუნულ წარწერებში ნახსენები სახელები და სხვა).

შემოკლებები:

ზ. აღექსიძე, ატენის სამხური წარწერები - ზ. აღექსიძე, ატენის სიონის სამხური წარწერები, თბ., 1978.

ჟ. ბერძე, XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება - ჟ. ბერძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართველი საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994.

- ვ. ბერიძე, *ისტორიები - ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ისტორიკები*, თბ., 1967.
- ვ. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება - ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება*, XIII-XVI საუკუნეები, თბ., 1955.
- ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები - ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1956.
- დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები - დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები*, თბ., 2005.
- დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი - დ. ბერძენიშვილი, ი. ელიშბარაშვილი, ნ. ვანიშვილი, ც. ნახუნაშვილი, ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი*, თბ., 2000.
- გ. ბოჭორიძე, *რაჭა-ლეჩხუმი - გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები*, თბ., 1994.
- გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები, ნაკვ. II - გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები XIII-XVII, ნაკვეთი II, გამოასაცემად მოამზადეს დ. ლომიძემ, მ. გუმბურიძემ და ს. სხირტლაძემ, თბ., 2011.
- გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება - [გიორგი შერქულუ], შრომა და მიღწევა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ნუნენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანძთისა და შატბერდის აღმაშენებლისა და მისთანა ქსენებას მრავალთა მამათა ნეტართა, ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1963.
- ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში - ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში 1910 წელს*, პარიზი, 1937.
- ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში - ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, 1919 და 1920 წლები*, თბ., 1963.
- ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი - ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშენანი*, წ. 1, ტყ., 1907; წ. 2, ტყ., 1914.
- ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში - ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, თბ., 1960.
- ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია კოდალეთისში - ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოდალეთისში და ჩანგლში 1907 წელს*, პარიზი, 1938.
- ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები - ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, *საისტორიო კრებული*, წ. III, ტყ., 1928.
- ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. V - ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წიგნი V, ტყ., 1913.
- კახეთის ისტორიული ძეგლები - კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თეიმურაზ ბარნაყელმა, თბ., 1962.
- ლაჰიდარული წარწერები, I - ლაჰიდარული წარწერები I: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოასაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
- ლაჰიდარული წარწერები, II - ლაჰიდარული წარწერები II: დასავლეთ საქართველოს წარწერები, (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოასაცემად მოამზადა ე. სიღოვაჯამ, თბ., 1980.
- მასალები - მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი I, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1938.
- საქართველოს სიძველენი, III - საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, III, ტყ., 1910.
- სერაპიონ ზარსმელის ცხოვრება - [ბასილი ზარსმელი], ცხოვრება და მოქალაქობი ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ნუნენისა სერაპიონისი, ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1963.
- ვ. სიღოვაჯა, *სამცხე-ჯავახეთი - ვ. სიღოვაჯა, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები*, ახალციხე, 2000.
- ქართული სამართლის ძეგლები, IV - ქართული სამართლის ძეგლები, IV, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საიხებლები დაურთო ი. დლოძემ, თბ., 1972.
- ვ. ცისკარიშვილი, *ჯავახეთის ეპიგრაფიკა - ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო*, თბ., 1959.
- დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი - დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, თბ., 2005.

ე. ჯობაძე, *მონასტრები* – ე. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში*, თბ., 2007.

H. Mapp, Диевник – H. Mapp, Диевник поездки в Шавинию и Кларажию, წიგნები: Георгий Меркуц, Житие св. Григория Ханадзтийского, Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра. *Тексты и размышления юо армяно-грузинской филологии*, кн. VII, С.-Петербург, 1911.

E. Takahashi, *АЭРЗ* – E. Takahashi, *Археологические экскурсии, размышления и заметки*, вып. 1, 1905; вып. II, 1905; вып. III, 1907; вып. IV, 1913; вып. V, 1915.

M. Brosset, *Rapports* – M. Brosset, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848*, 1er livraison, St.-Petersbourg, 1849; 2e livraison, St.-Petersbourg, 1850; 3e livraison, St.-Petersbourg, 1851.

F. Dubois de Montpéroux, *Atlas* – F. Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Atlas, série d'architecture*, III, Neuchatel, 1840.

აბესაღმა კლდელი – ხანძთის სამრეკლოს მამულებელი, უყვროსი გაღაბაში (1540-იანი წლები). იხსენიება სამრეკლოს ფანიატურის წარწერაში.

H. Mapp, Диевник, გვ. 144, ტაბ. 51; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 11; დ. ხომარია, *კლარჯეთი*, გვ. 109-110; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

აბუსერისძე ტბელი – ზემოკარელი ერისთავი, ავტორი თხზულებისა, *საქაყენის წმინდა მთავარმწაქრისა გიორგისნი და ანდრეას მისისა სასოებით შუკედრებულისა და ამათ საქვეუთა შესაქადრებლად ღირსებისაებრ მოქუმულისა*, რომელთანაც ჩანს, რომ იგი ხელმძღვანელობდა სიხათა წმ. გიორგის ეკლესიის აღდგენას 1230-იან წლებში. თხზულებაში ასევე მოთხრობილია ბილაოკ-ბასილის (იხ.) მიერ შუარტყლის ეკლესიის აგების ისტორია.

ბილაოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საკვარეულო მკვიანე გამოსცა დ. მუხხუ დიმიტრი, თბ., 1941, გვ. 66; წინადა გიორგი ტყელ ქართულ მწერლობაში, ე. ჯობაძის წყობის გამოსცა, თბ., 1991, გვ. 265; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 12.

ავთანდილ შულავერელი – ბარაკონის დმრთისმშობლის ეკლესიის მამულებელი (XVIII საუკუნე), მოხსენიებულია ავთოსავლეთი და სამხრეთი ფასადების წარწერებში.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მუხუხარება რაჭაში*, გვ. 110-111; ე. ბოჭორიძე, *რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მუხუხარების მოამბე*, ტ. VII, 1933, გვ. 248; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 21; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 17-18; ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 196; ე. ბოჭორიძე, *რაჭა-ლეჩხუბი*, გვ. 174.

აერელი აქოლისი, აერელიოს აქოლისი – (მცხეთის) მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი IV-V საუკუნეებში. იხსენიება მცხეთაში ნაპოუნ ორ ბერძნულ წარწერაში (ერთი ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, მეორე – დიდი მცხეთის არქეოლოგიურ მუხუხარში).

ს. ჟაფხინიძელი, *მცხეთა-სამთავრის ახლად აღმართილი ბერძნული წარწერა, საქ. სსრ მეც. აკადემიის მოამბე*, ტ. IV, №6, 1943, გვ. 577; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 21-22; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 18; თ. ჟაფხინიძელი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, თბ., 2004, გვ. 230, 256.

ამონა – ხანძთის ეკლესიის (910-920-იანი წლები) ხუროთმოძღვარი, „სამბრისიო სრულიად მამულებელი“. მოხსენიებულია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 277; ა. ინგოროვა, *გორგი მტრეველი*, თბ., 1954, გვ. 311-314, 318-322; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 22-23; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 21; დ. ხომარია, *კლარჯეთი*, გვ. 97; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 47.

არსენ ოსტატი – მანგლელი ეპისკოპოსი, მანგლასის ეკლესიის გაღაბის ბჭის მშენებელი. მოხსენიებულია გაღაბანში ჩატანებულ წარწერაში (1667 წელი).

E. Takahashi, *АЭРЗ*, IV, გვ. 140; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 24; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 27.

არსუკისძე – სვეტიცხოვლის ხუროთმოძღვარი (1010-1029 წლები). მისი სახელი იხსენიება ტაძრის აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი ფასადების წარწერებში.

დ. მუხხელიშვილი, *მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მუღიქისუკუ კათალიკოსის ანდრეასთან, ქართული ხელაწერება*, I, 1942, გვ. 136-137, 142; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 24-25, სურ. 1; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 28-31; ე. თხიშველი, *სვეტიცხოვლის ეპოგრაფიკა, წყნარ. სვეტიცხოველი*, თბ., 2010, გვ. 139.

აფრიაშა (აფარიაშა?) – დავითგარეჯის ლავრის გალაგნის მშენებლობაზე (1690-იანი წლები) მომუშავე ერთ-ერთი ქვისმჭრელი. იხსენიება ბურთუბნის ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის წარწერაში. *Г. Чыңнашын, Пещерные монастыри Даши Гарджин, Тб., 1948, გვ. 100; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 196-197.*

აქილევსი – IV-V საუკუნეების მცხეთელი ხურო, შესაძლოა ხუროთა უფროსი. იხსენიება მცხეთის ანტიოქიის ეკლესიაში ნაპოვნ ბერძნულ წარწერაში ავერელი აქოლისთან (იხ.) ერთად. *თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004, გვ. 230.*

ახევრდა კალატოზი – მარტყოფის მონასტრის სამრევლოს მაშენებელი (1699 წელი). იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

M. Brosset, Rapports, 2e livraison, 1er rapport, გვ. 55; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 26; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 112; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 32.

ბაგრატი – ლაშქს ღმრთისმშობლის ეკლესიის „კარის მოქმედი“, რაც აღბათ ხის კარის შემქმნელ ოსტატს გულისხმობს. წარწერა მისი სახელით ამოკვეთილია კარის ბუდეზე. *ღაბიძარეული წარწერები, II, გვ. 94.*

ბაგრული – ფოკას დარბაზული ეკლესიის მშენებლობის ხელმძღვანელი (1031-1053 წლები). იხსენიება ეკლესიის სამხრეთი ფასადის წარწერაში.

ბ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბჭოთა XI საუკუნისა, საქართველოს მუზეუმის შიშველი, VI, 1932, გვ. 258; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 26-27; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 33; ი. გაგოშიძე, ე. გაგოშიძე, ქართლის ხუროთმოძღვრათ-უხუცესი, ლიტერატურა და ხელოვნება, №3, 1992, გვ. 173.

ბაჩვაძე დავითა – „შინაოილი“, ანუ, სავარაუდოდ, მუშათა უფროსი გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლობაზე (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფსიდის ხარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 33; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 75.

ბასილა კალატოზი – სეფიდაბადის ბაღის ეკლესიის ერთ-ერთი მშენებელი ოსტატი. იხსენიება ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

ბასილები, I, გვ. 40.

ბაღსარაშვილი ქაიხოსრო – სარქარი, ანანურის დიდი ტაძრის (1689 წელი) მშენებლობის ხელმძღვანელი. იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

პ. ზაქარაია, ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1953, გვ. 11-13; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 52; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 37.

ბერუა კალატოზი – სეფიდაბადის ბაღის ეკლესიის ერთ-ერთი მშენებელი ოსტატი. იხსენიება ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

ბასილები, I, გვ. 40.

ბეჟან კალატოზი – გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის (XVII-XVIII საუკუნეები) ერთ-ერთი მაშენებელი. მოხსენიებულია აფსიდის ხარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 33; ვ. ბერიძე, ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 75.

ბილოკ-ბასილი – XII საუკუნის შუახანების ან II ნახევრის ქვითხურო ზემო აჭარადან. მის შიერ შუარტყლის ეკლესიის აფაბის ოსტატობა მოთხრობილია ტბელ აბუსერისძის თხზულებაში.

აბუსერისძე ტბელი, ბილოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყელში და აბუსერისძეთა სავარაუდო მატანა, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 56-62; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 50-51; წმინდა გიორგი ძველ ქართულ მწერლობაში, ვ. გაბიაშვილის გამოცემა, თბ., 1991, გვ. 257-262.

გაბრა (?) – ქუთაისის მწვანეკვავილის ეკლესიის (სავარაუდოდ 1113 ან 1117 წელი) მაშენებელი. სამშენებლო წარწერები ქვა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში.

F. Dubois de Montpéroux, Atlas, ტაბ. XVIII, სურ. 12; ღაბიძარეული წარწერები, II, გვ. 149-150, სურ. 137-138.

გაბრიელ გალატოზი – ლაბკინის ეკლესიის (XI-XII საუკუნეები) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. ქვა სამშენებლო წარწერით ნასმულია ჩრდილოეთ კედელში.

ვ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 15; ღაბიძარეული წარწერები, II, გვ. 167.

გაბრიელ დიკონი (ან დეკანოზი) – მოქანდაკე, რომელმაც 950-იან წლებში შეასრულა დიდის-კანის ეკლესიის ქვაზე კეთილი შემკულობის ნაწილი, მათ შორის სამხრეთი ფასადის რელიეფები. იხსენიება იქვე ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 29-30; ვ. ბერძენი, *ოსტატები*, გვ. 59; *ლაპიდარული წარწერები*, I, გვ. 292-293; ვ. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 81-84.

გაბრანელი – ზარზმის პირველი ეკლესიის მაშენებელი (VI ან IX საუკუნე). „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულია როგორც ხუროთმოძღვარი და „სუქამდგომელ საქმისა“.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, გვ. 334-335; *ადრინდელი ყოფილადური ქართული ლიტერატურა*, კ. კაკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1935, გვ. 161-163, 167; ვ. ბერძენი, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, გვ. 118-120; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 30-31; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 64.

გურგიუმ ერპასანის ძე – ზ. ალექსიძის მიხედვით, მოქანდაკე, რომელმაც 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე ადღგენითი სამუშაოებისას შეასრულა რამდენიმე რელიეფი. იხსენიება დასავლეთი ფასადის შუა წახნაგზე ამოკვეთილ სომხურ წარწერაში.

ზ. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები*, გვ. 50-61.

გიორგი – ეპისკოპოსის სამრეკლოს (XIV საუკუნე) მაშენებელი. ქვა სამშენებლო წარწერითა და ოსტატის რელიეფური გამოსახულებით 1959 წლიდან სოფლის წყაროს კედელშია ჩასმული.

ე. თაყაიშვილი, *გვსაქმიანო კოლაოლისში*, გვ. 59.

გიორგი – ქვისმთელი, ტაოს ოლთისის ეკლესიის ტრაპეზის ქვის შემკმნელი (973-979 წლები). ამჟამად ქვა ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში. სამშენებლო წარწერა მის კაპიტულზეა დატანილი.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 259-261 (ოსტატის ხახელი წაიხსნა, როგორც გაბრანელი); ვ. ხილოვაძე, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 74.

გიორგი გალატოზი – ჯრუჭის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI საუკუნე). მოხსენიებულია წარწერაში ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ გუმბათქვეშა სვეტზე, რომელიც გიორგი გალატოზის შეიღებთან ერთად უფასოდ აუგია.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 156.

გიორგი გალატოზი – ლუპას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (XI-XII საუკუნეები). წარწერა თან ერთვის მშენებლის გამოსახულებას.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 131, სურ. 122-123.

გიორგი გალატოზი – მოხსენიებულია ჩხიკეთას სამების ეკლესიის მახლობლად ჩამოუნ წარწერაში.

E. Такашвили, *АЭРЗ*, II, გვ. 13-14; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 68.

გიორგი გალატოზი – სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასავლეთ კედელთან აღმოჩენილ წარწერაში.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 189.

გიორგი ფარქვას ძე – საფარის წმ. საბას ტაძრის ხუროთმოძღვარი (1280-იანი წლები). იხსენიება ტაძრის დასავლეთ კარიბჭეზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, გვ. 51; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 51-52; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 213-214; ვ. ხილოვაძე, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 100-105.

გიორგი ხუცი – მშენებელი ოსტატი, იხსენიება წაღვის რაიონის სოფელ იმერას ეკლესიის წარწერაში (საეარაუდოდ XI საუკუნე).

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 74.

გიქუა კალატოზი – მშენებელი ოსტატი. მოხსენიებულია მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 9.

გლახა კალატოზი – მშენებელი ოსტატი, რომელიც იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 8, 9, 12-16.

გოგია კალატოზი - XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ვუთვიმესა და სოლომონ მდივანბეგს შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, გვ. 111-112; *გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები*, ნაკ. II, გვ. 621-622.

გოგია კალატოზი - მშენებელი ოსტატი. იხსენიება მანუჩარ თუშანიშვილის სახლისა და თიეა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

ჩახალბი, II, გვ. 12, 13.

გოგია ხურო - დურგალი. იხსენიება მანუჩარ თუშანიშვილის სახლისა და თიეა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

ჩახალბი, II, გვ. 10, 14, 15.

გოგინა კალატოზი - გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფხიდის სარკმლის თავსუ ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, *გეგუთის ეპიგრაფიკული ჩახალბი*, გვ. 115; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75.

გრიგოლ გალატოზიუხუცესი - მოხსენიებულია XI საუკუნის წარწერაში, რომელიც ახლავს მამაკაცის რელიეფურ გამოსახულებას. ფილა აღმოჩენილია დიხასურგას სასაფლაოსუ. ინახება გალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

ლაბილარული წარწერები, II, გვ. 83; ვ. ხილოგაია, *სამეგრელო აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა*, თბ., 2004, გვ. 266-267.

გრიგალი - ოშკის ეკლესიის მშენებლობის (963-973 წლები) ხელმძღვანელი („საკმესა ზედა მდგომი“). იხსენიება სამხრეთი შესასვლელის ტიშკანის დიდ სამშენებლო წარწერაში.

ვ. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 40, 47-48; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33-34; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75-76; ვ. დობაძე, *მონასტრები*, გვ. 156-157.

გრიგოლ გალატოზი - გურგეტის სამრეკლოს მშენებელი ოსტატი (XIV საუკუნე). წარწერა და მშენებლის გამოსახულება სამრეკლოს დასავლეთ კუთხულზე ამოკვეთილი.

თ. სანიკაძე, *გურგეტი*, თბ., 1975, გვ. 28, 77-79, 113-114, სურ. 21-22, ტაბ. 38.

გრიგორ დაქსი - ზ. ალექსიძის მოსაზრებით, ხუროთმოძღვარ თოდოსაკის (იხ.) თანაშემწე 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოების დროს. მისი სახელის აღმნიშვნელი სომხური წარწერა ახლავს გუმბათის ყელის აღმოსავლეთი წახნაგს ამოკვეთილი მუხლ-მიყრდელი საერთო პირის რელიეფს.

ზ. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები*, გვ. 44-46.

გრიგორიევი ნიკიფორ - მოსკოველი „მეფის მესარკმლე (государев оконный мастер)“, რომელიც 1637 წელს ჩამოვიდა კახეთში. მან გააკეთა გრემის ორი შენობის სარკმლები.

М. Полневков, *Новые данные о московских художниках XVI-XVII вв. в Грузии*, Тб., 1941, გვ. 10, 13-14, 17.

გუზან გალატოზი - XI საუკუნის მშენებელი ოსტატი, რომელიც აბულის ეკლესიის დასავლეთი ფასადის წარწერაში იხსენიება.

დ. ბურძინიშვილი და სხვანი, *ჯაფახეთი*, გვ. 48.

გურიტიშვილი (გურტიშვილი) გიორგი - ზემო ნიქოსის სამრეკლოს ერთ-ერთი გალატოზი (XVI-XVII საუკუნეები). იხსენიება აღმოსავლეთ ფასადსა და ინტერიერში ამოკვეთილ სამშენებლო წარწერებში.

ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 71; ი. მეგრელიძე, *სამეფლები ლიახვის ხეობაში*, თბ., 1984, გვ. 154-156.

დავითი - XVIII საუკუნის ოსტატი, კალატოზების უსტაბაში. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ვუთვიმესა და სოლომონ მდივანბეგს შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, გვ. 111-112; *გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები*, ნაკ. II, თბ., 2011, გვ. 621-622.

დაეთათა კალატოზი - იხსენიება ტერ-შმეფანაანთ სახელების ოთახების გაკეთების ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, I, გვ. 163.

დაეთათა კალატოზი - იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თთვა-ხაბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13-16.

დაეთათა ხურო - იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თთვა-ხაბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 10, 13.

დათუა კალატოზი - იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თთვა-ხაბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 14, 15.

დანგათ სვიმეონ - ქვაზე მომუშავე ოსტატი, ვალეს ეკლესიის ხაღიაქნეს კარის ტიპანსე გამოხასხული გახედლებული ჯურის მოქანდაკე (X საუკუნე).

ლაბიძარული წარწერები, I, გვ. 283.

დემეტრე - ხურო, რომელიც იხსენიება ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარის წარწერაში.

გ. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი, I, გვ. 271; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 144.

დობეიხ (დუბეიხ?) გალატოზთუხუცესი - მირტაშნის ეკლესიის (XIII საუკუნის შუახანი) მშენებელი. დაქარაგმებული სახელი ამოკვეთილია მისი რელიეფური გამოსახულების გვერდით აღმოსავლეთ ფასადზე.

გ. გაგოშიძე, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ჭებო ქართლიდან, მაცნე, ისტორიის სერია, №4, 1984, გვ. 127, სურ. 3.

ვირდან გიონაის ძე - სხვაეას ძელი ჰემარტის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (XIII საუკუნე). სამშენებლო წარწერიანი ქვა ამჟამად დაკარგულია.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზემის მთავრობა, ტ. VIII, 1935, გვ. 290-291; ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 172; გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმი, გვ. 188.

ვაიე - საფარის ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნის ბოლო). რელიეფი, რომელზეც მშენებელი მუშაობის პროცესშია გამოსახული, ნახილულია აღმოსავლეთი ფასადის კარნიშის ქვეშ. მისი სახელი რელიეფის ზედა კუთხეშია ამოკვეთილი.

გ. სელივაია, ვაიე - საფარის მონასტრის მოძინების ტაძრის ხუროთმოძღვარი, გულანი, №1, 2009, გვ. 96-97.

ვაზიაშვილი გიორგი - კალატოზი, რომელსაც უმუშავია დაეთათარჯჯის ნათლისმცემლის მონასტრის მშენებლობაზე. იხსენიება სახლის წყალობის წიგნში წმ. თაინე ნათლისმცემლის წინამძღვრის ფუთეიმისა (1797 წელი).

გარჯვის ისტორიული დოკუმენტები, ნაკ. II, თბ., 2011, გვ. 669.

ვაქარია - ქვაზე მომუშავე ოსტატი, ხუდახნის ეკლესიის კანკლის შემქნელი (XI საუკუნის დასაწყისი). იხსენიება კანკელის ფილაზე ამოკვეთულ წარწერაში.

ლაბიძარული წარწერები, I, გვ. 319-320; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 67.

ვისიძე - ათონელი ბერი, ოსტატი, რომელმაც დაამზადა თბილისის სიონის კანკელი 1795-1800 წლებს შორის. შესაძლოა, მისივე ნახელავი იყო კანკელები დაეთათარჯჯის დაეთრისა და დოლორქის ეკლესიებშიც.

Pl. Иоссаиани. Описание древностей гор. Тифлиса, Тиф., 1866, გვ. 92-93, 101-102; P. Шмерман. Мзаше фараи а архитектура средневековой Грузии, Тб., 1962, გვ. 212.

თავაის ძე მონაზონი - ბეშთაშნის წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი. ხავედრებელი წარწერა ამოკვეთილია სტელაზე, რომელიც დღეს ეკლესიის გალავნის დასავლეთ კედელშია ჩატანებული.

გ. ლომიათიძე, ი. გრიქიანიშვილი, თრავლეთში 1949 წლის მყელანების ანგარიში, მიმოხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 323-324; დ. ბურბუნიშვილი, ნარკვევები, გვ. 65-66.

თათუღა ხერო - XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუწარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასაღები, II, გვ. 15.

თათუხაქე შახბუზა - ტბეთის სამრეკლოს (1527 წელი) მშენებლობის სამუშაოთა ხელმძღვანელი („ხედა-მღეგი“). სამშენებლო წარწერა 1904 წელს ნ. მარმა ნახა სამრეკლოს ნანგრევების ადგილას. ამჟამად ის დაკარგულია.

H. Mapp, Азия, გვ. 25; დ. ხოშტარია, კლარჯეთი, გვ. 250-251.

თეოდორე თაფლაისძე - ერედვის ეკლესიის მამუშებელი (906 წელი). სამშენებლო წარწერა მოთავსებულია სამხრეთი ფასადის სვეტზე.

რ. მეყისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 4, 1955, გვ. 101-138, ტაბ. 34-36; ვ. ბერისძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 34-35; ვ. ბერისძე, ოსტატები, გვ. 107-108.

თეოდორე გალატოზი - სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მამუშებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასაველთან კედელთან აღმოსეჩილ წარწერაში.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 189.

თეოდორე - თმოგვის ციხის ზღუდის მამუშებელი ოსტატი, იხსენიება ციხეზე აღმოსეჩილ წარწერაში (1350 წელი).

ვ. ცისკარიშვილი, ჯივახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 107; ვ. ხილოვაგა, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 49.

თოდოსა (თოდოსაკი) - 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოების ხელმძღვანელი. საუარაუდოდ რამდენიმე რელიეფის ავტორიც. იხსენიება სამხრეთ ფასადზე ამოკვეთილ სომხურ სამშენებლო წარწერაში.

ვ. ბერისძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 36; ვ. ბერისძე, ოსტატები, გვ. 109; ზ. ალექსიძე, ატენის სომხური წარწერები, გვ. 9.

ივანე კალატოზი - სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მამუშებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასაველთან კედელთან აღმოსეჩილ წარწერაში.

ვ. ბერისძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 36; ვ. ბერისძე, ოსტატები, გვ. 114, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 189.

ივანე კალატოზი - XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება მანუწარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასაღები, II, გვ. 10.

ივანე ხურო - XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუწარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასაღები, II, გვ. 13, 14.

იესე გალატოზი - კრამიტის მომწყობი ოსტატი, 1022-1025 წლებში თავედან დაბურა ოშკის ეკლესია. იხსენიება სამხრეთი კვადრის დიდი ხარკმლის ქვემოთ დატანილ წარწერაში.

ვ. თავეიშვილი, ვესტედიკა, სამხრეთ საქართველოში, გვ. 54; ვ. ჯობაძე, მონასტრები, გვ. 163.

ილარიონ სამთავენილი - სამთავენიის ეპისკოპოსი, ვაზე ყანაველის ძე, 1032 წელს ააგო აშურიანის ეკლესია (მოხსენიებულია წარწერაში, რომელიც დღეს გორის მუზეუმშია გადატანილი). შესაძლოა, ის იყო სამთავენიის ტაძრის (1030 წელი) ხუროთმოძღვარიც. იხსენიება ტაძრის სამ წარწერაში.

Brosset, Rapports, 3e livraison, 6e rapport, გვ. 121-122, გვ. 125-126; ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შუკრბალი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოკვეთილი თ. უორდანიას მიერ, წიგნი I, ტფ., 1892, გვ. 171; ვ. ბერისძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 39-40, სურ. 3; ვ. ბერისძე, ოსტატები, გვ. 119-120, ვ. სოხაშვილი, სამთავენი, თბ., 1973, გვ. 77-78, 91.

ინა კალატოზი - ცხავეტის ეკლესიის მამუშებელი ოსტატი (X საუკუნე). წარწერა, რომელშიც მისი სახელი იხსენიება, აღმოსაველეთ ფასადზეა ამოკვეთილი.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 191-192.

იოანე გალატოზი - იხსენიება ნასოფლარ დრიაანეთის (დრანეთის) ეკლესიის სამხრეთი ეგვტრის ინტერიერში ამოკვეთილ წარწერაში.

ი. ციციშვილი, ხუროთმოძღვრული ძეგლი ნასოფლარ დრიაანეთში, საქ. ხსრ მეცნ. აკადემიის მოაზრე, XII, №5, 1951, გვ. 316 (წარწერას XVII-XVIII საუკუნეებშით ათარიღებს); ვ. ლაღაშვილი, ვ. პატაშვილი, წმინდა კვირიკისა და

ივლიტას ტაძარი ნასოფლარ დრანეთთან (არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), საქართველოს ისტორიის, 14, 2010, გვ. 137 (წარწერის თარიღად შემოთავაზებულია X-XI საუკუნეები).

იოანე გალატოზი – ნაბაზრევის (1025 წელი) ეკლესიის მშენებელი ოსტატი. წარწერა ამოკვეთილია სარკმლის თავსართის ქვეშე, რომელიც ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 117.

იოვანე – გუბუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). იხიენიბო აღმოსავლეთ სარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაპაბაძე, გუბუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 33; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 75.

იოვანე გალატოზი – ლაბუკინის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI-XII საუკუნეები). სამშენებლო წარწერა ჩრდილოეთ კედელზეა ამოკვეთილი.

ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია დუნხუზ-განეთში, გვ. 15; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 166-167.

იოვანე კალატოზი – იხსენიება ხინის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი, II, გვ. 272; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 131.

იოვანე კალატოზი – ქვა, რომელზეც მშენებელი ოსტატის საეგდებულო წარწერაა ამოკვეთილი, მრავალბაღის ეკლესიის სამრეკლოს სამხრეთ კედელშია ჩაყობებული.

ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, გვ. 57.

იოვანე მორჩაისძე – იშხნის ტაძრის გადაკეთების ხუროთმოძღვარი (1032 წელი). მისი სამშენებლო წარწერა ამოკვეთილია სამხრეთი სარკმლის გარშემო.

ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 37-39, სურ. 2; ე. თაყაიშვილი, ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, გვ. 13-14; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 116-117; ე. ჯობაძე, მონასტრები, გვ. 240-242.

კეირიკე – ზემო კრიხის ეკლესიის კარიბჭის მაშენებელი (XI საუკუნის I ნახევარი). იხსენიება კარიბჭის სამხრეთი სარკმლის თავსართთან ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 40; ე. ცინცაძე, ზემო-კრიხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 1963, ტ. 6, გვ. 91; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 140; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 86.

კეირიკე – ხითხურო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის მამამის ოქროპირთან ღაძმა მძაქვლთან ერთად არის გამოხატული, ჩაყობებული იყო სოფ. სხვაგას წმ. სამების ეკლესიის წყობაში. ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

კეირიკე ბანელი – პირველი ბანელი ეპისკოპოსი. სუმბატ დავითის-ძის ცნობით, კეირიკემ აღდარაჩე ქართველთა მეფის (889-923) დავალებით ააშენა (აღბათ იგულისხმება – აღადგინა) ბანას ტაძარი. შესაძლოა იგი თავად იყო ხუროთმოძღვარიც.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ვეკლა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ჯავახიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 261, 379.

კეირიკე (ან კონსტანტინე) გალატოზი – სათხის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). მოხსენიებულია სამხრეთი ფასადის წარწერაში.

ე. დოლიძე, კახრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ძეგლის მკვლარე, 1970, №20, გვ. 10; ე. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 1971, №7A, გვ. 145; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 256-257.

კეირიკე ვახტანგის ძე – ზედა ვარძის ეკლესიის კარიბჭის მაშენებელი კალატოზი (1051-1057 წლები). იხსენიება სამხრეთი კარის თავზე შავი საღებავით დატანილ სამშენებლო წარწერაში, რომელიც დღეს აღარ იკითხება.

ე. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 36; ე. გაბაშვილი, ზედა ვარძის თბ., 1985, გვ. 50-51; დ. ბურძინაშვილი და სხვანი, ჯავახეთი, გვ. 120; დ. ბურძინაშვილი, ნარკვევები, გვ. 114.

მაერიკი – რ. შმერლინგის მოხაზვებით, უბისის ეკლესიის მაშენებელი ოსტატი (IX საუკუნე). მისი სახელი ნახსენებია აღმოსავლეთი ფასადის წარწერაში.

რ. შმერლინგი, უბისის ტაძრის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. ხსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XVI, №2, 1955, გვ. 173; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 29.

მაესა – კალატოზთა სუცამდგომი. კარნიზის ქვე, რომელზეც სამშენებლო წარწერა იყო ამოკვეთილი, ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის ენოში იპოვა ფ. დიუბუა დე მონპერემ.

F. Dubois de Montpéroux, Atlas, ტაბ. XVIII, სურ. 13; ე. ნაკვერძია, ქუთაისის ისტორიანი, თბ., 1960, გვ. 137.

მარქარა ხურო – ღურგალი. იხსენიება მანქნარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის წიხსაში (1793 წელი).

მასაღუბა II, გვ. 14, 15.

მემარნიშვილი მახარობელი – ზემო ნიქოსის სამრეკლოს ერთ-ერთი გალატონი (XVI-XVII საუკუნეები). იხსენიება აღმოსავლეთ ფასადსა და ინტერიერში ამოკვეთილ სამშენებლო წარწერებში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 153-154; ი. შვერელიძე, *სიძველეები ლიახვის ხეობაში*, თბ., 1984, გვ. 154-156;

მიქაელი – ხითხირო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის მამამის ოქროპირთან და ძმა კვირიკესთან ერთად არის გამოსახული, ჩაქოლებული იყო სოფ. სხვაეას წმ. სამების ეკლესიის წყობაში, ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

მიქაელ გალატონი – იხსენიება კუმურდოს ეკლესიის დასახელების მინაშენის შესახვედლის ტომანზე ამოკვეთილ წარწერაში (1511-1515 წლები).

ე. ცისკარიშვილი, *ჯაფიხეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 23; ე. სილოგაძე, *საქცხე-ჯაფიხეთი*, გვ. 54.

მიქაელ გალატონი – დუშას ეკლესიის ერთ-ერთი მამულებელი (XI-XII საუკუნეები). წარწერა ერთი მშენებლის გამოსახულებას.

ლაიხადარული წარწერები, II, გვ. 131, სურ. 122-123.

მიქაელ გიხიკოპოსი – კიანეთის ზემო უბნის ეკლესიის (X საუკუნის ბოლო) ხუროთმოძღვარი. წარწერა, რომელშიც იგი იხსენიება, ინტერიერშია ამოკვეთილი.

რ. მეფისაშვილი, *კიდევ ერთხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ, ძეგლის მგეობარი*, 26, 1971, გვ. 24 (*„ეპისკოპოსის“ აფიდალას „კალატონს“ კითხულობს*); *ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 253-254.

მიქელი – ხეო, რომელიც იხსენიება ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 271; *კახეთის ისტორიული ძეგლები*, გვ. 144.

მიქელი – ბაღდადარის ეკლესიის (1018 წელი) მამულებელი კალატონი. სამშენებლო წარწერა ბაღდადარის ქვაზეა ამოკვეთილი.

რ. მეფისაშვილი, *კიდევ ერთხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ, ძეგლის მგეობარი*, 26, 1971, გვ. 24; დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 54-55, ნახ. I.

მიქელი – ქართლის „ბანაქარსალარი“ (ხუროთმოძღვართუხუცესი). იხსენიება ფოკას ეკლესიის (1030-1040 წლები) სამხრეთი სარკმლის წარწერაში.

ი. გაგოშიძე, ე. გაგოშიძე, *ქართლის ხუროთმოძღვართუხუცესი, ლიტერატურა და ხელოვნება*, №3, 1992, გვ. 182-183; დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯაფიხეთი*, გვ. 14.

მიქელ გალატონი – აქის ეკლესიის ერთ-ერთი მამულებელი. იხსენიება სამხრეთი კარის არქიტრავის წარწერაში (XIII საუკუნის I ნახევარი).

Е. Такашвили, *АЭРЗ*, III, გვ. 15; Е. Такашвили, *Из археологических экскурсий по гурьинским церквям, Известия Кавказского отделения Императорского русского географического общества*, т. II, Тифл., 1907, გვ. 76; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 186; Дж. Исоселидзе, *Роспись Аши*, Тб., 1989, გვ. 11, ტაბ. IV.

მიქელ კალატონი – იხსენიება ურბნისის ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 46.

მიქელ გალატონი, საბზარი – მარტყელის ტაძრის დასავლეთი ვეგეტრის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). სამშენებლო წარწერა, რომელიც ვეგეტრის სარკმლის ზემოთ იყო მოთავსებული, დაკარგულია.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, II, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 187; *ლაიხადარული წარწერები*, II, გვ. 37.

მიქელ ხუცეს-გალატონი – მოხსენიებულია დიდი გომარეთის დმრთისმშობლის ეკლესიის (XI საუკუნის I ნახევარი) სამხრეთი შესახვედლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

Е. Такашвили, *АЭРЗ*, IV, გვ. 83; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 187-188; *ხაქართულის ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 5.

მსახურა – ხანძის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი (1540-იანი წლები). იხსენიება სამრეკლოს ეკლესიაზე მოთავსებული ოთხი წარწერიდან ერთ-ერთში.

H. Март, Древности, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტარია, კლარჯეთი, გვ. 110; ე. ჯობაძე, მონასტრები, გვ. 55.

მკვდილიე ნადირა – ძველის სამების ეკლესიის ხარქარი. იხსენიება აღმოსავლეთის სარკმელთან მოთავსებულ მხედრულ წარწერაში (1676-1696 წლები).

ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება, გვ. 117.

მკვეც გალატოზი – ალის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი. იხსენიება სამხრეთი კარის არქიტრაფის წარწერაში (XIII საუკუნის I ნახევარი).

Е. Такашвили, АЭРЗ, III, გვ. 15; Е. Такашвили, Из археологических экскурсий по ираниским перкам, Известия Кавказского общества Императорского русского географического общества, т. II, Тифли., 1907, გვ. 76; ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 41; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 186; Дж. Носендзе, Россиясь Ачи, Тб., 1989, გვ. 11, ტაბ. IV.

ნასციდა კალატოზი – დენხუმის სოფ. მცხეთის ეკლესიის მაშენებელი ქართლელი ოსტატი (XVII საუკუნე). მისი სახელის შემცველი წარწერა ხელის გამოსახულებასთან ერთად ჩართულია აღმოსავლეთი სარკმლის საპირეში.

Brosset, Rapports, 2e livraison, 9e rapport, გვ. 33; ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია დენხუმ-სეჯანეთში, გვ. 43-44; ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 42; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 189; ე. ბერიძე XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება, გვ. 191.

ნასციდა კალატოზი – გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფსიდის სარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიული მასალები, გვ. 115; ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 33; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 75.

ნინია კალატოზი – იხსენიება მანუნარ თემიანიშვილის სახლის და თიფა-საბაქელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13, 15-16.

ორბისიე ნიკოლოზ გალატოზოხუცყცი – შორეთის მონასტრის სამხრეთი მინაშენის (XIV-XV საუკუნეები) მშენებელი ოსტატი. მისი სახელი შესასვლელის მარცხნივ ამოკვეთილ წარწერაში იკითხება.

ე. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 214; ე. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 43; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 192.

ოკუფა დურგალი – იხსენიება უცნობი პირის სახლის მშენებლობისათვის გაწეული ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, II, გვ. 18.

ოტიაშვილი დავითა – XVIII საუკუნის კალატოზი. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ეფთვიმესა და სოლომონ მდივანბეჯ შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, გვ. 111-112; გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები, ნაკვ. II, თბ. 2011, გვ. 621-622.

ოქროპირი – ხითხურო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის შეილებთან კვირიკესა და მიქაელთან ერთად არის გამოსახული, ნაყოლებული იყო სოფ. სხეაეას წმ. სამების ეკლესიის წყობაში. ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

პაპალა კალატოზი – იხსენიება სეიდაბადის ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

მასალები, I, გვ. 34.

პაპია – XVII საუკუნის ოსტატი. მან დაასრულა სოფ. გორულის ეკლესიის მშენებლობა. იხსენიება სამხრეთი ტიმპანის წარწერაში.

დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საეკლესიო სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. 1, 1960, გვ. 52; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 196; ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება, გვ. 71.

პაპუა – დავითგარეჯის ღაერის გალანის მშენებლობაზე (1690-იანი წლები) მომუშავე ერთ-ერთი ქვისმჭრელი. იხსენიება ბერთუბნის ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის წარწერაში.

Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджий, Тб., 1948, გვ. 100; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 196-197.

პაპუა – ტბისის ეკლესიის (1683 წელი) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. მისი სახელის შემცველი წარწერა რელიეფურ გამოსახულებასთან ერთად მოთავსებულია დასავლეთ ფასადზე.
ი. ციციშვილი, ძველი ხაჭორთელის ხუროთმოძღვრება, დროშა, 1952, №4, გვ. 23; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 44; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 197.

პატაი რაშაგული – ოსტატი, რომელმაც დაამზადა ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარი. იხსენიება კარის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მივსაურობანი, I, გვ. 271; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 144.

პოდოლა – ტბისის ეკლესიის (1683 წელი) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. მისი სახელის შემცველი წარწერა რელიეფურ გამოსახულებასთან ერთად მოთავსებულია დასავლეთ ფასადზე.

ი. ციციშვილი, ძველი ხაჭორთელის ხუროთმოძღვრება, გვ. 23; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 44; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 197.

საბა – სამწვერისის ტაძრის განახლების სამუშაოთა ხელმძღვანელი („ზედამღებვი“, XV-XVI საუკუნეების მიჯნა). იხსენიება სამხრეთ ფასადის წარწერაში.

ვ. ჩუბინაშვილი, მასალები სამწვერისის ტაძრის შესწავლისათვის, ქართული ხელოვნება, 1948, №2, გვ. 24; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 198.

საეოცარი – ეუმერდოს ტაძრის ხუროთმოძღვარი (964 წელი). იხსენიება დიდ სამშენებლო წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია სამხრეთი შესასვლელის თავზე.

M. Brosset, Rapports, 2e livraison, 2e rapport, გვ. 167-168; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 48-49; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 202-204; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 264.

სამეველა კალატოზი – მუშაობდა სვიდაბადის ბაღის დამტვერული მიწების შეცვლაზე და აუხის მშენებლობაზე. იხსენიება ბაღის მშენებლობისათვის გაწვეული ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

მასალები, I, გვ. 34.

სარგისა კალატოზი – იხსენიება როგორც მოწმე თეიმურაზ II-ის მიერ ამილახვართა სასახლის საქმეზე 1752 წლის 2 ივნისს გაცემულ განჩინებაში.

ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 406.

სარქისა კალატოზი – იხსენიება როგორც მოწმე დიდშვილი გიორგი უსუფაშვილისადმი 1742 წლის 7 ივნისს გაცემულ გადაწყვეტილების წიგნში.

ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 354.

სალირი – კალატოზთა ზედამღებვი. ხელმძღვანელობდა ქართლის მეტეხის ეკლესიის აღდგენით სამუშაოებს 1527-1556 წლებში. სამშენებლო წარწერა მოთავსებულია გუმბათის სამხრეთ კედელზე.

ვ. თოხაშვილი, მეტეხის წარწერები, კლასი, 2003, №18, გვ. 6-7, სურ. 2; ნ. ჩიტიშვილი, მასალები ქართლის მეტეხის ისტორიისათვის, საქართველოს სიძველენი, 14, 2010, გვ. 172.

სერაპიონ ზარშმელი – ზარშმის მონასტრის დამაარსებელი VI ან IX საუკუნეში. მის „ცხოვრებაში“ არის ცნობა, რომ სერაპიონს მონაწილეობდა ოპიზის მონასტერში მიმდინარე ერთ-ერთ მშენებლობაში. მანვე გამოკეთა ქვის დიდი რელიეფური ჯგერა აღდიდ ბაკიას მასლობლად სამცხეში.

სერაპიონ ზარშმელის ცხოვრება, გვ. 329, 337; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 49-50; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 204-206.

სეიმონ გალატოზოუხი(კეცი) – ბედიის ეკლესიის მაშენებელი (990-იანი წლები). იხსენიებოდა დასავლეთ კედლის წარწერაში, რომელიც ამჟამად დაკარგულია.

M. Brosset, Rapports, 2e livraison, 8e rapport, გვ. 91; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 38; ვ. ხილოვაგი, ხაშვერელი აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, თბ., 2004, გვ. 259.

სიმონ მღვდელი – შახარდოს ეკლესიის (X-XI საუკუნეთა მიჯნა) მაშენებელი ოსტატი. იხსენიება სამხრეთი შესასვლელის არქიტრავის ქვის წარწერაში.

დ. ზურსენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 62-63.

სინარულია გალატოზი – იხსენიება პარხლის ეკლესიის შუა ნაივს სამხრეთ კედელზე დატანილ ორ ფერწერულ წარწერაში. ამჟამად ორივე თითქმის გაუცხადებულია.

ე. თაყაიშვილი, ექსპლორაცია, გვ. 91-93; ვ. თოხაშვილი, მონასტრები, გვ. 210.

სოსუა ხურო – XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის წესსაში (1793 წელი).

მასაღები, II, გვ. 16.

სტეფანა კალატოზი – XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის წესსაში (1793 წელი).

მასაღები, II, გვ. 9-12.

სტეფანე კალატოზი – სიმონეთის ეკლესიის მამულებელი (XI საუკუნე). წარწერა ჩართულია ჩრდილოეთი მინაშენის კედლის წყობაში.

ლაბიდარული წარწერები, II, გვ. 114.

სტეფანე სარაიდარი – ხუროთმოძღვარი, ხელმძღვანელობდა ქოლავიროს ციხის (XVIII საუკუნის ბოლო), თბილისის გალავნისა (1796 წელი) და დაეთა ბაქონიშვილის სახლის მშენებლობებს (1801 წელი). იხსენიება ციხის ნახალების განმარტებით ბარათში (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H 2745), ვრეკლე II-ის მიერ იოსებ შიშკარბაშისადმი გაკეთებულ ბრძანებაში და დაეთა ბაქონიშვილის სახლისათვის გაწეული ხარჯის ხაში.

საქართველოს ისტორიის, III, გვ. 66; მასაღები, I, გვ. 181-182; ვ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართველ ხუროთმოძღვართა ნახაზები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-ბ, 1947, გვ. 219-236; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 50; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 207.

სულთამზე – XVII-XVIII საუკუნეების კალატოზი. ქვა, რომელსაც გამოსახულია მისი ფიგურა და ამოკვეთილია საეკლესიო წარწერა, ჩამოტანილია რკინის მინასტრუქციან აქვამად ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

გ. ოთხმეზური, რკინის წარწერები, არქანჯელ 6, 1997, გვ. 16, სურ. 14.

ტუხისშილი საბა – ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი, ეპისკოპოსი 1740-1780-იან წლებში. მისი ანდერძიდან ვიგებთ, რომ იგი იყო ნინოწმინდის ტაძრის აღდგენისა და მის გარშემო სხვადასხვა საერო ნაგებობების მშენებლობის ხელმძღვანელი.

ს. ბარბაქაძე, საბა ტუხისშილის ანდერძისებრი დეწანი, გამოკვლევა და ტექსტი, ქართული ხელთაგება, 3, 1950, გვ. 211-236; დ. რეულაშვილი, საბა ტუხისშილისხვეული სასახლე სოფ. ნინოწმინდაში, ქართული ხელთაგება, 3, 1950, გვ. 237-247; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 209-212.

ფადლონ გალატოზი – ჯრუჭის ეკლესიის ერთ-ერთი მამულებელი (XI საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთი სვეტის წარწერაში.

ლაბიდარული წარწერები, II, გვ. 157.

ფარეზა, ფარეზი – მშენებელი ოსტატი, საერაოდ აღაშენებდა ხაყარის წმ. საბას ეკლესიის ხუროთმოძღვრის გიორგი ფარეზას ძის მამა. გამოსახულია წმ. საბას ეკლესიის აკოტურეთონზე, რომელიც აქვამად ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება.

ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 43; ვ. ხლოვაია, ეკლესიის მოვლილი ხაყარიდან ხუროთმოძღვრის გამოსახულებით და წარწერთა, მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა, ახალციხე, 2000, გვ. 29-35.

ფარსადინა სარაიდარი – მონაწილეობდა თბილისის გალავნის მშენებლობაში (1796 წელი). მოხსენიებულია ვრეკლე II-ის მიერ იოსებ შიშკარბაშისადმი გაკეთებულ ბრძანებაში.

საქართველოს ისტორიის, III, გვ. 66; მასაღები, I, გვ. 181-182; ვ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართველ ხუროთმოძღვართა ნახაზები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-ბ, 1947, გვ. 227-238; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრება, გვ. 52; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 207.

ფოცხევი გალატოზი – ნაისას ეკლესიის (X საუკუნე) ერთ-ერთი ოსტატი. იხსენიება წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ბაღაერის ქვაზე მშენებლის გამოსახულების გვერდით.

დ. ბერიძე, მშენებელი და სხვანი, ვაჟაბუთა გვ. 94.

ფურცხვანიძე მეღუქან (არ ბეჯან) – სარქარი, რომელმაც აღადგინა სხალტბის კვირაცხოველის ეკლესია 1667 წელს. საშენებლო წარწერა ამოკვეთილია კარიბჭის ავზისასველი ბურჯზე.

ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 217-218; П. Шмелюв, В. Дюлаев, Т. Баранов, Описание Тбилиси, Архитектуры и музеев, Тб., 1960, გვ. 53-54; ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება, გვ. 45; ა. თვალაძე, სხალტბის კვირაცხოველის დათარიღებისათვის, საქართველოს ისტორია, 10, 2007, გვ. 235-236 (სარქარს გვარს კითხულობს „ლაუკოანიძე“-დ).

ქარუმიძე პაპუა - ქვემოპალის გიგი ამილახერისეული ეკლესიის მაშენებელი (XVIII საუკუნე). მოხენიებულია აღმოსავლეთ ფასადის წარწერაში.

გ. ბერიძე, *ხეროთომოსძელები*, გვ. 41; გ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 219.

ქამირი - ხანკათის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი (1540-იანი წლები). წარწერა მოთავსებულია სამრეკლოს ფანსატურზე.

H. Mapp, *Археолог.*, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტიანი, *კლარჯეთი*, გვ. 110; გ. ფობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

ქორთაჯანისე ივანე - ეკის მონასტრის ეკლესიის დასავლეთი კარიბჭის მაშენებელი (XV-XVI საუკუნეები). სამშენებლო წარწერა, რომელიც დასავლეთი ფასადის ფრანკონის წვერში იყო ჩადგმული, დაკარგულია.

ი. აღიშა, ეკის ნათლისცემლის სამონასტრო კომპლექსის ხუროთმოძღვრება, *ძველის მემკვიდრე*, 57, 1981, გვ. 14-16; ა. ტულუში, ეკის ნათლისცემლის მონასტრის წარწერები, *ძველის მემკვიდრე*, №3, 1988, გვ. 59.

ღარიბჯანი - ხატიისოფლის ღმრთისმშობლის ეკლესიის მაშენებელი ოსტატი (1658-1675 წლები). იხსენიება დასავლეთი ფასადის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, ხომხით-საორბელის ძეგლების წარწერები, *კავკასიონი*, პარიზი, 1929, №1-2, გვ. 99; გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 43.

ეოსანი - ხანძთის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (1540-იანი წლები). წარწერა მოთავსებულია სამრეკლოს ფანსატურზე.

H. Mapp, *Археолог.*, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტიანი, *კლარჯეთი*, გვ. 110; გ. ფობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

ეოსარი ხურო - იხსენიება მანუჩარ თყეშელაშვილის სახლისა და თივა-საბაძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები II, გვ. 13, 14.

ეყოიანი ნიკოლოზ - იმერეთის სოფელ ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი, 1777 წელს აღადგინა მონასტრის დაქვეყნებული სამრეკლო. იხსენიება სამრეკლოს სამხრეთი შესასვლელის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

გ. ციტიშვილი, წარწერა იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის სამრეკლოზე, *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, თბ., 1954, ნაკვ. 31, გვ. 5-9; გ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 43; გ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 221-222.

ეორიანაშვილი იოსეფა, მიღახვარი - მშენებელთა ჯედაძღვარი. მისი სტატუსი იხსენიება დარეჯან დედოფლის მიერ მოსიდაში პურისა და კირის თაობაზე 1792 წლის 6 მარტს მიწერილ წერილში.

საქართველოს ისტორიის, III, გვ. 243-244.

შაღვა - კალატოხთა ჯედაძღვარი, ხელმძღვანელობდა რუისის ტაძრის მშენებლობას (1420-30-იანი წლები). სამშენებლო წარწერა დასავლეთის შესასვლელის თავზეა მოთავსებული. ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 107; გ. ნუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტორიისათვის, *ენიკის შრომები*, 1940, V-VI, გვ. 462-466; გ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 53; გ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 224-225.

შისჯაშვილი სტეფანე - კალატოხი. იხსენიება 1782 წელს გაცემულ განიხილებაში.

საქართველოს ისტორიის, I, ტყ., 1920, გვ. 151-152; შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, თბ., 1983, გვ. 526-527.

შოშია კალატოხი - იხსენიება ტერ-შმოვანანათ სახლების ოთახების გაკეთების ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, I, გვ. 163.

შუარტყელელი - კალატოხი, ხუფათიდან მოწვეული ხუროთმოძღვრის თანაშემწე ზარზმის მკორე ეკლესიის მშენებლობაზე, რომლის ამბავიც მოთხრობილია „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, გვ. 344-345; გ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 54; გ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 225.

წანგა (?) ვალატოხი - ნაიხას ეკლესიის (X საუკუნე) ერთ-ერთი ოსტატი. იხსენიება წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ბალავრის ქვაზე მშენებლის გამოსახულების გვერდით.

დ. ბურუნაშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 94.

ჭიჭაფორისძე – გუდარხის ეკლესიის (1231-1235 წლები) ხეროთომოდვარი. იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხეროთომოდვარები*, გვ. 54; ე. ბერიძე, *ისტატები*, გვ. 233; Н. Сыншанин, Г. Дарехи, *ქართული ხელოვნება*, 9, 1987, გვ. 59; გ. შველიძე, გუდარხის მონასტრის ისტორიისათვის, *მრავალთაოვი*, XVII, 1992, გვ. 147-148 (შემოთავაზებულია უფრო გვიანდელი თარიღი – 1280-იანი წლები).

ხატულიშვილი – გალატოზი, დრბოს ღმრთისმშობლის ეკლესიის (1510 წელი) მაშენებელი. გ. წერეთლის ცნობით, იხსენიებოდა დასავლეთი კარის ტიმპანის წარწერაში. ამჟამად წარწერის კვალი არ ნანს.

Г. Церетели, *Археологическая экспедиция по Квирильскому уезду. Материалы по Археологии Кавказа*, вып. VII, Москва, 1898, გვ. 112-113; ე. ბერიძე, *ისტატები*, გვ. 235; ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხეროთომოდვარები*, გვ. 171.

ჰარაბა – საენის წმ. გიორგის ეკლესიის (1046 წელი) ხეროთომოდვარი. მისი სახელი მოხსენიებულია დასავლეთი შესასყელის წარწერაში.

ე. ბერიძე, საენე, *ქართული ხელოვნება*, 1, 1942, გვ. 90-91; ე. ბერიძე, *ხეროთომოდვარები*, გვ. 55; ე. ბერიძე, *ისტატები*, გვ. 239.

ჟოვანეს მღვდელი – ბინაძორის ეკლესია-სამრეკლოს (1663 წელი) ხეროთომოდვარი. სომხური სამშენებლო წარწერა ამოკვეთილია დასავლეთი კარის ტიმპანზე.

დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპლუაციის საეკლესიო სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, 1, თბ., 1960, გვ. 58; გ. გაგოშიძე, 6. ნარნალაძე, *მონოფისიტური ძეგლები საქართველოში*, თბ., 2009, გვ. 85, ნახ. 53, სურ. 74.

ღამატუბა

აბული – ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე მოთავსებულ საეკლესიო წარწერაში მოხსენიებულია არიან ეკლესიის კალატოზები, სახელების გარეშე.

ე. ცისკარიშვილი, *ჯაფახეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 122.

ატენის სიონი – აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილ 945 წლის ორ წარწერაში, სახელის მითითების გარეშე, იხსენიება „ატენის სარქალი“, რომელიც ხელმძღვანელობდა ტაძრის ზღუდის მშენებლობას.

ღამადარული წარწერები, I, გვ. 207-208.

ბაერა – ეკლესიის სამშენებლო წარწერის (XI საუკუნე) მიხედვით, მისი მაშენებელი სოფელი ეოფილა.

ე. სილოგავა, *სამცხე-ჯაფახეთი*, გვ. 46.

ზარზმა – „სერაპიონ ზარზმელის ცხორების“ მიხედვით, ზარზმის მეორე ეკლესიის მშენებლობის ხელმძღვანელად მოუხმეს „კვილონებით განთქმულსა კაცსა“ ხუფათიდან. ამ ხუფათელ ხეროთომოდვარს, რომლის სახელიც ნახსენები არ არის, თანამემწედ ჰყოფდა გალატოზი შუარტკლელი (იხ.).

სერაპიონ ზარზმელის ცხორება, გვ. 344-345.

ილორი – აღმოსავლეთი კედლის საეკლესიო წარწერაში (XI-XII საუკუნეები) იხსენიება გალატოზი. სახელი გადასულია.

ღამადარული წარწერები, II, გვ. 159; ე. სილოგავა, *სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა*, თბ., 2004, გვ. 273.

კემურდო – სამხრეთ პორტიკის თაღის ქვეშ მოთავსებულია 964 წლის ახლო ხანების წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია არიან „მუშაქანი და ყოველი მაშენებელი“ ეკლესიისა. სახელით იხსენიება მხოლოდ ეინმე გიორგი, რომლის ზუსტი კავშირი ეკლესიასთან ვერ დგინდება.

ე. ცისკარიშვილი, *ჯაფახეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 15.

მიქარწყმინდა - XI საუკუნის სამშენებლო წარწერის მიხედვით, ეკლესია გიორგიწმინდელებს აუშენებიათ. ნუხსურწარწერიანი ქვა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში.

გ. ზოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზეუმის მოამბე ტ. VII, 1933, გვ. 208-209, ტაბ. III; ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 96-97; გ. ზოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმი, გვ. 128-129.

რგანი - ეკლესიის სამხრეთ ეკლელში, კარნიზის ქვემოთ ჩასმულია სამშენებლო წარწერა (XI საუკუნის I ნახევარი), რომელიც იუწყება, რომ ეკლესია ააგო სოფელმა ნეაარსეთმა.
ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 63.

სავანე - აღმოსავლეთის სარკმელთან ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილ წარწერაში (1046 წელი) სავანეგზიყდ არის მოხსენიებული სოფლის მოსახლეობა, რომელიც მშენებლობისას თანადაუდგა ერისთავთ-ერისთავ გიორგის.

გ. ბერძენიშვილი, ქართული ხელოვნება, I, 1942, გვ. 91-92; ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 61-62.

საირბისი - ეკლესიის აღმოსავლეთ ეკლელზე ამოკვეთილი წარწერა გვაუწყებს (1152 წელი), რომ მის მშენებლობაში მიუღო სოფელს მიუღია მონაწილეობა.

Г. Чхенцадзе, Восток и Запад, т. 1, Тб., 1970, გვ. 282.

საბე (ახლანდელი საჯა) - სოფლის აღმოსავლეთით მდებარე ეკლესიის მამშენებელ გალატოსთა სავანეგზიყდელი წარწერა (XI საუკუნის I ნახევარი) ამოკვეთილია ბაღაერის ქვაზე გამოსახული ჯვრის კვარცხლბეკზე.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 57.

საეთი - ზედა შაცხოვრის ეკლესიის (XI საუკუნე) აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილი წარწერიდან ირკვევა, რომ მის მშენებლობაში მონაწილეობა სოფელ საკიორიკეს მოსახლეობას მიუღია.

ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 115-116.

ქარცები - XV-XVI საუკუნეთა წარწერის მიხედვით ეკლესია ქარცებელებს აუშენებიათ.

დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, გაგაგათი, გვ. 104.

ცხნარი (XIII საუკუნის შუა ხანი) - სამშენებლო წარწერით ისე ჩანს, რომ ეკლესია სოფელს აუშენებია („ვაშენეთ ყოველმან“). იქვე სავანეგზიყდელ წარწერაში იხსენიება „ამის მოქმედი“, ესახელიოდ.

დ. ბერძენიშვილი, წარწერები სოფელ ცხნარადან, ძველის მეგობარი, 1976-1977, №43-44, გვ. 15, დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 44.

ჯოსიუბანი (X საუკუნე) - ეკლესიის ჩრდილოეთ ეკლელზე ამოკვეთილია სავანეგზიყდელი წარწერა, რომელშიც მოხსენიებული არიან „მოქანდაკე კალატონი“, ხოლო წარწერაში წმ. გიორგის რელიეფზე აღმოსავლეთ სარკმელთან იხსენიება კიდევ ერთი გალატოსი.

გ. ზოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზეუმის მოამბე ტ. VIII, 1935, გვ. 327-328, ტაბ. XVIII-XIX; ნ. აღაშაშვილი, ჯოსიუბანის რელიეფები, საბჭოთა ხელოვნება, №7, 1978, გვ. 69, 71-72; ლაბიძარული წარწერები, II, გვ. 45-46; გ. ზოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმი, გვ. 230.

შენიშვნები

გულმაგრად, ამ მხრივ, იმპრომაჯე შეისილება ვიყოთ, რომ, მაგალითად, დ. კონრადიც დასაყვლით ვეროისის შუასაუკუნოვანი ტაძართმშენებლობის სხვადასხვა საკითხის გამო არათუ აღორძინების ხანის, XVIII საუკუნის მაგალითობსაც იშველიებს (იხ. D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, 4, Leipzig, 2002).

² იხ. თურდაც ზ. ალექსიძის წინათქმა შიხი პუბლიკაციისა: *მოქცევა ქართლისა*, ახლად აღმოსწერილი სინური რედაქციებია, თბ., 2007, გვ. 3-9; აქედანვე მოყოტან ამ თხზულების სათანადო ამონარიდებსაც, და იქვე ფრინხილებში მიუყოთებ სწორედ ამ გამოცემის გვერდებს.

³ როგორც ჩანს, არხების გაქვანა „მოქცევის“ დამწერთ თუ მათ წყაროებს ძალზე მნიშვნელოვანდ ესახებათ. აღუქსანდრე მაკედონელის წიგნში (დღეს სადავო) დაშქრობაზე უბნობისას, ნათქვამია: „ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუე და დადგა სარკინესა დასაოლოთ ეკრთო. და დასცა ვენაკი და რუა გამოილო ქსნით, და დაიხნა კაცინა...“ (გვ. 10). ცხადია, შუაგულ ომში ეყნახის გაშენება და რუს „გამოლება“ საქმაოდ უცნაურად მოიხანს. იქნებ ეს რაღაც უკვე მემბტიანეთათვის გაუგებარი გარემოებების ახსნის ცდა იყოს? ეს ისევეა სამომავლოდ წენნი ისტორიკოსების მიერ ასახსნელი, როგორც უცნაური ანაკრონიზმები – ვმ. 13 ასურელ მამათა მოხელის ნახეკარი საუკუნით მაინც „დაიქვლება“, ხოლო ვმ. შუშანიკის წამების, პირიქით, „გაახალგაზრდავება“ (გვ. 18-19).

⁴ წენს ქვეყნას და ერს ბეგრად გუიანაც, უკვე შუა საუკუნეების დასაყვლეთში, სწორედ „გოგ-მაგოვისიან“ კაცუასირის გასახელელების მცეკლად აღიქვამდნენ – იხ. ა. თვარაძე, *საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში*, თბ., 2004.

⁵ ასევე დიდნიშნელოვანი ყოყვლა იქელ მესტორიეთათვის კიდევ ერთი ნაგებობა – თბილისის მარამწმიდა, რომელსაც – ისევე, როგორც თბილისისავე სიონის შენიბის ამბავს – ქვემოთ მიუებრუნდებით.

⁶ *ქართლის ცხოვრება*, ტექსტი დადგენილი ვიქვლა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ფაენსიშვილის მიერ, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 13; საყვლისხმობა, რომ მცხეთის სკეურეწ-წმიდა გუენმერთან აზნაურთა კი არა, ვახტანგ გორგასლის პაპის, არჩილის აღმშენებლობა (გვ. 140).

⁷ *მოქცევა ქართლისა*, ახლად აღმოსწერილი სინური რედაქციებია, გვ. 10-11.

ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 5, 8-9, რა თქმა უნდა, თანამედროვე ისტორიული მცენერების თვალთახელოთ ეს ცნობები „ეპიკურიზოდ“ ვერ ჩათვლება, ისინი უფრო XI საუკუნის მწერლის ხელდას გუიხასიათებს.

⁸ იქვე გვ. 13, 19, 25, 27, 30, 38.

⁹ იქვე გვ. 8, 13.

¹⁰ იქვე გვ. 29, 33, 58, 59.

¹¹ იქვე გვ. 138.

¹² იქვე გვ. 177-178, 185, 198-199, 201-202, 204.

¹³ იქვე გვ. 142.

¹⁴ იქვე გვ. 243.

¹⁵ ნაძვლით გამოჩადესი მხოლოდ ერთია, მაგრამ აქ საქმე უსინიშნე საქმანობის წარმონერა კი არა, ხაოსარი მოქვლეუბის მიუყოლად ბინარტიელთა წინააღმდეგ ვითრეო I-ის ომების დროს, „რავანში ისილა საბა, მტვეკარმინ ესისკოსის-მან, რომელ შებუნოს არღარა იყო სხვა ლოზე, ააყო ციხე თავისა ზღა ტბეთისასა...“ (მატიანე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 292; სუმბატ დავითის-ძე ასუქვებს: „...აღა-შენა სიმაცრე საბა მტვეკარ კოსკოსისან, მახლობლად ტბეთის გლეხთასა და სახელ-სღვა მას სუერე“ – იქვე გვ. 386).

¹⁶ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 377.

¹⁷ იქვე გვ. 260.

¹⁸ იქვე გვ. 274 (მატიანე ქართლისა), გვ. 379-380 (სუმბატ დავითის-ძე). ორთავე ამ ცნობის მიმართება დღეს არსებულ ნაგებობებთან კარგად გუიყვენებს, რომ წერილობითი (რობების არსებობა უკვამ რიდი ამარტოვებს ხელთელების ისტორიკოსის შუშობის ბაის ტაძარი რივი ნაშენით უფრო აღრუელია, (VII საუკუნისა), ვიდრე აღარჩანს (ცხოვრების ხანი (IX-X საუკუნეთა გასაყანს), ხოლო ტბეთის ტაძარი დღეს სულ სხვა შენობაა, ვიდრე 918 წელს გარდაცყვლილი ამტრე კუხისა იქნებოდა – ამ ადგილზე, რაქონილაც ქართულ სინამდელიქში ეს უმაგალითობა დაახლოებით 100 წლის მანძილზე მშენებლობა კიდევ სამჯერ ჩატარდა (დ. ხოშტარია, ტბეთის ტაძრის ისტორიიდან, *საქართველოს სიძველენა* 4-5, თბ., 2003, გვ. 77-91).

¹⁹ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 265, 270. ჰიონილი-მარტიელი, ბანის შიგავლად, აქამდ დასყოლოა – ვერგურობით ერთი (დ. წებნაშვილი, კ. ბერძენე, ნ. ავალაშვილი და სხვანი) მას VII საუკუნეს, სხვანი კი (შ. ამირანაშვილი, რ. შიგლიძე) X საუკუნეს დაახლოებით თანბარი „ბაღოს“ საბურეობით აკუთვნებენ.

²¹ იქვე გვ. 281. შევახსენებთ მკითხველს, რომ ბაგრატი III-ის აგებული ბულია, სადაც ის განიხივებს კიდევ (იქვე გვ. 281) დღეს აღარ არსებობს – მის ნაწყარვლად XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნის ნაგებობა (იხ. А. Рачеушвили, *Клнжа-мшар ашар-тара VIII-X веков в Абхазии*, Тб., 1988, გვ. 71-72), რომლის შიდა მოპირკეთებაში თავდაპირველი შერობის ორი-ამი რეკონსტრუქციის ფილად არის ჩართული (იხ. იხ. შ. შარაშიანი, *ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტა*, თბ., 1954, რეკონსტრუქცია: 2003, გვ. 47).

²² *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 352-353.

²³ *ქართლის ცხოვრება*, II, თბ., 1959, გვ. 115, 129.

²⁴ *ქართლის ცხოვრება*, IV, თბ., 1974, გვ. 163-164, 260. ვახუშტი გიორგი ბრწყინვალის ძესუ, დაითხოვს ამბობს: „მატა უმრტო შენებას ეკლესიათა და ციხე-სიმაგრეთა, რომელნი მოიჭრებულ იყვნენ და დაუშონეს ბრყინავლესა მეფესა გიორგის...“ (იქვე გვ. 260). ნიშანდობლივია, რომ სწორედაც მისი ღვაწლმოსილობის საბუთი თვალებზეა თამარის ისტორიისი ჯერ გიორგი III-ის, მერე კი გიორგის მიერ ჭკობილი (ე. ი. განხორციელებულია) დადგინებულ ანტიკონსტანტინოპოლისისა და ნაბაქოვილი, ერთდროულად და კლარჯეთის თეთი მის მიერ ქმნილსა მონასტერსა და ყოველთა ადგილთა“ (*ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, გვ. 122).

²⁵ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 329-330. და ეს მხოლოდ ამონარიდია! ამას მოსდევს ნაუბარი შეწირულ ნააღაფევესუ აქ შემოკრებულ კაცთა პატრიარხთა, ბაღვაშია შეწირულ მამულსუ გელათისა... მგორვე იერუსალიმად, სასწაულოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძურად სწავლევებისად, სხვად ათინად, ყრად უღარეს მისსა საღმრთოთა შინა წესთა...“ გადაქცევაზე და კიდევ – ქსენონის აგებაზე... (გვ. 329-333).

²⁶ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 90-91.

²⁷ იქვე გვ. 272; ამავე თხზულებაში „გარემოებთა გამოცემა“ ნათქვამია, რომ „...ტფილისი [მონღოლებმა] დაიპყრეს და იქვე შენება“ (იქვე გვ. 191), ან რომ დავით VII ულუს მეფედ იქნა აღაშენა იხანთა პალატი განგებთა დიდთა“, რომ შესტყობა ჯიქების ნემეტი „რომელიც ეკლესიასა წმიდისა ქალწულისა ქრისტინასა, წარმული სუარასმელთაგან დარდევული აღშენებულ იყო...“ (იქვე გვ. 126-127).

²⁸ იქვე გვ. 340, 473-474. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს აქ ცნობა დატყვევდი ნაგებობების აღსადგენად საგანგებო გადასახადის შემოღებასა და ამ საქმიანობის დასრულებისთანავე მისი გაუქმების შესახებ. მის დასტურებას არსებობს აქვესახებ I-ის 1440 წლის სიგელი (*ქართული სამართლის ძეგლები*, გამოსცა ი. დომიძე, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 126-127).

²⁹ ხ. კაკაბაძე, *ყარსიდან გორგოჯანის ისტორია*, სპს-ტორიო მთაბე, №4, 1925, გვ. 55.

³⁰ *ქართლის ცხოვრება*, II, გვ. 424-425.

³¹ *ქართლის ცხოვრება* დასაბამიდან შეთოცხრებულ საუკუნებისა ნ.წ. 2: ახალი მთხრობა 1469 წლიდან, უღრე 1800 წლამდე გამოსცემული და რეზინოვისაგან, სანტ პეტერბურგში, 1854, გვ. 323. ესეც და დაგვაწივდება – ვახტანგ მეფის ცნობილ ეპიტოფიში თითქმის ნახევარი

(თორმეტიდან ხუთი) სტრიქონი აღმშენებლობას ეხება: „მე უმცირესად ამითაგან, ვახტანგ-მე სახელდებულნი/ ოთხ წელ ექმენ მცხეთა, ურბნისი, სადგურ კამარა გვებული/ ტყილისი სოფი ხელახლად შეეძრევე ქანდაკებულნი/ ნიშთისაც სახლი სარკისა, შოგ ღვინი მოწონებულნი. ქციის რუ ხუნანს წარვიდე, გაღმითად მოწონევე ეკლასი/ მასაყურის რუ ტაბს შევირთ, შოგ ჩავივი თვეზნი ყველანი...“ (ვახტანგ მეფესუ, *ლეგსები*, *სომეხები*, თბ., 1975, გვ. 165).

³² ძველი ერისთავთა, *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, გვ. 104-112.

³³ *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, თბ., 1970, გვ. 19, 22-23.

³⁴ *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, გვ. 32-33.

³⁵ იქვე გვ. 60.

³⁶ იქვე გვ. 139-140.

³⁷ *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, გვ. 589-591.

³⁸ *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, გვ. 13, 20.

³⁹ *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, გვ. 353-354.

⁴⁰ იქვე გვ. 680, 686.

⁴¹ *ქართული სამართლის ძეგლები*, ტ. IV, თბ. 1972, გვ. 407.

⁴² იქვე გვ. 532.

⁴³ *საქართველოს სიძველენი*, III, ტფ., 1910, გვ. 173.

⁴⁴ იქვე გვ. 231-233.

⁴⁵ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 363-364.

⁴⁶ ნ. ბერძენიშვილი, *მასალები საქართველოს გეოგრაფიის ისტორიისათვის*, I, თბ., 1938, გვ. 77-78.

⁴⁷ არსებობს ბერი, ცხოვრება წმიდისა მამისა რეენისა იოვანე უდაბნულისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 213, 217; ცხოვრება და მოქალაქობა ღმრთისა მამისა რეენისა შოისი და ევაგრუსი, იქვე გვ. 228-229. „ათასი მონასტერი“ უდაბნისა მასწავლებელ ფერდობზე მდგომი (აწ ნათქვამია) „ქსურთა გიორგი“ უნდა იყოს (იხ. მასწავ. წ. ყინიშვილი, *Архитектура Кахети*, Тб., 1959, გვ. 105, 157-160).

⁴⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 220; შედარებით ცხოვრება და საკრებულებანი წმიდისა და ნეტარისა შოისის, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, თბ., 1971, გვ. 138-140.

⁴⁹ ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა რეენისა დავით გარეჯელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 229-337. ამ ამბავს იმეორებს XI საუკუნის ა.წ. (ცხოვრების) მოციანო, XII და XVIII საუკუნეთა გრადიანობისა. შედარებით ასევე: ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა რეენისა ილარიონ ახლისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 222: „...ყოვლად ევაბნოდ გარეშუისა მიუდა, სადა-იგი დაეტყვნეს ქმანი პირველ, ხოლო წმიდისა მამისა დავითისა სამართლებსა შინა ეკლესიად შექმნი...“.

⁵⁰ მისი მემკვიდრეობა 770-იან წლებზე მოდის (საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქები, თბ., 2000, გვ. 35).

⁵¹ აქ არ მივიტანოთ ათონის წმ. შოისა და პალესტინაში ქართველთა აღმშენებლობაზე არსებულ ცნობებს – ქართველთა წამოყვებულის იგი სხვა განსხვავებულ გარემოში მიმდინარეობდა და, ალბათ, ცალკე განსახილველი.

⁵² წმიდისა მამისა რეენისა ილარიონ ქართველისა კსენობა და მოქალაქობა მისი, ილარიონ ქართველისა

ქართული საგოგრაფიო ისტორიიდან, *თვრინი* – 1000, თბ., 1983, გვ. 156-157 (ეს «ცხოვრებას» უძეგლეხი, X საუკუნის რედაქციას); (ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წყენისა ილარიონ ქართველისა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, გვ. 15-16; (ცხოვრება ...ილარიონ ახლისა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 211, 221-222. იხ. ასევე: **1.** ყუნიანიანი, *Архитектура Кахети*, გვ. 121-122.

⁵⁵ [ზასილი "სარსმელი], (ცხოვრება და მოქალაქობა დმურთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა წყენისა სერაპიონისა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 322-325, 342-346.

⁵⁶ [გიორგი მერწყული], შრომა და მიღწევა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წყენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხატვისა და მატერეისა აღმაშენებლისა, და მის თანა ვსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 256-257, 260-261, 276-277.

⁵⁷ იქვე გვ. 274.

⁵⁸ იქვე გვ. 273, 294.

⁵⁹ იქვე გვ. 268, 275, 279.

⁶⁰ *ლაბიდარული წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.)*, შეადგინა და გამოასაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 66.

⁶¹ იქვე გვ. 63.

⁶² იხ. თუნღაც იქვე გვ. 160-165.

⁶³ იქვე გვ. 85.

⁶⁴ იქვე გვ. 96-97.

⁶⁵ იქვე გვ. 98.

⁶⁶ იქვე გვ. 103.

⁶⁷ იქვე გვ. 120.

წყენს ისტორიოგრაფიაში „მამახახლისი“ – არმაზელი მამახახლისი გიორგიც – საერთოდაც უფრო საერო წოდებად ეხასიათა (იხ. დ. გოგოლაძე, *ქართული სოფელი ფეოდალიზმის ხანაში /VI-XVIII სს./*, თბ., 1992, გვ. 69-120, არმაზის მამახახლისზე – გვ. 74), თუმცა მაცხეარისის მომხატვრებელი კეიროკ მამახახლისიც ნუ დაგვიწყდება, მღვდლის შესამოსლით დახატული.

⁶⁸ *ლაბიდარული წარწერები*, I, გვ. 82.

⁶⁹ იქვე გვ. 107.

⁷⁰ იქვე გვ. 132.

⁷¹ იქვე გვ. 168.

⁷² იქვე გვ. 173, 176, 180.

⁷³ იქვე გვ. 193 – აქ წარწერა X საუკუნით თარიღდება.

არქიტექტურა უფრო IX საუკუნეს ემხრობა.

⁷⁴ იქვე გვ. 186-187. აიხუე მიკელეს ეტეობა, შეუქეობება საკუთრივ საეპისკოპოსო ტაძარი, ნიქოზის „ღუთაბის“ (ე. ი. მაკხოვრის) სახელობისა (იქვე გვ. 187-188).

⁷⁵ იქვე გვ. 196.

⁷⁶ იქვე გვ. 237-238, 243.

⁷⁷ იქვე გვ. 244.

⁷⁸ იქვე გვ. 141.

⁷⁹ იქვე გვ. 280-281.

⁸⁰ დ. ბერძენიშვილი, ი. ელიზბარაშვილი, ნ. ეპინიშვილი, (3) მანუჩაშვილი, *ჯავახეთი. ისტორიულ-ხელოვნებადგურული გზამკვლევი*, თბ., 2000, გვ. 55, 73, 108.

⁸⁰ **1.** ყუნიანიანი, *Архитектура Кахети*, თბ., 1959, გვ. 389.

⁸¹ *ლაბიდარული წარწერები. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები*, ნაკვ. I (*IX-XIII სს.*), შეადგინა და გამოასაცემად მოამზადა გ. ხულოვაგამ, თბ., 1980, გვ. 127. ეს იხ სადასავლეთ ხულოვის რაიონში მოსაქვანის ღანაკისა ჯერის (რაკა) სტატიოთეკა – წარწერა, ამდენად, საბოლოოდ ასუსტებს ჰულოვისა ამ ნიშნის თარიღის მიხედვით VI-VII საუკუნეებისა და X საუკუნის დასასრულს შორის მერყეობდა (შეადარეთ: **1.** ყუნიანიანი, *1. Архитектурное наследство Грузии*, თბ., 1959, გვ. 423).

⁸² ე. ბერიძე, *აგრეთი შუა საუკუნეების ქართული მხარსტრუქტურული ისტორიული კლასიკისა და მანუქიონისა*, თბ., 2007, გვ. 239.

⁸³ *ლაბიდარული წარწერები. II*, გვ. 107.

⁸⁴ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 86.

⁸⁵ *ლაბიდარული წარწერები. II*, გვ. 141.

⁸⁶ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 116. თქით გურგენის ძის აღმშენებელთა წინის ეკლესია (ქ. მისი წარწერა გვიჩვენებს, სახელობა დმორთისათა მე ძმთისან გურგენის ძემან აღვაშენე ეკლესიათა ესე, მანული წყენი სახლესა ღვთა წმინთისა ნათლისმცემლისა სალოცველად ნემოვს და მშობელთა ნემთათეს“ (იქვე გვ. 111).

⁸⁷ **1.** ზაქარია, *ქართული ხელოვნებადგურება. XI-XVIII საუკუნეები*, თბ., 1990, გვ. 97.

⁸⁸ **1.** ყუნიანიანი, *Вопросы истории искусства*, т. 1, Тб., 1970, გვ. 304.

⁸⁹ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 107, 111.

⁹⁰ *სენათის წრთლობათა ძეგლები. II*, გამოასაცემად მოამზადა გ. ხულოვაგამ, თბ., 1988, გვ. 63-64, 87-88.

⁹¹ **1.** ყუნიანიანი, *Вопросы истории искусства*, т. 1, გვ. 204.

⁹² ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნებადგურება*, თბ., 1994, გვ. 36, 75, 112-113, 171, 195-196.

⁹³ ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხელოვნებადგურება*, ტ. 1, თბ., 1989, გვ. 148.

⁹⁴ ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნებადგურება*, გვ. 149-150.

⁹⁵ ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხელოვნებადგურება*, ტ. 1, გვ. 132.

⁹⁶ *ლაბიდარული წარწერები. I*, გვ. 135-136.

⁹⁷ იქვე გვ. 260-261.

⁹⁸ იქვე გვ. 172.

⁹⁹ *ლაბიდარული წარწერები. II*, გვ. 175.

¹⁰⁰ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 104.

¹⁰¹ ი. ბარბაქაძე, *აქენის სარჩის წარწერები*, თბ., 1957, გვ. 39.

¹⁰² *ქართული სამართლის ძეგლები. II*, გვ. 389-390.

¹⁰³ *ქართული სამართლის ძეგლები. III*, გვ. 935.

¹⁰⁴ *საქართველოს სასულიერო*, III, ტფ., 1909, გვ. 554.

¹⁰⁵ *საქართველოს სასულიერო*, III, გვ. 243.

¹⁰⁶ ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნებადგურება*, გვ. 93.

¹⁰⁷ *ლაბიდარული წარწერები. I*, გვ. 198-200.

¹⁰⁸ იქვე გვ. 223.

¹⁰⁹ იქვე გვ. 252-253.

¹¹⁰ *ლაბიდარული წარწერები. II*, გვ. 59, 62-63.

მოქცევა ქართლისა, ძველი ქართული აგოფურა-
ფუელი ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 94-96. „მარიაშ-
წმინდა“ დღევანდელი ანისისაჲს ტაძარი უნდა იყოს
(იხ. გ. გვერდწოდელი, „წმ. მარიაშ“ გვერდსა თბილისში.
ანისისაჲს, თბ., 2001); ასევე ეკლესია“ (მოცურა ირეკვა,
პირენდელი, აღმარსებელი, სოფის კათედრალია, სხვა-
თა შორის არცთუ შეზღუდული, ყოიდა ნიშნულ მახეულ-
თა დაიდაცულბა გვაქს ჯუნიშორთაი, „პან გუარამ
ქრებალდებან განახალა საუკუნელი ტყილისხის ხორი-
სანი, რამეთუ ნათესაი მოიწუქისა შირან შუიხანი
ყოველი ეკლესიათა მანგებულნი იყენეს“ (ქართლის
ცხოვრება, I, გვ. 222).

¹¹ თუქცა კი ანისისაჲს ძალზე დაზიანებულ წარწერაში
თითქის ერთიანი შენელოვნად „დანი შუქუ“ უნდა აჯღებოდეს“
- იხ. გ. გვერდწოდელი, „წმ. მარიაშ“ გვერდსა... გვ. 41-43.

¹² დამსჯერელი წარწერები, I, გვ. 275.

¹³ იმავე გვ. 191-192.

¹⁴ დამსჯერელი წარწერები, II, გვ. 63 და 116.

¹⁵ Г. Чубинашвили, Вопросы истории искусства, I, გვ. 282.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, თბ., 2005, გვ. 44. აე-
ტირის შენიშვნით, „წარწერის ყოველიან“ გულისხმობს
სოფლის ერთიანი მოხაზულობის მიერ გაწვეულ შრომა-
დაფინანსებას, რაც ქართულ სინაგოგებში გამოხატული
ადა“ (გვ. 48). „აჯღებოდეს“ დაკვირვის საფუძვლიანი ხელო-
ვნების სხვა დარგებში მოგვეყვება. იი, მაგალითად, ცნო-
ბილზე ცნობილი წარწერის თვალწარმეუქს საბერძნისა:
იფრანი (1096 წელი, კანკელის პირზე) - „ჰ. სახელთა
ღმრთისათა მოხატა და შეიკო წმიდა ესე ეკლესია [სა-
დაცულად ანაურთა] ამის ქვესა, ყოველთა დიდთა და
მცირეთა, შეიღეს და მოხატულთა მათთა და სულისა მოცე-
დებულთა მათისა...“; დავიურკა (1112 წელი, დასავლეთი
ქველი) - „სახელთა ღმრთისათა მოხატა და შეიკო წმი-
და ესე ეკლესია... საიდებულად და საღვთველად ამის
ქვესა ანაურთა... და ყოველთა, რომელნი აშენებენ...
წმიდა კურთხე, აღიდენ და შეწყალებ...“; ნაიკოფანი (1130
წელი, კანკელი) - „სახელთა ღმრთისათა მოხატა და შეიკო
საყდარი ესე წმიდა გიორგის საფუძვლიად და საღვ-
თველად სულისა ანაურთა ამისა ქვესთა ყოველთა...“
(H. Алавердиев, Г. Алавердиев, А. Болсеев, *Аншаушар
школа* Casert, TC, 1983, გვ. 30-32; მიკოფი სინაგოგით
- სენაგის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 70-75). გვაქს ამ
როგის წარწერანი X საუკუნის კვლეუ ხატებზე რატიან და
კეკელი სენაგოგანი - საყდრის ერთ-ერთ საკურთხეველსწინა
ჯვარზე: „წმიდაო გიორგი, შეწყალებ აშარეშე ქვესა
ანაურთა, ყოველი შემოწირველინი“; წმ. გიორგის ხატი
ზრავლობადან (აღრე ფარახეთის ეკლესიის ნაიკონ) -
„წმიდაო გიორგი შეწყალებ ესე ქვეი ფარახეთისა“; სამს
დომანეთის მხედის ღმრთისმშობლის კარგი ხატი სიკუ-
დისა („წმიდა ღმრთის მშობელი, შეწყალებ ესე სოფელი,
ანაურთა დიდი და მცირე“); სინაგოგისა („წმიდა ღმრთის-
მშობელი შეწყალებ ესე ქვეა [sic] და ქვესა ანაურთა“) და
ჯახენდერისა („წმიდა ღმრთის მშობელი ავიდე ანა-
ურთა, შეწყალებ სოფელი ჯახენდერა“) (Г. Чубинашвили,
Григорио вестимо искусство, გვ. 339, 342, 410-413).

¹⁶ გ. ბერძენი, XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხუროთ-
მოძღვრება, გვ. 90, 96.

¹⁷ სამწუხაროდ, თამარის ხანის ტაძრებს - ბეთანიას
(თუქცა, სამხრეთ ქედლის საკტირიო პორტიკეტის
მხედლით, ის ორბელითა მოგებელი არ უნდა იყოს) და
ქეთათხველ სამწებლო წარწერები არ შენახია, იყორთის
დასინაგოგე წარწერა არმდენიმე პირს იხსენებს; ვარდან
ერისთავთ-ერისთავს არხენის, ჭიბაგებს (პ. ზაქარია, *ქართ-
ული ხუროთმოძღვრება, XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 40-41),
ასე რომ ამ ერთგვარი „ყოველგვარის“ გვაქს.

¹⁸ ი. ხუციკვაძე, *ქართულ გვერდისათა გვიანი შუა საუ-
კუნეების „სახელწი“ მოხატულობანი*, თბ., 2003, გვ. 273.

¹⁹ მხედველობაში გვაქს, ასე ვთქვათ, „არანონირტი“
დამკვეთი, ინიც დასახილზე (ან, მით უმეტეს,
ბატონისა თუ მმართველთა იხედვით) კი არ მონაწილეობს
- შრომით, თუ თანხით და ა. შ. - სხვის წარწყვეტაში, არამედ
(თუნდაც თავისი სახელი კედელზე აღბეჭდული) ნამდვილად
დამკვეთი ანდა თანადამკვეთია, აღნათ, ვარკვეული
უფლებების მოსურნეა, რაც ქმნდათ ხოლმე ტიტორებს
(სამართის მინება, განახლებულ დღეებში სხენება და სხვა).
აქი აქლეს კიდევ გიორგი ერისთავთ-ერისთავი სავანის
წმ. გიორგის ეკლესიის ნახევარ სოფლის მოსახლეო.

²⁰ იქნებ - მართალია, ყოიდა დადოქციული, - მოქა-
დაქების დაკვეთილი ხაკიოდ ადრეული კიდევ ერთი
ნაგობაზე გვეჩვენეს. თუ მივიჩნიებთ, რომ აქორთის
ცხოვრებში „ტილოვის მეგობრთაგან“ წოდება გაქათათა-
გან წარმოადგენდას ნაშაქს, მაშინ თბილისის წმ. ანდრია
პირველადეულის კლდეო მონატირად ცნობილი ეკლეს-
ია, ზახილი ქართლის მთავარეპისკოპოსის და მისი ამის
აბულასანის ნაგობი, ასე ვთქვათ, „მხეილი ბურეზაზის“
აღმშენებლობა ყოფილა (იხ. მასზე: გ. ბერძენი, თბილი-
სის ლიტურჯი მონასტერი, *ქართული ხელოვნება*, 2, 1948,
გვ. 96-99).

²¹ თუქცა V-VI საუკუნეებში ამის მთავლობი გვაქს.
ზოგადად თქმის, მკოვ თემები (communities) თანხებს
აგროუბდენს სასწებელადო - იხ. B. Casau, *Sacred Landscapes
in Late Antiquity*, კრებულში G. W. Boweroch, P. Brown,
O. Grabar (eds), *A Guide to the Postclassical World*, London, 2000,
გვ. 39. ამავე კრებულში მოტანილი VI საუკუნის წარწერა
საღმრთის, სადაც ეკითხულობთ: „ეველთა ნიეთთა
აბაღი მოხდეს; სინორგის ეპისკოპოსის დაწებული, მიხი
წმიდთეოდის ექსიპოსის, ხსენებულობისა და საღმრ-
თის შეწეობით ასრულებული, შენაწირი ეკლესია ნებთთა
მორთობი“ (Ch. Kelly, *Empire Building*, გვ. 186).

²² M. Warnke, *Bau und Überbau: Soziologie der mittelalterlichen
Architektur nach den Schriftquellen*, Frankfurt a. M., 1984.

²³ შეიღება გათხიხეთი თუნდაც ნაუშორგის ტაძრის
ტიტირთა ქანდაკებები.

²⁴ ორიოდ შემოხვევის მიგნებადა მოვახერხებო. ოტენის
სენ დაზარის შეწერველთა შორის (1294-1295 წლები)
რამდენიმე გელხსა აღწერესელი (თუქცა არა „ტიტირთუ-
ლად“, უბრალოდ თანხის შეწერველად) და შარტრის
ღმრთისმშობლის ტაძრის ტიტრუების ნაწილად ეკლესიკეთი
დაკეთუალთა (K. Haprona, *Мастера фряноязычных ремесел,
Москва, 1988*, გვ. 159, 186).

²⁵ გ. ბერძენი, სავანის წარწერათა დაიკამრებით, მოქ-
დელე შიშობილეს და „რთიეთ“ მოსახლეთა ტაბათმშენებ-
ლობაში მონაწილეობას, სავანეში შემორჩენილ დაგროუქმის

გვიამბობს: ერთი დედაბერი ყოფილა, რომელსაც არა უბოდა რა, მაგრამ არ სურდა თანასოფელებს მხარში სულ არ ამოსვდომოდა და ხაჭაპური შეაჩინა წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლებს. მათაც, სამადლობლოდ, ეკვლევ ხუც ხაჭაპური გამოიქანდა, ეკხო („ხაჭაპურები“ ფასადებზე გამოქანდაკებულ ვარდულებს ეახსენეს). იხ: ე. ბერძენი, სახანა (XI საუკუნის ქართული ხერობითმცოდნეობის ძეგლი), ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 93, შენ. 1.

მართალია ეს ამბავი თუ გამოჩანავი, ის ინახავს მესხეთის სასოფლოდ მინიჭებულ საქმეს ეკვლა მოხალისე, დღეს რომ იტყვიან, „მართალია“. შუა საუკუნეების მიწურულისათვის გვიქვს ამის წერილობითი დადასტურებაც. ზედა წვეის ეკლესიის წარწერა გვიჩვენებს: „კვირთა ზობზობასემ შევიწრო კრამიტის ფახი ოცეა მინაღ-თურთა. დემურთა ავხორქ“ (ჯ. ვლამია, სოფ. ზედა წვეის ეკლესიის ერთი უცნობი ეპიგრაფიკული წარწერის შესახებ, ძეგლის მგობრობა, 47, 1978, გვ. 61-62).

საუკუნედადობა, – თუმცა პირდაპირი კავშირის მტკიცება მტრისმტეი სითამაჟე იქნებოდა – რომ ასევე „ერთობლივად“ აშენებდნენ ტაძრებსა თუ სასოფლოებრივ ნაგებობებს (პირველ კუთლისა, სკოლას) XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის საქართველოში: არაერთი საგანგებო კორესპონდენცია მიგვითხრობს, როგორ შეიკარა სოფელი და ეკვლა – თავადმა, აზნაურმა, ღვთისმსახურმა, გლეხკაცობამ – მოლაპარაკეს, ვინ რა წყაღეს შეიტანს – ადგილის ნიჭებისა და მხალისე შესწინით დაწვებული ფეოსკური შრომით დამთავრებული.

ასეთი შეთავსება მაღალხარისხიანი მოხატულობის საკმაოდ უბადრუკ არქიტექტურასთან ერთდელი და უმხატვლო არ გახლავთ – იგივეს გვხვავთ. (მაგალითად, სამოკლესი XII-XIII საუკუნეთა ეკლესიაში იმ. მასზე: ქ. მიქელაძე, სამოკლესი წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობა, საქართველოს ისტორიკული, 13, 2009, გვ. 64-78; შეადარეთ: საქართველოს ისტორიისა და ეკლესიის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. V, თბ., 1990, გვ. 189-190).

¹²⁷ გ. პატაშვილი, არსუქისისხეული სემეტიკობის ფა-სადა რეკონსტრუქცია და მისი მხატვრული თავისებურებანი, საქართველოს ისტორიკული, 12, 2008, გვ. 101-105.

¹²⁸ ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 195, 246, 256-258, 272-273, 305, 306.

¹²⁹ ასე, დ. ბერძენიშვილი და სხვანი აზარეთის ეკლესიის „თოდორე მამულებს“ „ხეობითმცოდნედ“ იხსენიებენ (ჯ. ვლამია, გვ. 73); იხ. ასევე: ლაიხდარული წარწერები, I; ატენის სიონის წარწერები: „ქ. ესე კალაოტი მე ბაგრატ შევიქმნე“; „ქრისტე შეიწავლე ატენის სარქალს. ესე ზღუდე შექმნა“. ქრისტიანთა რაჟ“ (945 წელი); „ქრისტე შეიწავლე ატენის სარქალს ესე ზღუდე შექმნა“ (გვ. 205, 207-208) – ეკვლა შემთხვევაში სათაურად ნათქვამი „ხელისინის სახსენებელი“ არისო (გამონაკლისი რატომღაც ბოლო ორის მსგავსი შინაარსის კიდევ ერთი უცნაური წარწერა, უბადრუდ „სამშენებლოდ“ სახელდებულა: „ქრისტე აიდე-დე გიორგი და მ(ე). ესე ზღუდე შექმნა მან. შეიწავლე ყოველმან“ – იქვე, გვ. 206).

¹³⁰ ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 178, 184, 239, 272; სხვათა შორის, ტბეთის ბორცისუკანის მეთრე, ძლიერ მსგავსი წარწერა – „ქ. სახელთა ღმრთისათა ესე

ბალახეთი თქრეველთა თოთხაანი ესე წყენ დავსდე“ უბნადლოდ „ბალახეთის დამცობა“ მიმარწმუნდადაა დაჩა-ხელა (გვ. 184).

¹³¹ იქვე, გვ. 69-70.

¹³² როგორც ვარაუდობენ შვიტაის წარწერის ქველს დ. ბრევილიშვილი (თრიალეთის საერისთავის X ს-ის ერთი ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 6-8, 1963, გვ. 173) და, აშკარად დაუკლები, ე. ბერძენი (ხელო ქართველი ისტორიკოსი, თბ., 1967, გვ. 220) – იმიტირაცია აღბათ, რომ არსებულა მურე წარწერა: „ქრისტე შეიწავლე მინას შინა ქველ“ (ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 239). ტერმინოლოგიის გამოწვევადღეს შესწავლად უმეცადინად კიდევ, რომ ორი საერაული ოსტია თავის ფეოდალური „სტრანის“ ახე ყოქმათ, „ღმობით აღსურვლოდ შინ“ ყოფილა. ერთი მიგანათის, თოდორე თაფლასახის წარწერა ერედობად „ზემთ ქველ მიუქრებან (შეადარეთ: გ. ვლამია, ნ. ნიხლაძე, ღმრთის ღმრთისმსახურის მისინების მინასთან, თბ., 2006, გვ. 32-33). მურე ძეგლი ვ. ვლამია სოფ. ყოქმანის ფრად საუკუნედადობა ტაძრის ერთ-ერთი წარწერის „ქვლსანი ბაგრელი“ – „ქ. სახელთა ღმრთისათა მე ბაგრელი დავსდე კიქმე შეიტანა ზმადისა ამის ეკლესიისა საყურეული დავდე. მე თანი დავიქმნე, ქვლსანი ყოვე ოქრობრისა ქართლისა კათალიკოსისა“ (დ. ბერძენი-შვილი და სხვანი, ჯ. ვლამია, გვ. 14). როგორც ადგილობ. ბაგრელი კათალიკოსის მოხელეა, რომელსაც მიხებრა ეკლესიის მშენებლობის გაძლიერა (ი. ვლამია, გ. ვლამია, ქართლის ხეობითმცოდნეობრივნი, ღმრე რაჭორა და ხელოვნება, 3-4, 1992, გვ. 166-194).

¹³³ მ. ვარნეკ „ტოპოგრაფი“, ახე უმეცოდ გამოქვლავდა სიტყვეთ ფეოსკულად მიიწინეს (ცნობებს კუთვნილობად და თითი თოდორე სხეულბრევი გარჯის შესახებ, აღვინად, გქმე შედექს მათ ნაშეუღობობი (M. Warnke, *Bau und Ueberbau: Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach den Schriftquellen*, გვ. 42). ზედადღე აღბათ, უცნაური იქნებოდა ამგვარი მითითებების განხრა, ახე რომ არაჟან და არასტარის მოქცეულიყო – გინდაც ბგვრად უფრო მსგავსად, ვიდრე ამის დეტისმოსავა ქრისტიანობა იხეუბდნენ, ხელ (ოტბა, ერთი ასეთი ცნობა ნეენსოც მითითებება. 1475 წლით დათორბელებლ და თუმცე ხავეკოდ მიწინედა, მაგრამ მანაც ხომ შუასაუკუნეობა, აემანდათა სიკვლე, უმეცავთა მითხრობილი: „...როდეს [დაეთი IV] აღმამშენებელი ეკლესიის აღშენებდა და გაღაენებლად გარდმოიკარდა“, წაღლად ირმის რაჟ დათორბე, ქველს მოქმთხელი, შვლანდეს, წაბოღა კაცი, ახე რქვა: „აემანდათესა უქმსო თორბეტი ფერს ირმის მექველი... მთოდ აემანდათესმ. იბრანია (sic) დემრთმან, დარნა აღმამშენებელი“ (საქართველოს ისტორიკული, II, 1909, გვ. 42-44). ამის დამწერთ დაჩაუკური „ტოპოგრაფი“, რახა-ქ-ეორველია, არა გააკვებოდათ რა, იმიტომ უფრო მოხალოდ ნედალა, რაღაც მთარეული გაძლიერება ქრისტიან საყურეული.

¹³⁶ ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 201; ლაიხდარული წარწერები, II, გვ. 72, 90.

¹³⁷ ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 74-75.

¹³⁸ გარბანელმა, „კაცის სახელთარნის და კეთილმა“, სამცხის ერთი „მკორე დაბის“ მკეოდრმა მუცხვრობა გავინა „ქ. ხტრადისის სამონასტრე აჯავის მიტხისა, ხოდო ეს „ორნი მანი“ გადარწმენ წალკევის ერთი სოფლისის, საღაც

ქმ ბერის და მისი თანამოსწავლის (სტელიო ქართველი ავითარაყოფელი დოქტორატურის ძეგლები, I, გვ. 334-335).

¹⁰ ძველი ქართული ავითარაყოფელი დოქტორატურის ძეგლები I, გვ. 344-345. შევიწმინდა, რომ ვ ვაძიებ (აღრუხველი შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები... გვ. 30) „ქეთხოვრობა“ მიანიჭეს თობს მონასტრის - ამარის, ინდოის, ზურგისა და მკარის, რომელთაც პასილი ზარ-სმელი რაისის „წილია და დიდი უაბანოს“ აღმაშენებელი უწოდებს (სტელიო ქართული ავითარაყოფელი დოქტორატურის ძეგლები, I, გვ. 322). მკვრამ ესტე სათაული - ისინი შეოსლება მისი „უბრალოდ“ დამატარებულსაც იყენებ.

¹¹ ძველი ქართული ავითარაყოფელი დოქტორატურის ძეგლები I, გვ. 277.

¹² ტბელი ამუხერისის ხელნაწერში თხზულების სათაურია „უკრ არს ქსენება შერწერისა და დღისა ახსენისა, რამითუ ესე არის სასწავლები წმინდას მთავარმოწამისა გიორგისისა და ანდერის მისისა სასიებით შედგენილსა და ამით სიტყუათა შეხაკადრებულად დონესებისგან მოქუ-მელისა“ დ. მუსხელიშვილის 1941 წლის გამოცემაში მის ქსულები „ბილი-ქაბისის მშენებლობა შუატრეკელში და აბუხერისისთა საგაერეული მკითხვ“ ა. სხარაულიძის 1981 წლის გამოცემაში - „ცხოვრება ქეთხოვროსა ბაილესა“. რა თანა უნდა, აქ საბჭოური ცენზურის პრინციპულია გასათავისუფლებული. პირველად დახატვლება აღადგინილი კრებულში წინადა გიორგი ძველ ქართველ მწერ-დობაში ვ გაბიძაშვილის გამოცემა, თბ., 1991.

¹³ აბუხერისის ტბელი, ბილი-ქაბისის მშენებლობა შუატრეკელში და აბუხერისისთა საგაერეული მკითხვ, გამოსული მუსხელიშვილის, თბ., 1941, გვ. 56-63. სხვათა შორის, ტბელი „მეორად“ ქეთხოვრე ყოფილია. მეო, წერს იგი, „ეს ტრისთავთ-ერისთავისა იგანესი და დიოფანთ-დიოფლისა ხათოთასია... მისა ტრისთავთ-ერისთავთა აბუხერის და ვირანისთ, რომელთა ბრისნებითა ქველუკე შენებაო (სხვათა სხვანის) ეკლესიისა...“ (იტყვ. გვ. 67).

¹⁴ დასაბარეული ჩარწერები, I, გვ. 189, 257, 283; დ. ბერბინშვილი, ნარკვევები, გვ. 57; დ. ბერბინშვილი და სხვანი, ვაჯახეთი, გვ. 48, 94; ვ. ბერბინ, ძველი ქართული ისტორია, გვ. 28; დასაბარეული ჩარწერები, II, გვ. 37, 38, 45-46, 83, 86, 94, 132, 156-157, 159, 167; ვ. უახარიათა, ქართული ხელოვნება, XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 151; ვ. ბერბინ, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნება, გვ. 45, 71, 191, 197.

¹⁵ დასაბარეული ჩარწერები, II, გვ. 60; დ. ბერბინშვილი, ნარკვევები, გვ. 55; ვ. ბერბინ, ძველი ქართული ისტორია, გვ. 88, 196, 233.

¹⁶ არსებითად, ის მიყვება ვ. დოუინს მონაცემები VI-IX საუკუნეების რამდენიმე მშენებლისა და მწერლის შესახებ, თერეა აი ნაშრომში (G. Downey, Byzantine Architects, their Training and Methods, Byzantium, T. XVIII, 1948, გვ. 99-118) არაქველია ნათქვამი სხვაგვარად დასაბარეულია არაშეზღუდვებითავე. მდებარეა არსა დასაბარეულითა ხილული არქიტექტორის“ სახისთა განსხვავებულ რაგებასე თს. სიგანეობად ნ. პეზნერის ნაშრომი (N. Pevzner, The Term „Architect“ in the Middle Ages, Speculum, vol. 17, No 4, 1942, გვ. 549-562).

¹⁷ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 4: 10-12. შევადრებ ასევე გვ. 39. საეკლესიოშია, რომ თანამედროვე ატრონი, თავისუფლებურად, ისინებს რომანტიზმადან მომდინარე წარმოდგენას, რომელსაც XIX საუკუნის დასაწყისში ფ. ბ. ვინფრეისი ასე აყალიბებს: „სამუშაოს სწორად - თუ არა წვეულებრივ - ისე სწავლებენ, რომ წინადატენ განტრეკილი არაერთი ქმინალი საბოლოო მიზნის უსთავდესი იდვის შერეა... რუცხვაც სამშენებლო წარმწყება ზოგად ხასებში განისაზღვრებოდა, მაქროს თუ კონსტრუქციული დეკორატივი მანამდე არ გაიყოფებოდეს, ვიდრე ხატობისა არ მოიტანდა“. ამის საყურებელია ისაა, რომ „დაბიანები ცოცხლისაშორე ყოველდღისა საქეთებულს ასრულებდნენ“, მათი მამობრავებულს კი ვახლდათ „დიდი სიყვარული მიუძღვისა, შუამობის როგორც ახეთის და კიდევ უფრო დიდი სიყვარული საბოლოო მიზნისა - ვ. ი. ტანისი (F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and His Methods*, New York, 1999) რეზინტი 1922 წლის გამოცემაში, გვ. 1-4). თავი დაეხებოთ იმას, რომ ამ შესვლულების მიღმა ვ. რახსინის თუ უ. მირისის იდეები იხილვება, დაბიანობრეულ თვალსაზრისთა ასეთი „შეხვედრა“ მართლაც საყურადღებოა. მის უფრო რამე ვ. ტანისს არ იყოს. ასეთი „კოლექტიური შემოქმედება“, ფურტებისა თუ ჭინჭილებების თვალის ქვეყნის დარად, ტბელი წარმოსტეგინი (შუატრეკელი: J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, London, 1971, გვ. 9). რ. ოსტერჰაუტის მსგავსი შეხვედრებები შეიძლება შევეხვდეს სახეობით განსხვავებულ ატრონებ-თანაც. ვ. ვინფრეისის თუ საუკუნეებში (სახელდობრ, რომის ეკლესიის საბრისინში) არ არსებობდა გამსდელი არქიტექტორი. მხატვრული მოვლიანობა სახათო დირებუ-ლებით განისაზღვრებოდა (J. James, *The Master Masons of Charus*, Sydney, 1990, განსაკუთრებით გვ. 126-127). ბ. კესელერაც იმ ასრისაა, რომ „ხელოვანი“ მხოლოდ პოსტრენესანსული ტიპის „აგრონომიურ შემოქმედს“ უნდა ეწოდოს, თერეა შუა საუკუნეების მშენებელი თუ მანად-კებელი არც „თვითმომქმნელი“ (self-effacing) ხელოსანი იყო (H. Kessler, *Seeing Medieval Art*, Peterborough, Ont., 2004, გვ. 58).

¹⁸ იხვევ როგორც ეგრეც ისაა დიდად დახატუბებული, „ყოფლის მატემა“, „ანტრექტორი“ მიხედვითაც გამო-რაცხადეს (შემოქმედებით) ირეკილას (F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and His Methods*, გვ. 5).

¹⁹ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 51-52; ბაილსოდ ის, სხვათა შორის, ვ. პირველ დახატვლებულ წიგნსაც იმორწებს, რაც ცოცხალი არ იყოს. ვასაკვრია, თავგან ის სწორედაც ხაბონსპირის არქიტექტორი (J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, გვ. 29, 87-92). აღვიდა განსაკუთრულად თელის რომანული და გოთური ხანის გულაგო-სოხე-ეკლესიის ვ. შუატრეკელი, მის ეულს ისედა ეკლია, რომ, ისინი, იციან რა თავისი დირებუა. არ უყოქრებინათ თავის განხრეულობას, განსხვავებულობას, უთო სიტყვით, ანდოილადულობისტში არ არიან (K. Myrator, *Мастера (правнуча)отом готике*, Москва, 1988, გვ. 24). (ცხადია, ეს მოსუდმრხადელობისა და დირებულებობა საკითხია.

²⁰ დ. უ. სალცინის ეს განისაზღვრება მიეკუთვნება ვ. პირველს და შეინიშნავს, ეს კრების საუკეთესო დეკორატივი“ არის (J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, გვ. 12).

¹⁵⁰ ივ. ჯგაიანიშვილი, *მოსალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისთვის*, I, *მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში*, თბ., 1946, გვ. 144-145.

¹⁵¹ ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები...*, გვ. 156-157. სულამდგომი მოხატვისასაც შეიძლება აქოდან აქამდე - იხ. სოფ. მაჩხაბრის 1140 წლის მაცხოვრის ეკლესიის ცნობილი მოხატულობის ერთ-ერთი წარწერა, კერძოდ მამასახლისის „სახეს“ რომ ახლავს: „ესე არს კერძე მამასახლისი, რომელმან დიდი მოჭრება ამის ეკლესიისა ზედმოხა ხატვასა. ამნ“ (I. Вирсалава, Религия Мухаеа Магалаеаи в Маиხаришви, *Издательство Тб.*, 2007, გვ. 162; ასევე: *სვანეთის წერტილობითი ძეგლები*, II, გვ. 78).

¹⁵² R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 46-49.

¹⁵³ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხუროთმოძღვრება*, გვ. 117.

¹⁵⁴ პ. ზაქარაია, *ქართული ხუროთმოძღვრება, XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 226.

¹⁵⁵ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხუროთმოძღვრება*, გვ. 226.

¹⁵⁶ ბატონიშვილი ეახუშტი, ადწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*, IV, თბ., 1973, გვ. 32.

¹⁵⁷ *საქართველოს სიძველენი*, III, გვ. 66.

¹⁵⁸ გასათვალისწინებელია, რომ „მოქალაქე“ აქ იგივე არ არის, რაც დღევანდელი ყრანგული „citoyen“-ის შესატყვისად ქცეული - ის აქტივებულად დღეობის მცხოვრებია, სამეფო ან საიდროფოლო თუ საეკლესიო (არა საბატონიშვილო ან სათავადო) ემბ, რომელსაც აქვს უსრული ქონება და გარკვეული გადასახადი შუაქვს ხაზინაში (შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, თბ., 1983, გვ. 297-305). ასე რომ, ეს ორი „მოქალაქე“ ერთგვარი „საბატონი წევრებია“, რომელთაც პროფესიონალების შრომას შეთვალეულობა უნდა გაეწვიონ.

¹⁵⁹ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხუროთმოძღვრება*, გვ. 19-21, ნახ. 2-4; მისივე, *ძველი ქართველი ოსტატები*, გვ. 207.

¹⁶⁰ *საქართველოს სიძველენი*, III, გვ. 456.

¹⁶¹ ვ. ბერიძე, *ძველი ქართველი ოსტატები*, გვ. 37. XVIII საუკუნის ირანში „სარატები“ (სარევა-სარტყები „საქმის მოქმედება თაი“), როგორც ეტიმოლოგია, ერთმნიშვნელოვანად „ხელმძღვანელი“ (R. D. McChesney, *Four Sources on the Shah Abbas's Building of Isfahan*, *Maqarans*, Vol. 5, 1988, გვ. 122).

¹⁶² *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, გვ. 1000.

¹⁶³ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხუროთმოძღვრება*, გვ. 25-27. „არაკლავიფიცირებული“ შემუშავების სიმრავლეზე შუასაუკუნეოვან დასავლეთში იხ., თუნდაც: T. McNeill, *Faith, Pride and Works. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 19.

¹⁶⁴ Г. Н. Чубинашвили, Кутурба и Никорцишхა, *Вопросы истории искусства*, I, Тб., 1970, გვ. 256-258; მისივე, К вопросу о национальном характере в архитектуре иррациона, იქვე, გვ. 292-294. ვ. მუხინაშვილის შეხედულებას ნიჟორციშხის მქანდაკებელთა რაოდენობაზე იხიარებს ნ. ალადაშვილიც (Н. Алаадишвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 146 და შემდეგ). მსგავსი რამ უნდა ვთქვათ სხვაგანაც, ფაქტობრივად თუ არა, „ნორმირებულ“ მინერულ

ქოთარების, მაგალითად, რუმინული ხალხური მოეხა ასე ასახავს - არაქმის 1517 წლის ეკლესიის (ქირა გულგატოში და ერთივე ოსტატი მხრულ აშენებდნენო (E. Dulgherulcu, *Film and Folklore: Conceptions about Building Rituals in the Caucasus and the Carpathians, The Caucasus: Georgia on the Crossroads. Cultural Exchanges across the Europe and Beyond, 2nd International Symposium of Georgian Culture, November 2-9, 2009, Florence, Italy, Proceedings*, Tbilisi, 2011, გვ. 54-55).

¹⁶⁵ *ქართლის ცხოვრება*, IV, გვ. 677, 690.

¹⁶⁶ ეს მოხატვლა პირველად: E. Прусакова, *Иконопись осетинского ирванских районов XV-XIII веков*, *ქართული ხელოვნება*, 10-А, 1991, გვ. 146.

¹⁶⁷ D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, 4. Leipzig, გვ. 56.

¹⁶⁸ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 89-93, 100; შეადარეთ: D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, გვ. 51-52 - იგი, თუმცა, ხაზსასობით შერჩევით ვერა-კოხის უმუქარ გალატო-სოხუბელთა არსებობას (გვ. 52). აქვე უნდა გაიყოსხროთ, რომ რ. ოსტატობის აშკარა განსწავლა განაიხილება ხაზგადიდ არ მინათა, რაც ერთგვარი „სოციალური“ ნორმის წარმოდგენას შეიძლება.

¹⁶⁹ შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, გვ. 565-568, 571-572.

¹⁷⁰ საერთო-შუასაუკუნეოვანი მდგომარეობის დასახად, იქნებ არცთუ უმნიშვნელო იყო ძველი რაინათის მისიების ტანის ერთ ავტრზე გაქცობებულ ამბოვრცულ ვარწერა: „Жаоа таориа“ (P. Pappoport, *Building the Churches of Kievan Russia, Aldershot-Brookfield*, 1995, გვ. 35) - ვ. ა. ავტრის გამოსწავნი წყნებრია! გასათვალისწინებელია მდლიანობის მოხახლეობის წინაშეშეშის შესახებ სვანეთის ნაქარს ვარწერების (ჯერეკრებთ წაკითხულია X-XIX საუკუნეების 317 გრაფიკი) საფუძველზე ვ. სოლოვოვის მიერ გამოკრული დასკვნა: „მათ მიხედვით თვალწინადაც ნანს წერილობითი კულტურის მაგალი დონე შუა საუკუნეების სვანეთში“ (სვანეთის წერილობითი ძეგლები, ტ. II, გვ. 7) და მოკლემით მის მიერვე უფრო დახუბლებით ნათქვამი: „ეს ვარწერები მეტად მნიშვნელოვანი აღმოსავლეთ თვალწინაობით რომ სვანეთის მოხახლეობა XI საუკუნეში მისობრივად ვერა-კოხის მცოდნე ვყოფილა...“ (ვ. მერტველის შესახებ მოვარწებითი კრებული ვლი, შმედ. თ. მარგარი, თბ., 2010, გვ. 104). რასაკლებელია, ერთი კოხისა და ერთი ხანის განსუავებდა მრავალ საუკუნეზე და მთელ ქვეყანაზე დაუ-შეებელია, მაგრამ უნდა ვთქვათ, რომ სვანეთი - იმეხად დიხავი დაწინარებულ - გამოსავლის არ იქნებოდა.

¹⁷¹ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, I, გვ. 19-20, სურ. 1-3; არის კიდევ 1790 წლის 4 ყუბურედის ხანძლების ციხის აშენების ხარჯთაღრიცხვა, წყობის ფრაგმენტით - ვ. ბ. კლავე არქიტექტორის შესრულებული (იქვე, გვ. 23-24).

¹⁷² ის არაერთხელაა გამოქვეყნებული, იხ. მაგალითად: Н. Алаадишвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 102, სურ. 116.

¹⁷³ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 21.

¹⁷⁴ არის ასეთი საეკლესიო შემთხვევა: X საუკუნის სამწიფის ეკლესია მდლიანადა გამოკრებული და თან 20 ხანრემბრით შეკრებულია XIII საუკუნის ანდრეო-წინანაში, საეკლესიო, ასეთი რამ, მაგალითად, განასკეული

ბაქრების შემუშავებით მოხერხებულყოფიერ, რაც ზომების დამახსოვრებისა და გადატანის საყოველთაოდ ცნობილი ხერხი იყო. შუა საუკუნეებში და არც საქართველოში იქნებოდა უკმალო ხელი (ხ. ნ. ვანიშვილის, მასალების ნიმუშისა და ახლის საკითხის შესწავლისათვის ქართულ ხელოვნობის კვლევაში, საქართველოს სსრ-ის სსრ-ის, 2, 2002, გვ. 117-121).

- ¹⁷³ შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, II, გვ. 508-525, 533-556.
- ¹⁷⁴ იქვე, გვ. 656.
- ¹⁷⁵ იქვე, გვ. 648.
- ¹⁷⁶ სახელმწიფო-ერვალდებულება და სამეცნიერო-არსებობის მონაწილეთა (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 50).
- ¹⁷⁷ შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, II, გვ. 529. შეადარეთ ისევე იქვე, გვ. 564, 556-559.
- ¹⁷⁸ იქვე, გვ. 531.
- ¹⁷⁹ ქართული ხაზართლის ძეგლები, IV, გვ. 407.
- ¹⁸⁰ საქართველოს სსრ-ის, III, გვ. 50.
- ¹⁸¹ ხ. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წ. V, 1913, გვ. 111-112.
- ¹⁸² ნ. ბერძენიშვილი, მასალების საქართველოს ტერიტორიის ისტორიისათვის, I, თბ., 1938, გვ. 24-25. ღრობით ეს შემთხვევა წინა ნაშრომის ფარგლებიდან გადის, მაგრამ იოანე ბატონიშვილიც, მანუარ მდივანიც, ყოფილ, უხატავს და მონასტრის წინასწარ იღრობით (ინანბნა) „სველი კაცები“ არიან და ძველსავე ყადაღა ცხოვრობენ და მოქმედებენ.
- ¹⁸³ ნეტოვილიც და საერთოდ უცნაურია, რომ ამ „განთქების“ სახელი არ ახსოვდა, მაგრამ შეგარამ რამ უმჯობესო არაა - სოლოზერიში XIII საუკუნის ხაგის-კობის ტაძრის აშენი „ყოფილ შობილი ხელუფალი“, რამდენი სახელიც არ იანხ (J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 77).
- ¹⁸⁴ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 35-36. P. Du Colombier, *Les chantiers des cathedrales*, Paris, 1953, გვ. 81-82. უკანასკნელი იმასაც კი ამბობს - არქიტექტორის უნარობა მისი ანონიმურობიდან გამომდინარე და, ამა, ნახეთ, არავალდების ელესია“, გულ არღუნ მანსარის სხეუბასაც ვერ იპოვიო... ისიც უნდა ითქვას, რომ ისინი ცალკე იხსენიებან, არა ჭეტირობიან ერთად.
- ¹⁸⁵ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 56-57.
- ¹⁸⁶ დამატებული წარწერები, I, გვ. 264.
- ¹⁸⁷ ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 28.
- ¹⁸⁸ დამატებული წარწერები, II, გვ. 52.
- ¹⁸⁹ დამატებული წარწერები, I, გვ. 265-266.
- ¹⁹⁰ ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 21; თ. სანიკაძე, ქართლის სამეფო კარის მხატვართა უწყვეტის და ხელოვნობის შესახებ, კავკასიის მაცნე (საქეთ-აღმოსავლური გამოცემა), 2002, გვ. 54-56.

- ¹⁹¹ დ. ბერძენიშვილი და სხვა, ვაგაბეთი, გვ. 14.
- ¹⁹² ი. ვაგაბეთი, გ. ვაგაბეთი, ქართლის ხელოვნობის მონაწილეთა უწყვეტი, დიქტორატურა და ხელოვნება, 3-4, 1992, გვ. 182-194.
- ¹⁹³ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 23.
- ¹⁹⁴ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 61; P. Du Colombier, *Les chantiers des cathedrales*, გვ. 61. მხედრულ რამ ვაგაბეთი, სხვათა შორის, ოსმალურ ოსტატებშიც - იქ სამეფო კარის (რაც სახელმწიფოებრივს უდრის) მშენებლობის საგანგებო ხელოვნობაზე იყო სახელმწიფო უძღველი, 1400-1700 აქის მომცველი და მისი თავიკა - მათ შორის XVI საუკუნის სახელმწიფო ხელოვნობაში სრინი, - ხელმძღვანელიც იყო და დამატებითი-პროექტანტიც (M. Cerasi, *From Ottoman Architects and Master Builders, Mugarnas*, Vol. 5, 1988, გვ. 87-88.
- ¹⁹⁵ ზარზის მხატვრობაზე მოვლის: შ. ჯანაღალია, ზარზის მხატვრობის თარიღისათვის, საქართველოს სსრ-ის, 10, 2007, გვ. 63-96.
- ¹⁹⁶ ღირსშესანიშნავია, რომ მონასტრამ არაფერი იცის არის მხედრულ.
- ¹⁹⁷ F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and His Methods*, გვ. 10-17; J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 81-82.
- ¹⁹⁸ D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, გვ. 49-50, 92.
- ¹⁹⁹ P. Du Colombier, *Les chantiers des cathedrales*, გვ. 59-60.
- ²⁰⁰ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 54-55. ვაგაბეთიშვილიც ასევე მხატვრობის უწყვეტი (K. Myrator, *Alacraea qpanayaxovii rosmu*, Moscow, 1988, გვ. 268, შენ. 39).
- ²⁰¹ ეს რომ სწორედ სახელია, გარდა XIX საუკუნისათვის უკვე მხოლოდ საკათოლიკოსო მოაში შემორჩენილი „ეფესოსი“, „ეფესოსი“, „დათეხა“ (უკანასკნელი აგრე სხვადასხვა ეფესოსი გარეგნული - ვაგაბეთის კიდე, XII საუკუნის დმობისმომხდის გამოსახულებიან ქვის ვაგაბეთი აწერია: „შეიღობ დმობისან ქრისტიანურ ხაწაილი დათეხი დათეხიკა ვეფესოსი - ვაგაბეთიშვილი და სხვანი, ვაგაბეთი გვ. 11) და სხვათა ვაგაბეთის გარეგის მრავალთათვის ვ. ვ. „უღბანოს“ ნამონასტრალის მთავარი ეკლესიის XVII-XVIII საუკუნეთა ერთი, გულბერძენულითი ეკლესიისამ უკველი მინაწერი: „წმლოა დათეხი გარეგისაო, შეიწავლ ვრავლ ...დემუსი ფოცხეუა და მომცველი რამე“ (ვაგაბეთის ვაგაბეთიშვილი ეფესოსი ტ. I, ნაკვ. I, გამოსახულები მოაზრადეს ვ. კლდიაშვილიმა ტ. I, სხორტაშვილი, თბ., 1999, გვ. 136).
- ²⁰² შეადარეთ: ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 64: „რაც ეკლესიის შენება მან იქისა, უეჭველია, ამ დარბეში რაღაც გამოცდულად უეჭველია კიდე“.
- ²⁰³ F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and His Methods*, გვ. 12-13; შეადარეთ: R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 54-55; D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, გვ. 92.
- ²⁰⁴ ცხოვრება და მოქმედებაში წმლისა მამისა ნუნისა ღვთის გარეგისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული დიქტორატურის ძეგლები, I, გვ. 233-234, 236. ფრიალ საგლეხისმოა საზნისარყო გარეგისა ისტორიული მესხორების მდგრადობისა და შესაბამისად, „ცხოვრებათა“ ხანდობის დასისასათგნლად წმ. შოი მღვიმელის XIII საუკუნეში „ვაგაბეთიშვილი“ „ცხოვრებას“ მინაწრისი მხედრული ადგილი: არქივს განმარტებლად მითა ...და ყოველი კერის

მოიხილავს ყოველნი და ვერღარა დაიტყუა ვეო იგი...". როგორც ვხედავთ, აქ არაფერია ნათქვამი იმ „ქუბოვიანი“ სწავლების გამოკავისზე, ახლაც რომ გადმოქურებენ შიომღვიმის მონასტერს. ეს „უცნაურობა“, როგორც გამოირჩევა, შემთხვევითობა ან დაუდგერბა როდია – ახლა დადგენილია, რომ მონასტრის სამიო აქ ადრევე არსებულ, ე.წ. V. I ათასწლეულში გამოიკეთებოდა და საიმდროოდ მიტოვებული ნასოფლარში დაბინიებულია (ნ. ბახტაძე, კლდის ხეროთმომადგერების გერეხისი და განიეთარების გზების საქართული მოქმედ., თბ., 2007, გვ. 62-64).

²¹³ დაუკანდებამ მეცნიერებამ აჩვენა, რომ გიორგი მერკურუმ ტყვილად როდი „დაბარბად“ ამონას, „სრულიად სინდამს“ – ვერ კიდევ ნახევიარ ნაქუების წინ ვ. ბერძემქ აღნიშნა მისი ნაშეების არცთუ ნეველებრივი ღირსება (ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 21-22). ვ. ჯობაძის კლდევი კი (ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტერბი., გვ. 47-50) ხანძის მესამე კლესია შემობრუნების მაწუქებლად, მრავალმხრივი მოწინავე დახანა (დუკობრეულიების წინწამოწევა, თლილი პერანგისადმი მიბრუნება – VIII საუკუნის მერგ; აღმოსავლეთ ყვასაზე ვჯვის სახების დამკვიდრება, განსაკუთრებით, ფონხანს საქართული მოქა და სომხეთშიც ატაკებელი „ქოლგისებრად“ შებერული გუმბათის შეპრდება). იხ. ასევე: დ. ხოშტარია, კლარჯეთის კლესიები და მონასტერბი, თბ., 2005, გვ. 106.

²¹⁴ დ. ბერძენიშვილი, წერილები, გვ. 62-63, 65-66.

²¹⁵ ვ. ბერძემქ, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 74.

²¹⁶ იქამ: გვ. 27.

²¹⁷ ლაბიარული წარწერები, I, გვ. 253-254.

²¹⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძველი მოქმედი, I, გვ. 329.

²¹⁹ იქამ: გვ. 337.

²²⁰ ასე ჩანს, ვ. ჯობაძესთან (ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტერბი., გვ. 82-83); შეადარეთ: ვ. ბერძემქ, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 204.

²²¹ შეადარეთ: F. B. Andrews, *The Medieval Builder and His Methods*, გვ. 10. ბერ-მშენებელთა ვართავის საწინააღმდეგო მისი ერთ-ერთი არგუმენტი სწორედ ესაა – მღვდელთმსახურს საამისოდ დრო ევერ ექნებოდაო.

²²² ს. ს. ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული, ილ. აბულაძის გამოკვამა*, I, თბ., 1991, გვ. 130; II, თბ., 1993, გვ. 435.

²²³ ჰ. ზაქარია, *ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 9.

²²⁴ ვ. ბერძემქ, ძველი ქართული ოსტატები, გვ. 119.

²²⁵ ვ. ხოსთაშვილი, *სამთავისი (მასალები ტაძრის ისტორიისათვის)*, თბ., 1973, გვ. 89.

²²⁶ ჰ. ზაქარია, *ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 9.

²²⁷ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 75-76, 79-80.

²²⁸ შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, გვ. 272, 276, 279-281, 294, 375, 526-527.

²²⁹ იქამ: გვ. 295.

²³⁰ *ქართული საბარბოსის ძეგლები*, II, გვ. 485.

²³¹ P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales*, გვ. 26.

²³² იხ. მაგალითად, მსკლგობა ქმნის ერთიანი დასაკრძალავ ადგილს ღვარგვისის ტაძარში „ძველი ერთიანობა“-ში (ქართული საბარბოსის ძეგლები, II, გვ. 103-104).

²³³ იხ. მაგალითად, Г. Чубинашвили, *Вопросы истории искусства*, I, გვ. 289.

²³⁴ ჰ. ზაქარია, *ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 146.

²³⁵ P. Mencaumont, *Archéologie en arménie*, T. 1, 1967.

²³⁶ იხ. მაგალითად, ალექსანდრე I დიდის ზემოსხევე ბელი ეპიტერბი (ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბურეები*, V, III, ტყ., 1913, გვ. 22); დავით X-ის წმ. მოკარანგელისთან ვვეტერი (XVI საუკუნე – იხ. ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბურეები*, II, ტყ., 1913, გვ. 22). დანერგებისთვის: А. Харцков, *Искусство еро ссодер* (Сопри-искусств. Учили., 1901, гв. 347-349).

²³⁷ Г. Чубинашвили, *Археология Армении*, გვ. 146-147, 342-343

²³⁸ ჰ. ზაქარია, *ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები*, გვ. 91 – აქ ამ სადგარში „აპტორნიკში“ ეწოდება.

²³⁹ ამის შესახებ იხ.: ლ. რიველიშვილი, *პართიონის ჩარტრშლის საგარეული საძეგლავ ქართული ხელოვნება*, 9-А, 1987, გვ. 75-88.

²⁴⁰ კლ. ცინცაძე, *ქაშუეთის წმლის გიორგის კლესია ტყელისში*, გამოსაქმნად მოამზადა მ. ჭავჭავაძის, თბ., 1994, გვ. 17; ვ. ბერძემქ, *XVI-XVII საუკუნეების საუკლესიო ხეროთმომადგერება*, გვ. 116.

²⁴¹ იქამ: გვ. 18-19. საგულისხმისია, რომ როგორც მოწმობს მ. ბარის ანბის ექსპლკაციის გადაღებულ ფოტო, რომელიც ვ. ნეზიბიშვილის არქივშია დაცული, მხარეს გარშემოსავლელი, ტერტაკინქის კლდის სხექში გამართული, ბანის ტაძარს ქმნის. ასე თანხელა ბრუნდებიანი წინადადება დ. ბაქტაძესთან, ვუქმათის მღვდლებრის „შეხებებ (Материал по Археологии Канакца, XII, Москва, 1909, гв. 93-95). საგულისხმისია ამდღახორსიველ ქაშუეთთან დაკავშირებით, რომ „ციხე-კოშკის“ დანერგებლად XVIII საუკუნის შუა ხანის კლდე ვთა ტაძარს ქმნის – სოფ. ხელოების ქრისტიკურე ტყელისის აშენებულ წმ. პეტრესა და პავლეს (სამწეხარად, სანახროდ დანერგულ) გუმბათიან ტაძარს, რომლის საკურთხევის კლელი გარს-მოდებულ სუვექვშია ჩანსული.

²⁴² Г. Чубинашвили, *Археология Армении*, გვ. 145.

²⁴³ იხ., შესაბამისი ვანაკეთები წავისის: Г. Чубинашвили, *Цркви*, Москва, 1969. საგულისხმისია, რომ აპტორნიკში არხად ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეულ ბასილიკურ – მხოლოდ (ასეიანე უცნაურად) წყდების ტაძარში არის „ორსართულიანი“ ნათვამოყოფი თანდარი, მაგრამ თუ თავების მქრეუებს შორის იატაკი ვაკუოდებოდა, ის გადაკლავდა უტყვარად თუდამატრედ ხაზრები სარკლებს (იხ.: ვ. ცინცაძე, *ადრეკრისტიანული IV, V სს/ ქართული ხეროთმომადგერების ისტორიის სუჯი* საკითხი, *ქართული ხელოვნება*, II, თბ., 2001, გვ. 30, სურ. 30. ვ. ცინცაძე ამ ვითარებას ადრეკრისტიანული ტაძრის ორფენონებში IV და VI საუკუნეებში ხსნის, რაც დამატებით კლდება მოითხოვს). დასაჯლავ საქართველოში აპტორნიკში აქვს სეფიეთის ბასილიკას, მაგრამ – მოუხედავად ჰ. ზაქარიას კლდევის – სუჯი მასთან დაკავშირებული საკითხი კლავ გამოხარკვევია.

²⁴⁴ დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის კლესიები და მონასტერბი*, გვ. 151.

²⁴⁵ ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტერბი*, გვ. 116-117.

²⁴ ქართულ ტაძართა პატრიარქის ტოპოლოგიური და ფუნქციური დაჯგუფება სივლა 2010 წლის ობიექტის ჩასვლამდე აკადემიის ხელმძღვანელის ინსტრუქტის დასამართლებლად ნაშრომში გ. დურძინაშვილი, 2017.

²⁵ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, тт. 271-272, 281-282.

²⁶ ევროპულმა წერილობითი ხაზოების იქმან, რისი მიზნაცაა დააგვარა მომეტებლად ხელოვანის, რის დასაბუთებლად მოაღიწოს იგი (P. Du Colombier, Les chantiers des cathédrales, გვ. 60-61).

²⁷ მისი არქიტექტურის შესახებ: Н. Чубинашвили, Савишвилиანი Снон, Тб., 1969. ტაძრის თარიღად ჩვეულებრივ 759-777 წლების უთითებენ, მაგრამ ბოსანტონის იმპერატორთა ბიუროსის დაჯგუფებული ქრონოლოგიით (იხ.: J. M. Hussey, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford, 1990, გვ. XXI) ის 761-779 წლებით უნდა განისაზღვროს.

²⁸ დასიდარული წარწერები, I, გვ. 234-236; შეიადრეთ: Н. Чубинашвили, Савишвилиანი Снон, გვ. 25-29.

²⁹ შეიადრეთ: Н. Чубинашвили, Савишвилиანი Снон, გვ. 43.

³⁰ მის თაობაზე იხ.: ლ. მრეულიშვილი, თელავი, თბ., 1960.

³¹ შეიადრეთ რ. მეფისაშვილის სემიოვსახელებული ნაშრომი. დამატებით გასათვალისწინებელია, რომ როგორც ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის დაიკავალდგენის პროექტზე მომუშავე ვაჟოვმა ბოლო წლებში დაადასტურა, ამ ეკლესიის გუმბათის ქვედა უსკვერთში იყო - ასე რომ, ეკლესიის ხუროთმოძღვრებას გარკვეული ადგილობრივ-სამხრეთი პირები ეკუთვნის.

³² საეკლესიო, სრულებით სხვა მეოხნური პუნქტა, სრულებით სხვა მსოფლმშენებელთა, თამარ დედოფლის მისი, მეფე დემეტრე I-ის რამდენიმე უმთხრანულ რელიგიურ დეკორატივულ ელემენტზე, ძველსე დროებით დღევანდელს მშობლობა და დის ნაგებანობი-ნაყოფის დრამატისმისა არიფერის სუბია.

³³ ლ. თუნანიშვილი, თ. ხენაბე, შესავალი, წიგნი: ჩეხეთის მწ. ჯერის ტაძარი, თბ., 2008, გვ. 24.

³⁴ Г. Чубинашвили, Памятник тина Джарри, Тб., 1948, გვ. 148. მ. ჩხეიძემ თითქმის იმავე წარწერა რელიგიურის გერმანი, მეზობელ წახნაგზე: „მოქალაქე თხელი“ ან „თხელი“ (М. Чхвицадзе, Архитектура Джарри, Москва, 1940, გვ. 17, იხ. აგრეთვე: П. Мურალი, Архитектура зинорафия Джарри, Картლი и Кахети, Гревანი, 1985, გვ. 33, 36, 43).

³⁵ Г. Чубинашвили, К истории Русского храма, Вопросы истории искусства, т. I, Тбилиси, 1970, გვ. 191-192, ტაბ. 70.

³⁶ ძველ ქართული არქიტექტურული დოკუმენტების ძველები, წ. I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 345.

³⁷ ლ. ხურჭიაშვილი, ა. კლდბარაშვილი, ნ. ვაჩუყაშვილი, ქ. ჩახიჭიაშვილი, ვ. ვახაჩიძე, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, თბ., 2000, გვ. 93-94, ილ. 295 (ყოფნა: ცხელ ნახტ).

³⁸ დასიდარული წარწერები, I: აღმოსავლეთი და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეიადრეთა და გაიოსაცემად მოამზადა ნ. შოთაშვილი, თბ., 1980, გვ. 291-292. დაქარაბებული ადკანისა - ს ვახისნი, თბ., მოსკოვში უნაბრუნებლად ანიჭებს ფორმის „დაიკანისათა“ (ა. ინგოროვია და ვ. ვაჩუყაშვილი - „დაიკანისათა“ (ა. ინგოროვია, ვიოარევი მერსულა, თბ., 1954, გვ. 359; ვ. ვაჩუყაშვილი, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაძრის

კლარჯეთის და შავშურში, თბ., 2007, გვ. 82-83, 86). ვ. ბგოსიკ თრსავე შესაძლებლობის უშუბს, თუქცა შეინაძის რომ უფრო ბუნებრივი „დაიკანისათა“, რადგან დაქარაბებულ წარწერაში „ს“ არ არის (ვ. ბგოსიკ, ძველი ქართული ისტორიკა, თბ., 1967, გვ. 59). გაბორდელ იხსენიება ეკლესიის სხვა წარწერაშიც - ამჯერად როგორც „მოქალაქის ვამარდელ“ (დასიდარული წარწერები, I, გვ. 292-293).

³⁹ ვ. ვაჩუყაშვილი, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები... გვ. 82.

⁴⁰ იქვე, გვ. 210, ტაბ. 254.

⁴¹ В. Такашвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, გვ. 51, 61 (გრძელად ითქმის სამშენებლო სამუშაოთა ხელმძღვანელებად და ასხეივებს ხუროთმოძღვრების, რამელიც, მისი აზრით, გამოსახული იყო, ადრესხელთ ფასილის ევზი. სინამდვილეში ეს უკანასკნელი ანგლოზის ფიგურაა); D. Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. 31, 1968, გვ. 48 (ფიქრობს, რომ გრივლი იყო ხუროთმოძღვრული და მშენებლობის ხელმძღვანელიც, რომელმაც „დაიკანისათა“ [designed/ და ააგო ეკლესია]); ვ. ვაჩუყაშვილი შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები... გვ. 127 (დამატებით შეინაძის, რომ შესაძლოა იმავე სვეტზე მცხედრულ სვეტურთაში ნაჩვენებია მატარი ფიგურებიც და ესხეივლი თაყვი მშენებლებს წარმოგვიდგენს - იქვე, გვ. 130).

⁴² ბოლო დროს მკვლევართა უმეტესობა - მათ შორის ამ წიგნის ავტორებიც - იზიარებს გ. აბრამიშვილის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც სომეხი ხუროთმოძღვარი თაყოსაყ და მისთან ერთად მომუშავე ისტატები ატენის სიონის თაყდასრეული - ე. ა. VII საუკუნის - მამნებლები არ უყოფილად, მათ X საუკუნეში ადარდების ტაძარი (Г. Абрамашвили, Два стропильных периода Атенского Снона, Матери. историко-христиан. №1, 1972, გვ. 32-55).

⁴³ Г. Чубинашвили, Памятник тина Джарри, გვ. 169, 171, ტაბ. 59 ზემოთ.

⁴⁴ ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის ხომხური წარწერები, თბ., 1978, გვ. 44-46; ვ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა პორტრეტული ქანდაკებები, ნარკვევები, III, 1997, გვ. 97-99. გერგორე დასი რომ მშენებელი შეიძლება ყოფილიყო, ეს პირველი იტარულა გ. ვახისნიშვილი (Г. Чубинашвили, Памятник тина Джарри, გვ. 157). ა. შურადიანის გვი შეიქცეს ამ მოსაზრების სისწორეში, თუქცა ვადაცემთაყ არ უარყოფს მას. სინტერესულია, რომ ვაჟეკბარ მეორე სახელს „დასს“ იგი სივარდულიც სხნის ბერძნული „ტაბას“-ით, რომელიც პირდაპირი მნიშვნელობით ნიშნავს ხალხის, გადატანით - ვამოსახილეს (П. Мурალი, Архитектура зинорафия Джарри, Картли и Кахети, გვ. 105-106, ტაბ. VII-4).

⁴⁵ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა... გვ. 100.

⁴⁶ ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის ხომხური წარწერები, გვ. 50-61. ა. შურადიანის აზრით, გერგორე სივარდულიც პირდაპირად და არა შინამდვილად (П. Мурალი, Архитектура зинорафия Джарри, Картли и Кахети, გვ. 107-109).

⁴⁷ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა... გვ. 102. რელიგიურ ფიგურებს, ვადაცე-

ბელი 1900 წლის ახლოს, გამოქვეყნებული აქვს ჯ. სუბინა-შეილს (J. Subinshvili, *Памятники типа Ашотри*, ტომ. 55 სურათი).

²⁷⁰ კალთის (აჭარაშია, სხალთისწყლის ხეობაში) ეკლესიის არქიტექტურული მასალისა და წარწერის ფრაგმენტის მიხედვით XI-XII საუკუნეებით ათარიღდება (წ. მაქვლიაძე, კალთის ეკლესია და მისი სამართიანი, ბათუმის არქიტექტურა *გორა მუზეუმის შრომები*, IV, ბათუმი, 2007, გვ. 78-85), მაგრამ რეალური თითქმის უფრო ადრეულია.

²⁷¹ ქუთაისი, ბ. ბუღიას და მ. ჯანჯალიას რეაქციით, თბ., 2006, გვ. 20.

²⁷² ამ რეალურ გეგმით ასხენებს ჯ. თაყაიშვილი: E. Takhvishvili, *Археологическая экспедиция 1917-го года*, გვ. 53.

²⁷³ ლ. მეყისაშვილი, მშენებლობის ამსახველი რეალურები ქორთოს ძველზე, *ძველი მეფობა*, V, 1965, გვ. 34-37; P. Menashvili, *Рельефы руденя X-XI вв. со сценой строительства в храме у селения Корого, Советская археология*, №4, 1969, გვ. 219-234; Н. Алашашвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 106, 109, ტომ. 99-115 (სარეალუბო); N. Thierry, *Illustration de la construction d'une église. Les sculptures de Korogo. Artistes, artisans et production artisanale au Moyen-Age (Rennes 1983), II. Commande et travail*, Paris, 1987, გვ. 321-329; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 138-139.

²⁷⁴ ეთნოგრაფიული მონაცემებით, მთიულეთში ორი ძველი სამრევლო დასტრდება - ხაიცი, ხაიცი ხყვალახეა ფერის რაილი ჭა მთიულეთში და დიდელის ძირი, სადაც მგაბ მორჩილი-მთიულეთი კლდეან ქვას იღებდნენ ქორთლოს ეკლესია დიდელის ძირის ქვით ნაზ აგებული. ის სამრევლოდ უკეთესად თვლებოდა ვინაიდან უფრო მსკრცვა და ხაიციც არ იყოდეს ხმტკილიან ქვის ამოღების ტრადიციული მეთოდები მთიულეთის ეთნოგრაფიულ მახალაზე დაერსნობით დეტალურად აქვს აღწერილი ზ. ბუღუაძეს (ქვის დამუშავება მთიულეთში, მახალაზე საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, V, თბ., 1951, გვ. 39-45).

²⁷⁵ ი. ჯავახიშვილი, მახალაზე ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I. სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 145-146. ტერმინი დაბანტურებულია ძველ ადგიანში (მგახმე შვეფ. 5, 15).

²⁷⁶ J. Harvey, *Medieval Craftsmen*, London, 1975, გვ. 111; T. McNeill, *Faith, Pride and Work. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 17.

²⁷⁷ P. Menashvili, *Рельефы руденя X-XI вв. со сценой строительства...*, გვ. 224.

²⁷⁸ ჯ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები...*, გვ. 156-157.

²⁷⁹ აბუსერისძე ტბელი, ბიოლოგ-მახლის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა ბავარდული მატინაზე, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 57-59.

²⁸⁰ P. Menashvili, *Рельефы руденя X-XI вв. со сценой строительства...*, გვ. 224.

²⁸¹ ჯ. ზინდენის ვანმარტებით, ეს სამშენებლო ხსნარის ასარევი ნიშნის (mortar-mixing pick) სტანდარტული ფორმა (G. Binding, *Medieval Building Techniques*, Stroud, Gloucestershire, 2004, გვ. 13). დასავლეთეოპოლი ნომეში იხ. იქვე, ნახ. 3ა, 9, 26, 36, 61, 164, 165, 363, 371, 372, 407, 488, 526, 537, 648ა, 665.

²⁸² ეთნოგრაფიულ მახალაზე დაერსნობით, ამ და წინა სურათების სხვაგვარად ახსნა სურდა ზ. ბუღუაძეს, მისი აზრით, აქ გამოსახულია სხალთის ქვის ამოხალაზე საკორი ფრაგმენტის წაღვის ხელე ვეხის მონარევი ურთობი და შემდეგ მისი გადახალა (ზ. ბუღუაძე, ქვის დამამუშავებელი იარაღები და ხალაუბები, საქართველოს ხალაუშეფი მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII-B, თბ., 1961, გვ. 191-195).

²⁸³ ლ. მეყისაშვილი, ხალაუბიანი მშენებლობა, ანტიკა ინტერპრეტაცია არ ქვრება არც ქორთოს რეალურების მხარხმობიერ წყობისა და არც ფრაგმენტ ხალაუბების ისტორიის ზოგად სრბამის (P. Menashvili, *Рельефы руденя X-XI вв. со сценой строительства...*, გვ. 225, სურამბა 7).

²⁸⁴ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთში მშენებლობა ქვების შესახებ ანალოგი კიცი, დასავლეთ ქორთოში (ქობილია XIV-XV საუკუნეების რამდენიმე ოსტატი ქვლი, მთაულთად ხომ ხურო მარგარე) დე უბრეცი, ქრისტიანი იგნეს რამილე და ანაბისი მუხიხეო ქალი რამონიანი (L. F. Salzman, *Building in England down to 1540*, Oxford, 1967, გვ. 71; A. Pacey, *Medieval Architectural Drawing*, Stroud, Gloucestershire, 2007, გვ. 21, 236). რეოორც წესი, ისინი მრეგელებია მონამხალაზე ან ცოლტეი იყვნენ და ოჯახურ საექსის აგრელებდნენ.

²⁸⁵ ზ. ბუღუაძე, ქვის დამამუშავა მთიულეთში, გვ. 39.

²⁸⁶ დაბანტურული წარწერები, ეს დიხალეუ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სსს), შუაღრია და გამოსაქვლია მოამბაღე გ. ხულოვანი, თბ., 1980, გვ. 156.

²⁸⁷ ჯ. სიღვალთა ვაქე - ხაიციის მონასტრის მახინგის ტაძრის სერიოზოხალა, გუჯარია, I, 2009, გვ. 91-102

²⁸⁸ A. Andersson, *L'art Scandinave*, vol. II, *La nuit des temps* 31, Paris, 1968, სურ. 42; R. Orsel, *Haut-Poitou roman*, *La nuit des temps* 42, Paris, 1975, სურ. 48; G. Binding, *Medieval Building Techniques*, ნახ. 181, 479, 481.

²⁸⁹ სხვადა წმ. სამების ეკლესია ვიანაღვლია, ქალაქებიანი ფილა მასში იბრალეო ქვად იყო გამოყრებული იხე რომ რეალური არც ნაღდა, ის გამოსნდა 1991 წელს, მახ შემდეგ რაც სხვათა ეკლესია მიწისქვეშ დააღობა. იხივე წელს ფილა მუქეუნი გადამოიტანეს (სახინტერარო ხომეში იმპ-6120).

²⁹⁰ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, გვ. 14, აბეო (ქვლის (broad axe) დასავლეთეოპოლი გამოხალაუბებში იხ. იქვე, ნახ. 41, 50, 57, 61, 112, 121, 146, 167, 168, 322, 365, 599.

²⁹¹ ლაბორტული წარწერები II, გვ. 131-132, ტომ. 122.

²⁹² ლ. მუსხელიშვილი, მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უბელესი წარწერები და მათი დამოკლებულება მუღქიხე დეკაოლი, კობის ანდრობია, ქართველი ხელოვნება, I, 1942, გვ. 136-137. წარწერების ბოლი გამოქვზე გ. ოთხმესური, სვეტიცხოვლის ეთნოგრაფია, წყნში: სვეტიცხოვლი, თბ., 2010, გვ. 139 (სეროზოხალის სახლის არხალისზე დ აღადგენს). ჩრდილოეთი ფილდის რეალური და წარწერის ასრის არხალისზე ვაგებამ ვაგამ შუა საუკუნეებში წარმოიდა დაღვრად მშენებელ ოსტატზე რომელსაც ხელი მოაქვოუს, ეს დღეადედა დაღვ რეალურად ჯ. გამოსხრედას (ქობილე რომისს „დიდოხატის მარჯვენა“).

²⁹³ J. ყუბინაშვილი, *Труды-верды (к вопросу о культурных связях Иллирии и Грузии)*, *Вопросы истории искусства*, т. II, Тбилиси, 2002, გვ. 152, ტომ. 66.

⁷¹ გეორგიას მონარქული მწერლების ცნობები საჭარ-
თელის შესახებ. ტ. I. ტექსტები ქართული ოთგობრიანი-
ური გამოცემა და განმარტებები დაერთეს აღ. ვაძერაშვი-
ლი და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 191-193, 204-206,
213-215, 232-234, 239-240. შუა საუკუნეების მწერლობაში
ასეთი მდებარეობა სხვაგვარიც გვხვდება. ბასილი ზარსმელი
ბესლეთელს და ვლადის ადარებს ზარსმის მონარქობის
პირველი ეკლესიის მშენებელს (სტეფან ქართული ავით-
რაყოფილი ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 334). ახალ
ბესლეთელზე მოხსენიება კონსტანტინეპოლის პატრიარ-
ქარის მონასტრის მამულებზე ნი. იუველიუსის (R. Ousterhout,
Mosaic Builders of Byzantium, გვ. 47). არის სხვა მაგალი-
თებიც – იხ.: დ. თაყაიშვილი, ბასილი ზარსმელი ტაძარ-
მშენებლის შესახებ, ლიტერატურა და ხელოვნება, №1-6,
1996, გვ. 73.

⁷² ქათალის ცხოვრება, I, გვ. 112; ნიკოლოზ გულაბერის-
ძე, სათხაბუი სუბტილა ცხოველსა, ეკარათსა საუფლესა
და კათალიკე ეკლესიისა, საჭართველოს სამთავრ სრული
აღწერა დუქნითა და ერებასა საქართველოს წმინდათა
მწერებელთა და გამოცემული გამოცემა (მთხილ) საბინძის
მიერ, პეტერბურგი, 1882, გვ. 88.

⁷³ დ. ზომბარია, გ. პატაშვირი, სვეტიცხოვლის ტაძრის არ-
ქიტექტურა, წიგნი: სვეტიცხოველი, თბ., 2010, გვ. 187-188, 220.

⁷⁴ წარწერა პირველად გამოაქვეყნა ბ. ბროსერ: M. Brosier,
Sur une inscription géorgienne de l'église patriarcale de Mzkhéta,
*Mélanges Asiatiques tirés du bulletin de l'Académie Impériale des
Sciences de St.-Petersbourg*, tome VIII, livraisons 1 et 2, 1877,
გვ. 251-267. ბოლო გამოცემა: გ. თიხმენური, სვეტიცხოვე-
ლის ეპიგრაფიკა, წიგნი: სვეტიცხოველი, გვ. 143.

⁷⁵ ქათალის ცხოვრება, I, ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. IV,
თბ., 1973, გვ. 32.

⁷⁶ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, ნახ. 126, 129,
214, 230, 251, 267, 277b, 619c, 665. ზოგ მინაჭურვანზე ქვიდა
ჯალამბაზი არ არის – თოც მუშეში ხულით (იქვე,
ნახ. 295b). ზოგ ადრეულ გამოცემებებში გიგანტობები
არ არის და თოცი უშვალად ხის კოჭზე მომართბს (იქვე,
ნახ. 273c). საქართველოში გიგანტობები უბოცი ადრე-
ული ხანოდან იყო ცნობილი, ის წარმოდგენილია ჭის გამო-
ხახულებებზე ქართულ ხელნაწერთა მინაჭურვებში
იხ. აბრამოვიჩი ტრაქტატი A 65 1188 წელსა (მერ-
ველი, 191); ზატიკი A 25 XV საუკუნისა (ჭრისტე და
ზაბარტოდე, 4r). პრინციპული გიგანტობები ბლოკის
ნაშთი შემონახა რუსეთის „აღმათნ ციხეზე“ (XVIII
საუკუნის II ნახევარი) – კვლავში გამოყენილი პატარა
თასლის ნაყოფიერება მუხის მრავალი მუცალი, რომელიც
ეკლესიის ფიციონები თავისუფლად ტრიალებს თავისი სი-
რისიო დერბის ირგვლივ. მასზე მოხრევი თოცის მუშეებით
საშენი ნასადა სედა ბუნებურადი (დ. რელიეფული, გვიანი
ფორმადერი ხანის კომპლექსი საქართველოს ერთი
ხანობა, საქ. ისრ მეცნ. აკადემიის ხან. მეცნ. ვარჯიბის
მატე, №2, 1967, გვ. 276-277, ტაბ. XI-1).

⁷⁷ იხ. ზავალითად, G. Binding, *Medieval Building Techniques*,
ნახ. 608.

⁷⁸ გამოიციხული არ არის, რომ ეს ხელნაწერი იმვე არც
იქნას. ერთ აღმნიშნულ წერტილზე გამოიციხული მატეს
ვარაუდს, რომ შესახლდა ეს არის გვიანტური ფორმული –

საგანებუო ინსტრუმენტი რომელიც გამოიყენებოდა გუმბა-
თის ყელის ამოსაყვანად (დ. ზომბარია, მშენებელთა გამო-
სახლება სვეტიცხოველის ტაძრის გუმბათს, საქართვე-
ლოს ხალხმეცნი, 9, 2006, გვ. 112-127). თუ ეს მოსახრება
სწორია, სვეტიცხოველი კიდევ მეტ აზრს იძენს.

⁷⁹ ი. გომეშაური, ეროსწინადა, თბ., 1976, გვ. 57-58, ტაბ. 20.
⁸⁰ ვ. გაგოშვილი, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო
ქართლში, მატე, ისტორიის სერია, №4, 1984, გვ. 122-130,
სურ. 2, 3, ნახ. 5, 7, 8.

⁸¹ იქვე, გვ. 129.
⁸² ვ. ბერიძე, სამეცხის ხუროთმოძღვრება, XIII-XVI
საუკუნეები, თბ., 1955, გვ. 52, ტაბ. 33-1.

⁸³ იქვე, ვ. ბერიძის აზრი განხილვითა ვ. სილოგავამ,
რომელმაც იმავე რელიეფზე მცირე მხარეს აღმოკთხა
სახელი „გომეშ“. იგი ყურბობდა, რომ ეს ყარვანს ძის
სახელია (ვ. სილოგავა, ეკლესიის მოქული საყარბიდან
ხუროთმოძღვრის გამოსახულებით და წარწერით, მესხეთი,
ისტორია, თემები მას მშენებლობის ატრიბუტებით არა აქვს (იქვე).

⁸⁴ ეს უცნობი წმინდანი ვ. სილოგავამ გომეშე ყარვანს
ძის (წმ. სახას ეკლესიის ხუროთმოძღვრის) გამოსახულებად
მიიჩნია, თემები მას მშენებლობის ატრიბუტებით არა აქვს (იქვე).

⁸⁵ ვ. ბერიძე, სამეცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 137.
⁸⁶ C. Leonardi, M. Amandi, *Il Duomo di Modena*, Modena,
1965, სურ. გვ. 34B-სე.

⁸⁷ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, გვ. 165, ნახ. 516.
⁸⁸ დ. ზომბარია, წმ. სვეტიცხოველს ეკლესია ეპიგრაფის
მონარქობა, ძეგლის მუცაბარი, №4(99), 1997, გვ. 23-35.

⁸⁹ ეს თაყაიშვილი, არქეოლოგიური გეხილავითა კოლა-
ლითისში და ნანკელში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 58.

⁹⁰ D. Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from
North-East Turkey, გვ. 66.

⁹¹ L. R. Shelby, Medieval Masons' Tools: The Level and the Plumb
Rule, *Technology and Culture*, Vol. 2, No. 2, 1961, გვ. 127-129.

⁹² იხ. ნანკელ, გერგეტის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი,
თბ., 1976, გვ. 28, 77-79, 113-114, სურ. 21-22 გვ. 80-სე, ტაბ. 38.

⁹³ Г. Чубинашвили, К истории Русского храма, *Вопросы
истории искусства*, т. I, гв. 204.

⁹⁴ ვ. ჩუბინაშვილი ამ ფურეებს ახასიათებს, როგორც
„ეუსტატიანე მახინჯის (искусствителем усталым)“, ხოლო
კომპოსიციის და მუშის პრინციპულ ნახატს“ აღიარებს
(Г. Чубинашвили, К истории Русского храма, გვ. 203).

⁹⁵ ამივე თემის უკეთობებს ნ. ვანიშვილი არგუმენტი
ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის რელიეფის, რომელზეც
განმარტავს, როგორც დაღუპული მშენებლის დატრებებს
თანამუშაოთა მიერ (ნ. ვანიშვილი, უცნობი სოქველები
ისტორიული თრიალეთიდან, ზურაბკეტილი და არგუმენ-
ტი, ქართული ხელოვნების ნარკვევები, III, თბ., 2004, გვ.
18-19, აქ მიტარდება შ. მელიქიძის ნახატი). 2010 წელს
რელიეფის ადგილზე შესწავლამ მიიჩნია, რომ ის, რაც
დასკობის ნახატზე ნაიყენებოდა როგორც ვანიშვილმა
დღემდე აღმნიშნულად, არ არსებობს საუკუნეული, რომ არ-
გუმენტი რელიეფი მშენებელთა გამოსახულებად მიიჩნიათ.

⁹⁶ დ. მუსხელიშვილი ერთგვარ გაკეთის ათარბლებს დავით
საგანეჯოს XIII-XIV საუკუნეებში (დ. მუსხელიშვილი,
არქეოლოგიური გეხილავითა მამარბის ხეობაში, თბ., 1941,
გვ. 33-34).

³¹⁹ გ. ოთხმუსური, რკინის წარწერები, არტარუჯი. ნ. 1997, გვ. 16. რელიეფი ამჟამად ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში (ქვის ძეგლების ფონდი, საინვენტარო №426).

³²⁰ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 190-191, ტაბ. 264.

³²¹ იქვე, გვ. 192.

³²² ა. ზაქარია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა, ტ. III, თბ., 1981, გვ. 280.

³²³ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, ტაბ. 130.

³²⁴ ნათელაშვილი-ბერიძეანი, გამოსაცემად მოამზადეს მ. ბუღიაშვილი და დ. თენიანიშვილი, თბ., 2010, გვ. 16, 74.

³²⁵ გ. გაგოშიძე, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლში, გვ. 129-130.

³²⁶ Г. Алленгашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тбилиси, 1979, ტაბ. 21.

³²⁷ ლ. ხუციავაძე, ლევან დადიანის საოქრომკვლავი სახელობის, თბ., 1974, გვ. 67-68, ტაბ. 11, 17-12; ი. დორთქვანიძე, მ. ჯანჯავლია, წაღვრვათა. მაცხოვრის ტაძრის მოსახლეობის, თბ., 2011, ილ. გვ. 152-ზე.

³²⁸ ჩაქუნი ხშირად გამოისახება, მაგალითად, მკვლევრის საყვავის ქვებზე რკინის მარწუხებთან და სხვა სამკვლავო იარაღებთან ერთად (ე. ნადიროვი, საქართველოს მემორიალური კულტურა, თბ., 2001, გვ. 272, ილ. 80 გვ. 480 და 481-ზე).

³²⁹ აქ ვახსენებ ერთ საინტერესო ნივთს, რომელიც განიხილეთ იყო ნატო ნიტიშვილის მიერ გ. ნებინაშვილის ეროვნულ ცენტრში 2011 წლის 13 დეკემბერს წაითხულ მოხატვებში. ეს არის წილენის 1669 წლის სახარების ბუდე. ამჟამად დაიკრულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმში. მისი კვლური გაფორმება შუაოცის წმ. თომას გამოსახულებას გონივით ხელში, წმ. თომას, როგორც მშენებელთა მფარველს, ხშირად წარმოადგენს გონივით დასაჯელურ ხელოვნებაში (განსაკუთრებით აღორბინების დროინდელ). დასაჯელური ნიშნით უნდა იყოს შთაგონებული წილენის სახარების ბუდის გამოსახულებაც.

³³⁰ იხ. ამ საკითხზე: ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის ისტორიული კულტურის ისტორიისათვის, I მუხრანობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 154; შ. მესხია, ხელოვნება ძველ საქართველოში, წიგნი: საისტორიო ძეგლები, ტ. I, თბ., 1982, გვ. 60-61. ტერმინთა განმარტებებისათვის: სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ილ. აბულაძის გამოცემა, თბ., ტ. I, 1991, ტ. II, 1993; ნ. სიბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961; ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973; ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1995.

³³¹ ძველი ქართული ავთოგრაფიული დიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 329.

³³² С. Минасян, Звартноц, Москва, 1971, გვ. 52-54, ილ. 50-53.

³³³ Э. Акопян, Образ "Рая" во иллинеиет Лекции памятников средневековой Армении и Древней Руси, Период чтения памяти профессора Катерева. Материалы, Москва, 2007.

³³⁴ გ. გაგოშიძე, ხეობის გუმბათიანი ეკლესია, ქართულ-სომხური კულტურული ურთიერთობის ისტორიები, თბ., 2003, გვ. 60.

იქვე, გვ. 48, სურ. XXXII,

³³⁵ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მუგ ზაურბობა კოლა-ოღლისში და ჩანგლიში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 83.

³³⁶ J.-M. Thierry, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars III, Revue des Études Arméniennes, XVII, 1983, გვ. 358-360

³³⁷ J. Gimpel, Les bâtisseurs des cathédrales, Paris, 1985, გვ. 65; R. Oursel, Bourgogne romaine. La nuit des temps I, Paris, 1979, სურ. 16; G. Binding, Medieval Building Techniques, ნახ. 149, 481, 562.

³³⁸ G. Binding, Medieval Building Techniques, ნახ. 588.

³³⁹ ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. III, თფ., 1914, გვ. 39.

³⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ქვედა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ი. კეკელიძის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 199.

³⁴¹ ძველი ქართული ავთოგრაფიული დიტერატურის ძეგლები, V, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1965, გვ. 220.

³⁴² იქვე, გვ. 253.

³⁴³ აბუსერის ტბელი, ბილიკ-ბახიდის მშენებლობა შუაერტულში და აბუსერისსეთა საეკლესიო მატანე, გამოსცა დ. მუხსელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 61-62.

³⁴⁴ ძველი ქართული ავთოგრაფიული დიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 334.

³⁴⁵ იქვე.

³⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 329.

³⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1974, გვ. 311 (წელურაშენი), 340 (ქეთახევი), 357 (გერგეტის სამება), 665 (ზარბაზნ) და სხვა.

³⁴⁸ ა. ზაქარია, ლარაჯისის არქიტექტურული ანსამბლი, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XIX-B, 1956, გვ. 48-50.

³⁴⁹ R. W. Thomson, Architectural Symbolism in Classical Armenian Literature, The Journal of Theological Studies, New Series, Vol. XXX, 1979, გვ. 109-111. თანაც თაყაიშვილის მიხედვით, საბირკელის კურთხევისას გამოყენებული უნდა იყოს თორმეტი დაეუშაბებული ქვა - მდ. თორბანიანი ადგილი თორმეტი ქვისა (ისე ნაკლები, 4) და მოციქულთა რიცხვის შესაბამისად. ქვეთ უნდა გარეცხოს წყლითა და ლინით, როგორც იესომ დაბანა ყუხები თავის მოწაფეებს და მისცა მათ ღვინო სადუმლო სერობისას. ქვეთ ადგება ახალგაზრდა ეკლესიის ოთხ კუთხეში. შემდეგ ვისკოპოსი იღებს სასიმღერეს და ხამაჯურ მოსახაზს საბირკელის კორტურს, რაც სიმბოლიზურად აღთქმის კიდობანს, სოლიაონის ტაძარსა და სორობაბუდის მიერ აღდგენილ ტაძარს.

³⁵⁰ ძველი ქართული ავთოგრაფიული დიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 256.

³⁵¹ იქვე, გვ. 260-261.

³⁵² ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება, ტ. I, თბ., 1983, გვ. 24.

³⁵³ ვიქტორბო, ამ თანხმცში უნდა ჩაითვალოს ხარების, ახალგაზრდის და ჯორბის გამოცემა, რომლებიც იმზე დაბრუნდა მასალის მტკრობავეიც ექმებოდნენ. ი. ჯავახიშვილმა ისინი ცალკე ოგულისხმა და დაიბარაშა, რომ გამწვე საქონელს 220 თამყული გამოხატობდა, რაც ძნელად დასაჯერებელია (ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის,

1. *სამშენებლო ხელოვნება იველი საქართველოში*, თბ., 1946, გვ. 159-160).

³⁵⁵ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 51. ავტორის მშენებელთა დასახელებული რაოდენობა გილაბარბეგულად მიანიჩა და ადლათ არც (ცდება).

³⁵⁶ იქვე იბ. 50.

³⁵⁷ იქვე გვ. 277. მშენებელ შემოხვევები შუა საუკუნეებში საქმოდ სწორი იყო. გაკრძეებით დაოყრებულ ზეგარ მონასტრის მოგვიანებით ხაერო პატრონი უნდებოდა, რაც დიდად უწყობდა ხელს მის კუთხითურ მილიონიტებს. 1398 წელს დიონისიოს ათონელმა მხოლოდამისოლად პერეგის შრომით ააშენა ათონის მთავრე მონასტერი, რომელსაც შემდგომ მისი სახელი ეწოდა. (კოტი ხნის მერე კი მან უკვე შეიღო კვალიყოციოთრ ვსტარტების დეკორაიკია მონასტრის ახალი ეკლესიის, სარტაბუხოსა და ვალავის ასაგებად (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 54-55).

³⁵⁸ იქვე გვ. 335-344. იხ. აგრეთვე: დ. თუშინაშვილი, ბასილი ზარსხელი ტაძართმშენებლობის შესახებ, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №1-6, 1996, გვ. 65-66.

³⁵⁹ ანუ სეროსე ტყელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტებში... გვ. 57.

³⁶⁰ დ. ჩეხხელაშვილი ბოლოკ-ბასილის საქმიანობას 1155-1160 წლებში ათარაფებს (იქვე გვ. 11-12). ცვიკრობ, მის მიერ მოხმობილი მონაცემების საუკეთესვს ასეთი ეიწო დროითი ფარგლების გამოყენა ბარსკია, თანაც იხირო კირკა უფრო გვიანდელ ხანას უნდა გვიჩვენებდეს.

³⁶¹ ა. რაბალოპრის დეკორაიკები, შუა საუკუნეების რუსეთში ხამშენებლო ხესონი 120 დღეს არ ატარებდა (P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, Aldershot, 1995, გვ. 175). საქართველოში, სადაც ბევრიად უფრო რბილი კლიმატური პირობებია, ცხადია, ის უფრო ვრცელი იქნებოდა.

³⁶² ამ თვალსაზრისით სანტრეგესია, რომ იღობი უკრა-ქალაქი თივად ჰრიად ვერცხლის მონეტას (A. Kartavtseva, *Кривая монета из Хазарии*, Тб., 1955, გვ. 55). ვებუ სწორედ მის გულისხმობს ომკის წარწერის ადრამა?"

³⁶³ M. Gil, *Maintenance, Building Operations, and Repairs in the Houses of the Qodsh in Fustat: A Geniza Study*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 14, No. 2, 1971, გვ. 189.

³⁶⁴ S. D. Goitein, *The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times: A Preliminary Study of the Relevant Geniza Material*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 8, No. 1, 1965, გვ. 9.

³⁶⁵ უ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება, ტ. 1, გვ. 23-24.

³⁶⁶ E. Hadjiryphonos, *Presentations and Representations of Architecture in Byzantium: The Thought behind the Image*, in: S. Curčić, E. Hadjiryphonos (eds), *Architecture as Icon: Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, New Haven & London, 2010, გვ. 114.

³⁶⁷ მიკალოვ, ამბიკექტორ ივლიანე ასკალინელის მიერ 531-533 წლებში დაწერულ ტრაქტატში, მარკოს დიაკონის აწმ. პორფირიუსის ცხოვრებაში, კიდევ სიღვრტაიროვისი პიშნე კონსტანტინეპოლის წმ. სოფიისადმი და სხო (M. S. Beiggs, *The Architect in Byzantium*, Oxford, 1927, გვ. 47-50; C. Mango, *Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and*

Documents, Englewood Cliffs, N., 1972, გვ. 30-32; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 62).

³⁶⁸ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 62.

³⁶⁹ Ch. Bours, *Originality in Byzantine Architecture*, in: *Mélanges Jean Pierre Sodin*, *Travaux et mémoires* 15, Paris, 2005, გვ. 99-108; S. Curčić, E. Hadjiryphonos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 114-120.

³⁷⁰ G. Downey, *Byzantine Architects, their Training and Methods*, *Byzantium*, T. XVIII, 1948, გვ. 114-117.

³⁷¹ S. Curčić, E. Hadjiryphonos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 122.

³⁷² R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 65-67.

³⁷³ P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 166. ავტორის აზრით, XVI-XVII საუკუნეებშიც კი ნახაზები სჭირდებოდა არა იმდენად ხუროთმოძღვარს, რაზედნადაც ამკვეთის ხამშეის წინასწარ დახატვამდე და გახანაწილებლად (იქვე).

³⁷⁴ Ch. B. McClendon, *The Origins of Medieval Architecture*, New Haven and London, 2005, გვ. 163-172.

³⁷⁵ Th. Bowie (ed.), *The Medieval Sketchbook of Villard de Honnecourt*, New York, 1988; C. F. Barnes, Jr., *The Portfolio of Villard de Honnecourt*, Aldershot, 2009. დღემდე საკამათოა, გამოიყენებოდა თუ არა ეს ნახაზები პრაქტიკაში.

³⁷⁶ J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, New York, 1972, გვ. 101-119 (მტკიცედ სწამს, რომ 1200 წელდამ მინაც დასაღვთი ვეროპაში ნახაზების ვარეუ მშენებლობები არ მომდინარებოდა); F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and his Methods*, New York, 1999, გვ. 80-87 (ფიქრობს, რომ ადრეული დასაღვთი ნახაზების ურტეცობა შერეხსას ან გამოიყენებულა იყო, ან მხოლოდგნ ტრადიციული ცოდნის საუკეთესვს მოხასხას); A. Pacey, *Medieval Architectural Drawing*, Stroud, Gloucestershire, 2007 (არტექტურულ ნახაზებად განიხილავს არა მხოლოდ გერატას თუ ქალაქდუ შესრულებულ მსმტაბურ პროექტებს, არამედ უნისებების კვლდებსა და იატაკუდ ბატანილ სქემებსაც).

³⁷⁷ J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, გვ. 98; G. Necipoglu, *The Topkapi Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Los Angeles, 1994, გვ. 3-4.

³⁷⁸ G. Necipoglu, *The Topkapi Scroll*, გვ. 4-5.

³⁷⁹ A. Ghazarian and R. Ousterhout, *A Muqarnas Drawing from Thirteenth-Century Armenia and the Use of Architectural Drawings during the Middle Ages*, *Muqarnas*, Vol. 18, 2001, გვ. 150-151. ამ აზრს იყობარბეკ ხ. ბირანი (Ch. Maranci, *The Architect Tada: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 62, No. 3, 2003, გვ. 294-305). სხვათა შორის, ის განიხილავს სტეფანოს ტარანტკის ცნობასაც, რომლის მიხედვითაც ხუროთმოძღვარ თრდვას კონსტანტინოპოლის ათ სოფიას გუმბათის ადღენა ნახაზებისა და მოდელის მომზადებით დაუწყია (გვ. 297).

³⁸⁰ აქვებარეშეა, რომ ისეთ ეკლესიებს, როგორცკაა ემინბათისი გუმბათიანი ეკლესიაწრდა, პქონდა დეტალურად დაიშუშებოდა სამშენებლო ნახაზები - წერდა ვ. ჩუხინაშვილი (წ. ყინთათათია, *Архитектура Кавказа*, გვ. 588).

³⁸¹ ცვიკრობ მტრუ, ვენეცია მიზეხსა ქართველო მოქცევახისა, თუ რომელ წყნათა შინა მოქცენებისა, იხ. ბრგვათის გამოცემა, თბ., 1959, გვ. 7.

²⁸² ე. ბერიძე, *ქართული ხერობამოხელეების ისტორია*, ტ. I, თბ., 2012, გვ. 17 (იხვედეთ). შუა საუკუნეების საქართველოში წინასწარი სამშენებლო ნახაზების არსებობის მოწმობად ყურეთ მცირეც (ჩონბა მოციქვ ჯ. ჯიბაძეს (W. Djibadze, *The Construction Churches of Tao-Klarjet: A Construction Methods and Materials, Oriens Christianus*, 62, 1978, გვ. 116). იქვე დამატებით იგი უთითებს „ხერაბოს სარსმლოს (ცისრების“ ეპოსზე, რომელშიც ჩამოვლიდა, რომ წინასწარ მიჭედის დროს „იწყებ ეკლესიას იგი, წინასწარ გამოსახული წილის მიერ“ (*იქვე ქართული ავითარებული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 344). ვიყურებ, უკლებლად რომ აქ „წინასწარ გამოსახული წილის მიერ“ წმ. სერაპიონის (რომელიც მიჭედისა და ხეხუბის უწყობას უწოდებენ) მიხედვით მანამდე ნახაზები და არა უწინის ნახაზის გაკეთებას. თავის დროზე ეს ეპოსი დაიბეჭდა ი. ჯავახიშვილმა (*სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში*, გვ. 142).

²⁸³ P. Melnikova, *Рельефы ризница X-XI вв. со стилими строительства в храме у селения Корого, Советская археология*, №4, 1969, გვ. 228-229, სურ. 9; H. Аладашвиль, *Мозаикина скупатуря Грузия, Москва, 1977*, ტბ. 116-117; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 69-70, სურ. 43; A. Ghazarian and R. Ousterhout, *A Murqan Drawing from Thirteenth-Century Armenia...*, გვ. 151, სურ. 14; S. Curdie, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 119, სურ. 11.

²⁸⁴ ეკლესიის ხეობამოხელეების შეხაზვებზე ვეცდებით იხ. ნ. ვაჩიშვილი, *ქართლის დიორთმობის ეკლესია და მისი მშენებელი*, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №2, 1993, გვ. 137-175.

²⁸⁵ ი. ბახტელაძე, *ხიზრის სასანი ერთვისი და ნაგებობის გეგმის დაკავალის ხერხები ძველ საქართველოში*, *ძველი ქართული ხეობამოხელეების ძეგლთა ანალიზის და რაცის საკითხები*, თბ., 1988, გვ. 74.

²⁸⁶ მათი დაწვრილებითი განხილვა იხ. ვ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართულ ხეობამოხელეობა ნახაზები, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XIV, B, 1947, გვ. 219-236.

²⁸⁷ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხეობამოხელეობა*, ტ. I, გვ. 19.

²⁸⁸ იქვე იმ. 21.

²⁸⁹ იქვე განსახილველ თემს უშუალოდ არ ეხება, მაგრამ მარცხ ღირს აღნიშნავდ, რომ საქართველოში ნაღობი უბედული ნიშნები აქ. წ. II-1 ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. ეს არის საქართველო სახლის თხის მოდელი, რომელიც აღმოჩნდა ნაიხეაშვი (წალენჯიხის რაიონი) ნაიხეაშვილზე. მოდელზე ნაიხეაშვი შენობის ძირითადი მახასიათებლები – სკოდენი ხიმინჯები, ხის კარკისის ძეგლები, ღობი და ხევა (ლ. ჯიბაძე, *სახლის თხის მოდელი ნაიხეაშვიდან და ძველ კულტურ ნაგებობათა სისტემა*, იბრა-კულ ხეობა, საქართველოს ელასკური და ადრემბელიკური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კულტურა, №6, 2010, გვ. 117-124).

²⁹⁰ თ. კორძაია, *ქრონიკები*, I, გვ. 246.

²⁹¹ P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales*, Paris, 1953, გვ. 72-73. იხვე F. B. Andrews, *The Medieval Builder and his Methods*, გვ. 87.

²⁹² P. Cuneo, *Les modèles en pierre de l'architecture arménienne. Revue des études arméniennes*, 6, 1969, გვ. 201-231; S. Curdie, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 162-167, 170-171.

²⁹³ იხ. ციციშვილი, ძველ საქართველოში ხისგანგულ სერების სასობა შესახებ, *საქართველოს ინსტიტუტის ნიშნები*, აკადემიის მოამბე, ტ. IX, №5, 1948, გვ. 330-332.

²⁹⁴ იქვე, გვ. 332.

²⁹⁵ H. Ткачук, *Об основании армянской митрополии в Иверии Российской Академии Истории Материалов*, *Киев*, т. III, 1924, გვ. 330-331.

²⁹⁶ R. Krauthamer, *An Official Basilica in Rome: S. Giovanni a Porta Latina*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 40, No. 4, 1936, გვ. 483-495. საქობის მიხედვით საქობის იქვე, *შენიშვნა* I.

²⁹⁷ ეგრედობა ნ. სვეტიცხოვე ნახაზი, რომელიც უნდა იხილოს ნაიხეაშვილი. იხ. I. ყვინთაია, *История, Москва, 1969*, ნახ. გვ. 14-16.

²⁹⁸ იხ. აგრეთვე ი. ბახტელაძე, *სერების სასობი ერთეული და ნაგებობის გეგმის დაკავალის ხერხები ძველ საქართველოში*, გვ. 70-98.

²⁹⁹ ვ. ციციშვილი, ქინის ხეობის ხეობამოხელეობა ძეგლის – კაბების განხილვა შესახებ, *ქართული ხელოვნება*, 7, 1971, გვ. 84-86.

³⁰⁰ ა. მახვილიშვილი, კონსტანტინის აგების კანონმდებლობის ქართულ ხეობამოხელეობაში, *ძველი მკვლევარი*, 41, 1976, გვ. 51-60; მისივე მოდელი სისტემა ქართულ ხეობამოხელეობაში, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №12, 1976, გვ. 20-25; მისივე ნაგებობის განხილვა კონსტანტინის აგებულების კანონმდებლობაში, *ძველი მკვლევარი*, 52, 1979, გვ. 41-49; მისივე ქართული ძეგლის სტრუქტურა IV-XIII სს, *გეგმითი არქიტექტურა*, თბ., 1983; მისივე ქართული გეგმითი ხეობამოხელეობის სტრუქტურის კონსტანტინის განხილვა, *საქობა ხელოვნება*, №6, 1989, გვ. 107-114; K. Avraamides, *Abbasid Umayyad*, ქართული ხეობამოხელეობის მიხედვით IV საუბამოხელეობის სასობები, თბ., 1983; მ. კატარაძე, *სვეტიცხოველის კათედრალის გეგმის და მისივე ღობის არქიტექტურის*, *საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის სამეცნიერო მუშაობა*, №3 (419), 1998, გვ. 117-123.

³⁰¹ ი. ჯავახიშვილი, *სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში*, გვ. 159-160.

³⁰² ვ. ბერიძე, *ძველი შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაობაში კლარჯეთსა და შავშეთში*, თბ., 2007, გვ. 156-157. ი. ჯავახიშვილის წარწერა არასწორად აქვს წაკითხული და „ხეხუბი“ ნაიხეაშვილი 160-ს უთითებს (ი. ჯავახიშვილი, *სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში*, გვ. 159-160).

³⁰³ T. McNeill, *Faith, Pride and Works. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 17.

³⁰⁴ ხ. ბელოჯიძე, ქვის დამუშავება მოიხელეობაში, *ნახაზები საქართველოს კონსტრუქციისთვის*, V, თბ., 1951, გვ. 47.

³⁰⁵ აბუენინსხე ტბელი, *ბილოკ-ბახლის მშენებლობა შუაბეჭდობაში*, 1941, გვ. 59.

³⁰⁶ ძველი ქართული ავითარებული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 277.

³⁰⁷ აბუენინსხე ტბელი, *ბილოკ-ბახლის მშენებლობა შუაბეჭდობაში*, გვ. 60, 62.

⁴⁰ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 184, სურ. 148; მრავალრიცხოვანი დასავლეთევროპული გამოცხადებებისათვის იხ.: G. Binding, *Medieval Building Techniques*, Stroud, Gloucestershire, 2004, წიბ. 15, 24, 26, 27, 40, 42, 46, 63, 67 და უმეტესად.

⁴¹ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 212.

⁴² R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 185-186.

⁴³ აბუსერისხის ტბელი, ბილოკ-პასილის მშენებლობა შუაბერძენულში, გვ. 66.

⁴⁴ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 186.

⁴⁵ შესაბამისი ადგილი წარწერაში ნაწილობრივ დაზიანებულია და შეკვლევები მის სხვადასხვაეგვარად აღადგენენ. მაგრამ თითქმის ყველა თანხმდება იმაზე, რომ შემორჩენილი „ათხრომეტ წელის“ მშენებლობის ხარვეზილიობას აღნიშნავს (ლამბიარული წარწერებია: ჰ. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო IV-X სს/ს, შეადგინა და გამოაცხადებ მიაშინადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 64-66; ელ. შავკარიანი, *ძველენის სიონის სამშენებლო წარწერა*, თბ., 1985).

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 375.

⁴⁷ აღ. იოსელიანის თქმით, ძველი ქართული სამშენებლო წესის მიხედვით, გუმბათის ამოყვანამდე შეიდი წელი უნდა მოეკლათ (A. H. Hocaevanov, *Osmanian arhitektel revasa Tiflisa*, Tiflis, 1866, გვ. 84). მცხეთის კუბოხან დაკავშირებით იხ.: დ. თუმანიშვილი, თ. ხუნდაძე, *შესავალი, წყნარ: მცხეთის ქმ გუმბათის ტაძარი*, თბ., 2008, გვ. 16.

⁴⁸ ლამბიარული წარწერებია, I, გვ. 234-236. წარწერიდან ვიკვთ, რომ მშენებლობა დაიწყო კონსტანტინეს მეუობის მეორე წელს და დასრულდა ლეონის მეუობის მეორე წელს, ელ უნდა ვიკუნდისხმით პოსტისის იმპერატორები კონსტანტინე V (741-775) და მისი მემკვიდრე ლეონ IV (775-780) (ელ. მუსხელიშვილი, *სამშვილდის სიონის წარწერა და აშენების თარიღი*, ენამკის მთაშვე, XIII, თბ., 1943, გვ. 85-106; პოსტისის იმპერატორთა ბიოგრაფიის დაზუსტებული ქრონოლოგიისათვის იხ.: J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, 1990, გვ. XXII). შესაბამისად, ტაძარი აგებულია 761-779 წლებში (ელ. მუსხელიშვილის მიხედვით - 759-777 წლებში). წარწერაში მოხსენიებული პირების X საუკუნის აუზაზ მეუფეთის ვაიკუნდის მცოდნეობა (ლამბიარული წარწერებია, I, გვ. 231) დამაჯერებელი არ არის.

⁴⁹ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საერო დასახლებების ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 16. ანდრეასის ტექსტით: ქართული ხაზართლის ძეგლები, გამოცეცა ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 353-354.

⁵⁰ ე. ჯომბაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრებია*, გვ. 149.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 270.

⁵² ელ. მუსხელიშვილი, მცხეთის სუბეპ-ცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მდელქსულეც კათალიკოსის ანდრეასთან, ქართული ხელოვნება, I, 1942, გვ. 142; ნ. ბრუნსვილი, მცხეთის საბუთო XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 217-279, განსაკუთრებით გვ. 240-259.

⁵³ P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 176-177.

⁵⁴ აბუსერისხის ტბელი, ბილოკ-პასილის მშენებლობა შუაბერძენულში და აბუსერისხისა ხავერდულ მოტივზე, გამოსცა ელ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 61-62.

⁵⁵ ე. ცინცაძე, ადრეკრისტიანული (IV, V სს.) ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ზოგი საკითხი, ქართული ხელოვნება, II, 2001, გვ. 24.

⁵⁶ ბ. ვერვლითელი, „წმ. პარამონ“ ეკლესია თბილისში, ანბისხატო, თბ., 2001, გვ. 19, წიბ. 12.

⁵⁷ ელ. ხიმშიაშვილი, რეზტიკარაკის ზოგიერთი საკითხი (წრომი და ბეღლი), ძველის მეგობარი, 14, 1968, გვ. 73; Г. Чубинашвили, *Лпсони, Ксесиа*, 1969, გვ. 12. ორეენიანი საბირელები (ჩხობოლია პოსტარკიაშვი, ლიპისის მონასტრის თეოლოკოსის ეკლესიაში (X საუკუნე) 1,4 მ-ის ხიდრმეზე გაკეთებულია პლატარეზმა, რამელიც დაფუძნულია აგურისა და კირის ხსნარის ფენითაა დაფარული. მასზე აღიზარება ქვის საბირელები (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 157-158).

⁵⁸ ე. ვერვლითელი, ალავერდის ტაძრის კომპლექსის ერთი სატკეპრისათვის, ძველის მეგობარი, №3, 1988, გვ. 28.

⁵⁹ ძველი ქართული ავთორაფული ლიტერატურის ძეგლებია, წიბ. I, ილი. აბულასის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 277.

⁶⁰ დ. ხოშტიკია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბ., 2005, გვ. 77.

⁶¹ ე. ჯომბაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში*, კლარჯეთისა და შავშეთში, თბ., 2007, გვ. 43.

⁶² Г. Чубинашвили, *Памятники туня Дакарш*, Тб., 1948, გვ. 6-7.

⁶³ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 163-167.

⁶⁴ E. Bakalava, *Баштараши Ксесиа*, София, 1977, გვ. 34-37.

⁶⁵ ა. ზობნაძე, ნანტაკისის ეკლესია გათხრობის ადრეკრისტიანული ხანის ეკლესია, ძველის მეგობარი, 63, 1983, გვ. 42.

⁶⁶ ნ. ვაჩეშვილი, ერთი უცნობი მოუღენის შესახებ ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, საქართველოს სოციალური, I, 2002, გვ. 27.

⁶⁷ ე. ცინცაძე, თელავისს ჯვარბატოსანი (VIII-IX ს. ძველი), ქართული ხელოვნება, 5, 1959, გვ. 74, 88. შეადარეთ: Г. Чубинашвили, *Самшеприская церковь в Грузии*, *Вопросы истории искусства*, т. I, Тб., 1970, გვ. 117.

⁶⁸ თ. ხანიკიძე, *გურგეტის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი*, თბ., 1976, გვ. 25.

⁶⁹ Г. Чубинашвили, *Памятники туня Дакарш*, გვ. 6; მისივე *Лпсони*, გვ. 12-13; მისივე, *Церковь баштараши Ксесиа* Болонии, *Вопросы истории искусства*, т. I, Тб., 1970, გვ. 104-105; მისივე, *Самшеприская церковь в Грузии*, გვ. 119. სომხეთში ეს ხურბი XI საუკუნეზედ გამოიკვრივდა. ნ. ტოკარკის აზრით, ჩიომბების ორბად ნაჭრის მიზნით იყო ქვის ტრანსპორტირებისას ჩიომბის დაზიანების პრევენცია (H. Tokaruk, *Архитектура Армении IV-XIV ss*, Ереван, 1961, გვ. 173).

⁷⁰ ე. ჯომბაძე, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, თბ., 1980, გვ. 25. აღმოსავლეთ საქართველოში ასეთი ტექნიკის ადრეული მრავალი აღმოჩენილია ურბნისის ნაქალაქარზე. ერთ-ერთი ნაგებობის ეკლესია ნაშენია ნატეხი და რიყის ქვებით, რომელიც ზორის აგურის ფენებია დაკლუებული. იხ. ე. ლომთაძე, *ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური კვლევის ანბარი*, საქ სსრ მეცნ. აკადემიის ბაცენ, №4, 1964, გვ. 231.

XVI-XVIII საუკუნეებში მსგავსი ტემპიკა გვიხდება საყოფრთველი და საცხოვრებელ ნაგებობებში. ახლი წყობით არის ნაგები, მაგალითად, გრემის სახახლისა და თბილისის დედაციხის (ნართიქალბა) ნაწილები, საურდენი კედლები ქვემო კალაში და სხვა.

⁴⁰ П. Закарая, *ხაზასიკი ვაისიში წყაში, ქართული ხელოვნების მიხედვით IV საუკუნის მონუმენტები*, თბ., 1983, გვ. 2-4.

⁴¹ ერკლად ამის შესახებ იხ.: I. ყინაიანი, *არქიტექტურა ჩაქეთი*, გვ. 476-483; ვ. ბერიძე, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, ტ. 1, თბ., 2012, გვ. 42 (იხვედება).

⁴² ერკლად ამის შესახებ იხ.: დ. ხომარია, გუმბათქეშა კონსტრუქციები V-X საუკუნეების ქართულ არქიტექტურაში (ტროპიკი და აფრატროპი), *არქიტექტურული მემკვიდრეობა*, ტ. 1, თბ., 2001, გვ. 73-100.

⁴³ დ. შვენიერაძე, *ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების სოფიური საკითხი*, თბ., 1950, გვ. 10-11.

⁴⁴ ვ. ცინცაძე, ქსნის ხეობის ხელოვნობითი ძეგლის - კაბენის გახსნა-შესწავლის შედეგები, *ქართული ხელოვნება*, 7, 1971, გვ. 82-83; ნ. კაღიციანი, *ვალითის ხელოვნობითი ძეგლი*, თბ., 1964, გვ. 16.

⁴⁵ ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 113.

⁴⁶ Н. Токариш, *Архитектура Армян IV-VIII вв.*, გვ. 174.

⁴⁷ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №2, 1993, გვ. 38.

⁴⁸ დ. ღვალა, პატარა თბის ხელოვნობითი ძეგლის აღდგენა-გამაგრებითი სამუშაოები, *ძველის მგობარი*, 18, 1969, გვ. 20.

⁴⁹ *თან შორენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ)*, ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკლვეა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბილისი, 1975, გვ. 320.

⁵⁰ *ქართლის ცხოვრება*, II, გვ. 329, 453. იხ. აგრეთვე: კ. ტაბაძე, *ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე*, თბ., 1974, გვ. 144.

⁵¹ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 234-235. თუმცა შესაძლოა „შემდგომ“ უფრო დარბევას გულისხმობდეს, ვიდრე დანგრევას. გასათვალისწინებელია, რომ ადრეული შუა საუკუნეების ტემპიკური სამუშაოებით სქელკედლიანი შენობების ნგრევა არც ისე იოლი საქმე იყო, ეს დიდ დროსა და ძალისხმევას მოითხოვდა.

⁵² *ქართლის ცხოვრება*, II, გვ. 340.

⁵³ ს. ბარბაქაძე, საბა ტუხისშვილის „ანდრეისიებრი დუნანი“, *ქართული ხელოვნება*, 3, 1950, გვ. 211-226 (დამოკლვეა), 226-235 (ანდრეისი ტემპიკი).

⁵⁴ იქვე, გვ. 224.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ ა. ბოხნიძე, *არქეოლოგიური გათხრები აღაიანსა და კალისში*, თბ., 1981 (მოზაიკის ფ. ე. II საუკუნის ათარღებდა); M. Mizandari, Les mosaïques antiques de Zalisi (Kartli), *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, № 8-9, 1992-1993, გვ. 175-192; M. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, Wien, 1995, გვ. 11-26, სურ. 1-21.

П. Закарая, *Археологические раскопки в Илхути. საქ. ხსრ მეც. აკად. ხაზ. მეც. განვების მიჯნა*, №1, 1966, გვ. 120-135; M. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, გვ. 27-29, სურ. 22-24.

⁵⁷ *ძველი საქართველო*, III, თბ., 1978, გვ. 100-216 (დ. მაცუციანი, დ. შერვაშიძისა და ა. კერისა ნარჩენები); M. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, გვ. 31-60, სურ. 25-44.

⁵⁸ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, ქუთაისი, 2007, გვ. 119, 130, 160.

⁵⁹ ვ. ლომთაძე, ი. ტყეშელაშვილი, ი. გრემისძე, ვ. ართაყაძე, თბილისის დედაციხის არქეოლოგია, *ძველის მგობარი*, 25, 1971, გვ. 29.

⁶⁰ *სურდენის ეკლესიის ხსნარით აღმოჩენის იატაკის მოდელი* ფართოდ იყო გავრცელებული რომის იმპერიაში, საქართველოში ეს ხერხი გვიანინტეგრირდებოდა და იკლებდა. წყალგამტარი აქვანთის ქვირითი და არქიტექტურული იატაკი აქვანთის ქვირითი გამოიყენებოდა არაერთ ადგილს. იხ. კ. ზაქარაია, თ. კახანაძე, *ციხეჯვარათარქეოლოგია*, ნოქალაქეტი, *ხელოვნობების*, თბ., 1991, გვ. 103.

⁶¹ E. Такашвили, *Христианские памятники. Эпиграфика 1902 года. Материалы по археологии Кавказа*, вып. XII, Москва, 1909, გვ. 92.

⁶² ვ. ცინცაძე, *ადრექრისტიანული (IV, V სს) ქართული ხელოვნობის ისტორიის სურათი*, გვ. 19.

⁶³ ი. კოსტინაშვილი, დ. ახალაია, მ. ბოკაიძე, ტაბისის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიაზე ჩატარებული გაწმენდა-სარესტავრაციო სამუშაოების შედეგები, *საქართველოს ხელოვნება*, 7-8, 2005, გვ. 87-88.

⁶⁴ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, გვ. 38.

⁶⁵ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, ვინაღის „ანაჟიქარის“ სამარჯვანის ეკლესია, *ძველის მგობარი*, 49, 1979, გვ. 8-11.

⁶⁶ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 112, 151.

⁶⁷ ვ. ცინცაძე, *ადრექრისტიანული (IV, V სს) ქართული ხელოვნობის ისტორიის სურათი*, გვ. 19.

⁶⁸ ც. ნინუაშვილი, ნ. ზახვიშვილი, ზოდანის ტაძრის რესტავრაციის შედეგები, *საქართველოს ხელოვნება*, 7-8, 2005, გვ. 72.

⁶⁹ ა. ზაქარაია, თ. კახანაძე, *ციხეჯვარათარქეოლოგია*, ნოქალაქეტი, *ხელოვნობების*, თბ., 1991, გვ. 255.

⁷⁰ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 166, სურ. 176.

⁷¹ რ. გუდრუხიანი, *ანთისხატი*, გვ. 22-23, ნახ. 15.

⁷² ც. ნინუაშვილი, *კარდისხეობის მრავალი ეკლესია*, *ძველის მგობარი*, №1, 1992, გვ. 70, 73.

⁷³ ვ. ნინუაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, ტ. 1, ტყე, 1936, გვ. 126, სურ. 92. ამჟამად იატაკის შუა ნაწილს ხალისა ფარავს.

⁷⁴ დ. ხომარია, პირველი მერცხალი (ხალხური ენობა და ხელოვნობების მუსიკის პირველი ექსპონატი), *ძველის მგობარი*, 7, 1965, გვ. 82.

⁷⁵ ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 115, 170.

⁷⁶ ი. კომლარიძე, XII ს-ის ხელოვნობითი ძეგლი მდელი ნინუა, *ძველის მგობარი*, 7, 1965, გვ. 71; თ. ნუნუაძე, ხოსროს ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №2, 1993, გვ. 16;

დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, ჯეიკაბთი, გვ. 33, ნახ. 18, გვ. 59; ვ. გიგოშიძე ქვემო წყალღვლის დარბაზული კულხისა, საქართველოს ისტორიული 12, 2008, გვ. 220.

⁴⁵ ე. აბაშიძე, „ლოკურტეკილი გვიმარების“ საკითხიხათვისის შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრებაში, მოხსენება წაითხული ვ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში 2000 წელს. მოხსენების მოკეთებისათვის გამოქვეყნებულ თეზისებში (ქართული ხელოვნების ნარკვევები, თბ., 2001, გვ. 28-29) ეს მოსახსენება არ არისა.

⁴⁶ ვ. ნუბინაშვილი, რეიხის ტაძრის ისტორიისათვის, ქრონიკის შიშაგვ. V-VI, 1940, გვ. 451.

⁴⁷ ი. გომილაური, მღვიმეთი, თბ., 1982, გვ. 12, 25.

⁴⁸ მ. მაისურაძე, ოსმალის კურანთი, თბ., 1959, გვ. 6.

⁴⁹ იქვე, გვ. 7.

⁵⁰ იქვე, გვ. 11.

⁵¹ ა. ზოხმაძე, ნასტარისის ეკლესია გათხრილი ადრე-ქრისტიანული ხანის ეკლესია, ძეგლის მგობარი, 63, 1983, გვ. 46.

⁵² ვ. გავნიძე, ნატკორის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, საქართველოს ისტორიული, 7-8, 2005, გვ. 390.

⁵³ ი. გიგოშიძე, სოფელ აუნეთის ეკლესია, საქართველოს ისტორიული, 10, 2007, გვ. 99.

⁵⁴ ა. ზაქარია, თამარ მეფის ნასახსლვევი, ძეგლის მგობარი, 30, 1972, გვ. 81.

⁵⁵ ჯ. გვახლია, ქსნის ხეობის ძეგლები, ძეგლის მგობარი, 21, 1970, გვ. 18.

⁵⁶ რ. გვერდითელი, როსტომ მეფის სასახლის აბანი, ძეგლის მგობარი, 2, 1964, გვ. 13.

⁵⁷ Г. Чубинашвили, Архитектура Кавказа, გვ. 182-183, 217, 221; რ. გვერდითელი, არხიტაქტი, გვ. 19, სახ. 14. ანხისტუხა და ვანისიაში აღმოსავლეთიდან გაჭრილი ორი კარი საქართველის მიმდებარე სათაფლებში შუდის, ძველი ბაგათის ტერიტორიაზე – სამხრეთისა და ჩრდილოეთის აუცილებელი.

⁵⁸ კ. თორნია, ბაიების (შესხეთი) კლდეში გამოკვეთილი ეკლესიები სადღარბითი, ძეგლის მგობარი, №2, 1986, გვ. 65.

⁵⁹ ი. გომილაური, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – ყორანთა, საქ. ხსრ მეცნ. აკად. მაცნე, №3, 1966, გვ. 264.

⁶⁰ ერცლადე მთა შესახებ იხ.: Н. Чубинашвили, Грузинская средневековая архитектура в разрезе по дереву, თბ., 1958.

⁶¹ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, ჯეიკაბთი, გვ. 86.

⁶² მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბ., 1978, გვ. 73.

⁶³ ვ. ლომთათიძე, ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური კვლევის დახატვისა, საქ. ხსრ მეცნ. აკად. მაცნე, №2, 1964, გვ. 99.

⁶⁴ მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 74.

⁶⁵ იქვე, გვ. 76.

⁶⁶ იქვე, გვ. 79.

⁶⁷ დ. შერვაშიძე, აფხაზეთის ხამფეოს უჯრობი ძეგლები სოფ. ხეყაში, არქეოლოგიური კვლევა-თარგმა საქართველოში 1969 წელს, თეზისები, თბ., 1971, გვ. 96.

⁶⁸ თ. კახიანიძე ნაჯახოვის „გუმბათოვანი ღირბასის“ ტიპის ეკლესია, გვ. 50.

⁶⁹ ვ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 35, ტაბ. 57, ქვემოთ მარჯვნივ.

⁷⁰ მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 81-82.

⁷¹ ვ. ლომთათიძე, შუაყოფიდალური ხანის ნამოხახლარების გათხრა სამშვილდის მიდამოებში, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ. 1974, გვ. 129; ვ. უგრეძლიძე, კუხეთის რუხთაფის ციხე-ქალაქი, ძეგლის მგობარი, 47, 1978, გვ. 39; მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 83-85.

⁷² მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 85-87. თბილისის გათხრებისას ნამოხინ რივირაც ხსარტვლე იხე საჭურჭლე მინა აღგიღობრავ ნაწარმად არის მიხსეული, თუმცა მათთან სახელოსნო არ გამოიღებულა. იხ. ვ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრები თბილისში 1949 წლის გაზაფხულზე, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, IV, თბ. 1982, გვ. 113.

⁷³ მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 86.

⁷⁴ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1955, ტაბ. 12; E. Прусева, Почвенная археология, თბ., 1980, გვ. 154-155; ტომოსეხუნის ეკლესიაში 1970-იან წლებში ძველი ნიმუშების მიბაძეთი აღვა-აღვა ახალი აღთბი ნასევი. ისინი კარგიღე შეროსია გუმბათის რამდენიმე სარკმელში.

⁷⁵ ვ. ბერიძე, ხარტვის ხუროთმოძღვრება, გვ. 40.

⁷⁶ ვ. ბერიძე, XVI-XVII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, გვ. 180, ტაბ. 248.

⁷⁷ მახალბი საქართველოს ეკონომიკის ისტორიისათვის, III, მასალები შუარისა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1955, გვ. 20.

⁷⁸ ს. ბარანველი, ზაბა ტუსისშვილის „ანდეროსებრნი ღუაწანი“, გვ. 228-229.

⁷⁹ მ. მხატვარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 88; მიხივე, მცხეთაში, სუბინიკოკლის ტაძართან აღმოჩენილი მინის ნაწარმი (1958-1964), ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, V, 1987, გვ. 85.

⁸⁰ М. Павликов, Новые данные о московских художниках XVI-XVII вв. в Грузии, თბ., 1941, გვ. 10, 13-14, 17.

⁸¹ თ. ჯ. დე ტურნეიორი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანკულიდან თარგმნი, შესავალი და კომენტარები დავითი მ. შვალობლიშვილმა, თბ. 1988, გვ. 65.

⁸² ქვის სოფარი და მასზე კირის ხსნარის კვლი დარწმუნობა აბუღლის 1250-1259 წლების კლდესაზრომელიც კრამბითი იყო გადახურული. იხ. ი. გომილაური, ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ ანელიაში, მაცნე, ისტორიის ხერხი, №1, 1968, გვ. 261; კირის ღუღაბის კვლი ხზობად შეიმჩნევა გათხრებისას აღმოჩენილ კრამბებზე – მაგალითად, კვეტრაში (დ. მინდორაშვილი, კვეტრის ციხის არქეოლოგიური მასალი, თბ., 2010, გვ. 37). გუმბათზე სახურავის მოწყობის საკითხისათვის იხ. ავროთეუ რ. გვერდითელი, ნ. ნუბინაძე ატენის სიონის გუმბათის სახურავის პირველდელი ფორმის დადგენის ცდა, ძეგლის მგობარი, 17, 1969, გვ. 50-56.

⁵¹⁶ მ. ბოქოსიძე, ფიტირეთის არქიტექტურული კომპლექსისა და მისი რესტავრაციის შესახებ, *ძველის მეგობარი*, №1, 1993, გვ. 38.

⁵¹⁷ „ქართველს“ იღვ. აბულაძე განმარტავს როგორც სხეულის (ძველი ქართველი ენის დიქსიონარი, თბ., 1973, გვ. 452).

⁵¹⁸ რ. გვერდნიძე, *ლორესის სახერავე*, თბ., 1991, გვ. 1; H. Mapp, Описание архиерейских церквей в Ашх. Ашхетские древности, I, Петроград, 1916, გვ. 20; H. Токарский, Архитектура Армянш IV-XIV вв., გვ. 177.

⁵¹⁹ H. Токарский, Архитектура Армянш IV-XIV вв., გვ. 177.
⁵²⁰ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 148.

⁵²¹ რ. გვერდნიძე, *ლორესის სახერავე*, გვ. 1-26.

⁵²² ლ. მელიქიძე-ბეგი, ქობრი და მისი სომხური და ქართველი წარწერები, *ტყელების უნივერსიტეტის შობაზე*, VII, 1927, გვ. 70.

⁵²³ პ. ზაქარაია, დარეგისის არქიტექტურული ანსამბლი, *საქართველოს მუზეუმის შობაზე*, XIX-B, 1956, გვ. 49-50.

⁵²⁴ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნობა, *საქართველოს ხელოვნობა*, გვ. 171.

⁵²⁵ ტ. კობროძე, ახლადგამოყვანილი მშენებლობის სიძველეოა ნაშთები თბილისის სიონში, *ძველის მეგობარი*, 50, 1979, გვ. 49.

⁵²⁶ ლ. რწყულიშვილი, ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია, *ქართული ხელოვნება*, 1, 1942, გვ. 32; ე. თორღია, ბაიების (შესხეთი) ეკლესია გამოსკეთილი ეკლესიები საფრანგეთში, *ძველის მეგობარი*, №2, 1986, გვ. 65; ი. ელიზბარაშვილი, ძველი და ახალი მასალები ეკლესიების ტანის შეკეთება-აღდგენის შესახებ, *საქართველოს სიძველეები*, 1, 2002, გვ. 19; ე. ბერიძე, *ქართული ხელოვნობა*, გვ. 171.

⁵²⁷ ე. ბერიძე, *სამცხის ხელოვნობა*, თბ., 1955, გვ. 41, 45-46, 113, სურ. 14, ტაბ. 37, 41, 70, 77-78, 90; ი. გომეზური, ხელოვნობა, *საქართველოს ხელოვნობა*, გვ. 19.

⁵²⁸ ი. ელიზბარაშვილი, ძველი და ახალი მასალები... გვ. 19.
⁵²⁹ იხევე, როგორც საქართველოში, ბიზანტიის ქრონიკაში, *საქართველოს ისტორია*, №4, 1984, გვ. 121; დ. ბერიძე, *საქართველოს ხელოვნობა*, გვ. 21, 25, 45.

⁵³⁰ ე. ბერიძე, *სამცხის ხელოვნობა*, გვ. 41, 44, სურ. 13.

⁵³¹ ი. ელიზბარაშვილი, ძველი და ახალი მასალები... გვ. 19.

⁵³² იხევე, როგორც საქართველოში, ბიზანტიის ქრონიკაში, *საქართველოს ისტორია*, №4, 1984, გვ. 147.

⁵³³ ჯ. ჯღამაია, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, თბ., 1980, გვ. 45.

⁵³⁴ ჯ. ჯღამაია, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, გვ. 18-21, 86; ც. ჩანჩუნიანი, ვერძისუნის მრგვალი ეკლესია, გვ. 70; ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 119, 138, სურ. 121-122.

⁵³⁵ ე. ცინცაძე, ადრექრისტიანული (IV, V სს.) ქართული ხელოვნობის ისტორიის სუბი საკითხი, 2001, გვ. 24.

⁵³⁶ ი. მამიაშვილი, ციხე-ქალაქი ჭერქში, *ძველის მეგობარი*, №3, 1987, გვ. 23.

⁵³⁷ ი. ნემსიძე, აბაბა (ციხე-დერეფი), *საქართველოში საბუნების ძეგლის მეგობარი*, №4, 1987, გვ. 13; ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 160.

⁵³⁸ ჯ. ჯღამაია, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, გვ. 21, 86.

⁵³⁹ იმხის ტანის დანარჩენი ნაწილები ნახევრულია. ხახული, გუმბათის გამოკლებით, ახლად გადასწორეს თუნუქით 1970-იან წლებში.

⁵⁴⁰ დ. მანგილაშვილი, *ქვეტრას ციხის არქეოლოგიური მასალა*, გვ. 33.

⁵⁴¹ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 168.

⁵⁴² ნ. ქარქაძე, *შუა საუკუნეების მოტივები კერამიკა ქუთაისიდან*, *ქუთაისი*, 2010, გვ. 62.

⁵⁴³ Г. Сынтинин и др., Архитектура Кахети, გვ. 370.

⁵⁴⁴ ე. ჯღამაია, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, გვ. 17.

⁵⁴⁵ იხევე, გვ. 38, ტაბ. VII, 2.

⁵⁴⁶ ი. ციციშვილი, „მონასტრის“ არქიტექტურული ანსამბლი, *მომხილველი*, II, 1951, გვ. 283, 292, სურ. 7; მისივე რეზიუმის ელექტის ძეგლები ქუთაის ქართლში, *ძველის მეგობარი*, 7, 1965, გვ. 52.

⁵⁴⁷ ი. ციციშვილი, „მონასტრის“ არქიტექტურული ანსამბლი, გვ. 297.

⁵⁴⁸ პერიფერული შრომა იქნა აღმოსავლეთ ქრისტიანულ სამხრეთში, მაგრამ დაახლოებულ ევროპაში (პირველ რიგში საფრანგეთში) ის მუყის ხელოვნების ფართოდ გავრცელებულ ხიბილავ წარმოდგენდა ადრეული შუა საუკუნეებიდან. Fleur-de-lis გამოსახულება ჯეროვანობა ხამსზე, დროშებზე და საეკლესიო (A. J. Boas, Archaeological Sources for the History of Palestine: The Frankish Period: A Unique Medieval Society Emerges, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 61, No. 3, 1998, გვ. 167-168).

⁵⁴⁹ რ. რამიშვილი, გ. ჭიშკალი, ავღანეთი მუშაობა და მასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური ექსპედიციები თბილისში 1966 წელს, *XVI საუკუნის ქუთაისის მონასტრის 1966 წლის ხელოვნობა*, *საქართველოში არქეოლოგიის მუშაობების აღწერა (მოკლე ანგარიში)*, თბ., 1967, გვ. 85.

⁵⁵⁰ ა. კლანდაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1958 წლის სეზონის მონაცემები, *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის საეკლესიო ხელოვნობის მუშაობები*, 1959, გვ. 15.

⁵⁵¹ პ. ზაქარაია, *ნაქალაქი ურბნისის ხელოვნობა*, თბ., 1965, გვ. 67, სურ. 44; ე. ჯღამაია, *სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში*, გვ. 16-17.

⁵⁵² პ. ზაქარაია, გ. ნუბანაშვილის ინიციატივით დაქრისტიანობის, *საქართველოს ისტორია*, №3, 1985, გვ. 78.

⁵⁵³ პ. ზაქარაია, ი. კაკაბაძე, *ციხე-ქალაქი ურბნისის ხელოვნობა*, თბ., 1991, გვ. 91.

⁵⁵⁴ პირველი არქეოლოგიური დაზვერვებით ურბნისის ქვე- (ხელოვნობა, მუშაობა - ან იქსპედიცია, ან ახსიდან (იხ. ზემოთ, შენიშვნა 550).

⁷⁴ ჯ. ჯღამბია, *სამშენებლო კერამიკა ეფოპოლიური ხანის საქართველოში*, გვ. 30, ტაბ. XVII, 1; ტაბ. XVIII, 2.

⁷⁵ *დასავლარული წარწერები*, II, გვ. 30-31.

⁷⁶ ვ. სოლოვაკი, ეპოგრაფიული მასალა ბაგრატიანთა ტაძრებისა და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან, *ქუთაისის უნივერსიტეტის შრომები*, №4, 1995, გვ. 56-58, შენიშვნა 5.

⁷⁷ ნ. ტარციძე, *შუა საუკუნეების შიქიქული კერამიკა ქუთაისიდან*, გვ. 65.

⁷⁸ ზ. მახვილას, VIII-IX საუკუნის ქართული არქიტექტურული კერამიკა, *ძველის მგობარი*, 9, 1967, გვ. 8-14.

⁷⁹ სიმონიძის, რომელიც მოხვდა ვანსხვადაც განსხვავებული ნიშნების, ფედლების პროპორციები წარჩინდა და კატეგორიულად განსაზღვრა: ორსავე შემთხვევაში გრძელი მხარე უსუსტად (ან ოთხჯერ სუსტად) ორჯერ სვერის მასაზეა.

⁸⁰ Г. Чубинашвили, *Архитектура Кавказа*, გვ. 339, ტაბ. 163-168, 173-174, 176, 246, 366, 381.

⁸¹ ივ. ავალიშვილი, *მასხალი ქართული კრების მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I. მშენებლობის ხელოვნება*, *ძველი საქართველო*, II, თბ., 1946, გვ. 111.

⁸² ვ. ბოლომთა, *რაკლესის ისტორიული ძეგლები და სიძველეთა*, თბ., 1994, გვ. 63, 125, 130, 133, 149, 156, 209-210, 228.

⁸³ იქვე, გვ. 69-70.

⁸⁴ ვ. ბერიძე, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, ტ. 1, გვ. 304.

⁸⁵ მ. კუხუაძე, *გელათის მონასტერში XIX საუკუნეში საქართველო აღდგენილი სამშენებლო ქრონიკები*, *ძველის მგობარი*, №1, 1991, გვ. 68.

⁸⁶ მ. დვალა, *პატარა ონის ხუროთმოძღვრული ძეგლის აღდგენა-გამორეცხვის სამუშაოები*, *ძველის მგობარი*, 18, 1969, გვ. 20.

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ *ალექსი იველიძის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოს ელზონის სანაგავიშო აღწერილობა*, ი. ცინციძის გამოცემა, თბ., 1969, გვ. 136.

⁸⁹ მ. გოძიკი, *ნარკვევები გელათის ძეგლის ისტორიიდან*, თბ., 1949, გვ. 21; მ. კუხუაძე, *გელათის მონასტერში XIX საუკუნეში საქართველო*, გვ. 67.

⁹⁰ იქვე, გვ. 69.

⁹¹ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 149.

⁹² ძველი ქართული აგობრივული ლიტერატურის ძეგლები ილ. იბულიძის რედაქციით, *წიგნი II*, თბ., 1967, გვ. 134-135; ვ. დვალა, *იფრის მონასტრის ისტორია დაარსებისა და XI-ის შუა წლებამდე*, *წიგნი: იფრის აქტივები I*, თბ., 2008, გვ. 79.

⁹³ P. A. Rappoport, *Building the Churches in Kievan Russia*, გვ. 149-153.

⁹⁴ ნ. ვანცაშვილი, XII-XIV საუკუნეო ხუროთმოძღვრების დისახასიათებელი, *საქართველოს სიძველეთა*, 3, 2003, გვ. 94.

⁹⁵ როგორც ნახს, აქ გაიყვანა იქონია ხომხურში სამშენებლო ტრადიციამ, რომელიც საწინააღმდეგო დარბი გარე ბოლოის მომუშაობაზე წვეულებითი ანაგია - ის. მრავალთა, აბჯალიდან არაყო შორს მდებარე, სადაც.

⁹⁶ ძველი ქართული აგობრივული ლიტერატურის ძეგლები ილ. იბულიძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 334.

⁷⁷ Г. Чубинашвили, Кумурдо и Никоравинда, как пример ранних этапов развития барокального стиля в грузинском искусстве, *Вопросы истории искусства*, т. 1, Тб., 1970, гв. 238.

⁷⁸ ა. ზაქარია, VIII-IX საუკუნეების ქართული არქიტექტურული ძეგლის შესახებ, *საქ. სსრ მეც. აკადემიის მაცნე*, ტ. XVI, №3, 1955, გვ. 408; ირ. ცინციშვილი, რუსთაველის ეპისკოპოსის ძეგლი ქვემო ქართლში, *ძველის მგობარი*, 7, 1965, გვ. 49; 51; ვ. ზუხბია, საშენი ქვემო ძველი საქართველოში, *ძველის მგობარი*, 15, 1968, გვ. 63-64; რ. მეფისაშვილი, კიდევ ერთხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ, *ძველის მგობარი*, 26, 1971, გვ. 20; ა. ზაქარია, თანამეფის ნასახსახული, *ძველის მგობარი*, 30, 1972, გვ. 78; ვ. ვაგოშვილი, XIII სის დაბაზული ეკლესია ქვემო ქართლშიდან, *მაქც. ისტორიის სერია*, №4, 1984, გვ. 119; ი. მირიჯანაშვილი, სრულ დღეობის „დღიანის“ ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №3, 1987, გვ. 30; თ. ნემსაძე, აგარა (სოსლ-დგურის), სარესტავაციო სამუშაოები, *ძველის მგობარი*, №4, 1987, გვ. 7; დ. ბერიძე, *ძველი და სხვაი, ჯავახეთი*, გვ. 56, 101.

⁷⁹ ნ. ანდულას, თორის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1976, გვ. 17-23, 25.

⁸⁰ დ. ბერიძე, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, *საქართველო*, თბ., 1985, გვ. 12; დ. ცხადავა, წმ. გიორგის ეკლესია თორის ნაღრბანზე, *საქართველო*, 1997, №1, გვ. 9. საბჭოთა პერიოდში ძველი საქართველოს მიდამოები ანდულასის სამრეწველო მოსოვება დაიწყო. 1950-იან წლებში აქ დაბადა ვაშნაძე, რომელსაც „ბაქურის ანდულასი“ ეწოდა.

⁸¹ თ. ხანიკიძე, *გურგუტის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი*, თბ., 1976, გვ. 11-12, 18, 25.

⁸² ვ. ბერიძე, *საქართველოს ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1955, გვ. 36; ვ. ზუხბია, საშენი ქვემო ძველი საქართველოში, გვ. 64.

⁸³ Г. Чубинашвили, *Памятники VIII-X вв. Грузии*, გვ. 6-13, 33, 44; მისივე, *Цркви*, გვ. 12; მისივე, *Самые ранние церкви в Грузии*, *Вопросы истории искусства*, т. 1, Тб., 1970, гв. 119; ვ. ბერიძე და სხვანი, *თბილისის მეტეხის ტაძარი*, თბ., 1969, გვ. 28; ვ. ზუხბია, საშენი ქვემო ძველი საქართველოში, გვ. 65; ა. ვარსამაშვილი, *ბედა, ძველის მგობარი*, 31-32, 1973, გვ. 54; მ. დვალა, *ძველი გიორგის ეკლესია*, *ძველის მგობარი*, 45, 1977, გვ. 16; ი. ელიზბარაშვილი, *ბსიანის წმ. გიორგის ეკლესია*, *ძველის მგობარი*, 67, 1984, გვ. 6; დ. ხომხურია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, გვ. 137, 236; ვ. ჯობაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 26, 35, 48, 61, 70-71, 74, 203, 221, 231.

⁸⁴ დ. ჯანაშვილი, *კარდისეულის თეორიული გიორგის სახელობის ეკლესია - „დუქანოური“*, *ძველის მგობარი*, 60, 1982, გვ. 7.

⁸⁵ P. Менишавили, *Архитектурный ансамбль Гелати*, Тб., 1966, гв. 29, 80, 106, 123; ვ. ზუხბია, საშენი ქვემო ძველი საქართველოში, გვ. 64-65; А. Русашишвили, *Архитектура VIII-X веков в Абхазии*, Тб., 1988, гв. 8, 32; მ. დვალა, *„ძველი“ ზურბანის მაცხოვრის ეკლესიის ხუროთმოძღვრება*, *ძველის მგობარი*, 1988, №4, გვ. 6; ვ. ჯობაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 113; ვ. ბერიძე, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, ტ. 1, თბ., 2012, გვ. 199 (იხილეთ).

⁵⁶⁶ ქართულ ენაში, რუსულის გავლენით, ტუფი ეწოდება ორ სრულიად სხვადასხვა ქვას – ტრავერტინის (ქორქვის ტუფი) და ვულკანურ ქანს (ფერფლის ან ღაღის ტუფი). ევროპულ ენებში მათი დასახელება მსგავსად ჟღერს, მაგრამ მინიცი განსხვავებულია (ინგლისურად შესაბამისად Tufa და Tuff, ფრანგულად Tuffeau და Tuf).

⁵⁶⁷ ლ. რინელიშვილი, ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია, ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 32; რ. მუყისაშვილი, ერეკვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 4, 1955, გვ. 102-103; მისივე, ბერის საყდარი, ქართული ხელოვნება, 7A, 1971, გვ. 92; ე. სუხბია, საშენი ქვები ძველ საქართველოში, გვ. 64; ვ. დლიძე, კასრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ძველის მეგობარი, 20, 1970, გვ. 10; ზ. ხსირტლაძე, ნ. ჩიტიშვილი, კარბის წმ. სამების ეკლესია, საქართველოს ხალხური ტ. 12, გვ. 80.

⁵⁶⁸ გ. გაგოშიძე, ალავერდის ტაძრის თავდაპირველი კანკელის ფრაგმენტები, ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, 1, თბ., 2007, გვ. 26-28. ფიარაულება, რომ ეს კანკელები უშუალოდ კათალიკოსს დაქვემდებარებულ სახელოსნოებში მზადდებოდა (იქვე).

⁵⁶⁹ ე. გვამაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები., გვ. 157.

⁵⁷⁰ ქრინიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შტეტინიანი, ქრინიკები და სხვა დაწერილობები და ახსნილი თ. კორბანიას მიერ, ვ. 1, ტყ., 1897, გვ. 198 (შეიქ. იქვე, გვ. 202-203).

⁵⁷¹ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, Тб., 1959, გვ. 45, 65, 71, 168, 246, 251, 289, 350; ნ. ქაღიშიშვილი, ვალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბ., 1964, გვ. 13, 16, 21; ლ. ხიშიაშვილი, პირველი მერცხალი (ხალხური ყოყსა და ხუროთმოძღვრების მუსეუმის პირველი ექსპონატი), ძველის მეგობარი, 7, 1965, გვ. 84.

⁵⁷² Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, გვ. 94, 110.

⁵⁷³ იქვე, გვ. 68, 143, 151, 154, 193.

⁵⁷⁴ იქვე, გვ. 372, 411.

⁵⁷⁵ იქვე, გვ. 427, 429.

⁵⁷⁶ რ. შმერლინგი, უბისის ტაძრის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. ხსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, XVI, №2, 1955, გვ. 172; ნ. დვალა, პატარა ირის ხუროთმოძღვრული ძეგლის აღდგენა-გამაგრებითი სამუშაოები, ძველის მეგობარი, 18, 1969, გვ. 18; მ. გიორგაძე, ტაბარჯის ღვთისმშობლის ეკლესია, ძველის მეგობარი, №1, 1986, გვ. 13.

⁵⁷⁷ ე. ბერიძე, ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. 1, გვ. 199.

⁵⁷⁸ ბ. ჯორდენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, ძველის მეგობარი, №2, 1993, გვ. 39.

⁵⁷⁹ დ. ბერძენიშვილი, ნარკევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. უბო ქართლი, გვ. 12.

⁵⁸⁰ ნ. მუბინაშვილი, ხუროთმოძღვრული ძეგლი ნასოფლარ სირგოს ადგილზე, საქ. ხსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, ტ. IX, №6, 1948, გვ. 390.

⁵⁸¹ კ. ზაქარაია, სკრის ხეობის რამდენიმე ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, №20-В, 1959, გვ. 222.

⁵⁸² აბუსერისძე ტბელი, ბილოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატარებელ განოსცად. მუსხელიშვილი, თბ., 1941, გვ. 58.

⁵⁸³ ხ. ბელკაძე, ქვის დასამუშავებელი იარაღები და საშუალებები, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII-В, 1961, გვ. 175.

⁵⁸⁴ იქვე, გვ. 172.

⁵⁸⁵ იქვე, გვ. 176-173.

⁵⁸⁶ ძველი ქართული ავითორაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ს. გვ. 329.

⁵⁸⁷ აბუსერისძე ტბელი, ბილოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში., გვ. 57.

⁵⁸⁸ გ. აფიქსიძე, ბიკინტის სამშენებლო კერამიკა, დიდი პეტროტო, II, თბ., 1977, გვ. 224-236; დ. ლომიჯაშვილი, ბ. ლომიჯაშვილი, სამშენებლო კერამიკის ტიპები ნიჭილ-ლაქვის ნაქალაქიდან, ძველის მეგობარი, 1987, №2, გვ. 64-66.

⁵⁸⁹ ლ. რინელიშვილი, თივლა, თბ., 1959, გვ. 10.

⁵⁹⁰ იხ., მიაგალიძე; P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, Aldershot, 1995, გვ. 52.

⁵⁹¹ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, გვ. 588.

⁵⁹² იქვე, გვ. 447-448, 497.

⁵⁹³ იქვე, გვ. 169.

⁵⁹⁴ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 69.

⁵⁹⁵ მასალა საქართველოს კონსტრუქციის ისტორიისათვის, წიგნი 1, ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, თბ., 1938, გვ. 207.

⁵⁹⁶ გ. აფიქსიძე, ბიკინტის სამშენებლო კერამიკა, გვ. 224-225.

⁵⁹⁷ მ. სინიურსკი, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა, მასალა საქართველოს მკვრე რეალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1966, გვ. 72; გ. აფიქსიძე, ბიკინტის სამშენებლო კერამიკა, გვ. 232. შედარებთ: P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, გვ. 7.

⁵⁹⁸ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა., გვ. 70.

⁵⁹⁹ ხ. ბარჩაგული, საბა ტუხისშვილის „ანდერსისებრი ლეწინი“, ქართული ხელოვნება, 3, 1950, გვ. 228.

⁶⁰⁰ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა., გვ. 70-72. აგურის გამოსარჩევი ჭურბები და თავად გამოსარჩევი პროცესი ანალიზური იყო ბიზანტიის იმპერიაში და კვივის რუსეთში. იხ: P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, გვ. 28-30.

⁶⁰¹ „გულისეკრძანი ადამიანი აგურის კეთებას რამდენიმე დღეში შესწავლის, კრამიტის ჭრის შესწავლისათვის კი ორი თვე საკმარისია“ – 1935 წელს მოპოვებული ენოგრაფიული მასალებიდან (ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა., გვ. 72).

⁶⁰² იმავე მასალებიდან (ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა., გვ. 73).

⁶⁰³ იქვე, გვ. 73.

⁶⁰⁴ ე. ჩიხიძე, ნ. პატიკაშვილი, რუსეთის ნაქალაქარი, 1996 წლის შედეგები, ძველის მეგობარი, 1996, №4, გვ. 40-41, სურ. 2, 3.

⁶⁰⁵ ზ. მისიუბაძე, ქართული შორეულკვივის საკითხისათვის, ქართული ხელოვნება, 1950, 3, გვ. 206-207.

⁶⁰⁶ იქვე, გვ. 203.

⁶⁰⁷ იქვე, გვ. 202.

⁶⁰⁸ XI-XIII საუკუნეებზე მედის საქართველოში მოქცეული ჯორჯლის წარმოების აყვავებაც. იხ.: მ. მიწისუელი, მოკლე კერამიკის განვითარების ძირითადი ეტაპები შუა

საეკლესიო საქართველოში, *მატე, ისტორიის ხერხი*, №1, 1975, გვ. 155-158.

⁶² ვ. ჩინჩინაშვილი, ნ. ზაზუნაშვილი, ზოდანის ტაძრის რესტავრაციის შედეგები, *საქართველოს სიძველენი*, 2005, 7-8, გვ. 65, 69-70.

⁶³ იქვე, გვ. 70.

რ. გუერწოშვილი, როსტომ მეუბის სახახლის ადანი, *ძველის მემკობარი*, 2, 1964, გვ. 13.

⁶⁴ ნ. მირიანაშვილი, *შავა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიული თბ.*, 1983, გვ. 100-106; ვ. აბრამიშვილი, ატენის უსკლესი „დრომიკე“, *შ. ამირანაშვილის ხაზ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპონატი*, II, 2002, გვ. 153.

⁶⁵ დ. რეხელიშვილი, პართენონის ხარკაშნელის საეპარქეო სახელად, *ქართული ხელოვნება*, 8, 1987, გვ. 79.

⁶⁶ R. G. Arns and B. E. Crawford, Resonant Cavities in the History of Architectural Acoustics, *Technology and Culture*, Vol. 36, No 1, 1995, გვ. 104-105.

⁶⁷ ი. ბერესინიშვილი, დრანდის ტაძრის თარიღისთვის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, *კავკასიოლოგიური ძეგლები*, I, 2009, გვ. 436-446. ამ ამოცანების დამუშავების ქრონოლოგიური ხარისი IV-VII საუკუნეებს შორის ექ-ვერა (იქვე, გვ. 445). მაგარაშ შერობაში იხიან უფრო გვიანდელ შედეგად ნაერთონ. რ. მეფისაშვილი დრანდის არქიტექტურული თავისებურებების მიხედვით VIII საუკუნით ათარიღებს (P. Mercuriashvili, *ძრანდა /Патриарх архиепископа VII века, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი*, თბ., 1983, გვ. 9-11).

⁶⁸ სომხეთში კერძოდ კურდღლის კამარებში ნაყოფების პრაქტიკა უართოდ იყო მიღებული XII-XIII საუკუნეებში. მანამდე ის თითქმის არ ჩანს. ნ. ტოკარსკის აზრით, ამ ხნის სომხურ ხუროთმოძღვრებაში მხოლოდ კონსტრუქციული (შემასუქებელი) აზრი აქონდა, ხაყოფილი კურდღელი რუსთაბორის ფრესკიას არ ასურდებდა (H. Tokarskii, *Архитектура Армения IV-XIV вв.*, Ерewan, 1961, გვ. 178).

⁶⁹ მ. დავლი, ლეჩხაბრის წმ. გიორგის ეკლესია, *მატე, ისტორიის ხერხი*, №4, 1968, გვ. 162.

⁷⁰ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, *ძველის მემკობარი*, 1993, №2, გვ. 38.

⁷¹ გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, *საქართველოს მუზეუმის მოამბე*, 1933-1934, ტ. VIII, გვ. 326.

⁷² მ. დავლი, ბარაკინის ღვთისმშობლის ტაძარი, *ძველის აღდგენის საკითხისათვის, ძველის მემკობარი*, 1993, №2, გვ. 24.

⁷³ ა. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965, გვ. 74.

⁷⁴ *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, შეადგინეს და გამოხატავენდ მოამბედის თ. ენუქიძემ, უ. ხოსოვანამ და ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984, გვ. 99-104. აღრიხნულ გამოცემებში სივლის თარიღად 1202 წელია მითითებული - იხ. მაგალითად: ვ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომიძეების 1202 წ. წყალსადენი, *შოთა რუსთაველის ეპოქის მემორიალური კულტურა*, თბ. 1938.

⁷⁵ ა. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომიძეების 1202 წ. წყალსადენი, ნახ. 2 და 4.

⁶⁴ იქვე, გვ. 248.

⁶⁵ იქვე, გვ. 249, 257.

⁶⁶ თამარ მეუბის სიგელიდან ვიკებთ, რომ წყალსადენის მიუღა („წყლის კახმა“) ვბრა სხალტბელი გლეხების რამდენიმე ოჯახის, რომლებიც ამ ელდებულბას შთამომავლობით გადასცემდნენ - ოჯახი მოვალე იყო ერთი შეიღისთვის შესაბამისი ცოდნა მიეცა. წყლის კვალიერიკურ „კახსაზე“ სიგელი „ქუქნაკად“ შთისხელებს - „ყოითი შეიღი მათი ქუქნაკად განისწავებოდეს“. მღსსადენის მნიშვნელოვანი დასთანების შემსახვევაში შეეკებების ხარჯი შთომღობის მონასტრის უნდა გაეღო (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, გვ. 102).

⁶⁷ კ. მელიძეაური, XII საუკუნის ვარძიის წყალსადენი, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №1, 1959, გვ. 37.

⁶⁸ ი. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, *საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე*, ტ. XI, №8, 1950, გვ. 530.

⁶⁹ ი. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, გვ. 527-534.

⁷⁰ ი. ადამია, წყალმომარბეების უსკლესი ნაგებობანი

საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 9-14.

⁷¹ დ. მშენებრბაძე, უსკლესი წყალსადენი თბილისში, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №10, 1951, გვ. 35.

⁷² ი. ადამია, წყალმომარბეების უსკლესი ნაგებობანი საქართველოში, გვ. 29-32.

⁷³ ქ. ქუთათელაძე, ძველი თბილისის წყალსადენი წყლის ხევიში, *თბილისის ტექნიკური უნივერსიტეტის შრომები*, №4, 1958, გვ. 28.

⁷⁴ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კურამიკა ყუროდლური ხანის საქართველოში, გვ. 63-64.

⁷⁵ ს. ბუდეკაიძის ნაწერილი აქეს მოხეცი თბილისელი კალბრის ნაბზობი, კარს წყალს რომ დავახსამდით, ისე ცხლდებდა, რომ შიგ კვერცხის ეხარხუდითო (ს. ბუდეკაიძე, კარის დამსადება და მისი გამოიყენება მშენებლობაში, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XX-B, 1959, გვ. 267-268).

⁷⁶ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 13.

⁷⁷ ძველი ქართული ავთორბაყიული ლიტერბატურის შევლები, I, გვ. 277.

⁷⁸ А. РЕСУМИШИИ, Куполаи архитектура VIII-X веков в Абхазии, Тб., 1988, გვ. 7.

⁷⁹ მშენებრბაძე, ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების სოციოთი საკითხი, თბ., 1950, გვ. 75.

⁸⁰ ძველ საქართველოში საკრბების სიმრბეულ ტოპონიმბიშც აისახა. სხვადსხვა მხარეში - თორში, დღიი დიახეს ხეობაში, დმანისის მიდამობეში გეხედება სოფლები „საკრბე“ სახელწოფობით. თორის საკრბეში ბოლო დრომდ მსხვედნენ კრბის დამწე, თბაც ისეთი რბოდინობით, რომ მოვალ ახალციხეს ამარბგებდნენ (დ. ბერესინიშვილი, *ნარკვევბი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თორი, ჯ.ავიხიტი*, გვ. 12).

⁸¹ შუა საუკუნეებში შესახლბო ასე არ ყოფილბო, საფიბრბლია, რომ სვენი - ისევე, როგორც ბიზანტბიასა და კიევის რუსებში - კრბის დახაწევაედ დიდ ქრბებს თყენბდნენ. იხ.: P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 59-65; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 133.

⁸² ს. ბუდეკაიძე, კარის დამსადება და მისი გამოიყენება მშენებლობაში, გვ. 259-263.

⁶⁶³ იქვე გვ. 264-268.

⁶⁶⁴ აბუხურისძის ტბელი, ზოლოტო-ბასილის მშენებლობა შუაბერძენულ და აბუხურისძისა ჩვეულებრივ მატთან, გამოსცა დ. მუსხელიშვილი, თბ., 1941, გვ. 56.

⁶⁶⁵ თ. ბურკიაშვილი, რ. ხოყერია, გ. ფრანგიშვილი, კირდეულადი, ძველის მგობარი, №2, 1987, გვ. 47.

⁶⁶⁶ რ. გიგუდწითელი, თ. ნემსაძე, ატენის სიონის გუმბათის სახურავის პირანდელო ფორმის დადგენის ცდა, ძველის მგობარი, 17, 1969, გვ. 52-56.

⁶⁶⁷ თ. ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი, 2007, გვ. 151

⁶⁶⁸ დ. მშენებრივად, ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების... გვ. 74.

⁶⁶⁹ მონაცემები მიღებულია 2010-2011 წლებში ტოკოს ტემპლოვობის ინსტიტუტის მიერ გ. ნიხინაშვილის ხაზ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძველთა დაცვის კვლევის ფრონტულ ცენტრთან თანამშრომლობით ნატარკო ბუღია კვლევის შედეგად.

⁶⁷⁰ ჯერ კიდევ ვიტრუვიუსი ურჩევდა მშენებლებს: „თუ მდინარის ან ზღვის ქვიშას დაფიქრებ და გაცროდ კერამიკულ ნამსხრევებს შეუვრეთ პროპორციით ერთი ორთან, დედატი გამოიხატებდად უკეთესი იქნება“ (Vitruvius, De Architectura, 2.5.1.).

⁶⁷¹ P. Rappoport, Building the Churches of Kievan Russia, გვ. 65-68; R. Ousterhout, Master Builders of Byzantium, გვ. 134.

⁶⁷² თ. ბურკიაშვილი, კირდეულადი, ძველის მგობარი, №3, 1988, გვ. 64.

⁶⁷³ თ. ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია, გვ. 129.

⁶⁷⁴ დ. ხიმშიაშვილი, პირველი მერცხალი (ხალხური ყოფისა და ხელომომადგერების მუხუდების პირველი გამოსახვა), ძველის მგობარი, 7, 1965, გვ. 82.

⁶⁷⁵ თ. ბურკიაშვილი, კირდეულადი, გვ. 64

⁶⁷⁶ ა. ბოხოიაძე, ნახტაქის ეკლეს. გათხრილი ადრე-ქრისტიანული ხანის ეკლესია, ძველის მგობარი, 63, 1983, გვ. 42.

⁶⁷⁷ ნ. უგრელიძე, ქუთაისის რუსთავის ციხე-ქალაქი, ძველის მგობარი, 47, 1978, გვ. 29.

⁶⁷⁸ იქვე გვ. 37.

⁶⁷⁹ მასალის საკრთველის ეკონომიკური ისტორიისათვის, შერჩინა და გამოსცა ნ. ბერბენიშვილი, წიგნი I, თბ., 1938, გვ. 7-24, 97 და შემდგომ. გაჯთან ერთად იძენენ საცრებსაც მის გასაცრევად. „გაჯის ცხრილი ვუყოფ“ - უწერია გორჯასი მდივანის თავისი თბილისის სახლის მშენებლობის 1751 წლის ხარჯთაღრიცხვამ (იქვე გვ. 7).

⁶⁸⁰ П. А. Носсецкая, Описание древностей гор. Тифлиса в архитектуре ермленской Гречин, Тб., 1962, გვ. 212.

⁶⁸¹ Г. Чынбаишвили, Пещерный монастырь Давид Гарели, Тб., 1948, გვ. 101-103, 117-118; P. Шмерлинг, Малея формы в архитектуре ермленской Гречин, გვ. 210-213; დ. რიყელიშვილი, პიროვნობის ხარჯაშენის საგვარეულო საძეგლე, გვ. 78; ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელომომადგერება, გვ. 100-101.

⁶⁸² P. Шмерлинг, Малея формы в архитектуре ермленской Гречин, გვ. 163-177; ე. ბერიძე, ქართული ხელომომადგერების ისტორია, ტ. I, თბ., 2012, გვ. 345 (იხვედგე).

⁶⁸³ თ. ბურკიაშვილი, რ. ხოყერია, გ. ფრანგიშვილი, კირდეულადი, გვ. 47.

⁶⁸⁴ თ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქი, კრებულში: ვანი I, არქეოლოგიური გათხრება, 1947-1969, თბ., 1972, გვ. 9, შერ. 5.

⁶⁸⁵ ანტიკური ხისლის შესახებ იხ.: F. W. Deichmann, Die Spolien in der spätantiken Architektur, München 1975; G. Goodwin, The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 1, 1977, გვ. 17-30 (ახვეუ ბიზანტიური ხისლის შესახებ, განახლებურად იხილეთ ნაგებურ. ნაგებურ.: B. Brenk, Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology, Dumbarton Oaks Papers, Vol. 41, 1987, გვ. 103-109; H. Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence, International Journal of the Classical Tradition, Vol. 3, No. 4, 1997, გვ. 395-423.

⁶⁸⁶ F. W. Deichmann, Die Spolien in der spätantiken Architektur, გვ. 100.

⁶⁸⁷ მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დახაზულად დღემდე, თბ., 1995, გვ. 208.

⁶⁸⁸ იქვე გვ. 204.

⁶⁸⁹ R. Ousterhout, Master Builders of Byzantium, გვ. 140.

⁶⁹⁰ H. Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments, გვ. 406.

⁶⁹¹ A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIX-XIVe siècle), Paris 1976, გვ. 96.

⁶⁹² D. Kinney, Roman Architectural Spolia, Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 145, No. 2, 2001, გვ. 145-146.

⁶⁹³ G. Quast, J. Jerratsch, Der Dom zu Magdeburg, München, 2004, გვ. 38, 63.

⁶⁹⁴ F. Flood, The Medieval Trophy as an Art Historical Trope: Coptic and Byzantine "Altars" in Islamic Contexts, Aluqarnas, Vol. 18, 2001, გვ. 57, სერ. 24.

⁶⁹⁵ [ბახილი ზარსმელი], ცხოვრება და მოქალაქეობა ღმერთ-მშობისთვის ნეტარისა მამისა წყნარისა ხერამონისი, ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტურჯიერების ძეგლები, წიგნი I, იდე. აბულისის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 335.

⁶⁹⁶ იქვე

⁶⁹⁷ თ. ხაბიძე, ქართლის სამეფო კარის მხატვრთ-ქუხეცების და ხელომომადგერების შესახებ, კავკასიის მაცნე (საქცილოური გამოცემა), 2002, გვ. 54; თ. ციხიშვილი, საქართველოს ბერძენული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004, გვ. 31. ამჟამად ფუნა ინახება მცხეთის არქეოლოგიურ მუზეუმში. გვიანანტიკური წარწერების ქუხეცის მუდრად გამოყენების შესახებ იხ.: R. Coates-Stephens, Epigraphy as Spolia: The Reuse of Inscriptions in Early Medieval Buildings, Papers of the British School at Rome, Vol. 70, 2002, გვ. 275-296.

⁶⁹⁸ Г. Чынбаишвили, Памятники тана Давид, Тб., 1948, გვ. 84, ტაბ. 29; P. Шмерлинг, Малея формы в архитектуре ермленской Гречин, Тб., 1962, გვ. 60-62, ტაბ. 1.

⁶⁹⁹ Г. Чынбаишвили, Памятники тана Давид, გვ. 47, ტაბ. 48; ე. აბრამიშვილი, ატენის უძველესი ადრინკი, შ. ამირანაშვილის ხაზ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპონატი, II, 2002, გვ. 154. 1960-იან წლებში კანკელი დაშალეს. მას შესდეგ მამარბილის დედალბე ატენის არქეოლოგიურ ბაზაზე ინახება.

⁷⁰⁰ წარწერა რამდენჯერმე გამოცემული (მ. ბროსე, თ. კორდანი, ე. თაქიშვილი). ბოლო აკადემიური გამოცემა კომენტარებით იხ.: ე. ბერსიე, ხიზის ტაძრის ინსტიტუტისთვის, *მაკრე, ინტროის სერია*, 1973, №2, გვ. 72-88. იქვეა მიმოხილვებიც.

⁷⁰¹ А. Хрушкова, Мраморные изделия византийского происхождения из восточного причерноморья, *Византизмийский вестник*, том 40, 1979, гв. 127-134; მისივე, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, Тб., 1980, гв. 14-17, 19-20, 22-23; W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, *Archäologische Anzeiger*, 1984, гв. 627-639.

⁷⁰² მიტოვებული ეკლესიის ამავენი აგრესიული დესპოტისა შუა საუკუნეებში შევლუბრები ამბავია. კონსტანტინოპოლის წმ. დიოკლეტიანის ეკლესია (524-527 წლები) XII საუკუნეში და ამახ მრეე მის დეკორატიული აორწულულების მინისლზე ყსიფიფონდენ ჯერ ბიზანტიელები და შემდეგ ჯვაროსნები. ეს დეკორატიუნი, გარდა თვით კონსტანტინოპოლის რამდენიმე შენობისა და ეფესოსის სან მარკოსი (ყსობილი pilastri acritani), ბარსელონას სან მიგელის ეკლესიაშიც კი მოხლდა (R. M. Harrison, The Church of St. Polyuktos in Constantinople, *Actes des VII. Internationales Kongresses für Christliche Archäologie (Trier 1966)*, Vatican-Berlin, 1969, гв. 543-549; მისივე, *A Constantinopolitan Capital in Barcelona* - *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 27, 1973, гв. 299).

⁷⁰³ W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, გვ. 638. ლ. ხრეშკოვა ხობში გამოყენებულ არქიტექტურულ დეკორატიუნი სხედასახეა დროით ათარიღებს: კახილუბსა და მკერე სევეტებს - V საუკუნით, ამბოისინს ფიღებს - VI საუკუნით (А. Хрушкова, Мраморные изделия византийского происхождения..., гв. 128-133), თუ მართლაც ახლა, დაიდანის მრეე გასარკვეულ ეკლესიაში ისინი უკვე ხელმწიფრედ უნდა ყფიფიფიფი გამოყენებულა.

⁷⁰⁴ W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, გვ. 639. შენ. 47; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 20-23.

⁷⁰⁵ F. Dubois de Montpérier, *Voyage autour du Caucase, chez les ichekhases et les abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, t. I, Paris, 1839, гв. 318. ფ. დიბუაზე და მონპერე თავად დრანდაში არ ყფიფიფიფი, იგი ეგნერალ ეკუქლესის მოხელის ყფრდნისადაა. 1888 წელს ა. პავლინოვის ეს სევეტები დრანდის ეკლესიაში უკვე ადარ დახვდა (А. Павлович, *Экспедиция на Кавказ 1888 года, Материалы по археологии Кавказа*, вып. III, Москва, 1893, гв. 8).

⁷⁰⁶ Н. Северов, *Памятники грузинского зодчества*, Москва, 1947, гв. 194; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 21.

⁷⁰⁷ F. Dubois de Montpérier, *Voyage autour du Caucase*, t. I, гв. 228; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 17-18.

⁷⁰⁸ მარმარილონი დეკორატიუნი არ ახსენებენ ა. პავლინოვი, რომელშიც მარმარალ-აბაა 1888 წელს დაიფიფიფიფი (А. Павлович, *Экспедиция на Кавказ 1888 года*, гв. 1).

⁷⁰⁹ Н. Чубинашвили, *Хазмат*, Тб., 1972, гв. 8; და თუმანი-შვილი, ბასილი სარსიელი ტაძრისმშენებლობის შესახებ, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №1-6, 1996, гв. 59; K. Мача-белат, *Каменные кресты Грузии*, Тб., 1998, гв. 24-25; მისივე,

ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, თბ., 2008, გვ. 5.

⁷¹⁰ კ. მჩაბელი, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, გვ. 24. იხ. აგრეთვე მისივე ქვაჯვარები, როგორც Spolia შუა საუკუნეების ქართულ ეკლესიამოდებებაში, *ლევან რიყელიშვილი* - 100, *სამეცნიერო კორყფერენციის მასალები*, თბ., 2009, гв. 33, 41-42.

⁷¹¹ კ. წერეთელი, სტელები სოფ. დაეათის ლევისმშობლის ეკლესიიდან, *სეგლის მგობარი*, 68, 1984, гв. 43-48.

⁷¹² ეს ის ცნობილი რელიეფია, რომელიც გარკვეულ წრეში „ინახის ამალღებად“ იქნა ინტერპრეტირებული და დიდი აფორტავი გამოხლდა. ამჟამად დაეათის სტელა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება. მის შესახებ იხ.: K. Мачабелат, *Каменные кресты Грузии*, гв. 121-144; მისივე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, ტაბ. 24-28.

⁷¹³ ე. ჯავახიშვი, *ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან*, თბ., 1982, гв. 30-33; კ. მჩაბელი, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, ტაბ. 56-59.

⁷¹⁴ ე. ჯავახიშვი, *ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები...*, გვ. 33-34, ტაბ. XXXIX-XLII.

⁷¹⁵ K. Мачабелат, *Каменные кресты Грузии*, гв. 78-86; მისივე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები*, სურ. 4, ტაბ. 14-16. ამჟამად სტელა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება.

⁷¹⁶ კ. მჩაბელი, ქვაჯვარები, როგორც Spolia..., გვ. 35.

ე. ჯავახიშვი, სოფრის გუმბათიანი ეკლესიის ეკლესიაში ჩამოხლებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასტელები, *ს. ამირანაშვილის ხახ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები*, V, 1999, гв. 60-71.

⁷¹⁸ რ. მეფისაშვილი, სოფელ კიანეთის X საუკუნის ხეოთმოდებული ძეგლი, *სეგლის მგობარი*, 30, 1972, гв. 62. რ. მეფისაშვილი ხელმწიფრედ გამოყენებულ ფრაგმენტებს VII-X საუკუნეებით ათარიღებს (იქვე გვ. 65-68). სტელა ადრეული უფრო ადრინდელია, VI საუკუნისა.

⁷¹⁹ ე. ფილიძე, სათხის სურთმოდებული ძეგლი, *ქართული ხელოვნება, სერია A*, 7, 1971, гв. 158.

⁷²⁰ ე. ჯავახიშვი, ჩ. ნახლავი, *მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, თბ., 2009, гв. 25, სურ. 1.

⁷²¹ მსგავსი წარწერები აღმოჩნდა დმანისში გათხრილ მუსლიმურ მავსოლუეუმში. ისინი XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება (ე. ჯავახიშვი, ერთი მამადადნის მავსოლუეუმი ნაქალაქი დმანისის გარეუბნის სამაროვანზე, *სეგლის მგობარი*, 68, 1984, гв. 26-27, ტაბ. II).

⁷²² ე. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 58.

⁷²³ ე. ჯავახიშვი, *ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან*, თბ., 1982, гв. 34-37; ე. ჯავახიშვი, ჩ. ნახლავი, *მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, გვ. 73-76, სურ. 1.

⁷²⁴ ე. სოჭრავაძე, ე. პიტაშვილი, სევეტოპოლის ტაძრის არქიტექტურა, *ვიწენა: სევეტოპოლი*, თბ., 2010, гв. 189.

⁷²⁵ ე. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, თბ., 2005, гв. 58-60.

⁷²⁶ H. Saradi, *The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments*, гв. 419-421.

სურათების სია

1. მცხეთა. ხედი ჯერის ტაძრიდან
2. არმაზციხე. ხედი ჯერის ტაძრიდან
3. არტანუჯის ციხე
4. მარტვილის (ჰყონდიდის) ტაძარი
5. შიქვის ტაძარი
6. ბუღის ტაძარი
7. ქუთაისის ტაძარი
8. გელათის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია
9. ვარძიის მონასტერი
10. სვეტიცხოვლის ტაძარი
11. გატეხილი (წითელი) ხიდი
12. ლარგვისის მონასტერი
13. მცხეთის ტაძარი. „ცხოველი სვეტი“
14. შიომღვიმის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია
15. დავით გარეჯელის ლავრა
16. ზედაზნის მონასტრის ეკლესია.
წმ. იოანე ზედაზნელის ღვთისმშობლის ეკლესია
17. ბოლნისის სიონი. სამშენებლო წარწერა
18. კატაულას სტელა
19. წრომის სტელა
20. ურბნისის სიონი. თეოდორე უპისკოპოსის სამშენებლო წარწერა
21. ატენის მცირე ეკლესია. რატი ერისთავის სამშენებლო წარწერა
22. პატარა ონის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა
23. უბისის სვეტი.
სემიონ ჰყონდიდელის სამშენებლო წარწერა
24. დაბის ეკლესია. გიორგი მეფის მოღარეთუხუცესის სამშენებლო წარწერა
25. მხერის ეკლესია.
მიქელ იველიანის სამშენებლო წარწერა
26. ბარაკონის ეკლესია.
როსტომ ერისთავის სამშენებლო წარწერა
27. ერუდის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა
28. ცაიშის ტაძარი
29. სამწყობის ეკლესია.
წარწერა რუს მშენებლობის შესახებ
30. საიანის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა
31. ცხაბატის ეკლესია
32. ცხაბატის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა
33. საორბისის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა
34. ალავერდის ტაძარი
35. ჯოსების ეკლესია. გალატოსის წარწერა
36. ზემო კრიხის ეკლესია.
კვირიკე გალატოსის წარწერა
37. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია.
ხეროთიმოიდეს ვარჯხასის წარწერა
38. ბარაკონის ეკლესია. ოსტატ აუთანდილ
შულაველის წარწერა აღმოსავლეთ ფასადზე
39. ბარაკონის ეკლესია. ოსტატ აუთანდილ
შულაველის წარწერა ჩრდილოეთ ფასადზე
40. დიდი გომარეთის ღმრთისმშობლის ეკლესია.
სამშენებლო წარწერა
41. ოშკის ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა სამხრეთი კარის ტიპიანზე
42. სვეტიცხოვლის ტაძარი. აღმოსავლეთი ფასადი
43. სვეტიცხოვლის ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა აღმოსავლეთი ფასადზე
44. კუმურდოს ტაძარი
45. აველი აქლდისის წარწერიანი საფლავის ქვა
მცხეთიდან
46. სამთავისის ტაძარი
47. იკალთოს მონასტრის ყვრილის ეკლესიის ეკლესია.
ოთახი ნარათისის ზემოთ
48. ყიზიბოჯი. პარტენოს ხარკაშნელის ეკლესია. გეგმა
და გრძივი კრები (ღ. რნეულიშვილის მიხედვით)
49. თბილისის ქვაშეთის ძველი ეკლესია.
1880-იანი წლების ფოტოსურათი
50. თბილისის ქვაშეთის ძველი ეკლესია.
გეგმა (ო. სიმონიანის მიხედვით)
51. წრომის ტაძარი. პატრონიკენი

52. ლიკანის მონასტრის ეკლესია.
ხის პატრონიკეთა კონსოლდები
53. სვეტიცხოელის ტაძარი. პატრონიკენი
54. ალავერდის ტაძარი. პატრონიკენი
55. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია.
პატრონიკენი
56. გურჯაანის ქველაწმინდა.
პატრონიკეთა სამხრეთი დერეფანი
57. გურჯაანის ქველაწმინდა. პატრონიკეთა შუა ნაწილი
58. სამშვილდის სიონი
59. სამშვილდის სიონი. სარკმლის თავხართი
აღმოსავლეთი ფასადზე
60. მცხეთის ჯვარი.
რელიეფი გუმბათის სამხრეთ წახაეზე
61. რუისის ტაძარი. მშენებელთა გამოსახულება
სამხრეთი სარკმლის თავზე
62. დოლისციანის ეკლესია. გაბრიელ დიაკონის
გამოსახულება სამხრეთ სარკმელთან
63. ატენის სიონი. გურგიემ ერსპასიანის ძის (?)
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
64. ფილა მშენებლის გამოსახულებით კალთობა
ეკლესიიდან
65. ქუთაისის ტაძარი.
მშენებლის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე
66. ოშკის ტაძარი. მშენებლის გამოსახულება გუმბათზე
67. ქორთლოს ეკლესია. დასავლეთი ფასადი
68. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი „ქვისმხედლის“ გამოსახულებით
69. ქორთლოს ეკლესია. რელიეფი ხარბეშემბელი
მარხილით ქვის ზიდვის სცენით
70. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი კირხსნარის მოზაიკების სცენით
71. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი კირხსნარის გაღატანის სცენით
72. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი მარხილით ქვის ზიდვის სცენით
73. კალენჯის ეკლესია (გორღანდი, შუგდეთი).
რელიეფი კირხსნარის მოზაიკების სცენით
74. კალენჯის ეკლესია (გორღანდი, შუგდეთი).
რელიეფი მარხილზე ქვის დაიდების სცენით
75. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი ქალის გამოსახულებით
76. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის დამუშავების სცენით
77. ქორთლოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის მსუდავი მუშების გამოსახულებით
78. საფარის მონასტრის მიძინების ეკლესია.
ქვისმოდულ ვენეს გამოსახულება აღმოსავლეთ
ფასადზე
79. ფილა პუბატეს ეკლესიიდან (საფრანგეთი)
ქვისმოდულის გამოსახულებით
80. ფორსემის ეკლესია („შუგდეთი“).
ქვისმოდულის გამოსახულება დასავლეთი ტიშპანზე
81. ფილა ხითხუროების გამოსახულებით
სხვაგან ეკლესიიდან
82. სვეტიცხოელის ტაძარი. ხუროთმოძღვარ
არსუქსის წარწერა და გონიოიანი ხელის
გამოსახულება ჩრდილოეთი ფასადზე
83. ტყობაერდის ეკლესია. მშენებლის გონიოიანი ხელის
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
84. სვეტიცხოელის ტაძარი.
მშენებელთა გამოსახულება გუმბათის ეკლესიაზე
85. მინიატურა მშენებლობის სცენით რელიეფ ფორ
ემის „მსოფლიო ქრონიკის“ ხელნაწერში
(სქემა გ. ბინდინგის მიხედვით)
86. ეთაწმინდის ეკლესია.
მშენებლის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე
87. მირტაშნის ეკლესია. დამხმარე ოსტატის
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
88. მირტაშნის ეკლესია. გაღატონთუხუცვის
გამოსახულება აღმოსავლეთი ფასადზე
89. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია.
გაღატონთუხუცვის გამოსახულება აკროტირიონზე
90. ზარშმის მონასტრის სამრეკლო.
მშენებელთა გამოსახულება ფანიატურის
სამხრეთ-დასავლეთი თაღის ზემოთ
91. ფილა მშენებლის გამოსახულებით
კულეს მონასტრის სამრეკლოდან
92. ვერგეტის მონასტრის სამრეკლო.
გაღატონთუხუცვის გამოსახულება
93. რუისის ტაძარი. სცენა მშენებელთა
გამოსახულებებით ჩრდილოეთი ფასადზე
94. ტბის ეკლესია. ოსტატების პაპუასა და პოლოზას
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
95. დავით საგრაგულის ეკლესია.
მშენებელთა გამოსახულება აღმოსავლეთი ფასადზე
96. ფილა გაღატონთუხუცვის გამოსახულებით
რკინის მონასტრიდან
97. დავითგარეჯის ნათლისცემლის მონასტერი.
მშენებლის ფერწერული გამოსახულება
- 98-99. ზეარინოციის ტაძარი (სომხეთი).
მშენებელთა (?) გამოსახულებები
100. კონკის სენ-ფუას ეკლესია (საფრანგეთი).
მშენებელთა გამოსახულება ტრანსიუპტის კაპიტულზე
101. ნიქოსის მაცხოვრის ტაძარი
102. ხანცეთის მონასტერი
103. გულაიის მონასტერი
104. ხანცეთის მონასტრის წმ. ვერგეტის ეკლესია
105. ბარაკონის ეკლესია
106. კერამიკული ფილა ოხრიდიდან ნართეკლიანი
საწინააღმდეგო ბაზილიკის გუმბათის გამოსახულებით
107. კერამიკული ფილა ოხრიდიდან
გუმბათის გუმბათის გამოსახულებით
108. მარმარილოს ფილა ათენის პომპეიუმიდან
როტონდის გუმბათის გამოსახულებით
109. სალაკო მანქანის ნახატი კერის ბიზანტიკის
ტრაპეზიტიდან (რ. ოსტერლიტის მიხედვით)

110. ქოროლოს ეკლესია.
რელიეფური ფილა ქტიტორებისა და ეკლესიის გვირგვინის გამოსახულებებით
111. ქოროლოს ეკლესია.
ზგმა (რ. მუყოსაშვილის მიხედვით)
112. მანსუტის ზედა ეკლესია. შერობის დიკელის სქემა (?) სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის ქვაზე
113. დათვი ვარეჯელის დაერის ორი კოშკის პროექტი
114. აღავერდის ტაძრის კერამიკული მოდელი
- 115-116. სევეტიცხელის ტაძრის კერამიკული მოდელი
117. ვერციის საწმარკოს ტაძარი.
ბაბილონის ჯოდილოს აგების სქემა
118. ავეუსტინელთა მონასტრის ხელნაწერი ბუღონ-სიურ-მურის ბიბლიოთეკიდან.
მინიატურა მშენებლობის სტენიით (სქემა ზ. ზინდინგის მიხედვით)
119. ოშკის ტაძარი. ხარაზოს კონსოლდების ამოყვებული და ამოუყვებელი ფოსებები ხამხრეთ ფასადზე
120. ატერის სიონი
121. ანისხატის ეკლესია. ფუნდამენტის სქემა (რ. გუგუდწითელის მიხედვით)
122. წრომის ტაძარი. ფუნდამენტის სქემა (დ. ხომიაშვილის მიხედვით)
123. ხანციის ეკლესია
124. აწყურის ტაძარი. საკურთხეველის აფსიდის კედელი
125. აკვანების ეკლესია.
კედლის წყობა საკურთხეველში
126. კუშის (იფლიოსის) ეკლესია.
კედლის წყობა ინტერიერში
127. ლიკანის მონასტრის ეკლესია.
კედლის წყობა ინტერიერში
128. ოშკის ტაძარი. საფასადო წყობა
129. გელათის მონასტრის დმრთისმშობლის ეკლესია.
სამხრეთი ეგვტრის კედლის წყობა
130. გურჯაანის ყველაწმინდა
131. ვანკაძიანის ყველაწმინდა. ხედი გუმბათზე
132. სანაგორეს ეკლესია. აღმოსავლეთი ფასადი
133. ოზანის ამაღლება
134. ოთხთა ეკლესიის მონასტრის კოიტიკიანი სამლოცველო
135. დრანდის ტაძარი
136. ბიჭვინტის ტაძარი
137. მანსუტის ქვედა ეკლესია. კარის თაღის კბილანებიანი ქვები სამხრეთ ფასადზე
138. ოშკის ტაძარი.
ჩრდილო-აღმოსავლეთი აფრა-ტრომიო
139. ვანის ქვაბების მონასტერი
140. ხახულის ტაძარი. ანტიკისმური წყობა სამხრეთი იკლავის დასავლეთ კედელზე
141. ძაღისა. ტრიკლინიუმის მოზაიკური იატაკი
142. ქუთაისის ტაძარი. იატაკი საკურთხეველის წინ
143. ვარდისუბნის ეკლესია. იატაკის ფრაგმენტი
144. მარტვილის ტაძარი. იატაკი
145. რუხის ტაძარი. ჩრდილოეთი ეგვტრის საკურთხეველის იატაკი
146. მღვიმეის ეკლესია. იატაკი
147. ოზანის ამაღლება. იატაკის კერამიკული ფილები (ზ. შინსერაძის ნახატი მიხედვით)
148. აკურთხის ეკლესია. სამხრეთი კარის არქიტრავი
149. წიწის ეკლესია. კარის ზღვარის დიდი
150. წიწის ეკლესია. ურდულის გახადება დრეული
151. ხის კარს მკაფიუვის ეკლესიიდან
152. აკურთხის ეკლესია. საკურთხეველის ხარკელა
153. წყაროსთავის მონასტრის ხარკელა.
მკარე ხარკელი
154. ხახულის ტაძარი.
სამხრეთი იკლავის შექვეყნებული ხარკელი
155. ნოქალაქეი. ხახარკელ მინა
156. ხახარკელ მინა ორფეისის საწარმოსიდან
- 157-159. რუსთავეის ნაციხეარი. ხახარკელ მინა
160. რუსთავეის ნაციხეარი.
სარკლის ალიათის ფრაგმენტი
161. რუსთავეის ნაციხეარი. ხარკელის ალიათის სქემა
162. ციამის ტაძარი. ხარკელის ალიათი
163. გრთაწმინდის ეკლესია.
ჩრდილოეთი იკლავის ხარკელის ალიათი
164. საფარის მონასტრის წმ. საბის ეკლესია.
დასავლეთი კარბიჭის ცრუ ხარკელი
165. გელათის მონასტრის წმ. ვიორგის ეკლესია.
გუმბათის ხარკელის ალიათი
166. მიტრანის ეკლესია. დორფინის საბურველი
167. საფარის მონასტრის წმ. ვიორგის ეკლესია.
დორფინის საბურველი
168. ატერის მკარე ეკლესია. დორფინის საბურველი
169. ფიჭვარეთის ეკლესია
170. საფარის მონასტრის წმ. სტეფანეს ეკლესია.
დორფინის საბურველი
171. საფარის მონასტრის წმ. ვიორგის ეკლესია.
აქროტერიონი
172. ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ძაღისაგან
173. ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ნოქალაქეყვიდან
174. მოჭიქული ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ქუთაისის „შედა ქალაქიდან“
175. ყვეტრას ეკლესია
176. ოშნის ეკლესია.
გუმბათო მოჭიქული კრამიტის საბურველით
177. მოჭიქული ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ოზანის ამაღლების ეკლესიიდან
178. მოჭიქული ღარიანი კრამიტი ქუთაისის „ბაგრატიის ტაძრიდან“
179. მოჭიქული ბრტყელი კრამიტი ტიშოთესუბნის ეკლესიიდან
180. მოჭიქული ღარიანი კრამიტი საორბისის ეკლესიიდან
181. ვერციანი ბრტყელი კრამიტი თბილისის ხორიდან
182. შროშანიანი ბრტყელი კრამიტი რუსთავეის ხახხილიდან

183. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტი ახაშნის ეკლესიიდან
184. ანტიფიქსიანი კრამიტი ქუთაისის „ბაგრატიის ტაძრიდან“
185. ანტიფიქსი წეროების გამოსახულებით ბოსლეთის ეკლესიიდან
186. ანტიფიქსი ირმების გამოსახულებით ქუაცხელადად
187. ანტიფიქსი ირმის გამოსახულებით ქუაცხელადად ან ახიზიდან
188. განუღებულჯვრებიანი ანტიფიქსი ქუაცხელადად ან ახიზიდან
- 189-190. ჯვრიანი ანტიფიქსები ნოქალაქევიდან
191. ჯვრიანი ანტიფიქსი ბოყეაღან
192. ჯვრიანი ანტიფიქსი წარწერით ქსნის ხეობიდან
193. ჯვრიანი ანტიფიქსი წარწერით
194. ანტიფიქსი ბერძნული წარწერით ნოქალაქევიდან
195. ანტიფიქსი კუფური წარწერით რუსთავის ნაციხეაროდან
196. მოჭიქული ანტიფიქსები გულათის მონასტრის აკადემიიდან
197. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია. საწვიმარი ღარი
198. ახტალის ეკლესია. საწვიმარი ღარი
199. უსნის ეკლესია. ბაზალტის ფილების წყობა
200. შირტაშნის ეკლესია. ბაზალტის ფილების წყობა
201. თორის ეკლესია. ანდუსიტის ფილების წყობა
202. ზარშმის მონასტრის ეკლესია. ანდუსიტის ფილების წყობა
203. მცხეთის ჯვარი. ქვიშაქვის ფილების წყობა
204. ხობის ეკლესია. კირქვის ფილების წყობა
205. მანხუტის ქვედა ეკლესია. ტუფის ფილების წყობა
206. კვეტერას ეკლესია. ტრაპერტინის (შირიმის) ფილების წყობა უბისას ეკლესია.
207. ტრაპერტინის (შირიმის) ფილების წყობა
208. კარდანახის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. რიყის ქვის წყობა
209. ნინოწმინდის სამრეკლო
210. ყირჯისის მონასტრის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. ფიგურული აგურით გამოყენადილი კარნიზი გუმბათზე
211. ფიგურული აგური რუსთავის სასახლიდან
212. აგური ხევის ანაბეჭდით რუსთავის ნაციხეარიდან
213. აგური წლიქების ანაბეჭდით
214. კერამიკული ფილა შირმდღემის მონასტრიდან.
215. კერამიკული ფილა საღარაშენის ეკლესიიდან.
216. სამწვერისის დარბაზული სამლოცველო. კერამიკული ფილები აღმოსავლეთ ფასადზე
217. ტიშთხუბნის ეკლესია. მოჭიქული ფილები გუმბათზე
218. მოჭიქული ექსწახნაჯა ფილა
219. მოჭიქული აგური რუსთავის სასახლიდან
220. ბოდბის ეკლესია. 1970-იანი წლების ფოტოსურათი
221. ბოდბის ეკლესია. ე. ახვლედიანის აკერელი, 1920-1921 წლები
222. მოჭიქული აგური ბოდბის ეკლესიიდან
223. კალოსფურები შუხუთის აბანოდან
224. წყლის მიღები შუხუთის აბანოდან
225. წყლის მიღი გუდაგადან
226. წყლის გამანაწოდებელი თანგური
227. ვარძის მონასტერი. წყლის მიღი
228. გაჯგე შესრულებული მოხატულობის ფრაგმენტი რუსთავის სასახლიდან
229. გაჯგე ნაქვრწი დეკორის ფრაგმენტი რუსთავის სასახლიდან
230. ოსაანის ამაღლება. თაბაშირის კანკელი
231. სურბაუი ეკლესია (საბერძნეთი).
232. ხობის ეკლესია. სამხრეთი ეგტერი
233. ხობის ეკლესია. ეამეფ დადიანის წარწერა
234. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული ჯვრიანი კაპიტელი
- 235-238. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული კომპოზიტური და თოფდოსიანური კაპიტელები
239. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული ამბოინის ფილა
240. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული მოსაპირკეთებელი ფილები
241. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული სვეტი და ამბოინის მოაჯირის (?) ფილა
242. ხობი. ადრექრისტიანული მოსაპირკეთებელი ფილა ეკლესიის ეზოში
243. ცაიშის ეკლესია. ადრექრისტიანული სვეტები და კაპიტელები
244. გულათის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია. ადრექრისტიანული ბოძი
245. მარტვილის ტაძარი. ადრექრისტიანული სვეტი
246. მარტვილის ტაძარი. ადრექრისტიანული სვეტის დეტალი
247. ყოლდაღურის ეკლესია. აღმოსავლეთ სარკმელში ჩადგმული სტელა
248. ქვეშის ეკლესია. პილასტრად გამოყენებული სტელა
249. კიანეთის ეკლესია. ცოკოლში ჩადგმული სტელა
250. კიანეთის ეკლესია. კარის წირთხლში ჩადგმული ფილა
251. სათხეს ეკლესია. აფხილის მხარეში ჩადგმული სტელა
252. ახალციხის რაბათის აბანო. ეკლესიების ქვების მეორადი გამოყენება კედლის წყობაში
253. აწყურის ტაძარი. ნუქურთიანი ქვების ანაბეჭდები კედლის გულზე
254. ღმანისის წმ. მარინეს ეკლესია. კუფურწარწერიანი ქვა კედლის წყობაში
255. თეჯისის ეკლესია. მენხირი საკურთხეველის წინ

სურათების წყაროები

1. ფოტოსურათები

გიორგი ნუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრის ხელოვნების ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორია – 1, 10, 15, 18, 19, 42, 44, 46, 60, 67, 103, 110, 120, 130, 131, 139, 156, 169, 175, 215, 221.

ტოკოს ტექნოლოგიის ინსტიტუტისა და გ. ნუბინაშვილის ეროვნული ცენტრის ერთობლივი კვლევითი პროექტის იასონური ფიგურა (ხელმძღვანელი – შირო ხასანო) – 14, 47, 51, 54, 56, 57, 206, 209.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დიმიტრი ვრჩიაკოვის ფონდი – 49.

დავით ხოჭარია და ნათია ნაცვლიშვილი – 4, 8, 17, 20-24, 26, 28-30, 35-39, 41, 52, 55, 58, 59, 65, 78, 86-91, 94-96, 105, 112, 119, 124-129, 133, 137, 138, 141, 143-146, 148-153, 163-168, 170, 171, 177, 179, 197-205, 207, 208, 210, 216, 217, 227, 230-246, 248-250, 252, 253.

გიორგი ბაგრატიონი – 2, 16, 247, 251.

ირმა ბერძენიშვილი – 254.

მარკუს ბოგიში – 5, 6, 98, 99, 135, 136.

მარინე ბუღია – 97.

ირინე გიგიაშვილი – 61, 93.

თამაზ დედაძე – 3, 62, 102, 123, 134, 140.

მირიან კილაძე – 43, 53, 81, 82, 84.

ბუბა კუდავა – 66, 104, 154, 176.

ომარ ლანჩავა – 142.

გიორგი პატაშვილი – 25.

არმენ ლაზარიაძე – 83.

ციცილი ჩახუნაშვილი – 222.

ნატო ჩიტიშვილი – 68-72, 75-77.

ნინო ჭანიშვილი – 64.

კახა ხიმშიაშვილი – 9, 12, 27, 31, 32, 40, 132.

V. Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid, Ohrid, Macedonia*, 1975, tables 8a, 8b – 106, 107.

C. Bouras, *A Sketch Plan of Late Antiquity in Athens. Delion*, ser. 4, vol. 28, 2007, ill. 9 – 108.

2. ნახაზები, ნახატები და სკეჩები

გიუნთერ ბინდინგი – 85, 118.

კარლ ვეშერი – 109.

რუსულან გუგუშვილი – 121.

საქარია მიხეილასე – 147.

რუსულან მეფისიაშვილი – 111.

ლევან რსუციანიშვილი – 48.

ოტო სიმონსონი – 50.

ლევან ხიმშიაშვილი – 122.

ფოტოსურათები წარმოდგენილია ატრინოპოლის ინახება შემდეგ მუზეუმებში და საცემოში:

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი – 18, 19, 45, 114-116, 151, 156, 160, 180, 181, 183, 185-189, 192, 193, 213-215, 218, 223-226.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – 113.

ნიკო ბერძენიშვილის სახ. ჭიჭიასის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი – 174, 178, 184, 196.

რეხთაფის ისტორიული მუზეუმი – 157, 158, 182, 195, 211, 212, 219, 228, 229.

პარმენ ზაქარაის სახ. ნოქალაქეის არქიტექტურულ-არქეოლოგიური მუზეუმ-ნაკრძალი – 155, 173, 190, 194.

ორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი – 81, 191.

ქსანი-ნასტაკის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზა – 172.